

UDK 94 (497. 6)

ISSN online 2744-1180

Historical Searches

Historijska traganja

UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY
No 20 • Sarajevo 2021

Historical Searches

2691CUE2

Historijska traganja

flsdsujs

Historijska traganja / Historical Searches

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
University of Sarajevo – Institute for History, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija / International Editorial Board

Dr. Almir MARIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru / Faculty of Humanities, Dzemal Bijedic University of Mostar, Bosnia and Herzegovina

Dr. Enes DEDIĆ, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History

Dr. Miloš IVANOVIĆ, Istorijski institut Beograd, Srbija / Institute of History Belgrade, Serbia

Dr. Nella LONZA, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Hrvatska / Institute for Historical Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik, Croatia

Dr. Hatice ORUÇ, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye / Faculty of Languages and History-Geography, Ankara University, Turkey

Dr. Hana YOUNIS, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History

Dr. Filip ŠKILJAN, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, Hrvatska / Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb, Croatia

Dr. Zijad ŠEHIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy University of Sarajevo

Dr. Vlatka DUGAČKI, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, Hrvatska / The Miroslav Krleža Institute of Lexicography, Zagreb, Croatia

Glavna i odgovorna urednica / Editor-in-chief

Dr. Dženita Sarač-Rujanac, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History, dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Sekretar / Secretary

Mehmed Hodžić, MA, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History, mehmed.hodzic@iis.unsa.ba

Štampanje časopisa dijelom je podržala Fondacija za izdavaštvo Sarajevo. / Publishing of this number of Historical Searches was supported by the Foundation for publishing, Sarajevo.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u priložima. / The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa Historijska traganja ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine. / Application for the publishing of Historical Searches has been registered at National and University Library of Bosnia and Herzegovina.

SADRŽAJ / CONTENTS

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF 5

ČLANCI / ARTICLES

Esad KURTOVIĆ

Trebinjska vlastela Kudelinovići / Trebinje Nobles Kudelinovići..... 11

Valentina ŠOŠTARIĆ

Gift-Giving in Dubrovnik's First Diplomatic Contacts with the Sublime Porte / Dubrovački diplomatski pokloni odaslani na Visoku Portu (1430. – 1458.)... 67

Ljiljana STOŠIĆ

Ikone bokokotorskih majstora u Bosni i Hercegovini / Icons by Masters of the Bay of Cattaro (Kotor) Painting School in Bosnia and Herzegovina 115

Mehmed BEĆIĆ

Trgovački sporovi u Bosni i Hercegovini: osvrt na sudove, stranke, predmete i dokumente ranog postosmanskog perioda / Commercial Disputes in Bosnia and Herzegovina: Review of Courts, Parties, Cases, and Documents of the Early Post-Ottoman Period 143

Ajdin MUHEDINOVIĆ

The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942 / Odnos organa vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema izbjeglicama u Sarajevu tokom 1941. i 1942. godine..... 173

Sanja GLADANAC-PETROVIĆ

Život u Sarajevu pod angloameričkim bombama (1943–1945) / Life in Sarajevo Under Anglo-American Bombs 199

Nikica BARIĆ

Prilog poznavanju povijesti Odžaka u Drugom svjetskom ratu / Contribution to History of Odžak During World War II..... 259

Siniša LAJNERT

Prilog poznavanju organizacije njemačkog sustava zaštite željezničkog prometa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s posebnim osvrtom na bosanske pruge (1941. – 1945.) / The Contribution to the Knowledge of the Organization of the German Protection System of the Railway Traffic in the Independent State of Croatia With Particular Emphasis on the Bosnian Railway Lines..... 297

Meldijana ARNAUT HASELJIĆ

Zapisnici Vrhovnog saveta odbrane (VSO) 1992–1993. – dokazi o agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu / Minutes of The Supreme Defense Council (SSO) 1992–1993. – Evidence of Aggression Against the Republic of Bosnia and Herzegovina..... 339

Muhidin PELESIĆ

Bosnia and Herzegovina Manipulated by the Serbian Historiography / Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini 395

PRIKAZI / BOOK REVIEWS

Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Katalog župa i nazadovanje katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII. stoljeću (Dražen JANKO)* 447

Edin RADUŠIĆ, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa (Aladin KUČUK)...* 453

Hana YOUNIS, *Biti kadija u kršćanskom carstvu. Rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878.-1914. (Mehmed HODŽIĆ).....* 461

Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919 – zbornik radova (Alen NUHANOVIĆ) 465

Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti 1–2 – zbornik radova (Ajla BURKIĆ) 474

UPUTE AUTORIMA PRILOGA /
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS OF PAPERS..... 483

INDEKS AUTORA / INDEX OF AUTHORS..... 487

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu ove 2021, nažalost nemilim posljedicama pandemije COVID-19 obilježene godine, predstavlja 20. broj *Historijskih traganja*. Od prvog broja koji je objavljen 2008. godine časopis je bio u permanentnoj potrazi za posebnim izričajem i svojim mjestom u aktuelnom naučnom i istraživačkom historiografskom diskursu. S ponosom možemo reći da je pređeni put bio bremenit, uslijed različitih faktora ponekad i dosta težak, ali ključni motiv, historijska istina, nije bio doveden u pitanje. Širina tema, dosljedna primjena naučnog aparata i utemeljenost iznesenog, tj. kvalitet, a ne kvantitet teksta, puno uvažavanje jezičke različitosti i mogućnost objavljivanja članaka i na engleskom jeziku, kao i spremnost na saradnju, posebno s mladim istraživačima, kako iz Bosne i Hercegovine tako i inostranstva, bili su kriteriji kojima se Redakcija vodila u nastojanju da predstavi moderna strujanja u aktuelnoj historiografskoj zbilji.

I u ovom broju *Historijska traganja* su zadržala utemeljene rubrike i pred sud javnosti predočavaju deset članaka, od kojih je čak osam izvornih naučnih radova, a jedan pregledni i pet prikaza najnovijih izdanja. Vođeni praksom prethodnih, ovogodišnji broj časopisa donosi reprint rada mr. Muhidina Pelesića. Kolega Pelešić, čija je spremnost na pomoć, kao i obimna biblioteka, svima nama bila od velike važnosti, obilježava 40 godina radnog staža. Danas ga mnogi od nas u Institutu oslovljavaju s profesore i dalje ga doživljavajući kao harizmatičnog i inspirativnog predavača na četvrtoj godini studija historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, koji je sa umjesnom lakoćom sublimirao različite teme, nastojeći predstaviti cjelinu ključnih povijesnih procesa i mladim ljudima željnim znanja ukazati

na njihove uzroke, ali i posljedice. Redakcija je s posebnim zadovoljstvom donijela odluku da, sada na engleskom jeziku, objavi članak kolege Pelesića koji je štampan u 29. broju našeg časopisa *Prilozi* (2000) kao izuzetan prilog Međunarodnom naučnom skupu *Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980–1998*, koji je održan 4. i 5. novembra 1999. godine u okviru programa posvećenog četrdesetogodišnjici rada Instituta za historiju.

Članci u ovogodišnjem broju *Historijskih traganja* donose vrijedne rezultate istraživanja različitih otvorenih pitanja, tema iz srednjeg vijeka, ali i bliske nam prošlosti, nemilih 1990-ih godina. Potrebno je naglasiti da, kao svojevrsni nastavak započetog u prethodnom broju, nekoliko članaka tretira period Drugog svjetskog rata koji je, bez sumnje, već nekoliko decenija u bosanskohercegovačkim naučnim krugovima, pa i u našem Institutu, zanemaren.

U prvom članku profesor Esad Kurtović piše o tri generacije trebinjske vlastele Kudelinovića tokom XIV i XV stoljeća, vazalima vlastelinskog roda Pavlovića, a kasnije roda Kosača, (rodonačelnicima Radonjića, Mrđa i Miokuševića) koji su, pozicionirani na području trebinjske Površi na granici uz Župu dubrovačku, kontrolirali glavni put koji je išao iz Dubrovnika prema istočnoj Bosni i Nikšiću, što je značajno odredilo njihovu aktivnost. Valentina Šoštarić piše o uspostavljanju diplomatskih odnosa Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva sredinom XV stoljeća i ukazuje na multidimenzionalno značenje, tj. materijalnu, praktičnu, simboličku i emocionalnu vrijednost pomno odabranih poklona Dubrovčana Visokoj porti. Ljiljana Stošić piše o autohtonoj risanskoj slikarskoj školi, o pet generacija slikara bokokotorske škole Dimitrijević-Rafailović (od XVII do XIX stoljeća) i njihovim vrlo vrijednim ikonopisnim radovima u Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji, Srbiji i Hrvatskoj, kao i iznimnoj zbirci od 25 ikona koje se čuvaju u crkvenim, manastirskim, ali i kulturnim riznicama Bosne i Hercegovine. O transformaciji trgovačkog prava i sudstva, usvajanju novih zakona koji su trebali značiti odstupanje od starog modela, i to u dva značajno različita pravno-politička konteksta, onom osmanskome, obilježenom tanzimatom, i

austrougarskom, tj. sudskoj praksi petogodišnjeg postosmanskog perioda, piše Mehmed Bečić. O prisilnim migracijama tokom Drugog svjetskog rata, velikom prilivu izbjeglica iz Istočne Bosne u Sarajevo, koje su u ovom velikom gradu tražile spas pred četničkim pokoljima, i odnosu vlasti NDH, tj. nastojanju da se nađe adekvatno rješenje za očiglednu izbjegličku krizu koncem 1941. i početkom 1942. godine, piše Ajdin Muhedinović. Također, Sanja Gladanac-Petrović piše o teškom ratnom iskustvu Sarajeva u Drugom svjetskom ratu, akcentira višestruke negativne posljedice angloameričkog bombardovanja grada od 1943. do 1945. godine i ukazuje na aktivnost lokalne vlasti i građana na njihovoj sanaciji i provođenju preventivnih mjera zaštite. Nikica Barić, na osnovu izvorne arhivske građe koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, piše o Odžaku (organiziranju NDH i njenih vojnih snaga, četničkim odredima, pukovnji DOMOD i tzv. zelenom kadru, partizanskom osvajanju Odžaka u septembru 1943, odnosu aktuelne vlasti prema srpskom i jevrejskom stanovništvu, odnosu između katolika i muslimana, nasilju nad civilima i slično), pri čemu ovaj članak predstavlja vrlo vrijedan naučni doprinos sveukupnom sagledavanju povijesti Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata. Arhivska građa Hrvatskog državnog arhiva bila je osnova i Siniši Lajnertu koji u svom radu, posebno se osvrćući na bosanske pruge, analizira organizaciju i djelovanje njemačkih željezničkih transportnih ustanova i jedinica u NDH koje su djelovale s ciljem osiguranja, tj. bolje sigurnosti prijevoza za potrebe ratne i civilne privrede NDH. Na koncu, Meldijana Arnaut Haseljić u svom radu analizira sadržaj dokumenata, tj. zapisnike sjednica Vrhovnog saveta odbrane Savezne republike Jugoslavije iz 1992. i 1993. godine koji, kako ističe autorica, nedvojbeno potvrđuju učešće ove države u agresiji na suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu i počinjenim zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Ovogodišnji broj donosi i pet prikaza knjiga i zbornika radova. U njima su predstavljene ključne informacije o ovim najnovijim ostvarenjima, ali i pronicljiva zapažanja mladih autora: Dražena Janka, Aladina Kučuka, Mehmeda Hodžića, Alena Nuhanovića i Ajle Burkić.

Historijska traganja nastavljaju i dalje profesionalno, otvoreno i kritički, pisati o različitim temama koje se tiču naše dalje i bliže prošlosti, one koja nerijetko ima značajne reperkusije na sadašnjost. Ostajemo usmjereni na povijesne činjenice i provjerene argumente, u stalnoj potrazi za dijaloškom misli koju naše društvo, na početku treće decenije XXI stoljeća, itekako treba.

Dr. Dženita Sarač-Rujanac

ČLANCI / ARTICLES

TREBINJSKA VLASTELA KUDELINOVIĆI*

Esad Kurtović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

kurtovic.esad@gmail.com

Apstrakt: Kudelinovići predstavljaju značajnu vlastelu na trebinjskom području. Pripadaju lozi Ljubibratića i poznati su kroz nekoliko generacija tokom XIV i XV stoljeća. Vazali su roda Pavlovići, a kasnije Kosača. Ponajviše tragova ostavili su u drumskom razbojništvu koje je proisteklo iz njihovog smještaja u trebinjskoj Površi na granici sa dubrovačkim područjem. Kudelinovići i njihovi ljudi zabilježeni su u naseljima Ljubokovo, Slivnica, Grebeni, Bijela, Glavska, Orahovo, Stobica, Čičevo i Bugovina. Među tri loze Kudelinovića, Radonjićima, Mrđićima i Miokuševićima, posebno poziciju imali su Dobruško Radonjić i njegov sin Pavko Dobrušković te Pribio Miokušević i njegov sin Vukosav Pribilović.

Ključne riječi: Kudelinovići, Radonjići, Mrđići, Miokuševići, Trebinje, Ljubokovo (Ljubovo)

Abstract: The Kudelinović family was a significant noble family in the area of Trebinje. They belong to the Ljubibratić kindred and can be traced through several generations during the 14th and 15th centuries. They were vassals of the Pavlović family, and later of the Kosača family. Preserved historical sources about the Kudelinović family contain the most data related to the highway robbery, which is made possible by the fact that their lands were located in a favorable place called Površ in Trebinje near the border with the Dubrovnik area. The Kudelinovići and their men were recorded in the settlements of Ljubokovo, Slivnica, Grebeni, Bijela,

* Rad predstavlja sastavni dio projekta “Srednjovjekovna bosanska vlastela”, Kanton Sarajevo, Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade za 2021.

Glavska, Orahova, Stobica, Čičevo and Bugovina. Among Kudelinović's three lineages Radonjić, Mrđić and Miokušević, Dobruško Radonjić and his son Pavko Dobrušković, and Pribio Miokušević and his son Vukosav Pribilović had a notable role.

Keywords: Kudelinovići, Radonjići, Mrđići, Miokuševići, Trebinje, Ljubokovo (Ljubovo)

Uz Bogdančiče, Kudelinovići predstavljaju trebinjsku vlastelu koja pripada širem rodu Ljubibratića. U literaturi su poznati zahvaljujući radovima Mihaila Dinića i Đure Tošića koji su svojim pristupima postavili temelje za proučavanje trebinjske vlastele.¹ U vremenskom periodu od preko jednog stoljeća Kudelinovići se mogu pratiti u tri generacije. Kudelinovići i njihovi vazali smješteni su tik uz dubrovački teritorij naspram Župe dubrovačke, u trebinjskoj Površi, u naseljima Ljubokovo (Ljubovo), Slivnica, Grebeni, Bijela, Orahovo i Glavska. To im je omogućilo kontrolu glavne komunikacije za bosanski (drinskog) i nikšićki put koji je iz Dubrovnika prolazio kroz trebinjsko područje. Otuda su brojni pokazatelji – serije tužbi u Državnom arhivu u Dubrovniku – prepune informacija o Kudelinovićima i trebinjskoj vlasteli uopće. Dimenzija prisustva Ljubibratića naspram Dubrovnika ističana je u toku Konavoskog rata, sukoba Dubrovčana i vojvode Radoslava Pavlovića, kada su se Dubrovčani ponadali da bi se Ljubibratići, podanici Radoslava Pavlovića, mogli protjerati iz njihovog susjedstva.² Mihailo Dinić pretpostavlja da rodonačelnika ove loze Ljubibratića treba tražiti u izvjesnom Kudelinu koji se spominje 1336. godine.³ Nasljednici Kudelina su sinovi Radonja, Mrđa i Miokuš (Milkuš) Kudelinović o kojima postoje pouzdanim pokazateljima.

¹ Михаило Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1967, 16-21; Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд: Историјски институт, 1998, према регистру.

² М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 16.

³ Исто.

Radonja Kudelinović (1367–1411)

Prvenstvo među Kudelinovićima imao je Radonja Kudelinović, u izvorima prepoznatljiv suvremenici, pa i modernoj literaturi nerijetko samo kroz svoje ime. Prve poznate informacije o Kudelinovim nasljednicima vezuju se za braću Radonju i Mrđu Kudelinovića. Krajem juna 1367. Radonja Kudelinović (*Radogna Cudellinouich de Tribunio*) imenuje se jemcem za brata Mrđu (*pro Merya fratre suo*) za sve štete učinjene Dubrovčanima te da će braća doći do praznika svetog Ilije radi ispunjenja jemstva.⁴ U sličnom ozračju je i kasniji pokazatelj iz kraja jula 1375. Dubrovčani šalju poslanike Radiču, kefaliji Konavala i Radonji Kudelinoviću iz Trebinja (*Radongna Cudellinouich de Tribigna*) tražeći namirivanje šteta od strane Konavljana i Trebinjaca uz naređenje njihovog tadašnjeg seniora gospodara Zete Đurđa Balšića.⁵ Radonja se tako predstavlja kao glavni vlastelin na trebinjskom području. Septembra 1375. Radoslav Čepnjić iz Konavala daje jemstvo za Novaka Tvrtkovića, čovjeka Radonje (*Nouacho Tuerticouich hominem Radogne*), da će se pojaviti na sudu zbog spora oko krave sa Radoslavom Jurmanićem.⁶ Novembra 1375. Bogoslav Obradović iz Župe dubrovačke daje jemstvo Petru “de Lesno” za Pribila Pavlovića, čovjeka Radonje iz Trebinja (*Pribilo Paulouich, hominem Radogne de Tribunio*), da će Pribila sutradan dovesti pred sud.⁷ Krajem oktobra 1376. Radonja se obraća Dubrovčanima tražeći da se predaju stvari pokojnog trebinjskog popa koje su deponirane kod izvjesnog Dubrovčanina Rendića.⁸ Radi se o svećeniku Tvrdanu Bogdanoviću, a deponiranu imovinu podigli su njegov brat Nikola

⁴ (28. 6. 1367) Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Diversa Cancellariae*, XXI, 58v. Širi ispisi građe iz serije *Diversa Cancellariae* korištene u ovom radu dostupni su u: Esad Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 1–3, Sarajevo: Institut za historiju–JU Historijski arhiv Sarajevo, 2019.

⁵ (31. 7. 1375) Јорјо Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике*, Београд: Српска краљевска академија, 1935, 311–312.

⁶ (7. 9. 1375) DAD, *Diversa Cancellariae*, XXIV, 68v.

⁷ (18. 11. 1375) DAD, *Diversa Cancellariae*, XXIV, 87.

⁸ “Ѡъ РадонѠе поклонение. Властел Ѡмръль к попу тревиньски и цю к било црковно тои к поставиль Ѡ грађанина Ѡ вашѠга Ѡ Реньдита” (21. 10. 1375), Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, Београд: Српска краљевска академија, 1929, 118.

Bogdanović te nećaci Bokčin Stanislavić i unuk Rajko Milatović. U izjavi o primopredaji je spomenuto “slavensko” pismo kojim se Radonja Kudelinović obraćao Dubrovčanima.⁹ I navedeno upućuje da je Radonja imao glavnu riječ među trebinjskom vlastelom i takvim su ga posmatrali njegovi susjedi Dubrovčani.

U novom ambijentu, kada područje Trebinja ulazi u sastav bosanske države, djelatnost Radonje Kudelinovića je nastavljena što bi podrazumijevalo da je prihvativši nove seniore u novoj zajednici zauzvrat zadržao svoje statusne vlasteoske privilegije. Jula 1377. Priboje Ljubojević, čovjek Radonje iz Slivnice (*Priboe Luboeuich homo Radogne de Sliuniça*) prodaje vola Pripku Pribanoviću iz Bjelema za šest perpera.¹⁰ Početkom decembra 1393. Prodan Bratunović iz Trebinja, čovjek Radonje (*Prodan Bratunouich de Tribinio Neciç, homo Radogne*), prima od Radovina Dobretinića iz Brgata na uzgoj čovjeka Vlaha Menčetića, vola, kravu, 10 ovaca i 20 koza.¹¹ U novim okolnostima spominje se i Radonjin brat Mrđa. Januara 1379. dubrovačko Vijeće umoljenih odlučuje da se daruje Mrđa Kudelinović (*Merçe Cudiellinovich*) sa 16 komada tkanina.¹² Početkom novembra iste godine Vijeće umoljenih je odlučilo da omogući knezu i Malom vijeću, ukoliko mogu, da posreduju među Slavenima iz Trebinja koji su opljačkani

⁹Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 115; “Nichola Bogdanouich, calogerus de Canali, frater presbiteri Tuerdeni, Bochçinus Stanislauich de Tribunio nepos dicti presbiteri Tuerdeni et Raychus Milattouich de Versigna nepos dicti presbiteri Tuerdeni} faciunt manifestum quod ipsi habuerunt cum integritate a Radoslao Bogdanich totum quicquid dictus presbiter ... Et Radogna Cudelenouich per suam litteram sclauonicam etiam scripsit quod Nichola, Bochçinus et Raychus debent habere res supradictas dicti presbiteri Tuerdeni que littera sclauonicha est hic affixa” (21. 10. 1376) DAD, *Diversa Cancellariae*, XXIV, 49. Folija broj 49 je umetnuta u svezak na mjestu kraja juna i početka jula 1375, a treba biti na mjestu između folije 186v i 187 gdje su dokumenti iz oktobra 1376. godine.

¹⁰(20. 7. 1377) DAD, *Debita Notariae*, VIII, 66v. Širi ispisi građe iz serije *Debita Notariae* korištene u ovom radu dostupni su u: Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1–2 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017.

¹¹(1. 12. 1393) DAD, *Diversa Cancellariae*, XXX, 85v.

¹²(13. 1. 1379) *Monumenta Ragusina, Libri reformationum, IV (1364–1396)*, Zagrabiae: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1896, 190.

od strane Mrđe Kudelinovića i njegovih ljudi (*a Merya Tudiellinovich et suis hominibus*).¹³

Kada pratimo navedene pokazatelje, imamo jasno pitanje zašto Radonja Kudelinović, najprepoznatljiviji dotadašnji predstavnik trebinjskog područja, nije među onima koji su marta 1397. u povelji kneza Pavla Radinovića Dubrovčanima označeni kao svjedoci od Primorja. Tada su navedeni Vukoslav Kobiljačić, Vukoslav Poznanović i Ljubiša Bogdančić.¹⁴ Prema navedenom, odsjaj dubrovačkih informacija prema prvom susjedu Radonji Kudelinoviću djelimično je zasjenjen pozicijom drugih važnijih predstavnika posjeda kneza Pavla u primorju. Teško je pretpostavljati. Možda blizina Kudelinovića dubrovačkom području pojašnjava veći interes Dubrovčana za njih. A možda su Kudelinovići tada slabije stajali kod kneza Pavla Radinovića.

Na samom kraju marta 1397. Malo vijeće je donijelo odluku da se ljudi Radonje koji su živjeli u dubrovačkom području u Župi dubrovačkoj moraju u toku osam dana preseliti da žive sa porodicama u Dubrovnik. Razlog ovoj odluci bila je njihovo štetno ponašanje po dubrovačke interese.¹⁵ U prvoj polovini maja iste godine Malo vijeće odlučuje da dvije kuće Radonjinih seljaka sa stokom mogu biti na dubrovačkom graničnom području uz uslov da ne čine štete.¹⁶ Decembra 1397. Oliver Drmanović, Vlah iz Ljubomira, i Druško Pribojević iz Dubrovnika imenuju arbitre za poravnavanje svojih ranijih poslovanja. Među arbitrima je Radonja Kudelinović (*Radogna Chudillonouich*).¹⁷ Radonja Kudelinović je bio ugledan dubrovački susjed.

¹³ (4. 11. 1379) Isto, 248.

¹⁴ “а томѣхъ свидѣоци наши властеле Гоићъ Гаочићъ, Чепръна Градисалићъ, Вѣкша Гаочићъ а од Примориѣ Вѣкосавъ Ковилачићъ, Лѣвиша Богданъчићъ, Вѣкосавъ Познановићъ” (25. 3. 1397) Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 245; Аранђел Смиљанић, “Повеља kneza Павла Раденовића Дубровчанима (1397, март 25, Љута у Конавлима)”, у: *Грађа о прошлости Босне 1*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2008, 101-102.

¹⁵ (31. 3. 1397) Nella Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti, 2011, 176.

¹⁶ (12. 5. 1397) Isto, 191.

¹⁷ (13. 12. 1397) DAD, *Diversa Cancellariae*, XXXII, 104.

Po svemu, njegova generacija je uspjela da dobije i dubrovačko građanstvo, o čemu je ostao refleks u kasnijem navođenju.¹⁸

Maja naredne 1398. godine Radonja se nalazio u nemilosti seniora kneza Pavla Radinovića i u namjeri da se skloni na dubrovačko područje.¹⁹ Po naređenju kneza Pavla određena trebinjska vlastela je intervenirala kod Dubrovčana skrećući pažnju da se u razumijevanju situacije oko Radonje trebaju obratiti njihovom sizerenu knezu Pavlu.²⁰ U dubrovačkom diplomatskom odgovoru naglašeno je čuvanje Pavlovih interesa kao svojih vlastitih.²¹ Tih su se dana Dubrovčani premišljali šta da učine sa porodicama Radonjine braće Milkuša i Junka koje su se nalazile u Dubrovniku.²² To bi značilo da su se i Radonjina braća plašila. U prvoj polovini juna 1398. Dubrovčani su raspravljali o Radonji i njegovoj familiji. Spominje se povelja, pa se čini da su pitanje vjernosti i građanstvo bili u opticaju. Pripreman je i odgovor poslanicima kneza Pavla u kojem je trebalo reći da Radonja nije u Gradu, da oni ne bi željeli da on čini ništa što ne treba, te

¹⁸ Sa strane: “Pro Radogna Cudelinouich et aliis pro poueglia”. “Prima pars est de induciando super poueglia alias facta Radogne Cudelinouich et aliis nominatis in ipsa poueglia lecta in presenti consilio” (22. 3. 1436) DAD, Consilium Rogatorum, VI, 42v; M. Динић, *Хумско-требињска властела*, 17.

¹⁹ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 17.

²⁰ “писаник ваше примисмо и разшмѣсмо а крѣ пишете да к вамѣ реклаѣ ваши господинѣ всаки нкго-вѣдльгѣ намѣ проповѣдате зато добро чините како добри людик и почтени врше заповѣдѣ вашегѣ господина. а кр за приазен правите да имамо с кнезем Павлом” (17. 5. 1398) Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 407; Аранђел Смиљанић, “Дубровачко писмо жупану Радосаву и Љубиши (1398, мај 17)”, у: *Грађа о прошлости Босне* 8, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2015, 11-12.

²¹ “а цо за Радоню пишете Богѣ вк ми не бисмо хотни да се господинѣ кнезѣ Павлѣ њ ничем хѣгк не ѡчини колико намѣ влашкѣ да толико правимо тко вѣде злѣ и неприлично чинити хоки за нкгово хѣди педѣсанѣ бити како вѣде вридно” (17. 5. 1398) Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 407; А. Смиљанић, “Дубровачко писмо жупану Радосаву и Љубиши (1398, мај 17)”, 11-12. Problemi oko Radonje bili su tema razgovora sa poslanstvom kneza Pavla (17–21. 6. 1398) DAD, Reformationes, XXXI, 116v-117.

²² “Prima pars est quod Minus consilium debeat vocare Milchus fratrem Radogne et Juncho et eidem dicere pro eorum familia quam habent in Ragusio [prekriženo: *quod debeant illam conducere extra Ragusio de modis obseruandis per aufugentes in Ragusii*] id quod dicto consilio melius videbitur dicendo propter hoc” (20. 5. 1398) DAD, Reformationes, XXXI, 116.

da će na njegove postupke reagirati kako treba. Na kraju su odlučili da na pritužbu (*querella*) kneza Pavla Malo vijeće pripremi odgovor. Odgovoru poslanicama kneza Pavla pridodato je da Radonja uživa zaštitu Grada, a to je saopćeno i Radonjinoj porodici.²³ Slučaj sa Radonjom za Dubrovčane je bio riješen do početka aprila 1399, kada su odlučili da Radonja mora napustiti dubrovačko područje.²⁴

Radonja Kudelinović imao je svoje ljude u Ljubokovu. Krajem 1404. i početkom 1405. u jednom sporu pred dubrovačkim sudom donesena je presuda o vlasništvu nad magarcem i njeno sprovođenje. Pribislav Bogojević iz Ljubokova, čovjek Radonje (*Pribislauus Bogoyeuich de Glubochoua, homo Radogne*) držao je magarca Bogića Pribojevića, a njegov senior ga je preuzeo na ime Bogićevog duga. Početkom 1405. Pribislav je vratio magarca.²⁵

Nasljednici Radonje Kudelinovića su Sumina i Dobruško Radonjić. Sumina se rijetko spominje, a njegovi nasljednici nisu poznati. Novembra 1393. Sumina je naveden u dva ugovora kao sin vojvode Radonje (*Summienna filius voyuode Radogna / Summina filius voyuode Radogna*). U prvom ugovoru sedmorica se imenuju jemcima za Petka Primilovića iz Uskoplja, a u drugom ugovoru devetorica za Pribila Dragoševića.²⁶ I inače se često

²³ Sa strane: "Pro Radogna". "de deliberando super factis Radogne et eius familie. Secunda pars est de induciendo donec videbimus pouilyam"; "de faciendo respensionem ambaxatori comitis Pauli quia Radogna non est hinc et non vellimus quod ipse aliquis faceret id quod non debeat, scilicet, si aliqua faceret nos faceremus id quod deberet fieri de iure" (11. 6. 1398) DAD, Reformationes, XXXI, 116v; "de dando libertatem Minori consilio quod scribit Paulo pro querella quam facit supra Radognam prout videbitur dicto consilio", Isto, 117. Sa strane: "Contra Radognam". "de respondendo ysti nuncio comitis Pauli super facto Radogne. Et si Radogna vel alius pro eo feceat id quod non debiunt nos faciemus [ne vidi se od traga mastila] et sumus pro faciendo jus unicunque qui petet jus secundum consuetudinem ciuitatis" (21. 6. 1398) Isto; "de dicendi familie Radogne quod si non sentitis culpabiles veniente Ragusium et quia ibi stando in comitatu non statis securi et ideo non velimus ullo modo quos stetis in nostro comitatu et exhire extra nostrum comitatum si vero ulterius venire Ragusium", Isto.

²⁴ "ето ви ѿлѣчисмо и овакои на причь ѿгоѡорисмо крь Радоню некѣмо никако прилннѣи ѡ нашъ градъ ни ѡ наше владаник некѣмо да стои паче смо послали заповѣдак да погк изъ владаниа нашега" (5. 4. 1399) Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 476.

²⁵ (26. 10. 1404) DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 118

²⁶ (26. 11. 1393) DAD, Diversa Cancellariae, XXX, 84v.

Radonja navodi bez prezimena pa smo ponekad i u dilemi da li se radi o Radonji Kudelinoviću. Dodatna sumnja potkrepljuje se činjenicom da je u ova dva ugovora Radonja naveden sa titulom vojvode. Početkom maja 1411. Sumina se spominje među svjedocima tužbe Martina Ranjine protiv većeg broja Vlaha iz katuna Regoja Vragovića zbog krađe krave koja je bila na uzgoju kod Miladina Liepnica u Ljubokovu. Decembra 1412. podignuta je tužba protiv ljudi iz naselja Sumine, zbog krađe konja i sedla Benedikta Gundulića. “Naselje Sumine” je Dubrovčanima prepoznatljivo, a u opticaju može biti nekoliko naselja u kojima se mogu upratiti predstavnici Kudelinovića u narednim generacijama.²⁷ Dalji pokazatelji o Sumini izostaju, a jedna kasnija informacija o “vojvodi Radonji” još jednom nas podsjeća na neriješenu dilemu koja okružuje Radonju Kudelinovića. Sredinom decembra 1424. sklopljen je ugovor o uzgoju svinja između Brajana Radosalića iz Trebinja, čovjeka Radonje vojvode (*Braian Radosaglich de Tribigna, homo Radogne voyuode*) s Antonijem Butkovićem.²⁸ Teško da je Radonja Kudelinović tada živ. Svakako su njegov nasljednik Dobruško i nasljednici njegove braće tada u punoj snazi.

Braća Radonje Kudelinovića

Prikupljene informacije o braći Radonje Kudelinovića su rijetke i uglavnom se odnose na posljednje decenije XIV stoljeća. U spominjanom podatku iz kraja juna 1367. Radonja Kudelinović je jemčio za svoga brata Mrđu Kudelinovića (*pro Merya fratre suo*). Maja 1376. Mrđa Kudelinović iz Trebinja (*Mergya Cudellinouich de Tribinio*) zabilježen je da je svjedočio za

²⁷ “Martinus de Ragnina portarius ... conqueritur supra Stoyach [prazan prostor], Junach, Milouaz, fratres Branchouich, Goyanum et eorum fratrem de catono Regoe Vragouich. Quia predicti acceperunt unam eius vacham quam dederat ad pascendum Miladino Liepnich. Et hoc fuit de mensis augusti proxime preteriti in Glubochouo. Testes: Sumina filius Radogne, Hostoya Mergich, Pribil Mieucoseuich, Petcho Raduyeuich” (1. 5. 1411) DAD, Lamenta de foris, II, 51v; “Ser Marinus P. de Gondola nomine ser Benedicti sui fratris absentis ... conqueritur supra homines ville de Sumina. Eo quia predicti furtiue acceperunt unum equum cum sella ab equitando dicti ser Benedicti in dicta villa. Et hoc fuit die tercio presentis mensis decembris de nocte” (12. 12. 1411), Isto, 119.

²⁸ (15. 12. 1424) DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 62v.

krađu magarca. U drugoj polovini aprila 1381. Mrđa Kudelinović je zaveden kao svjedok. Posljednja informacija vezana za Mrđu Kudelinovića potječe iz sredine maja 1391. godine, kada je usputno spomenut uz trećeg brata, Miokuša Kudelinovića. Milkuš / Miokuš Kudelinović, brat Mrđe (*Milchus Cudilinouich, frater Merglie*), imenuje se jemcem za Grubača Cepića, dužnika Matka Drinkaševića. Inače, Miokuš je spomenut decembra 1378. (*Milchus Chudelenouich de Tribunio*), kada izjavljuje da će platiti vino koje je primio njegov čovjek Bogdan Vasiljević od Mateja Menčetića.²⁹

Dobruško (Kudelinović) Radonjić (1420–1436)

Za razliku od Sumine, očuvane informacije o drugom sinu Radonje Kudelinovića Dobrušku Radonjiću su brojnije. Prva poznata informacija o Dobrušku je iz februara 1420, kada njemu, oslovljenom kao Dobruško Kudelinović, njegovoj braći, porodicama i njihovim ljudima Dubrovčani garantiraju slobodan dolazak na njihovo područje.³⁰ Aprila 1420. Ostoja Radujević iz Brgata podiže tužbu protiv Dobruška Radonjića iz Trebinja (*Dobruschum Radognich de Tribigna*) zbog pljačke stoke i drugih stvari koje je Ostoja kupio od Vatolja Strahinića.³¹ Sredinom jula 1420. Dubrovčani su preko Dobruška slali svoga čovjeka na zbor u Trebinju da brani njihove interese.³² Septembra 1420. Dubrovčani odlučuju da daruju Dobruška,

²⁹ (28. 6. 1367) DAD, Diversa Cancellariae, XXI, 58v; (11. 5. 1376) Isto, XXIV, 143; “Merya Cudelenouich” (24. 4. 1381) Intentiones Cancellariae, I, 38; (16. 5. 1391) Diversa Cancellariae, XXIX, 210; (20. 12. 1378) Debita Notariae, VIII, 134.

³⁰ Sa strane: “Pro Dobruscho Cudelinouich”. “de scribendo Dobruscho Cudelinouich quod propter amicicium suorum antiquorum et propter suam amicicium et bonum deportamentum sum versus nostros, sibi, suis fratribus et hominibus suis nostra ciuitatis aperta est possendi eam intrare in omnibus suis necessitatibus cum animalibus et rebus eorum” (7. 2. 1420) DAD, Consilium Rogatorum, II, 92v.

³¹ (17. 4. 1420) DAD, Lamenta de foris, IV, 178.

³² “de mittendo unum hominem per manum Dobruschi de Tribigna agrauando nos ad sborum Tribigne pro damnis nostra tibi illatis et pro his congregationibus contra nos factis”; “eligendi dictum hominem mittendum et faciendi sibi commissionem et expendendi illum” (15. 7. 1420) DAD, Consilium Rogatorum, II, 134.

Ostoju i Junka iz Trebinja.³³ Darivanje susjeda pretpostavlja dobrosusjedske odnose. Uz Dobruška su tada njegovi stričevići Ostoja i Junko Mrđić, sinovi Mrđe Kudelinovića.

Septembra 1421. Dobruško Radonjić je među optuženima u četiri tužbe. Prvo je Radač Kovačić iz Kupara u Župi dubrovačkoj podigao tužbu protiv Ostoje Paštovića i njegovog nećaka Radosava i Dobruška Radonjića zbog pljačke stoke u Konavlima. Zatim su ih Površko Petković iz Mlina u drugoj i Priboje Medošević iz Župe dubrovačke u trećoj tužbi optužili zbog pljačke stoke i stvari izvršene također u Konavlima. Na kraju je Pribat Radosalić podigao tužbu protiv Ostoje Paštovića i Dobruška Radonjića zbog krađe vola u Konavlima.³⁴

Već smo uočili da očevo prezime Kudelinović, kao i prezime plemena Ljubibratić, ponekad ide uz Dobruška, ali i druge srodnike. To su uobičajena nastojanja da se ustali rodovsko (plemensko) prepoznatljivo prezime u krugu vlastele. Tako krajem februara 1422. Goja, supruga Dobrotina, podiže tužbu protiv ljudi Dobruška Kudelinovića (*homines Dobruschy Chodiglinouich*) zbog pljačke stoke i stvari izvršene u mjestu Stobica te teškog ranjavanja njenog sina Bogosava koji stoga nije mogao doći sam da podnese tužbu. Kasnije je dodat širi spisak napadača, koji predstavlja ljude Dobruška Radonjića. Decembra 1424. za krađu krave u Župi dubrovačkoj između ostalih optužen je Rajan Ljubisalić, čovjek Dobruška Kudelinovića iz Trebinja (*Raianum Glubisaglich hominem Dobruschi Chudiglinouich de Tribigne*). Marta 1425. za krađu žita i stvari izvršenu u Župi dubrovačkoj kod Kravara, optuženi su Dobrašin Glavić, čovjek Junka Kudelinovića, i

³³ “de donando de denariis nostri comunis Dobruscho, Ostoie et Iuncho de Tribigne ad yperperos decem pro quolibet” (1. 9. 1420) DAD, Consilium Minus, II, 146; “de donando parte domini Dobruscho et consociis de Tribigna” (9. 9. 1420) Consilium Rogatorum, II, 141v; “de donando parte dominii Dobruscho et consociis de Tribigna”; “electi fuerunt officiales ad emendum donum donandum Dobruscho de Tribigna et consanguineis suis”; Consilium Minus, II, 147; “de dando predictum in rebus ut supra yperperos centum et quinquaginta”, Consilium Maius, II, 37v.

³⁴ (28. 9. 1421) DAD, Lamenta de foris, IV, 318v; 319; 319v; 321v. Širi ispisi građe iz četvrtog sveska Lamenta de foris dostupni su u: Esad Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada, Svezak IV, 1419–1422, Državni arhiv Dubrovnik)*, Sarajevo: Vlastito izdanje, 2020.

Božitko Dobrotić, čovjek Dobruška Kudelinovića (*Dobrassinum Glauich hominem Junchi Cudelinouich et Bositchum Dobrotich hominem Dobruschi Cudelinouich*).³⁵ Junko i Dobruško su stričevići jer je Junko sin Mrđe Kudelinovića. Naselje Stobica vjerovatno predstavlja Stubicu, smještenu kod naselja Mrnjići u trebinjskoj Površi.³⁶

Marta 1426. Dubrovčani odlučuju da daruju Dobruška Radonjića (*Dobrusco Radognich*) sa 50 perpera u tkaninama. Januara 1427. za kupoprodaju Konavala vojvode Radoslava Pavlovića Dobruško Kudelinović (*pro dono Dobruschi Cudiglienouich*) primio je od Dubrovčana 50 perpera u tkaninama.³⁷

Decembra 1429. za krađu novca i stvari optužena su braća Radač i Petko Krečeljević (*Radač et Petchum Crezeleuich fratres*), ljudi Dobruška Kudelinovića (*ab hominibus Dobruschi Cudelinouich*), a krađa se desila na posjedu vojvode Radosava Pavlovića.³⁸ Marta 1430. Dubrovčani su dozvolili Dobrušku, Junku i Pribilu Ljubibratiću iz Trebinja da mogu izvesti vino sa Stona u Trebinje.³⁹ Da ih od ranije ne poznajemo ne bismo ih lako povezali u jasne srodstvene linije. Pored Dobruška Radonjića, u pitanju su njegovi stričevići, Junko Mrđić, sin Dobruškovog strica Mrđe Kudelinovića, i

³⁵ “unam vacham, duas tunichas rascie, unam interulam, unam berectam et quatuor yperperos quos hebat [tako] in eius marsupio cum uno cultello” (28. 2. 1422) DAD, Lamenta de foris, V, 15v; (3. 12. 1424) Isto, VI, 66; “per vim acceperunt unum starium grani et duas gonellas albas rassie et unam gonellam nigram rassie et unam camisiam et caligas de rassie et opanchas et capellum unum lane et yperperos quatuor et grossum unum in denariis” (16. 3. 1425) Isto, 89.

³⁶ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 26, 159.

³⁷ “de portando ad Maius consilium pro donando Dobrusco Radognich”; “in panno valorem yperperorum quinquaginta” (11. 3. 1426) DAD, Consilium Rogatorum, III, 292v; “de donando Dobruscho Cudiglienouich”; “in pannis yperperos quinquaginta” (11. 1. 1427) Isto, IV, 5v.

³⁸ “in terreno Radossau voyuode ... primo in denariis yperperis XX, panum blauum brazia VIII, cultelesse II, bursas II, curigia I, bisacias II plenas mercantiarum” (20. 12. 1429) DAD, Lamenta de foris, VIII, 307.

³⁹ “faciendi gratiam Dobruscho, Juncho et Pribio Gliubibratich de Tribigna quod possint conducere de Stagno et Ponta in Tribigna quingas centum quadraginta vini” (21. 3. 1430) DAD, Consilium Minus, V, 25; “de faciendi gratiam Dobruscho, Juncho et Pribio Gliubibratich de Tribigna quia possint conducere de Stagno et Puncta per nauium in Obod et abinde in Tribignam quinguas centum vini” (24. 3. 1430) Consilium Maius, IV, 81.

Pribil Miokušević, sin Dobruškovog drugog strica Miokuša Kudelinovića. Ponekad je samo Dobruškovo ime prepoznatljiva identifikacija, kao septembra 1429, kada se on spominje kao razbojnik. Njegovo ime sinonim je i za naselje, najvjerovatnije Ljubokovo, uz koje se veže njegovo ime, ali i ime svih Kudelinovića.⁴⁰

Tokom Konavoskog rata između Dubrovnika i vojvode Radoslava Pavlovića jula 1430. Dubrovčani su ucijenili Trebinjce koje su smatrali svojim najvećim protivnicima, a među njima i, na iznos od 100 dukata za mrtvog i 50 dukata za živog, Dobruška Radonjića.⁴¹ U nadi da će doći do dijelova posjeda u susjedstvu, dijelova trebinjskog područja i Luga, preko svojih poslanika Dubrovčani su marta 1432. tražili od bosanskog vladara i protjerivanje glavnih začetnika rata, Radoja Ljubišića i Dobruška Radonjića i njihovih familija sve do iza Čemerna.⁴² Među onima koje su Dubrovčani maja 1432. identificirali kao začetnike svakog zla (*sono actori et factori de ogni male*) koje ni vojvoda Radoslav nije mogao kontrolirati jesu Radoje Ljubišić i braća, Dobruško Radonjić i braća, Bjelan Rajković

⁴⁰ “inculporum per Dobruschum de Tribigna” (23. 9. 1429) DAD, Diversa Cancellariae, XLVI, 42v; “de villa Dobruschi” (26. 1. 1424) Liber maleficiorum, V, 371v.

⁴¹ Istovremeno formulacija kojom se navode nasljednici Mrđe Kudelinovića nije najjasnija: Sa strane: “Tacha facta illis de Tribigna”. “... Et qui ocideret aliquem ex inferius aliis de Tribigna habere debeat pro quolibet ocurso ad ducatos auri centum et qui dederit et consignauerit dominio nostro aliquem ex ipsis vivum habere debeat pro quolibet dato et consignato ut supra viuo ad ducatos quinquaginta auri, videlicet, fratres Radoe Gliubisich, Meduid et eius filius, Dobruschus Radognich, Merghia affinis dicti Dobruschi, frater dicti Merghie, filii Ostoie et Vochossau Posnanouich, filii Vochxe Sanchouich, Çizoe e Rudeç et eorum fratres, Zochagn Crasomirich” (28. 7. 1430) DAD, Consilium Minus, V, 49v. Teško da bi se moglo raditi o Mrđi Kudelinoviću jer se on prvi put spominje još od 1367. godine. Ђ. Тошић, *Требиньска област у средњем вијеку*, 104.

⁴² Ђ. Тошић, *Требиньска област у средњем вијеку*, 108, 123. “E perche Radoie Gliubisich col parenta suo e Dobruscho fuoron cason actori e factori dela nouita feci Radossauo contra noi. A ciò che vegnandosi a paxe con esso la dicta paxe sia firma e piu stabile et ad contrafar ad essa non sia stimolato lo dicto Radossauo dal dicto Radoe e Dobruscho ne d’ali suoi i quali sappiamo mai non poriamo esser nostri amici vogliamo in ogni caso che paxe debia esser e seguir tra di noi che sempre dobiate adimandare in tutto le domande che aueti afare secondo vi e detto di sopra che esso Radoe con lo suo parenta e Dobruscho simile col suo non possino stare ne per algun modo habitare in Tribigna ne in quelle parte de Radossauo fin a Zemerno. Ma Radossauo sia tenuto de cazaarli e menarli di la” (1. 3. 1432) DAD, Lettere di Levante, XI, 78.

i braća, Vraničići i Vukša sa svojim sinovima.⁴³ Od ovih kombinacija nije bilo ništa.

Ljudi Dobruška Radonjića mogu se upratiti zahvaljujući njihovom čestom prisustvu u tužbama od strane Dubrovčana. Nastanjeni su na području Površi u naseljima Ljubokovo (Ljubovo), Slivnica i Grebeni u graničnom području sa dubrovačkim teritorijem u Župi dubrovačkoj.⁴⁴ Pored Dobruška, neki od njih se prate kao ljudi Dobruškovih nasljednika, prije svega njegovog sina Pavka Dobruškovića. Prvo ćemo identificirati one koji se rjeđe uočavaju u izvorima. Ljudi Dobruška Radonjića su braća Jurak (Jurko) i Radosav Botolinović (1419–1422), Gostiša Gojaković (1420–1423),⁴⁵ izvjesni Stjepan, Radosav i Petko, spomenuti juna 1423, Vukosav Ostojić spomenut 1424, Radak Radmilović spomenut 1426, Dobrilo, Radač i Petko Krečeljević i Rajko Boljunović (1429), braća Petko i Radač Novaković (1430) te braća Vukosav i Dobrašin Radojković (1432).⁴⁶

⁴³ “De piu che completa la paxe infra tre mesi o sei al piu Radoie Gliubisich e fratelli, Dobrusco e fradelli, Bielan con fratelli e li Vranizichi e Voxa con li suo fioli debiano esser per la [92v] maiesta sua et Radossauo menadi de Tribigne si che non possano ne debiano stare ne mai recetto auere in terra de Chelmo. E questo perche sono actori et factori de ogni male seguito et perche nulla cosa che per Radossauo se facesse ne promettesse dureuele esser poteria siano et stagando loro di la [93]” (14. 5. 1432) DAD, Lettere di Levante, XI, 92v-93.

⁴⁴ Iscrpna pozicija naselja Ljubovo, Slivnica i Bijala u: Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 24-27.

⁴⁵ (28. 5. 1419) DAD, Lamenta de foris, IV, 3v; (6. 1. 1422) Isto, 386; “supra homines Dobruschy Chodiglinouich. ... in loco qui dicitur Stobiza” (28. 2. 1422) Isto, V, 15v. Ispod: “Die XXVIII martii 1422 ... fuisse malefactores dicti lamenti infrascriptos, videlicet, Jurchum Botholinouich, Gostissam Goiachouich, Rughiam Voisilouich, Vlatchum Voisilouich”, Isto; “Gostissam Goiachouich de Tribigna” (8. 8. 1420) Isto, IV, 229v; “homines Dobruschy Chodiglinouich” (28. 2. 1422) Isto, V, 15v. Ispod: “Die XXVIII martii 1422 ... Gostissam Goiachouich”, Isto; “in manibus Gostisse Goiachouich de Tribigna” (10. 10. 1423) Isto, 215.

⁴⁶ “supra Stiepan, Radossauum et Petchum, homines Dobruschi Radognich. ... in Glubochoou” (15. 6. 1423) DAD, Lamenta de foris, V, 176v; “Vochosauum Ostoich hominem Dobruschi Radognich” (3. 2. 1424) Isto, 255v; “Radach Radmilouich de Tribigne, homo Dobruschi Radognich” (26. 5. 1426) Diversa Cancellariae, XLIV, 23v; “subreptus unius bos quem habeant in domo Dobrili Chreceglieulich hominis Dobruschi Radognich” (2. 1. 1429) Lamenta de foris, VIII, 119; “Radoichus Boglunouich homo Dobruschi Radognich de Tribigne” (12. 6. 1429) Liber dotium, V, 60; “supra Radaç et Petchum Crezeleuich fratres. Eo quia ipsi heri sibi furati fuerunt infrascripta in terreno Radossauu voyuode ab hominibus Dobruschi Cudelinouich” (20. 12. 1429) Lamenta de

Bogosav i Pribat Magupić iz Slivnice su ljudi Dobruška Radonjića i njegovog sina Pavka Dobruškovića. Spominju se u periodu 1427–1468.⁴⁷

Pokrajčići su ljudi Dobruška Radonjića u Slivnici u Površi, na području koje je blizu dubrovačkog teritorija. Pronašli smo tri generacije koje djeluju u periodu 1421–1446. Rodonačelnik Pokrajčića je Pokrajac Vasiljević, a njegovi sinovi su Božičko i Mandre Pokrajčić. Božičko Pokrajčić iz Slivnice svjedočio je početkom oktobra 1421. u tužbi Ratka Radanovića iz Župe dubrovačke, koju je u februaru podigao protiv četvorice nepoznatih ljudi zbog napada i pljačke Ratka i njegovog kompanjona Božitka Ivanovića u Grebenu. Božičko je kao napadače identificirao ljude iz naselja Taleži. Novembra 1421. Danica, u ime svoga odsutnog supruga Žura Miloševića, i Radovan Dabiživović podižu tužbu protiv Radovca Medanovića i Božička Pokrajčića iz Slivnice iz Trebinja, ljudi Dobruška Radonjića (*Radouaç Medanouich et Bosichichum Pocraicich de Tribigne de Sliuiniça, homines Dobrischi* [tako] *Radognich*), zbog premlaćivanja Radovana Dabiživovića, pljačke žita i novca izvršene kod Crkve sv. Jakova u Višnjici. Februara 1422. Božičko Pokrajčić iz Slivnice, čovjek Dobruška Radonjića (*Bosichichum Pocraicich de Sliuiniçe homo Dobruschi Radognich*), optužen je od Nikole Radosalića iz Makoši zbog krađe vola izvršene od njegove kuće u Župi dubrovačkoj. U prvoj polovini augusta Gojmil Novaković podigao je tužbu protiv šestorice nepoznatih razbojnika koji su ga napali, ranili i oduzeli mu 36 perpera i neke stvari. Razbojništvo se desilo na graničnom području

foris, VIII, 307; “homines Dobruschi de Trebigna, videlicet, Petchum Nouachouich et Radaz eius fratrem” (16. 1. 1430) *Diversa Cancellariae*, XLVI, 116v; “Vochossaum et Dobrassinum Radoychouich homines Dobruschi Radonich” (14. 4. 1432) *Lamenta de foris*, IX, 32v.

⁴⁷ “supra Radossauum Liepchouich, Bogossauum et Pribat fratres Magupich et Bosicchum Miolbratouich hominem Dobruschi et Miolbrath Dobretich patrem dicti Bosicchi de Sliuiniça” (4. 1. 1427) *DAD*, *Lamenta de foris*, VII, 125v; “supra Raichum Bogdanouich de Sliuiza et supra Iuanum Bogdanouich fratrem eius, Bogossauum Maiupich et Pribath fratrem eius” (28. 5. 1427) *Isto*, 186v; “*Bogossauum et Pribat Magiupigh*” (21. 2. 1443) *Isto*, XVI, 127; “Hostoya Gliupcovich, Radoe Miobratovich et Pribat Magiupich omnes de Tribigne” (4. 11. 1468) Бранислав Недељковић, “Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти”, у: *Miscellanea*, Београд: Историјски институт, 1978, год. XVII, бр. 6, 103; “apud Pribatum Magiupich homo Paochi Dobruscouich de Sliuina” (6. 12. 1468) *Lamenta de foris*, XLI, 5v.

između Župe dubrovačke i naselja Glavska, na trebinjskom području. Kasnije je dodavao imena razbojnika, među kojima su i Pokrajac Vasiljević sa sinovima Božićkom i Mandrom Pokrajčićem (*Pocraiaç Vasigleuich, Bosichichus et Mandre fratres et filii dicti Pocraiaç*). Braća Božićko i Mandre Pokrajčić su među optuženima krajem oktobra 1428. za krađu dvije kobile. Oni su tada u toj tužbi nazvani ljudima Dobruškovih stričevića Mrđića. Decembra 1440. Božićko Pokrajčić sa Nikolom, čovjekom Pribila Dobruškovića, optužen je za krađu dvije krave u Župi dubrovačkoj. Božićko Pokrajčić iz Slivnice u Površi (*Bosigchus Pocraicich de Pouers de Sliuuniza*) primio je krajem augusta 1443. od vlastelina Nika Đurđevića kravu na čuvanje i uzgoj. Septembra 1444. za krađu žita, koža, vina i stoke optuženi su Mandre Pokrajčić i njegovi sinovi Radivoj, Moljan i Smoljan. Maja 1446. za krađu stvari Radosava Milutovića u trebinjskom području, uz braću Mandra i Božićka Pokrajčića, optuženi su i Mandrini sinovi Radivoj i Smoljan.⁴⁸

Pored Pokrajčića, ljudi Dobruška Radonjića iz Slivnice, zabilježeni su i izvjesni Ljupko i njegovi sinovi Bogeta i Radosav Ljupković (1421–1429). Oni se spominju i uz naselje Grebeni.⁴⁹ Decembra 1421. pokrenuta je tužba protiv Dobrila Gunjevića iz Župe dubrovačke zbog zanemarivanja dubrovačkih prava ispoljenih prema Ljupku, čovjeku Dobruška Radonjića,

⁴⁸ “in Grebeno” (9. 2. 1421) DAD, Lamenta de foris, IV, 285v. Ispod: “Die VII octobris 1421 Boticichus Pocraicich de Sliuniça socchus ... dixit quod loco et temporis in lamento contentis Braioie Rulich et Cernigluth et Miladin et Bogetta, fratres Radossaglich, omnes de Talesa fuerunt predones et percussores ut in lamento predicto et dixit quod ipsi predones acceperunt spolia supradicta dictis accusatori et vulnerato”, Isto; (4. 11. 1421) Isto, 341v; (22. 2. 1422) Isto, V, 12; (4. 8. 1422) Isto, 68v; “supra Junchum Megich et Ostoyam et Rochanum eius fratres. ... una cum suis hominibus, videlicet, Mandre Pocraicich et Bosigcho eius fratrem et aliis quorum nomina dixit ad presens ignorare” (31. 10. 1428) Isto, VIII, 107; “supra Bosigchum Pocraycigh et Nicollam hominem Pribii Miocousouigh” (18. 12. 1440) Isto, XIV, 123v; (30. 8. 1443) Diversa Cancellariae, LVIII, 51; “supra Mandre Pocraicich et Radiuoi et Mogliam et Smoglam eius filium” (12. 9. 1444) Lamenta de foris, XVIII, 81v; “supra Mandre Pocraicich et Radiuoi et Smoglian filios dicti Mandre et Bositchum Pocraicich, dicens quod acceperunt sibi per vim unam gonellam, unam camisiam, unum capellum, unam manariam, unam centuram et unam bursam cum yperperis tribus intus et ipsum verberauerunt. Et hoc fuit in Tribigne” (12. 5. 1446), Isto, XX, 112.

⁴⁹ Lokacija naselja Grebeni u: Ђ. Тошић, *Требњска област у средњем вијеку*, 27-28.

sa trebinjskog područja (*Glupcho, homo Dobruschi Radognich de Tribigne*). Januara 1422. Matko Milutović iz Župe dubrovačke podiže tužbu protiv ljudi Ostoje Paštovića i Dobruška Radonjića, među kojima i Bogete Ljupkovića, zbog premlaćivanja i pljačke stvari izvršene u “Greibeniku” na posjedu Radosava Pavlovića. Početkom oktobra 1424. podignuta je tužba protiv Radosava Ljupkovića iz Slivnice, čovjeka Dobruška Radonjića (*Radosaum Glupchouich de Sliuniza hominem Dobruschi Radognich*), zbog napada i ubojstva magarice izvršenog u Grebenima na trebinjskom području. Krajem jula 1427. ljudi Đurđa Gučetića iz Brgata podigli su tužbu protiv Starčića i njihovih ljudi zbog napada, ranjavanja i pljačke stvari. Zatim je Velica Pribetina podigla tužbu protiv istih i pridodala braću Božićka i Radosava Ljupkovića, ljude Dobruška Radonjića, također zbog napada, ranjavanja i krađe stvari. Bogeta Ljupković iz Trebinja spomenut je i u nedovršenoj tužbi Radoja Odrančića iz početka aprila 1429.⁵⁰ Ovoj lozi vjerovatno pripada i Ostoja Ljupković iz Slivnice, čovjek Pavka Dobruškovića, sina Dobruška Radonjića, koji se spominje kao član porote 1457. godine.⁵¹

Više je informacija koje spominju Vojsiloviće kao ljude Dobruška Radonjića sa trebinjskog područja. To su Ruđa (Rugija), Vlatko, Radič i Radoje Vojsilović, koje nalazimo u građi u periodu 1419–1451. Od treće generacije prepoznaju se Vlatkov sin Ljubiša i kćerke Milica i Stanislava. Specifično prezime omogućava da pratimo ovu zajednicu i kada se ne spominje njihov senior Dobruško Radonjić. U dvije tužbe iz novembra 1419. među više optuženih uočavamo Ruđu Vojsilovića (*Rughiam Voisilouich / Voyssilouich*). Krajem februara 1422. Goja, supruga Dobrotina, podiže tužbu protiv Dobruška Kudelinovića zbog pljačke stoke i stvari te

⁵⁰ (16. 12. 1421) DAD, Lamenta de foris, IV, 372; (6. 1. 1422) Isto, 386; “in loco dicto Grebeni” (6. 10. 1424) Isto, VI, 48v; (29. 7. 1427) Isto, VII, 210. Ispod: “et de pluri Bositchum Miobratouich et Radossaum Glupchouich homines Dobruschi existentum cum eis”; Isto; “Radoy Odranoch homo Laurentii Mart. de Goze per vocem Raduy coram domino Rectore ser Marino Si. de Restis conqueriter supra Bogetam Liubchouich de Tribigne” [samo toliko, prekriziženo] (3. 4. 1429) Isto, VIII, 149v.

⁵¹ “Ostoia Glubchouich hominem Pauchi Dobruscouich de Slifniza” (20. 4. 1457), DAD, Lamenta de foris, XXIX, 96v.

teškog ranjavanja njenog sina Bogosava, izvršene u mjestu Stobica. Kasnije je dodat širi spisak napadača, među kojima su Ruđa i Vlatko Vojsilović. Novembra 1422. Božićko Miokosalić podiže tužbu protiv Vutka Vlatkovića i Vlatka Vojsilovića zbog krađe vola izvršene u Konavlima. Maja 1423. za krađu krave optužena su braća Ruđa i Radič Vojsilović iz Trebinja. Mjesec dana kasnije za krađu konja na trebinjskom području optužena su braća Vlatko, Radič, Radoje i Ruđa Vojsilović. Maja 1424. Vučihna Milošević iz Đurinića u Konavlima podiže tužbu protiv Ruđe Vojsilovića iz Trebinja i Miloša, sinovca Dragoša iz Riđana, stanovnika u Spilčiću, zbog krađe dvije kobile u Konavlima.⁵²

Novembra 1425. Vlatko i Radič Vojsilović su svjedoci u tužbi protiv petorice braće Grubačević iz Trebinja zbog krađe vola. Augusta 1427. Božićko Dapković iz Drijeva podiže tužbu zbog krađe konja u Drijevima, a trenutno se nalazi u posjedu Radiča Vojsilovića iz Trebinja i u zatvoru smještenog Ljubiše Stanihnića (*esse nunc in manibus Radizi Voisilouich de Tribigne et Glubissam Stanichnich qui nunc est in carceribus*). Oktobra 1428. optužen je Radič Vojsilović zbog krađe škopaca. Novembra 1433. Radič Vojsilović određen je za pristava u tužbi protiv petorice braće, sinova Grubača iz Trebinja, zbog krađe mača u vrijednosti 12 perpera i 18 groša. Među optuženima za krađu kobile marta 1436. bio je Radoje Vojsilović iz Trebinja iz Bugovine, što je važna informacija za smještaj Vojsilovića, ali i za historiju ovog naselja. Septembra 1442. Vlatko Vojsilović je među tuženima zbog krađe u Trebinju. Za tužbu pokrenutu decembra 1442, juna naredne godine kao optuženi su navedeni Vlatko Vojsilović, njegov sin Ljubiša i Vlatkov rođak Milorad. Vlatko je tužen i marta 1444, za učešće u krađi stoke, novca i stvari. Jul 1444. među optuženima za krađu 23 grla

⁵² (23. 11. 1419) DAD, Lamenta de foris, IV, 109v; (30. 11. 1419) Isto, 111; “supra homines Dobruschy Chodiglinouich. ... in loco qui dicitur Stobiza ... verberauerunt ipsum taliter quod ad presens jacet in lecto et ideo non potuit venire ad faciendum presens lamentum” (28. 2. 1422) Isto, V, 15v. Ispod: “Die XXVIII martii 1422. ... Rughiam Voisilouich, Vlatchum Voisilouich”, Isto; (1. 11. 1422) Isto, 103v; (2. 5. 1423) Isto, 164. Ispod: “Die XX decembris 1424. ... Rughiam et Radič fratres Voissilouich de Tribigna”, Isto; “supra Vlatchum et Radič et Ruchiam et Radoe omnes fratres Voysilouich” (28. 6. 1423) Isto, 178; “supra Rugiam Voisilouich de Tribigna” (8. 5. 1424) Isto, 288v.

sitne rogatke stoke su Vlatko Vojsilović i njegov sin Ljubiša. Septembra 1445. među optuženima za krađu žita je Radoje Vojsilović. Juna 1446. za krađu magarca su optuženi Radoje i Vlatko Vojsilović te, očito njihovi sinovi, Đurađ Radojević i Ljubiša Vlatković. Za dvije tužbe iz jula 1447. među svjedocima je naveden Radoje Vojsilović. Novembra 1447. među optuženima za krađu 17 ovaca su Vlatko Vojsilović i njegov sin Ljubiša.⁵³

Aprila 1451. za krađu stoke u Konavlima optužen je veći broj osoba, među kojima i braća Vlatko i Radoje Vojsilović. Krajem juna 1453. među optuženima za krađu novca i stvari su Radoje Vojsilović i Ljubiša Vlatković. Narednog mjeseca među optuženima za napad i krađu novca je Ljubiša Vlatković Vojsilović. Augusta iste godine među optuženima za krađu novca i stvari su Vlatko i Radič Vojsilović te Ljubiša Vlatković. Za krađu stvari mesara Marka Bjelanovića među optuženima oktobra 1453. su Vlatko i Radoje Vojsilović te Ljubiša Vlatković zvani Vojsilović iz Trebinja. Decembra 1464. Milica, kćerka Vlatka Vojsilovića, podigla je tužbu protiv više Vlaha Priradaca zbog napada i krađe njenih stvari deponiranih kod njene sestre Vladisave.⁵⁴

⁵³ “Vlatchus Voissilouich, Radič Voissilouich” (18. 11. 1425) DAD, Lamenta de foris, VI, 176; (13. 8. 1427) Isto, VII, 217v; “supra Radiz Voysilouich” (8. 10. 1428) Isto, VIII, 98; “supra quinque fratres filios Grubaze, videlicet, Stipan Grubacich, Radien, Bogissam, Vitchum et Cuietchum de Tribigna ... Radiz Voysilouich pristauo” (29. 11. 1433) Isto, X, 111; “Radoye Voysilouich de Tribigna de Bugouina” (26. 3. 1436), Isto, XI, 66v; “Vlatchum Voisilauich ... in Tribigna” (11. 9. 1442) Isto, XVI, 3v; (10. 12. 1442) Isto, 63v bis. Ispod: “Die XI junii 1443 ... Vlatchus Voissilouich de Tribigna et eius filius Gliubisa et Milorat [prazan prostor] cognatus dicti Vlatchi fuerunt illi, qui furati fuerunt sibi suprascripta”, Isto; “supra Vlatcum Voissilouich” (7. 3. 1444) Isto, XVII, 226v; “Vlatchum Voissilouich et filium eius Vlatchi qui vocatur Gliubissa” (3. 7. 1444) Isto, XVIII, 17 bisv; “Radoe Voissilouich” (19. 9. 1445) Isto, XIX, 211; “supra Radoe Goissilouich [tako], Giuragh Radoeuich, Vlatchum Voissilouich, Gliubissam Vlatchouich” (14. 6. 1446) Isto, XX, 134v; “Radoe Voissilouich” (6. 7. 1447) Isto, XXI, 108v; “Radoe Voissilouich”, Isto, 109v; “supra Vlatchum Voissilouich et Gliubisam eius filius” (6. 11. 1447) Isto, 217. Prateći nedavno istraživanje Save Pujića pokazatelj o Bugovini (Radoye Voysilouich de Tribigna de Bugouina (26. 3. 1436), Lamenta de foris, XI, 66v) predstavljao bi prvo spominjanje u historijskim izvorima ovog naselja. Саво Т. Пујић, “Анализа требињске топонимије регистроване у турским пописима у XV и XVI вијеку”, у: *Трибуниа*, Требиње: Музеј Херцеговине Требиње, 2014, бр. 13, 132.

⁵⁴ “Vlatchum Voissilouich, Radoe Voissilouich, ... omnes de Tribigne” (7. 4. 1451) DAD, Lamenta de foris, XXIV, 158v; “supra Radoe Voissilouich, Gliubissam Vlatchouich” (29. 6. 1453) Isto, XXV, 19;

Na području Slivnice među ljudima Dobruška Radonjića, njegove supruge Vukave i sina Pavka Dobruškovića su Milbrat Dobrotić i njegovi sinovi Božićko (1421), Radoje (1443), Biladin (1443), Branko (1443), Radosav (1443), Radič (1443) i Dobrić Miobratović (1421–1472). Decembra 1421. podignuta je tužba protiv Božitka Miobratovića iz Slivnice (*Bositcho Milbratouich de Sliuniza*) i Dobre Grubačića zbog krađe krave vrijednosti 10 perpera. Tokom istog mjeseca Radosav Gripović iz Makoši podiže tužbu protiv Miobrata Dobrotića i njegovog sina Božićka, ljudi Dobruška Radonjića iz Ljubokova (*Milbrathum Dobrotich et Bosichichum eius filium, homines Dobruschi Radognich de Glubochoua*) zbog krađe kože i kabanice od bijele raše. Odrednica Ljubokovo odnosi se na Dobruška Radonjića. Krajem decembra 1426. među optuženima za krađu kože i škopca na posjedu Junka Mrđića bili su Miobrad Dobrotić i Božićko Miobratović. Januara 1427. među više optuženih za krađu vola vrijednosti 10 perpera su Božićko Miobratović i njegov otac Miobrat Dobrotić iz Slivnice. Jula 1427. među optuženima za krađu stoke i stvari u Konavlima je i Božićko Miobratović. Jula 1439. Božićko je optužen za krađu mača.⁵⁵

Sam ili češće u društvu sa kompanjonima, Božićko Miobratović javlja se u knjigama zaduženja u više navrata u periodu 1435–1462. Ponekad je bez dodatnih odrednica, jedne prilike sa oznakom da je iz Slivnice, a najčešće da je iz Trebinja. Uz Božićka u knjigama zaduživanja 1460. pojavljuje se

“Gliubissam Vlatchouich Voisilouich” (8. 7. 1453) Isto, 30; “Vlatchum Voisilouich, Gliubissam Vlatchouich, Radoe Voisilouich de Tribigne” (1. 8. 1453) Isto, 46v; “lamentum supra Vlatchum Voisilouich, Vocossauum Meduedouich, Radiç Milicich, Radoe Voisilouich, Gliubissam Vlatchouich dictos Voisilouichi de Tribigno” (10. 10. 1453), Isto, 147v; “Millica filia Vlatchi Voysilouich ... predicti omnes obiuerunt Vladisaue sorori dicte Milice et eam derobarunt et sibi acceperunt infrascriptas res quas ipsa Milica depositauerat apud dictam suam sororem ... in loco dicto Came-no berdo super teritorio herceg. ... Item verbererunt dictam Vladissauam” (15. 12. 1464) Isto, XXXVI, 84.

⁵⁵ (17. 12. 1421) DAD, Lamenta de foris, IV, 372v; (22. 12. 1421) Isto, 376; “et Miolbrad Dobrotich et Bositchum Milbratouich” (31. 10. 1426) Isto, VII, 95; “et Bosicchum Miolbratouich hominem Dobruschi et Miolbrath Dobretich patrem dicti Bosicchi de Sliuniça” (4. 1. 1427) Isto, 125v; (29. 7. 1427) Isto, 210. Ispod: “et de pluri Bositchum Miobratouich et Radossauum Glupchouich homines Dobruschi existentum cum eis”, Isto; “supra Bosigcho Miobratouigh de Tribigna, dicens quod fregit sibi unam spatam” (8. 7. 1439) Isto, XII, 282.

i njegov brat Radoje Miobratović.⁵⁶ Posljednja poznata informacija o Božićku Miobratoviću je iz aprila 1463, kada poravnava ranija poslovanja sa dubrovačkim vlastelinom Marinom Gučetićem.⁵⁷ Radoje se spominje u knjigama zaduženja do 1472, kada je imenovan kao Radoje Dobrotić Miobratović. U knjigama zaduženja spominje se i Dobrić Miobratović iz Trebinja marta 1459.⁵⁸ On bi mogao biti treći sin Miobrata Dobrotića i brat Božićka i Radoja Miobratovića.

Februara 1443. spomenuta su braća Branko, Biladin, Radoje, Radosav i Radič Miobratović među optuženima za krađu stoke u naselju Strapča (Stravča) u konavoskoj Površi. Branko je optužen i jula 1444. zbog premlaćivanja i pljačke Radosava Radojkovića iz Župe dubrovačke. Branko je uz Pavka Dobruškovića među optuženima za krađu septembra 1443. Maja 1456. Branko Miobratović označen uz očevo prezime Dobrotić bio je jemac za Radosava Milovanovića iz Trebinja. Deset godina kasnije, aprila 1465, Branko Miobratović iz Slivnice je sok u jednoj tužbi protiv braće Radičević sa posjeda kneza Vladislava. Novembra 1466. podignuta je tužba protiv braće Radoja i Branka Miobratovića, ljudi Pavka Dobruškovića. Radoje Miobratović je spomenut kao član porote 1468, decembra 1470 je među optuženima za krađu, a 1473. braća Radoje i Branko Miobratović su porotnici.⁵⁹ Izvjesni

⁵⁶ “Bosigcho Miobratouich” (14. 1. 1435) DAD, Debita Notariae, XVII, 38; “Bositcho Miobratouich de Sliuniza” (30. 9. 1435) Isto, 168; “Bosigchus Miobratouich” (20. 6. 1438) Isto, XVIII, 62; “Bosigchus Miobradouich” (10. 9. 1438) Isto, 84v; “Bosigchus Miobratouich” (6. 6. 1439) Isto, XIX, 38; “Bosigchus Miobratouich de Tribigne” (29. 7. 1439) Isto, 55; “Bosigchus Miobratouich de Tribigne” (17. 9. 1439) Isto, 71v; (11. 6. 1440) Isto, XX, 23; (16. 10. 1441) Isto, XXI, 32; (23. 5. 1442) Isto, 123v; (24. 5. 1442) Isto, 124v; (14. 6. 1445) Isto, XXII, 121; (15. 6. 1445) Isto, 121v; (30. 7. 1445) Isto, 140v; (15. 9. 1445) Isto, 158v; (21. 5. 1446) Diversa Notariae, XXXI, 67v; (9. 5. 1450) Debita Notariae, XXV, 162v; (18. 7. 1454) Isto, XXIX, 84v; (17. 9. 1454) Isto, 106v; “Bositichus et Radoe} Miobratouichi fratres de Tribigne” (7. 8. 1460) Isto, XXXIV, 174v; “Bositichus et Radoe} Miobratouichi de Tribigne”, Isto, 175; “Bosigchus Miobratouich de Tribigne” (8. 8. 1462) Isto, XXXV, 61v.

⁵⁷ “Bossigcho Miobradouich de Tribigne” (4. 4. 1463) DAD, Diversa Cancellariae, LXXI, 23v.

⁵⁸ “Radoe Miobratouich et Michaz Branchouich ambo de Tribigna” (10. 11. 1470) DAD, Debita Notariae, XXXIX, 85v; “Radoe Dobrotich dictus Miobratouich de Tribigne” (4. 7. 1472) Isto, XL, 158v; “Dobrich Miobratouich de Tribigne” (29. 3. 1459) Isto, XXXIII, 23.

⁵⁹ “supra Brancum, Biladinum, Radoe, Radosaum et [prazan prostor] Miobratouigh fratres de Tribigna de loco vocato Sliueniça [dodato: *et Radič Miobratouigh ...*]” (21. 2. 1443) DAD, Lamenta de

“Branko, sin Miobrada” je u spisku “starih spahija” u osmanskome popisu iz 1477. i asocira na ovog Branka Miobratovića.⁶⁰

Vukava, supruga Dobruška Radonjića

Već od 30-ih izostaju spomeni Dobruška Radonjića, a njegovi nasljednici se spominju počev od kraja četrdesetih godina XV stoljeća. Po svemu nije doživio veću starost, pa je sa mlađim nasljednicima njegovu poziciju u porodici preuzela supruga Vukava (1438–1441).⁶¹

Zapravo, jedna informacija iz marta 1436. govori da je Dobruško Radonjić tada još živ. Jakša Tintinić podigao je tužbu protiv Radosava i Mladina Gojkovića zbog krađe izvršene nad njegovim slugom Vlakušom. Prvo je bilo upisano da su Ostoja i Rohan Mrđić optuženi i da se radi o njihovoj kući, a onda su precrtana imena Ostoje i Rohana, a iznad je dopisano Dobruškovo ime. Problem je što nije precrtano prezime Mrđić, a i preostala konstrukcija tužbe ostala je u množini podrazumijevajući više tuženih.⁶² O eventualnom Dobrušku Mrđiću među sinovima Mrđe Kudelinovića se ne može govoriti, pa u navedenom pretpostavljamo da je

foris, XVI, 127; (21. 9. 1443) Isto, XVII, 43v; (12. 7. 1444) Isto, XVIII, 17; “Branchus Miobratouich dictus Dobrotich se constituit plecium et solutorem pro Radossauo Milouanouich de Tribigne” (8. 5. 1456) Isto, XXIX, 96v; “Sochus Branchus Miobratouich de Sliunića” (9. 4. 1465) Isto, XXXVI, 242: “contra Radoe Miobratouich et contra Branchum Miobratouich de Sliuniza ambos fratres rusticos Paochi Dobruscouich de Tribigne” (3. 11. 1466) Isto, XXXVIII, 63v; “Hostoya Gliupcovich, Radoe Miobratovich et Pribat Magiupich omnes de Tribigne” (4. 11. 1468), Б. Недељковић, “Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти”, 103; “contra Radoe Miobratouich hominem Paochi Dobruscouich de Tribigne” (1. 12. 1470) Lamenta de foris, XLII, 181; “Radoe Miobratouich” (? 1473) Isto, XLIV, dodatak bez oznake.

⁶⁰ Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1985, 161.

⁶¹ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 18.

⁶² “Jaxa Tintinich ... conqueritur supra Radossauum et Mladin Goychouich homines [prekriženo: *Hostoye Rochan*, a dodato iznad prekriženog: [*Dobruschi*] Mergich de Liubochouo. Eo quia dicti Vlacussa famulus dicti Jaxe hospitari fuisset in domo dictorum accusatorum. In mane sequenti per vim acceperunt dicto Vlacusse infrascriptas res, videlicet, unum par caligarum nouarum panni rubey, unum par calligarum de rassa, capellus duos, camisias duas, subligabula duo, una clamis de rassa, unus zupetus, duas restas ficium, iperperum nouem in grossorum, una corigia, fazoleti tres, biretum unum panni rubey” (23. 3. 1436) DAD, Lamenta de foris, XI, 73v.

posljednji poznati spomen Dobruška Radonjića. Ovaj pokazatelj je približen kontekstu pojave njegove udovice u dokumentima. Krajem 1438. za krađu kože je optužen Radulin Pripčinović, čovjek Vukave, udovice Dobruška iz Trebinja. Novembra 1439. Vukavin čovjek Vukac Muravić optužen je za ranjavanje Radosava Radojkovića. Juna 1441. u jednoj tužbi spomenut je Vitomir, čovjek Vukave Dobruškove.⁶³ Dalje informacije o Vukavi izostaju.

Dobruškovići, sinovi Dobruška Radonjića

Dobruškovići su treća generacija među Kudelinovićima. Unuci Radonje Kudelinovića i sinovi Dobruška Radonjića i njegove supruge Vukave su Pavko (1440–1487), Radoje (1455–1467), Radosav (1467–1471) i Vukosav Dobrušković (1445–1473). Pavko Dobrušković je aktivan već od augusta 1440. Božičko Miobratović je u ime Pavka Dobruškovića predstavio pismo trebinjskog kneza podižući tužbu u Dubrovniku zbog krađe kobile u Trebinju. Presuđeno je u korist Božička i kobile mu je bila vraćena, a okrivljeni Nikola Ljubić i podstrigač Ivan završili su u zatvoru. Septembra 1443. Pavko Dobrušković je sa svojim ljudima Brankom Miobratovićem, Vitomirom i Radakom optužen od strane Pribila Pribinića i Radohne Pribisalića za krađu škopca. Oktobra 1444. za krađu 23 kože, dva ovna, sedam lukna žita i volovske kože Radoje Radovčić optužio je Pavka Dobruškovića, njegove ljude iz Slivnice i Ostoju Mrđića,⁶⁴ inače njegovog rođaka iz loze Mrđe Kudelinovića.

⁶³ “supra Radulin Pripcinouigh hominem de Vochaua, uxor condam Dobruschi de Tribigna, dicens quod ei ante portam Ragusii accepit sibi unam capram per forciam” (14. 12. 1438) DAD, Lamenta de foris, XII, 160; “supra Vucaz Murauigh, hominem de Vochna de Dobrusco de Tribigna” (22. 11. 1439) Isto, XIII, 94v; (12. 6. 1441) Isto, XIV, 226v. Ispod: “Die XVIII junii 1441 ... Vitomir hominis de Vocaua Dobruscoua”, Isto.

⁶⁴ “Bosigcho Miobratherough nomine Paucho Dobruscouigh et qui causa presentauit domino Rectori literas missas pro facto isto per dictum comitem de Tribigna coram domino Rectore ser Marino Junii de Georgio fecit lamentum dicens quod die veneris proxime preterita fuit ei furata una zumenta in Tribigna ...” (12. 8. 1440) DAD, Lamenta de foris, XIV, 11. Ispod: “Die 13 augusti. ... Dominus Rector et iudices suprascripti visis et considerans diligenter qui supra tota causa violenti et consideranda fuerunt ... per sententiam terminauerunt quod dicta zumenta debeat restitui suprascripto Bosigcho et quod dicti Nicola Liubigh et Johannes teneatur stare debeant in carceribus”, Isto; “supra Paucum Dobruscouigh et Branchum Miobratouich et Vitomier hominem de Paucho et Radach hominem

U jednoj presudi o vraždi u Dubrovniku iz maja 1447. spomenut je izvjesni knez Pavko. U presudi je konstatirano da predstavnici u predviđenoj poroti za izvjesnog Radosava Ivanovića iz Trebinja, njegove bližnje i njegov rod (за се ие свою братю и за све свои братцво) nisu došli, a među razlozima odsutnosti Radosav je naveo da nije mogao doći jer je u predviđenom vremena, zapoviješću gospodina vojvode, knez Pavko morao poći u pohod (би заповѣдъ господина војводе кнезъ Павкѣ на воискѣ поки). Međutim, dalje konstatiraju Dubrovčani, navedeni knez Pavko nije imao ništa sa ovom porotom i s obzirom na to da izgovor nije na mjestu, dubrovačka strana u sporu je oslobođena krivnje.⁶⁵ U navedenom knezu Pavku vrstan poznavalac trebinjskih prilika Đuro Tošić prepoznao je kneza Pavka Dobruškovića, istog kneza Pavka Dobruškovića navedenog u osmanskim popisima iz 1468. i 1477. godine.⁶⁶ Za razliku od drugih kneževa koje spominje od 40-ih godina XV stoljeća i u latinskoj građi, kneževska titula uz Pavka Dobruškovića, koju Tošić podrazumijeva kao plod reorganizacije županske vlasti na trebinjskom području, ipak se ne spominje nigdje u dubrovačkim dokumentima, kojih nije malo i gdje smo pouzdano obaviješteni da se radi o Pavku Dobruškoviću. Otuda je navedeno djelimično neizvjesno u pokazatelju iz 1447. godine.

Precizniji su daljnji spomeni Pavka Dobruškovića iz februara 1449, februara 1450. i januara 1451, kada mu Dubrovčani odobravaju izvoz vina sa Stona i Pelješca.⁶⁷ Oni ukazuju na praksu u ponašanju trebinjske vlastele

de Paucho" (21. 9. 1443) Isto, XVII, 43v; "supra Pauchum de Dobrusco et homines dicti Pauchi de Sleuena et Ostioam Mergigne [tako]" (7. 10. 1444) Isto, XVIII, 109.

⁶⁵ (7. 5. 1447) Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/2*, Београд – С. Карловци: Српска краљевска академија, 1934, 442-444.

⁶⁶ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 209, 254; "Тимар kneza Pavke, sina Dobruškova i njegovog brata Vukosava", A. Aličić, *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar: Islamski kulturni centar, 2008, 152; "knez Pavko", A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 160.

⁶⁷ "de faciendo gratiam Paucho Dobruschouich de Trebigne quod possit extrahere de Stagno et Punctam cum debitu contra lettera quingua centum vini et illa portare per mare ad Molendina aut in Liuta et ibidem exonerare et preinde portam sucare ad domum eius" (5. 2. 1449) DAD, Consilium Maius, IX, 8v; "de faciendo gratiam Paucho Dobruschouich quod pro sua necessitate possit extrahere de Stagno et Poncta quinguos centum vini pro ipsum conducendo plateium sub custodia nostra omnibus suis expensis" (16. 2. 1450) Isto, IX, 100; "de faciendo gratiam Paucho Dobruschouich

koja se redovno snabdijevala vinom sa dubrovačkih područja, a najčešće sa područja Stona i Pelješca. Inače poznate nabavke Pavka Dobruškovića na dubrovačkom području bile su raznovrsnu, ali ponekad nisu bile uspješne. Augusta 1450. Dubrovčani su odobrili Pavku Dobruškoviću nabavku dva milijara crijepa u Kuparima. Marta 1452. Dubrovčani odlučuju da odbiju zahtjev za solju upućen od strane Pavka Dobruškovića. Krajem januara 1454. Pavku je uskraćena dozvola za uvoz 150 kvinga vina. Marta 1464. Pavku je dozvoljen uvoz 100 kvinga vina, te krajem februara 1465. opet 100 kvinga vina.⁶⁸ Nešto ranije, septembra 1453, Pavko je optužen od strane Miljena Plešićića zbog krađe dvije mazge i predaje mazgi Turcima.⁶⁹

Kao što su njegovi prethodnici u rodu bili vezani za Pavloviće, Pavko je bio povezan s Kosačama kao svojim seniorima. Početkom decembra 1459. Dubrovčani su dopustili Ljubišićima, Medvjedovićima, Dabiživovićima, Radojevićima i Dobruškovićima da se sklone sa svojim porodicama, ljudima i stokom na dubrovačkom području.⁷⁰ Razlog je aktualna opasnost od

de Tribigne quod possit extrahere de Stagno et Puncta quinguos centum vini per viam maris cum guardiis solutis” (8. 1. 1451) Isto, 166v.

⁶⁸ Sa strane: “Pro Paucho Dobruschouich pro cupis”. “de promitendo de Cupari milaria duo cuporum Paucho Dobruschouich de Tribigne pro quibus alias fuit sibi facta gratia” (8. 8. 1450) DAD, Consilium Minus, XII, 179v; “de se excusando a petitione Pauchi Dobruschouich pro sale quod petit nostre domination” (1. 3. 1452) Consilium Rogatorum, XII, 242. Nije usvojen prijedlog: “de faciendo gratiam Paucho Dobruschouich quod possit extrahere de Stagno et Puncta quinguos CL^a vini et illud conducere in Tribigne per contratam nostram Breni pro suo usu”, već je usvojeno: “de non faciendo” (29. 1. 1454) Consilium Maius, X, 70; “de faciendo gratiam Paucho Dobruschouich de Tribigne quod possit per mare conducere de Stagno et Ponta sub Brenum quingua centum vini. Et de Breni in Tribigne per terram cum bona guardia ponenda expensis dicti Pauchi” (19. 3. 1464) Isto, XII, 164v; “de faciendo gratiam Paucho Dobruschouich de Tribigne quod per mare possit conducere ad Molina de Stagno et Ponta quingua centum vini. Et de Molinis in Tribigne per terram sub custodia per officiales nostros expensis ipsius Pauchi” (28. 2. 1465) Isto, 208.

⁶⁹ “supra Pauchum Dobruscouich, dicens quod accepit sibi duas muliças et ipsas dedit Teucris” (19. 9. 1453) DAD, Lamenta de foris, XXV, 120.

⁷⁰ “de offerendo quinque domibus nobilium de Tribigne, videlicet, de Gliubissichi, de Meduiedouichi, de Dabisiuouichi, de Radoeuchi et de Dobruschouichi receptatulum ipsis et eorum familiis in ciuitate nostra Ragusii et eorum villanis et animalibus in Astarea nostra et districtu nostro” (3. 12. 1459) DAD, Consilium Rogatorum, XVI, 88v.

Turaka koja se nadvila nad posjedom hercega Stjepana Vukčića Kosače.⁷¹ Marta 1463. zajedno sa Pavom Markovićem Pavko Dobrušković je u poslanstvu u Dubrovniku u ime sina hercega Stjepana vojvode Vladislava Hercegovića.⁷²

Posjed Pavka Dobruškovića bio je na području naselja Grebeni. Tako je zabilježeno u tužbi iz decembra 1461, kao mjesto gdje su njegovi rođaci Rohanovići izvršili krađu. Njegovi ljudi se spominju najčešće u Slivnici, a jedne prilike se spominje i njegov posjed u Čičevu, na istočnoj granici Trebinjskog polja koje je naslonjeno uz područje Površ u kojem pratimo Kudelinoviće. Pavko je kod sebe držao stoku (tri krave i dvije kobile) Dobrečka Božikovića iz Župe dubrovačke a istu stoku je decembra 1468. opljačkao Vučihna Stanojević Vlah Mirilović. Januara 1471. i sam Pavko je među optuženima zbog krađe konja Matiaša Leba.⁷³

Pored ranije spominjanih, koji su bili ljudi njegovog oca Dobruška Radonjića i njegove majke Vukave, kao ljudi Pavka Dobruškovića spomenuti su i Vučihna Kukolić i njegov sin Mihač iz Površi (*Vocichnam Cucholich et Michaz eius filium, homines Pauchi Dobruschouich de Pouers*), optuženi juna 1453. zbog krađe, te Radeta Muravić iz Slivnice (*Radeta Murauich de Sliniza [tako] homo Pauchi Dobruschouich*), koji se marta 1455. javlja kao tužilac, što je izuzetak, zbog krađe dva konja u Slivnici protiv Vukašina Lučića i Vitka Milovčića iz Župe dubrovačke. Marta 1465. kao sok u tužbi Radiča Obradovića iz Župe dubrovačke zbog krađe krave vrijednosti 12 perpera spomenut je Ivko Radovčić iz Slivnice, čovjek Pavka Dobruškovića (*Iuchus Radoucich de Sliuniča rusticus Paochi Dobruscouich*). Po njegovim informacijama za krivce su imenovani braća Budisav i Radosav Ostojić iz Trebinja. Zbog krađe vola Đurka Bogdanovića iz Mlina u zatvoru je marta

⁷¹ Сима Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић – Косача и његово доба*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1964, 239-240.

⁷² “de donando Pauao Marcouich et Paucho Dobruschouich ambassiatoribus voyuode Vladissau”; “de donando ambobus in pannis yperperos quinquaginta” (22. 3. 1463) DAD, Consilium Rogatorum, XVII, 197; С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, 252-253.

⁷³ “super territorio Paochi Dobruscouich in loco dicto Grebeni” (21. 12. 1461) DAD, Lamenta de foris, XXXV, 163v; (8. 12. 1468) Isto, XLI, 15; (9. 1. 1471) Isto, XLII, 202v.

1467. Vukašin Bogetić iz Slivnice, čovjek Pavka Dobruškovića (*Voccassinus Bogettich de Sliuniça de Tribigne homo Paochi Dobruscouich*). Marta 1469. braća Vukašin, Radak i Radič Bogetić, ljudi Pavka Dobruškovića (*rusticos Paochi Dobruscouich de Tribigne*), u zatvoru su zbog izvršenog napada. Nešto ranije, decembra 1468, kao čovjek Pavka Dobruškovića spomenut je Radovan Bogosalić (*Radouano Bogossaglich rustico Paochi Dobruscouich in Sliuniça*). Kod njega je bila stoka (16 koza, dvije ovce, krava i tele) Živika Gojsalića iz Župe dubrovačke na ispaši i uzgoju, a bila je ukradena od strane Vlaha Maleševaca.⁷⁴

Pavka Dobruškovića zarobili su Turci. Antonije Simona zvani Stulić vlastitim novcem oslobodio je Pavka Dobruškovića iz Trebinja od Turaka. Zauzvrat je novembra 1486. Pavko dodijelio Antoniju jedan svoj posjed u Čičevu, što je regulirano sudskom presudom (hudžetom) turskog kadije. Antonije polovinu toga posjeda prodaje Nikoli Radienkoviću iz Župe dubrovačke za 11,5 dukata, a to potvrđuje Pavko maja 1487. godine, što je njegov posljednji poznati spomen do kojega smo došli.⁷⁵

Drugi sin Dobruška Radonjića je Radoje Dobrušković (1455–1467). Informacije o njemu su rijetke. U tužbi iz novembra 1455. Radoje je označen da je iz Likova (Ljekova), a zajedno sa njim zbog krađe pet tovarnih životinja optuženi su Radovin Miladinović iz Slivnice, Radosav Brajanović i Ratko Miladinović. Decembra iste godine Radoje Dobrušković je podigao tužbu zbog krađe njegovog konja na području Ljekova. Inače, naselje

⁷⁴ (20. 6. 1453) DAD, Lamenta de foris, XXV, 15; (3. 3. 1455) XXVIII, 50; (22. 1. 1465) Isto, XXXVI, 119; (2. 3. 1467) Isto, XXXVIII, 167v; “supra Radachum Bogetich et contra Radicum Bogetich fratres et rusticos Paochi Dobruscouich de Tribigne item contra Voccassinum Bogetich fratrem predictorum” (16. 3. 1469) Isto, XLI, 124v; (6. 12. 1468) Isto, 4-4v.

⁷⁵ “Antonius Symonis dictus Stullich alias cum suis propriis pecuniis redemerit Pauchum Dobruschouich de Tribigne e manibus et captiuitate Turchorum ... unam possessionem eiusdem Pauchi positam in Tribigne in loco dicto Cizeuo ...” (15. 11. 1486) DAD, Diversa Notariae, LXVII, 35v. Ispod: “Die XXI maii 1487. Pauchus Dobruschouich sponte obligando se personam suam et omnia bona sua mobilia et immobilia, presentia et futura, confirmando de nouo suprascriptam dationem et cessionem siue potestatem datam et factam per suprascriptum Antonium Simonis suprascripto Nicole Radienchouich, ...”, Isto; Михаило Динић, *Из Дубровачког архива, III*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1967, 168-169.

Ljekova je u trebinjskoj Površi, sjeverno od Slivnice. Aprila 1467. Radoje Dobrušković je spomenut među većim brojem osoba sa područja Slivnice i Glavske optuženih od strane Matka Ljubišića iz Konavala da su kao robcu oteli i prodali njegovog brata Bogišu.⁷⁶

Treći sin Dobruška Radonjića je Vukosav Dobrušković (1445–1473). Krajem maja 1445. Dobrilo Krančić i Radelja Kavčić iz Župe dubrovačke podigli su tužbu protiv više osoba, među kojima i Vukosava Dobruškovića, zbog krađe sedam koza. Jula 1447. Radašin Rajačić, čovjek Damjana Menčetića, podigao je tužbu protiv Vukosava Dobruškovića zbog krađe dva sira i drugih stvari u Trebinju. Jula 1461. Stjepan Radosalić iz Župe dubrovačke podigao je tužbu protiv Vukosava Dobruškovića, čovjeka hercega Stjepana iz Trebinja, zbog krađe mule na hercegovom posjedu. Aprila 1466. u tužbi su spomenuti Vukosav Dobrušković i njegov čovjek Vitomir Moravić zbog krađe mača. Marta 1471. braća Radosav i Vukosav Dobrušković optuženi su za krađu dvije steone krave, vola i šest ovnova. Godine 1473. Vukosav Dobrušković je član porote.⁷⁷

⁷⁶ “Ifcho Milotich, Michoie Luchxich, Boglioie Baletich et Dobruscho Hostoich de Breno ... lamentum detulit contra Radoium Dobruschouich de villa Lichouo, Radouinum Miladinouich de Slifniza et Radossauum Braianouich et Ratchum Miladinouich, dicentes quod per vim in certis pasuis acceperunt sammarios quinque, videlicet, duos suprascripto Dobruscho et Ifcho, Michoie et Boglioie tres” (9. 11. 1455) DAD, Lamenta de foris, XXVIII, 282v bis; “Radoye Dobruschouich ... lamentum detulit dicens equus unus niger stellatus in fronte fuzatus fuit sibi in loco dicto Lecouo in Tribigne” (21. 12. 1455), Isto, XXIX, 13v; “contra et aduersus Radoe Dobruscouich, ... omnes de Sliuniča et Glauscha, dicens idem dictus Matchus Gliubissich quod omnes predicti venerunt tanquam robcu et reperientes Bogissam Gliubissich fratrem eius dicti Matchi” (11. 4. 1467) Isto, XXXVIII, 222v.

⁷⁷ “Dobrillus Crancich et Radeqlia Caucich} de Breno ... supra Vocossauum Dobruscouich, Branchum Slauicich, Radossauum Cuzeuaç, Raianum Tormentich, dicens quod abstulerunt sibi per vim capras septem” (31. 5. 1445) DAD, Lamenta de foris, XIX, 93; “Radassinus Raiacich homo ser Damiani de Menze ... supra Vocossauum Dobruscouich, dicens quod in Tribigne accepit sibi per vim duos caseos et alias multas res, quas res sibi reddidit, scilicet, caseos non” (19. 7. 1447) Isto, XXI, 120; “Stiepanus Radossaglich de Brenno ... contra Vocossauum Dobruscouich hominem herceg de Tribigne, dicens quod sibi Stiepano dictus Vocossauus per vim super tereno herceg accepit unum mulum” (8. 7. 1461) Isto, XXXV, 1v; “Matchus Slietcouich de Brenno ... contra Sargiam Turchum famulum suum et Vocossauum Dobruscouich et contra Vitomerum Morauich famulum dicti Vocossau, dicens quod predicti eum derobarunt in Tribigne et sibi acceperunt unum ensem valoris ducatorum ducentorum” (14. 4. 1466) Isto, XXXVII, 312; “contra Radossauum et Vocossauum fratres

Prema osmanskome popisu iz 1468. zaveden je timar kneza Pavka i njegovog brata Vukosava Dobruškovića koji obuhvata naselje Ljekova, dio naselja Ljubokovo (Ljubovo), Slivnica i Čičava, te naselja Sparožić i Mirnić. U spisku “starih spahija” koji “po naredbi cara za baštine koje posjeduju popisani su prema vlaškom zakonu tako da plaćaju vlaški porez”, u osmanskom popisu iz 1477, pored “kneza Pavka” (Pavka Dobruškovića), mogu se prepoznati Vukosav (“Vukosav sin Dobruška”) i Radoje Dobrušković (“Radoje sin Dobruška”).⁷⁸

Četvrti sin Dobruška Radonjića je Radosav Dobrušković (1467). Spomenut je samo jedne prilike augusta 1467. Antonije Božidarović optužio ga je zajedno sa njegovim ljudima braćom Milatom i Dabiživom Žuljajevićem zbog krađe tri tovarne životinje.⁷⁹

Mrđići, sinovi Mrđe Kudelinovića

Mrđa Kudelinović je imao sinove Ostoju, Dminka, Junka i Rohana Mrđića. Marta 1407. u Dubrovniku je vršeno istraživanje povodom pljačkanja dvije kuće vlastelina Rafaela Gučetića u Bjelemu. O optuženima sa područja Trebinja trebala je odlučiti porota. Među najuglednijim predstavnicima trebinjskog područja kao porotnik bio je i Junko Mrđić. Porotnici su bili nadomak sastajanja, ali je upravo mjesto održavanja porote bilo sporno i ona se nije održala.⁸⁰ U tužbi vratara Martina Ranjine

Dobruscouichi” (11. 3. 1471) Isto, XLII, 272v; “Porota illorum de Obod cum illis de Glauscha, videlicet, duodecim homines in porotam per illos de Glausca: ... Vocossaus Dobruscouich” (? 1473), Isto, XLIV, dodatak bez oznake.

⁷⁸ A. Aličić, *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 152; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 160.

⁷⁹ “Anthonius Bosidarouich scarteserius coram ... lamentum fecit contra Radossauum Dobruscouich de Tribigne et contra Milatum Xugliaeuch et contra Dabissiuum Xugliaeuch similiter de Tribigne homines et rusticos dicti Radossau, dicens idem Antonius quod prenominatis sibi acceperunt per vim tres somerios super tereno Turco” (24. 8. 1467) DAD, Lamenta de foris, XXXIX, 78.

⁸⁰ “in Bielem fuerunt combuste due domus ser Raphaelis de Goze tempore noctis” (24. 3. 1407) DAD, Liber maleficiorum, II, 6v. Ispod: “Die III aprilis ... supra Radiz Thassinouich et Raicho fratres et Goiacho Grinzarich et Obrad Bratoyeuch de Tribinio”, Isto. Ispod “Die XXVII maii ... Porotnizi Volchoslauus Posnanouich, Glubissa Bogdancich, Nouacho Mustachi Draganzich, Usin

iz maja 1411. koju podiže protiv braće Stojaka, Junka i Milovca Brankovića, Gojana i njegove braće iz katuna Regoja Vragovića, zbog krađe krave koja je bila na uzgoju kod Miladina Liepnica u Ljubokovu (*in Glubochouo*), kao svjedoci su navedeni Sumina, sin Radonje, Ostoja Mrđić, Pribil Miokušević i Petko Radujević. Prva trojica su stričevići, predstavnici druge generacije Kudelinovića, sinovi Radonje, Mrđe i Miokuša Kudelinovića. Ostoja Mrđić je među optuženima iz maja 1413. Tada Obrad Strežević podiže tužbu protiv Ostoje Mrgića iz Ljubokova (*Hostoyam Mergich de Glubochouo*) te Dobrašina Bogišića, Vitana i Bratka Dabiživovića, ljudi Vukoslava Kobiljačića, zbog krađe kape vrijednosti tri perpera. Juna 1419. Radeta Ratković sa braćom podiže tužbu protiv Ostoje Mrgića i njegove braće i srodnika (*Hostoiam Mergich cum omnibus fratribus et consanguineis eius*) zbog napada na brata Marka i krađe novca.⁸¹

Ostojin brat Dminko Mrđić spominje se samo augusta 1419. Tada Salko Rusinović podiže tužbu protiv braće Ostoje i Dminka Mrgića (*Hostoiam et Dminchum Merghich, fratres*) zbog pljačke turskog mača i pokušaja ubojstva istim mačem na njegovom povratku iz Trebinja.⁸²

Septembra 1419. neimenovana majka Junka, Ostoje, Dminka i Rohana Mrđića, udovica Mrđe Kudelinovića, septembra 1419. obratila se Dubrovčanima zbog nesporazuma oko oružja njenog sina Ostoje koje je izazvalo probleme. Naime, Ostoja Mrđić je ostavio kod Gojka mačara sablju u zalog za mač i dvije korde. Zbog kuge Junko nije mogao doći po mač i korde, a kada je kasnije došao, Gojkova supruga je saopćila da su njegovo oružje preuzeli predstavnici vlasti ("vlastela"). Junko se obratio dubrovačkom knezu, ali mu je rečeno da dođe kasnije. Međutim, Junko je vidio da se njegovo oružje prodaje upola cijene, očito kao zalog putem javne prodaje, i da su ga kupili Živko Milović i Savko Judić. Stoga je Junko uzeo

Braianouich, Pribath Dragançich, Volchoslauo Chobiglacich, Radoslauus Branchouich, Juncho filius Mergie, Petecho Stoichouich, Sancho Illoyuich, Mildrag Palelca", Isto, 7.

⁸¹ "Testes: Sumina filius Radogne, Hostoya Mergich, Pribil Mieuchoseuich, Petcho Raduyeuich" (1. 5. 1411) DAD, Lamenta de foris, II, 51v. (15. 5. 1413) Isto, III, 70; (11. 6. 1419) Isto, IV, 8.

⁸² (24. 8. 1419) DAD, Lamenta de foris, IV, 59v.

sablju od Savka Judića. Savko Judić se kasnije revanširao i uzeo Junkovom čovjeku konja.⁸³ Očito je izbjivanje zbog kuge bilo razlog javne prodaje zaloga, a uzimanje “pravde” u svoje ruke zakompliciralo je kompletnu situaciju. Nije poznato kako je “pravda” ispravljena u ovom slučaju.

Januara 1420. Ostoja Mrđić je među većim brojem optuženih. Brajša Godojević i Radin Kranisalić podigli su tada tužbu protiv Ostoje Mrđića iz Trebinja (*Hostoyam Mergich de Tribigne*), Vlaha Mirilovića Stjepana Dabiživovića i njegovog čovjeka Radivoja Radmanića, Milata Miošića iz Popova, Branka Vraničića i Radila Pribetkovića zbog pljačke lanenih tkanina vrijednosti 120 perpera, izvršene u Trebinju, a koje su dopremljene Vučeti Radmiloviću zvanom Tarsić iz Cerinice.⁸⁴ Septembra 1420. Dubrovčani odlučuju da daruju Dobruška, Ostoju i Junka iz Trebinja,⁸⁵ tj. stričeviće Dobruška Radonjića, sina Radonje Kudelinovića i sinove Mrđe Kudelinovića Ostoju i Junka Mrđića.

U tužbi iz augusta 1422. Gojmil Novaković optužuje šestoricu nepoznatih počinitelja zbog napada, teškog ranjavanja i pljačke 36 groša i stvari izvršene u planini uz Župu dubrovačku naspram naselja Glavska. Tužbi su pridodavana imena optuženih, među kojima su zavedeni pa prekríženi Ostoja i Rohan Mrđić.⁸⁶ Januara 1424. Maroje Komenović iz Šumeta podigao je tužbu protiv Rohana Mrđića iz Trebinja iz “naselja Dobruška” zbog napada i ranjavanja izvršenog u Brgatu blizu posjeda dubrovačke vlastele Gučetići.⁸⁷ “Villa Dobruschi” je Ljubokovo, a iako je Dobruško Radonjić imao glavnu riječ u tom naselju, u njemu su bili i

⁸³ (19. 9. 1419) Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 564-565.

⁸⁴ (29. 1. 1420) DAD, *Lamenta de foris*, IV, 140.

⁸⁵ (1. 9. 1420) DAD, *Consilium Minus*, II, 146; (9. 9. 1420) *Consilium Maius*, II, 37v.

⁸⁶ (4. 8. 1422) DAD, *Lamenta de foris*, V, 68v. Ispod: “Die XII augusti. Dictus Goymil dixit esse vulneratores et raptos hos infrascriptos, videlicet: Pocraiac Vasigleuich, Bosichichus et Mandre fratres et filii dicti Pocraiac, Bosichicho Pocracich, [prekríženo: *Ostoia Mrgich et Rochan*] et cum aliis hominibus quorum nomina ad huc non cognoscit. Item dedisse pro sozbina yperperos X”, Isto.

⁸⁷ “supra Rochan Merghich de Tribigne de villa Dobruschi. ... cum spata percussit et vulneravit cum cicatrice et effusione sanguinis dictum accusatorem supra capite” (26. 1. 1424) DAD, *Liber maleficiorum*, V, 371v.

Mrđići sa svojim ljudima, što je ponekad dovodilo do miješanja njihovih ljudi u zapisima tužbi od strane napadnutih i opljačkanih Dubrovčana.

U tužbi iz marta 1425. u kojoj su za krađu novca, žita i stvari od strane Bogdana Milovčića iz Makoši optuženi Dobrašin Glavić, čovjek Junka Kudelinovića, i Božitko Dobrotić, čovjek Dobruška Kudelinovića, krađa se desila u Župi dubrovačkoj blizu Kravara. Radi se o stričevićima Dobrušku Radonjiću i Junku Mrđiću kod kojih je primjetno nastojanje zadržavanja djedovog prezimena Kudelinović. Novembra 1425. podignuta je tužba od strane Ostoje Vukovića, sluge dubrovačkog vlastelina Frederika Gundulića, protiv trojice nepoznatih počinitelaca zbog napada, ranjavanja i krađe stvari kod Poljica u mjestu zvanom Šesti Zub (tako). Naredne godine imenovani su kao krivci Stipan Radivojević i Grubiel Vekatović iz Trebinja, ljudi Junka Mrđića. Sa dubrovačkim vlastelinom Frederikom Gundulićem Mrđići će imati puno razmirica. Septembra 1426. isti tužilac, sada zabilježen kao Ostoja Vojković, podigao je tužbu protiv Mandre Pokrajčića i njegovog brata kojemu nije znao ime, ljudi Junka Mrđića, zbog toga što su ga u mjestu Šesti Dub (tako) na trebinjskom području zarobili, vezali, odveli u Ljubokovo, naselje Junka Mrđića, i tamo ga držali vezanog.⁸⁸

Junko Mrđić i njegov stričević Pribil Miokušević dobili su krajem februara 1427. dozvolu da mogu nabaviti 80 kvinga vina na dubrovačkom području.⁸⁹ Početkom jula 1427. Petar iz Luke optužio je Junka, sina Mrđe iz Trebinja, i njegovu braću zbog krađe konja sa sedlom. Augusta 1427. Simko Marojević podigao je tužbu protiv Junkovog brata Ostoje Mrđića i njegovih slugu zbog krađe dva konja, novca i stvari kod Stobice, a navodno zbog toga što je njegov

⁸⁸“supra Dobrassinum Glauich hominem Junchi Cudelinouich et Bositchum Dobrotich hominem Dobruschi Cudelinouich” (16. 3. 1425) DAD, Lamenta de foris, VI, 89; “prope Poglizam in loco dicto Sexti Sub” (26. 11. 1425) Isto, VI, 180v. Ispod: “Die XXV januarii 1426 ... arobatores fuerunt hii, videlicet, Stipan Radiuoeuich, Grubiel Vecatouich de Tribigna, homines Junchi Mergich, tercium vero arobatores dixit nondum scire”, Isto; “supra Mandrum Pocraiçich et fratrem eius cuius nomen ignorat, homines Junchi Mergich ... in loco dicto Siexti Dub in Tribigne” (17. 9. 1426) Isto, VII, 73.

⁸⁹Sa strane: “Pro Juncho Mergich et Pribil Milcusouich pro vino grazia”. “de faciendo gratiam Juncho Mergich et Pribilo Milcusouich quod ambo ipi emere possint in Stagno vel in Puncta quinguum octuaginta vini in totum et illud conducere possint per mare ad Obod et deinde illud portari in Tribigna” (25. 2. 1427) DAD, Consilium Maius, III, 153.

senior vlastelin Frederik Gundulić u Stonu oduzeo jednog njegovog konja. Ovo nije prva situacija u kojoj su Mrđići pokušavali ispraviti nepravdu. Po svemu je Ostoja dobio natrag svoga konja jer je septembra 1427. Simko izjavio da su njegovi konji vraćeni. U drugoj polovini jula naredne godine Božičko Mudričić podigao je tužbu protiv Rohana Mrđića zbog bezrazložnog napada štapom izvršenog u Župi dubrovačkoj.⁹⁰

Sva trojica braće spomenuta su kao optuženi krajem oktobra 1428. Ovaj put dubrovački vlastelin Frederik Gundulić optužuje Junka, Ostoju i Rohana Mrđića zato što su sa svojim ljudima Mandrom i Božičkom Pokrajčićem i drugima ukrali dvije kobile. Braća Pokrajčić su ljudi stričevića Dobruška Radonjića, sa kojim je posjed Mrđića bio povezan. To pokazuje i tužba protiv Jurja i Gojaka Ostojića iz decembra 1429. za krađu, koja se desila kod područja Junka Mrđića i Dobruška Radonjića. Prema pokazatelju iz kraja oktobra 1426. ljudi Dobruška Radonjića su krađu izvršili na posjedu Junka Mrđića smještenom uz područje Župe dubrovačke. Početkom juna 1429. Vukoje Milovčić, čovjek Junka Mrđića, prodaje vlastelinu Marinu Graniju vola za 10 perpera.⁹¹

Aprila 1432. Priboje Medošević iz Župe dubrovačke podigao je tužbu protiv braće Junka, Ostoje i Rohana Mrđića iz Trebinja i Petka Novakovića zbog krađe mule koja je prebjegla na granici prema njihovom posjedu i koju nisu htjeli vratiti nazad. Augusta 1438. Ostoja Ivanović iz Župe dubrovačke podigao je tužbu protiv Petka Novakovića, čovjeka Ostoje Mrđića, zbog krađe žita i ranjavanja. Oktobra 1444. Ostoja Mrđić optužen je za krađu zajedno sa rođakom Pavkom Dobruškovićem. Januara 1448. optuženi su braća Ostoja i Rohan Mrđić te Rohanov sin Ivaniš za krađu vola u Župi dubrovačkoj.⁹²

⁹⁰ “supra Junchum filium Merghe de Tribigna et eius fratres” (2. 7. 1427) DAD, Lamenta de foris, VII, 200; “supra Ostoiam Mergich, fratrem Junchi et famulos suos” (18. 8. 1427) Isto, 220v; “supra Rochan Merdich de Tribigne” (21. 7. 1428) Isto, VIII, 45v.

⁹¹ “supra Junchum Megich et Ostoyam et Rochanum eius fratres” (31. 10. 1428) DAD, Lamenta de foris, VIII, 107; “supra terrenum Junchi Margich et Dobruschi Radognich” (24. 12. 1429) Isto, 124v; “in terreno Junchi Merghich supra Brenum” (31. 10. 1426) Isto, VII, 95; “Vuchoe Miloucich homo Junchi Mergich” (5. 6. 1429) Diversa Cancellariae, XLV, 235.

⁹² “supra Giunchum, Ostoyam et Rochan fratres Mergich de Tribigne et Petchum Nouachouich” (7. 4. 1432) DAD, Lamenta de foris, IX, 26; “supra Petchum Nouachouigh hominem de Hostoya

Nasljednici braće Mrđić

Poznati su nasljednici Ostoje i Rohana Mrđića. Ostoju Mrđića nasljedili su Danj (1440, 1443, 1449, 1455, 1467) i Radoje Ostojić (1464, 1468, 1487). Decembra 1440. za krađu 22 koze i jarca u Župi dubrovačkoj među optuženima su Danj Ostojić i njegov stric Rohan Mrđić. Decembra 1443. podignuta je tužba protiv Danja, sina Ostoje Mrđića, i njegovog čovjeka Bratulja zbog krađe stoke (dva škopca i koze) na granici prema Dubrovniku u Župi dubrovačkoj. Jula 1449. Radosav Sredanović podigao je tužbu protiv Danja Ostojića i Ivaniša Rohanovića iz Trebinja zbog napada i krađe stvari na granici. Ivaniš Rohanović je sin Rohana Mrđića i stričević Danja Ostojića. Decembra 1449. Vlaho Latinčić optužio je Ostoju Mrđića i njegovog sina Danja zbog krađe vola i dvije krave u Župi dubrovačkoj. Augusta 1450. zlatar Ratko Grubačević optužio je Danja Ostojića iz Trebinja i Đurka Razića zbog krađe žita, a decembra iste godine Danja je optužen za krađu četiri ovna. Novembra 1455. Danj Ostojić i Ivaniš Rohanović, označeni da su iz Ljubokova, optuženi su zbog krađe dvije mule i ovce. Novembra 1464. podignuta je tužba, između ostalih, protiv Radoja Ostojića iz Trebinja, pod jurisdikcijom kneza Vladislava, zbog krađe koze. Decembra 1465. za krađu vola i žita, vlasništvo Bogdana Maljušića u Župi dubrovačkoj, a na radu, uzgoju i sjetvi kod netom umrlog Radiča Danjića, optuženi su Danj Ostojić i Ratko Lopatina. Maja 1467. u jednoj tužbi optužen je Vukosav Vidaković Starčić iz Glavske, a kao njegov jemac pojavljuje se Danj Ostojić iz Trebinja.⁹³

Mergigh” (2. 8. 1438) Isto, XII, 71v; “supra Pauchum de Dobrusco et homines dicti Pauchi de Sleueniza et Ostoiam Mergigne [tako]” (7. 10. 1444) Isto, XVIII, 109; “supra Ostoiam Mergich et Rochanum eius fratrem et Iuanis filium Rocani” (4. 1. 1448) Isto, XXI, 261.

⁹³ “supra Rochan Mergigh, Petchum Nouachouigh, Dançuol Ostoygh, Bosichum Pocraycigh, Juras Radiuoyeuigh, dicens quia per vim acceperunt sibi inter capras et irchos capita XXII supra Brenum” (1. 12. 1440) DAD, Lamenta de foris, XIV, 105v; “supra Dançuo filium de Ostoiam Mergigh et Bratugl suum hominem” (10. 12. 1443) Isto, XVII, 131v; “supra Dagna Ostoich et Iuanis Rochanouich de Tribigne” (12. 7. 1449) Isto, XXII, 124; “supra Ostoiam Mergich et Danzol eius filium, dicens quod acceperunt per vim a villanis ipsius Blasii in Breno unum bouem et duas vachas” (18. 12. 1449) Isto, 298v; “Dagnum Ostoich de Tribigne et Giuragh Razich, dicens quod sibi acceperunt unam salmam farine per vim, copellorum decem” (16. 8. 1450) Isto, XXIII, 200v;

U osmanskom popisu iz 1468. zabilježen je timar “Dabine, sina Ostojina” (Danj Ostojić) na području dijela sela Slivnica, Mirnić, Ljubokova. U spisku “starih spahija” u osmanskom popisu iz 1477. moguće je da se spominju Radoje (“Radoje sin Ostoje”) i Danj Ostojić (“Dane sin Ostoje”).⁹⁴ U ugovoru iz decembra 1487, u kojem Miliša Miladinović iz Dubrovnika prodaje Radivoju Đurđeviću iz Ljubokova kod Trebinja 57 kvinga vina po cijeni od 10 aspri po kvingu, spominje se i Radoje Ostojić iz Ljubokova.⁹⁵

Postavlja se pitanje jesu li Danjici koji se spominju na trebinjskom području nova generacija u ovoj lozi. Sa specifičnim prezimenom u kombinaciji su preminuli Radič te nešto kasnije spominjani Radič i Herak Danjić.⁹⁶

Nasljednici Rohana Mrđića su Ivaniš (1448, 1449, 1451, 1454, 1455, 1461, 1462, 1465), Radivoj (1461, 1465), Pavao (1488), Petar (1461, 1462, 1488, 1493) i Vlatko Rohanović (1462, 1493). Pored ranijih spomena sa ocem Rohanom iz januara 1448, stričevićem Danjom Ostojićem iz jula 1449. i

“supra Dagna Ostoich, dicens quod per vim super terreno Ragusii acceperunt sibi per vim pecudes quatuor” (15. 12. 1450) Isto, XXIV, 42; “contra Dagnum Ostoich de Gliubochoou in Tribigne et contra Iuanissum Rochanouich de dicto loco ac Bosiidarium Vuchoeuch et Radouanum Miloucich de suprascripto loco” (9. 11. 1455) Isto, XXVIII, 282 bis; “contra Radoe Hostoych de Tribigne jurisdictionis comitis Vladissaus et contra Radognam Mladosseuch famulum Nicola Bogossaglich de Brenno” (13. 11. 1464) Isto, XXXVI, 53v. Ispod: “Die XI julii 1468 ... Radoe Hostoych de Gliubochoou derobavit in pascuis uno die unam capram”, Isto; “contra Dagnum Hostoych et Ratchum Lopatina sit dictum ambos de Tribigne” (18. 12. 1465) Isto, XXXVII, 196v; (16. 2. 1467) Isto, XXXVIII, 157. Ispod: “Die VI mai 1467 Voccossaus Vidacouich Starcich de Glauscha ... ipse fuit furatus suprascriptas peccudes nouem ... Pro quo Voccossauo Dagnia Hostoych de Tribigne se constituit plegium et fideuissorem et principalem solutorem”, Isto.

⁹⁴ A. Aličić, *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 153; A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 160.

⁹⁵ “Milissa Miladinouich de Ragusio perlabuch vendidit Radiuoy Giurgeuich de Tribigne de villa vocata Gliubochoou, presenti et ementi, quingua quinquaginta septem vini ipsius Milisse venditoris, quod dixit habere in Tribigne in dicta villa Gliubochoou in manibus dicti Radiuoy et in manibus Radoe Hostoich de dicto loco Gliubochoou. Et hoc pro aspris decem pro singulo quinguo” (12. 12. 1487) DAD, Diversa Notariae, LXVIII, 36v.

⁹⁶ “Radicio Dagnich de Tribigne” (18. 12. 1465) DAD, Lamenta de foris, XXXVII, 196v; “Vuchxa Dagnich de Tribigna” (5. 11. 1477) Debita Notariae, XLVI, 77; “Vuchxa Dagnich” (12. 7. 1497) Isto, LIX, 37; “Vuchxa Dagnich de Tribigne” (8. 7. 1498) Isto, 195; “Cherach Dagnich de Tribigne” (6. 3. 1496) Isto, LVIII, 175v.

novembra 1455, Ivaniš Rohanović se spominje i februara 1448. u tužbi zbog krađe ovna i ranjavanja. Juna 1449. označen da je iz Površi, Ivaniš je zajedno sa nepoznatim kompanjonom optužen za napad i krađu izvršenu nad Dabiživom Bogdanovićem iz Župe dubrovačke. Aprila 1451. među optuženima za krađu stoke, novca i stvari optuženi su i Ivaniš Rohanović i njegov brat Zubril (možda: Dobrilo), kojeg treba pridružiti nizu braće Rohanović. Jula 1454. za krađu su optuženi braća Petar i Radivoj Rohanović. Oktobra iste godine Dubrovčani su morali vratiti konje Petru Rohanoviću, čovjeku hercega Stjepana Vukčića Kosače.⁹⁷

Novembra 1454. Ivaniš Rohanović izjavljuje da oslobađa vazalnosti svoga čovjeka Vukšu Radosalića. Septembra 1455. Nadal Nalić optužio je Ivaniša Rohanovića za krađu krave. Narednog mjeseca Petar Rohanović je među optuženim za pljačku izvršenu u hercegovom naselju Čepelici. Aprila 1456. braća Ivaniš i Radivoj Rohanović optuženi su za napad i krađu dva ovna. Oktobra 1456. Petar Rohanović, označen kao hercegov čovjek iz Sopoštice, optužen je za krađu stvari Radovana Butkovića. Decembra iste godine Ljuboje Radeljić optužio je hercegovog čovjeka Ivaniša Rohanovića zbog krađe ovna. Maja 1457. braća Rohanovići, hercegovi ljudi, u različitim kombinacijama prisustva braće, optuženi su za nekoliko sličnih napada i krađa stoke. Jula 1461. za krađu tovarne životinje optuženi su braća Ivaniš i Radivoj Rohanović, označeni da su iz Ljubokova. Decembra iste godine za krađu mula kod područja Pavka Dobruškovića u naselju Grebeni optužena su braća Ivaniš, Petar i Radivoj Rohanović iz Ljubokova pod jurisdikcijom hercega Stjepana Vukčića Kosače. Marta 1462. godine za krađu stoke, stvari i odjeće pastira izvršenu na graničnom području optužena su braća Ivaniš,

⁹⁷ “supra Iuanis Rochanouich et Vlatchum Vochoeuich” (6. 2. 1448), DAD, Lamenta de foris, XXI, 288; “supra Iuanis Rochanouich de Pouers, dicens quod dictus Iuanis cum uno alio quem non cognoscit, assaltauit ipsum ad stratam et sibi dederunt multas bastonatas et sibi acceperunt unam gonellam de Rassia et unum capellum et unum cosserium” (13. 6. 1449) Isto, XXII, 99v; “supra Iuanis Rochanouich, Zubrilum eius fratrem, Giurach, Radogna et Radoe Tassinouichi fratres, Radota Bositchouich, Milat eius fratrem, Radouan Miloucich, Volchaç et Voxam Radosalichi” (28. 4. 1451) Isto, XXIV, 180v; “sunra Petar et Radiuoi fradeli Rochanouichi” (8. 7. 1454) Isto, XXVII, 6; “Petar Rochanouich homo de signor cherzech” (23. 10. 1454) Isto, 130v.

Petar i Vlatko Rohanović iz naselja Ljubokovo na hercegovom posjedu.⁹⁸

Maja 1465. podignuta je tužba od strane Ivka Milotića iz Župe dubrovačke protiv Radivoja Rohanovića te Vukca Đurđa Miokuševića iz Ljubokova zbog krađe koze. Miokuševići su njihovi srodnici iz loze Miokuša Kudelinovića. Za napad i krađu izvršenu u Orahu u Žurovićima oktobra 1465. optužen je Ivaniš Rohanović od strane Radovca Miladinovića zvanog Žeženić. Maja 1467. u Dubrovniku je donesena presuda kojom Ivaniš Rohanović iz Trebinja treba da vrati jedan dukat Ivku Radohniću iz Drine. Januara 1488. u knjigama zaduženja spomenuta su braća Petar i Pavle Rohanovići iz Trebinja. Oni se zadužuju kod Vukašina Dobrovojevića na 6 perpera i sedam groša.⁹⁹ Prema posljednjoj pronađenoj informaciji o Rohanovićima početkom jula 1493. Petar Rohanović iz Trebinja iz Orahova daje Stjepanu Radetiniću iz Makoša u Župi dubrovačkoj posjed zemlje zvani Miholj

⁹⁸ “Iuanis Rochanouich de Tribigne, sponte et ex certa scientia franchauit, liberauit et relaxauit Vuxam Radossalich, hominem suum, presentem et acceptantem. Ita quod a modo dictus Vuxa sit homo liber et franchus et in nullo subiectis dicto Iuanis aut eius mandatis, possitque ipse Vuxa ire quo voluerit et seruire alteri domino vel patrono inferri possit” (20. 11. 1454) DAD, Diversa Notariae, XXXIX, 146v; “contra Iuanis Rochanouich” (9. 9. 1455) Lamenta de foris, XXVIII, 227v; “contra Coiam Ratchouich et Petar Rochanouich et Vuchossauum Miochussauich, dicens quod sibi rapuerit unam simiteriam et unum iperperum ad Cepegliza locum de cherzech” (1. 10. 1455) Isto, 255v; “contra Iuanis et Radiuoi fratres Rocanouichi” (1. 4. 1456) Isto, XXIX, 126; “sopra Petar Rochanouich omo de cherzeg in Stopoustiza” (10. 10. 1456) Isto, XXXI, 34v; “sopra Iuanis Rochanouich omo de cherzech” (10. 12. 1456) Isto, 94; “lamentatur Iuanis et Radiuoi Rochanouich fratres de Tribigna” (2. 5. 1457) Isto, XXX, 163; “contra infrascriptis subditos de cherzech ... Iuanis Rochanouich, Petar Rochanouich, Radiuoi et Dobrilus} fratres” (2. 5. 1457) Isto, 165v; “contra Iuanis Rochanouich et Petar Rochanouich et Radiuoi Rochanouich et contra Radouanum et Bosidar fratres Miloucich” (12. 5. 1457), Isto, 176v; “contra Iuanissum et Radiuoium fratres Rochanouich de Gliubochoou de jurisdictionis herceg” (9. 7. 1461) Isto, XXXV, 2; “contra Iuanissum, Petar et Radiuoium fratres Rochanouich de Gliubochoou jurisdictionis herceg, dicens quod omnes predicti tres fratre acceperunt violentis ipsi lamentatis super teritorio Paochi Dobruscouich in loco dicto Grebeni” (21. 12. 1461) Isto, 163v; “contra Iuanissum et Petar et Vlatchum fratres Rochanouichi de Tribigne de villa Gliubocouo jurisdictionis herceg” (18. 3. 1462) Isto, 243v bis.

⁹⁹ “contra Radiuoium Rochanouich et Vocazium Giuragi Miocusseuich de Gliubocouo de Tribigne” (4. 5. 1465) DAD, Lamenta de foris, XXXVII, 5v; “contra Iuanissum Rochanouich de Tribigne, ... in villa dicta Orach in Xurouci” (8. 10. 1465) Isto, 106v; “Iuanissum Rochanouich de Tribigne” (22. 5. 1467) Diversa Cancellariae, LXXIII, 139v; “Pethar et Pauao Rochanouichi fratres de Tribigne” (8. 1. 1488) Debita Notariae, LI, 202.

Dol na granici između Trebinja i Makoši pod trogodišnji zakup za jedan dukat.¹⁰⁰ Naselje Orahova moglo bi se povezati sa učestalije spominjanim Orahom na području Šume trebinjske.¹⁰¹

Miokuševići (Milkuševići)

Sinovi Miokuša Kudelinovića su Pribil, Đurađ, Dobrovoj, Ratko i Radelja Miokušević. Jedna informacija iz marta 1464. spominje Radivoja Miokuševića iz Površi, tada pod jurisdikcijom kneza Vladislava Kosače, i vjerovatno Radivoj pripada ovom rodbinskom miljeu.¹⁰² Ponajviše informacija je o Pribilu i Đurđu (Đurku) Miokuševiću. U spominjanoj tužbi iz početka maja 1411. zbog krađe krave koja je bila na uzgoju kod Miladina Liepnica u Ljubokovu među svjedocima stričevićima bio je i Pribio Miokušević. Maja 1413. Dobrašin Vladetić podigao je tužbu protiv više osoba, među kojima su Đurađ i Pribil Miokušević, zbog krađe dvije krave u Glavskoj. Preko deceniju kasnije, juna 1425, podignute su dvije tužbe Petka Radisalića i Bogdana Milatovića, obojice iz Župe dubrovačke, protiv braće Bratorada i Bogača Arbulića iz Bijele, ljudi Pribila Miokuševića, zbog krađe koza. Naselje Bijela pripada Površi i graniči sa dubrovačkim područjem. Oktobra 1425. Milutin Novaković iz Klobuka optužio je braću Pribila i Đurđa (Đurka) Miokuševića iz Trebinja i šestoricu njihovih slugu čija imena ne poznaje, zbog napada i ranjavanja izvršenog u naselju Ljekova. Tada je podignuta i tužba Divca Stankovića protiv Pribila Miokuševića i

¹⁰⁰ "Pethar Rochanouich de Tribigne, de Orachouo, dedit Stiepano Radetinich de Breno, de Machos, presenti et recipienti, unam possessionem ipsius Pethari positam in Tribigne ad confine Breni vocatam Michogl Dol. Ita quod ipse Stiepanus pro tribus annis proxime futuris dictam possessionem habeat, teneat, possideat, seminet et gaudeat et de ea omnem utilitatem parcipiat. Et hoc fecit dictus Pethar quia confessus fuit habuisse et recepisse a dicto Stiepano ducatum unum pro solutione affius dictorum trium annorum pro dicta possession" (1. 7. 1493) DAD, Diversa Notariae, LXXII, 174v.

¹⁰¹ Ђ. Тошић, *Требинјска област у средњем вијеку*, 20-21.

¹⁰² "contra Radioioium Miocussouich de Pouers hominem jurisdictionis comitis Vladissau, dicens quod pridie in domo eius predictus Radioioius furatus fuit unum façoletum cum grossis quatuordecim contatis" (12. 3. 1464) DAD, Lamenta de intus, XIX, 10v.

njegove braće i ljudi iz Trebinja zbog krađe stvari.¹⁰³ Januara 1426. Novak Radulinović iz Bijeje na trebinjskom području, čovjek Pribila Miokuševića (*Nouacho Radulinouich de Bielem de Tribigna, homini Pribil Milchusouich*), sklapa ugovor o uzgoju stoke sa ljekarom Tomazinom.¹⁰⁴

Feburara 1427. Pribil Miokušević sa stričevićem Ostojom Mrđićem dobija dozvolu od Dubrovčana da mogu uvesti sa dubrovačkog područja u Trebinje 80 kvinga vina (*pro Juncho Mergich et Pribil Milcusouich pro vino grazia*).¹⁰⁵ Augusta 1427. podignuta je tužba od strane Vukoslava Radmilovića protiv Dobrašina Puljkovića iz Bijeje, čovjeka Pribila Miokuševića. Dobrašin je držao dva Vukoslavova vola na uzgoju i radu uz obavezu davanja dijela žita. Kada je Vukoslav došao po volove i zaradu, Dobrašin mu je to uskratilo i dodatno ga opljačkao. Augusta 1429. Lukša Jurmanić podigao je tužbu protiv braće Pribila i Đurđa (Đurka) Miokuševića zbog krađe koze. Septembra 1429. za krađu koze izvršenu u Bijeloj, posjedu Pavla Radosalića, optužen je Đurko (Đurađ) Miokušević. Novembra 1432. Dobreč Gregorić iz Župe dubrovačke podigao je tužbu protiv Pribila Miokuševića zbog krađe.¹⁰⁶

Marta i maja 1436. odbijeno je davanje povelje Pribilu i drugim Kudelinovićima, po svemu povezane za dubrovačko građanstvo, ili je

¹⁰³ “Testes: Sumina filius Radogne, Hostoya Mergich, Pribil Mieuchoseuich, Petcho Raduyeuich” (1. 5. 1411) DAD, Lamenta de foris, II, 51v; “supra Bogdanum et Dobrouoy Stoynichy fratres et supra Radouaç Milathouich et supra Metchum Marsich et supra Giurgia et Pribil Milcusseuich et supra Radoslauum Medoyeuich et supra Paulum Pircich et Radoye” (5. 5. 1413) Isto, III, 69; “Petchus Radissaglich de Breno ... supra Bratorad et Bogaç Arbulichi de Biela homines Pribili Milcusouich” (10. 6. 1425) Isto, VI, 119; “Bogdan Milatouich de Breno ... supra predictos Bratorad et Bogaç Arbulichi de Biela homines Pribili Milcusouich”, Isto; “supra Pribilum et Juragh fratres Miolchuseuich de Tribigna et eorum famulis sex quia nomina ignorat ... in loco dicto Liechouo” (3. 10. 1425) Isto, 158; “supra Pribium Miochasouich de Tribigne cum suis fratribus et hominibus dicti loci de Tribigne” (5. 10. 1425) Isto, 158v.

¹⁰⁴ (9. 1. 1426) DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 255v.

¹⁰⁵ (25. 2. 1427) DAD, Consilium Maius, III, 153.

¹⁰⁶ “supra Dobrassinum Puglcouich de Bielo, hominem Pribili Milcusouich” (4. 8. 1427) DAD, Lamenta de foris, VII, 214; “supra Pribium Miocusouich et Giuragh eius fratrem” (14. 8. 1429) Isto, VIII, 232; “supra Jurchum Miochusouich” (22. 9. 1429) Isto, 253; “supra Pribium Miochosseuich” (5. 11. 1432) Isto, IX, 149v.

u pitanju davanje slobode sklanjanja na dubrovački teritorij.¹⁰⁷ U prvoj polovini jula 1439. Dubrovčani dozvoljavaju Pribilu Miokuševiću izvoz jednog milijara crijepa sa dubrovačkog područja.¹⁰⁸ Krajem jula iste godine podignuta je tužba protiv više ljudi Radoslava Pavlovića iz Brona, zbog krađe žita na posjedu Pribila Miokuševića. Krajem januara 1442. optuženi su ljudi braće Pribila i Đurđa (Đurka) Miokuševića zbog krađe mača. Juna iste godine podignuta je tužba protiv Petka Radićevića iz Ljubokova, čovjeka Đurđa Miokuševića, zbog krađe krave.¹⁰⁹ Početkom decembra 1442. Pribio Miokušević zabilježen je kao pristav u sporazumu o krvnini koja je plaćena za Strijezoja Baljinovića.¹¹⁰ Početkom 1444. u jednoj tužbi zbog krađe tovarne životinje u Bijeloj spomenut je Dobrovoj Radilović, čovjek Pribila Miokuševića. Januara 1445. optuženi se ljudi Pribila Miokuševića zbog krađe dvije krave i ranjavanja.¹¹¹ Posljednja poznata informacija o Pribilu Miokuševiću je iz februara 1454. Tada Dubrovčani nisu htjeli da

¹⁰⁷ Sa strane: "Pro Miocussouichi de Tribigna". "de induciendo super petitione facta per Miocussouich et socios eorum de Tribigna" (24. 3. 1436) DAD, Consilium Rogatorum, VI, 42v. Sa strane: "Pro Pribio et aliis Cudelinouich". Nije prošao prijedlog: "de faciendo nouas scripturas nobilibus de Tribigna Pribio et aliis suis Chudelinouich", već je usvojeno: "de non faciendo nouas scripturas" (22. 5. 1436) Isto, 55.

¹⁰⁸ "de faciendo gratiam Pribio Miochusouich de Tribigne quod possit extrahere de Ragusio et eius districtu milliaria unum cupporum pro eius opportunitate" (13. 7. 1439) DAD, Consilium Minus, VIII, 73v.

¹⁰⁹ "supra Petchum Crecielieuigh, Vlatchum filium dicti Petchi, Radoaz patrum suprascripti Petchi, Craychum Petchouigh, Radosauus Petchouigh, omnes de Brono, homines de Radoslauus Paulouigh, dicens quod per fortiam acceperunt sibi copellos III de frumento et copellos III de ordeo. Et fuit in terreno de Pribio Miochasouigh. Item acceperunt sibi duos sachos in dicto grano" (31. 7. 1439) DAD, Lamenta de foris, XIII, 4; "supra Dobrouoi Radilouich et Dobrie eius fratrem et Branchum Nouachouich et Bosidarum eius fratrem homines Pribii Miochusouich et eius fratris Jurach" (29. 1. 1442) Isto, XV, 93; "supra Petchum Radichieuigh de Gliubocouo homo de Giurgio Miocusuign" (4. 6. 1442) Isto, 203v.

¹¹⁰ "per la sangue de Striexioie Baglenouich" (1. 12. 1442) DAD, Diversa Notariae, XXVI, 121; "приставк ПРИБИО МИОКУШЕВИК", Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, 441-442.

¹¹¹ "in Bielo" (28. 1. 1444) DAD, Lamenta de foris, XVII, 174. Ispod: "Die XXVI februarii 1444. ... emisse suprascriptum salmerium a Dobrouoi Radilouigh homine Pribii Miocuseuigh de Tribigna", Isto; "homines Pribii Miocuseuich ... videlicet, Dobrii Radilouich, Dabisii Radilouich, Stoiaich Radilouich et Mil Milatouich et Vuchota Milatouich et Radochigna Radoucich robatores" (24. 1. 1445) Isto, XIX, 6.

puste iz zatvora njegovog čovjeka.¹¹² Maja 1465. za krađu kože optuženi su Radivoj Rohanović te Vukac Đurđa Miokušević.¹¹³

Dobrovoj Miokušović spominje se u nekoliko navrata 1420–1423. Imao je sina Radiča. Marta 1420. Pribislav Prodašić i Petko Stanojević iz Rijeke dubrovačke podižu tužbu protiv Radivoja Slavomirovića i Radašina, čovjeka Dobrovoja Miokuševića (*homo Dobroy Milcusouich*), zbog pljačke dva jarca i ranjavanja pastira u brdima iznad Rijeke dubrovačke. Februara 1421. Dabiživ Latinica podiže tužbu protiv Sokana, Radosava i Pripčina Krasomirića i njihovih ljudi, braće Ozriše i Radivoja Dobrečevića, Dobrovoja Miokuševića i njegovog sina Radiča zbog pljačke stoke u Šumetu.¹¹⁴ Tokom oktobra 1423. Dubrovčani su raspravljali o davanju vjere Dobrovoju Miokuševiću i na kraju je dali njemu i njegovim sinovima.¹¹⁵ Maja 1434. za krađu stoke optuženi su braća Ratko i Radelja Miokušević.¹¹⁶

Od Miokuševića poznat je nasljednik Pribila Miokuševića Vukosav Pribilović. Marta 1447. Ljubiša Petković optužio je Vukosava Pribilovića zvanog Miokušević i Dobru Radilovića zbog krađe dva ovna. Decembra 1449. Vukosav, sin Pribila Miokuševića, među optuženim je za napad i krađu šešira. Istog mjeseca Bjelajko Novaković iz Mlina optužio je Vukosava Pribilovića i njegovog rođaka Ivaniša Rohanovića zbog ozljede njegovog oca

¹¹² Nije prošao prijedlog: “de liberando de carceribus hominem Pribii Miocuseuich de Tribigne”, već je usvojeno: “de non liberando” (9. 2. 1454) DAD, Consilium Rogatorum, XIV, 18v.

¹¹³ “Radiouium Rochanouich et Vocazium Giuragi Miocusseuich de Gliubocouo de Tribigne” (4. 5. 1465) DAD, Lamenta de foris, XXXVII, 5v.

¹¹⁴ (10. 3. 1420) DAD, Lamenta de foris, IV, 160; (18. 2. 1421) Isto, 288.

¹¹⁵ Sa strane: “Pro fida Dobrouoy Milchusouich”. “de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio possendi affidare seu dare fidem Dobrouoy Milchusouich” (6. 10. 1423) DAD, Consilium Rogatorum, III, 181. Nije prošao prijedlog: “de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio videndi et examinandi atque diffiniendi super facto Dobrouoy Milcusouich prout dictis domino Rectori et Minori consilio videbitur”, već je usvojeno: “de dando libertatem ipsis domino Rectori et Minori consilio videndi et examinandi super facto dicti Dobrouoy et id quod viderint, examinauerint et repererint portandi ad presens consilium” (19. 10. 1423) Isto, 184. Sa strane: “Pro Dobrouoy Milcusouich et filiis suis”. “de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio recipiendi ad gratiam Dobrouoium Milcusouich cum filiis suis recipiendo ab eis fideuissionem prout dictis domino Rectori et Minori consilio videbitur” (23. 10. 1423) Isto, 185v.

¹¹⁶ “supra Radchum Miochusseuich et Radeliam eius fratrem” (3. 5. 1434) DAD, Lamenta de foris, X, 178v.

Novaka. Mikoje Lužić iz Župe dubrovačke optužio je Vukosava Pribilovića iz Ljubokova zbog krađe mule februara 1455. Vukosava Pribilovića Miokuševića aprila 1455. optužio je Ljubiša Novaković zbog krađe ovce i gunja.¹¹⁷ U nekoliko navrata Vukosav Pribilović je naveden kao Vukosav Miokušević. Vrijeme u kojem se pojavljuje prije ga legitimira kao unuka nego kao sina Mikuša Kudelinovića. Oktobra 1455. među optuženima za pljačku izvršenu u Čepelici je Vukosav Miokušević. On je, označen kao hercegov čovjek iz Bijeje, oktobra 1456. optužen za krađu dvije koze Radovana Stojsalića. Augusta 1459. za krađu koza i ranjavanja optužen je Vukosav Miokušević, čovjek hercega Stjepana Vukčića Kosače.¹¹⁸ Aprila 1465. optužen je Radibrat, čovjek Vukosava Pribilovića iz Mokrog na trebinjskom području pod jurisdikcijom kneza Vladislava, zbog ranjavanja Radosava Ivkovića. Februara 1469. označeni kao gospodari naselja Bijela, Bogeta Đurđević i Vukosav Pribilović podigli su tužbu protiv nepoznatih osoba koje su devastirale čitavo naselje. Marta 1471. Vukosav Pribilović i Rajan Dobrašinović iz Bijeje, pod jurisdikcijom hercega Vlatka, optuženi su za krađu dva vola.¹¹⁹

Januara 1465. Dubrovčani odobravaju izvjesnom Bogeti Miokuševiću iz Trebinja da izveze vino sa njihovog područja.¹²⁰ Vrijeme u kojem se javlja

¹¹⁷ "supra Vuchosauum Pribilouich dictum Michoseuich [tako] et Dobroi Radilouich" (25. 3. 1447) DAD, Lamenta de foris, XXI, 34; "supra Vocossauum filium Pribii Miochosouich, Raiam Dobrassinouich et Ruscum Petchum Nouachouich, Radouan Nouacouich, Radiuoi Nouachouich" (9. 12. 1449) Isto, XXII, 291; "supra Vucossauum Pribilouich et Iuanus Rochanouich" (23. 12. 1449) Isto, 302; "supra Vuchossauum Pribilouich de Gliubochouo" (9. 2. 1455) Isto, XXVIII, 28v; "contra Vuchossauum Pribilouich dito Miochusiuch" (26. 4. 1455) Isto, 99.

¹¹⁸ "contra Coiam Ratchouich et Petar Rochanouich et Vuchossauum Miochussauich" (1. 10. 1455) DAD, Lamenta de foris, XXVIII, 255v; "sopra Vochosau Pribilouich de Bila ome de cherezg" (13. 10. 1456) Isto, XXXI, 38; "contra Vuchossauum Miocussouich hominem de chercech" (20. 8. 1459) Isto, XXXIII, 66.

¹¹⁹ "contra Radibratum [prazan prostor] hominem Vocossau Pribillouich de Mocro de Tribigne jurisdictionis comitis Vladissau" (24. 4. 1465) DAD, Lamenta de foris, XXXVI, 260; "Bogeta Giurgeuich et Vocossau Pribilouich} de Biele patroni dicte vile Biele" (4. 2. 1469) Isto, XLI, 90; "contra Vocossauum Pribilouich et Rayanum Dobrassinouich de Biele jurisdictionis herceg" (17. 3. 1471) Isto, XLII, 286v.

¹²⁰ "de faciendo gratiam Bogete Miochussouich de Tribigne quod de Stagno et Ponta ... possit per mare conducere ad Molins quigna centum vini et illa postmodum per terram transferre in Tribigne" (9. 1. 1465) DAD, Consilium Maius, XII, 201.

prije aludira na jednog od unuka, a ne sinova Mikuša Kudelinovića. Radi se o Bogeti Đurđeviću, spomenutom 1469. sa Vukosavom Pribilovićem. On je Bogeta Đurđević, sin Đurđa Miokuševića i stričević Vukosava Pribilovića. U osmanskome popisu iz 1468. zabilježeni su timari Vukosava, sina Pribilova (Vukosava Pribilovića), na području sela Ljubokova (Ljubihova, Ljubova), a i timar “Bogite sina Đorđijeva” u istom selu i, ključno za raspoznavanje Bogete Đurđevića Miokuševića, “dio sela Bijela”.¹²¹ Pored Vukca i Bogete, treći sin Đurđa (Đurka) Miokuševića je Radivoj Đurđević iz Ljubokova kod Trebinja, spomenut decembra 1487. kada mu Miliša Miladinović iz Dubrovnika prodaje 57 kvinga vina po cijeni od 10 aspri po kvingu.¹²² Po svemu, tu su još dvojica braće, Vukosav i Radoje Đurđević. Naime, augusta 1470. krčmar Radohna Ratković podigao je tužbu protiv braće Radosava, Vukca, Radoja i Radivoja Đurđevića iz Ljubokova zbog toga što im je, kada su bili u Italiji, u Apuliji, u Venosi, dao jednu svoju balistu da je prevezu do Tranija, a braća su je otuđila.¹²³

Šira je lepeza informacija o ljudima Miokuševića, naročito najvažnijeg člana ovog zasebnog roda Pribila Miokuševića. Ponekad svi njihovi vazali nisu imenom nabrajani kao u tužbi Živka Radosalića iz Župe dubrovačke, koji je za krađu krave sumnjajući generalizirao da se radi o Pribilovim ljudima.¹²⁴ Međutim, mnogo češće situacije su sa preciznim imenovanjem, a brojnost optužbi i učešća Pribilovih ljudi je tolika da je otežano na malom prostoru prezentirati sve pojedince i šire familije. Po uzoru na vlastelu, dodatno je usložnjavanje u prepoznavanju i raznoliko identificiranje istih osoba kao odraza pokušaja zadržavanja pojedinih prezimena u više

¹²¹ A. Aličić, *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 153.

¹²² “Radiuoy Giurgeuich de Tribigne de villa vocata Gliubochoou” (12. 12. 1487) DAD, Diversa Notariae, LXVIII, 36v.

¹²³ “Radochna Ratcouich tabernarius coram dominis iudicibus de criminali quorum caput fuit ser Damianus de Gondola lamentum fecit contra Radossauum Giurgeuich, Vochaz, Radoe et Radiuoi fratres de Gliubocouo, dicens quod cum sit quod ipse Radochna in partibus Apulie in ciuitate Venose dedisset unum suum balestrum eis predictis fratribus ut eum balestrum portarunt in ciuitate Trani prenominati fratres dictum balestrum in se retinuerunt eumque ipsi querelanti nunius restituere voluerunt” (18. 8. 1470) DAD, Lamenta de foris, XLII, 67.

¹²⁴ “supra homines Pribio Miochosouigh” (27. 10. 1440) DAD, Lamenta de foris, XIV, 83v.

generacija. Otuda skrećemo pažnju na mogućnost njihovih zasebnih obrada s obzirom na to da su na ovom mjestu uzimani većinom pokazatelji sa direktnim spomenom vazala i njihovih seniora. Ističu se prezimena Novakovića, Vekatovića (Mekatovića), Žanjevića, Milatovića, Radilovića i drugih koje smo ovdje djelimično grupisali jer su neka od njih i ranije spominjana uz prethodnike Miokuševića.

Septembra 1436. spomenuti su kao ljudi Pribila Miokuševića izvjesni Novak, njegov sin Branko, te Radovac u optužbi Živka Budisalića zbog krađe škopca u Bijeloj. Decembra iste godine Ljudi Pribila Miokuševića Branko Novaković, Radil i Radovan Vekatović te Dobrovoj Starčić optuženi su za krađu četiri koze, maltretiranje i vezivanje pastira. Maja 1440. za krađu koze optužen je Novak Žanjević, Radilo i Radien Vekatović iz Bijele, ljudi Pribila Miokuševića. Maja 1442. spomenuti su kao Pribilovi ljudi Radil Pribetković i njegovi sinovi u vezi s jednim volom. Oktobra 1444. za krađu škopaca u Bijeloj optuženi su Pribio Miokušević i njegovi ljudi Radič Vekatović, Radovan Novaković, Radašin, Dobrašin Puljković te Radil Pribetković. Maja 1449. Rajan Dobrašinović, Pribilov čovjek iz Bijele, optužen je za napad na Tunka Petkovića iz Župe dubrovačke. Septembra i oktobra 1450. u dvije tužbe okrivljen je Pribilov čovjek Rusko Dobrovojević.¹²⁵

Kao ljudi Pribila Miokuševića ističu se Milatovići i Radilovići. Februara 1442. među optuženima za krađu vola i robe u vrijednosti 30 perpera je i Milj Milatović. Za krađu prijavljenu decembra 1444. marta naredne

¹²⁵“supra Nouach hominem Pribii Miochusouich et eius filium Branchum, Radouaz hominem dicti Pribii” (12. 9. 1436) DAD, Lamenta de foris, XI, 193v; “supra homines Pribii Miochosseuich, videlicet, Branchum Nouachouich et Radillum Vechatouich et Dobrouoi Starcich et Radouanum Vechatouich” (17. 12. 1436) Isto, 276; “supra Nouach Zagneuich de supra Bielo hominem de Pribio Miochosouigh, ... supra Radillo et Radien Vechatouigh de Bielo homines dicti Pribio” (8. 5. 1440) Isto, XIII, 213v; “supra Radillum Pribetcouigh et supra eius filios homines Pribii Miocouough” (15. 5. 1442) Isto, XV, 186; “supra Pribium Miocououich, Radiç Vechatouich, Radouanum Nouacouich hominem dicti Pribii et Radassinum hominem dicti Pribii et Dobrasinum Pulcouich hominem dicti Pribii, Radillum Pribetchouich” (16. 10. 1444) Isto, XVIII, 116v; “supra Raianum Dobrasinouich hominem Pribi Miocououich de Biela” (31. 5. 1449) Isto, XXII, 91v; “Ruschum Dobroueouich hominem Pribigli Miochussouich” (10. 9. 1450) Isto, XXIII, 223; “supra Ruschum hominem Pribii Miochusouich” (28. 12. 1450) Isto, XXIV, 56v.

godine među optuženima za krađu stoke u Brgatu i ozljede majke Đurka Dobrijevića bili su Radosav i Milj Milatović. Januara 1445. među optuženima za krađu krava i ranjavanje su braća Milj i Vukota Milatović, ljudi Pribila Miokuševića. Milj Milatović je među optuženima i septembra 1447. zbog krađe ovaca u Jasenu i februara 1448. zbog krađe stoke i ranjavanja.¹²⁶

Ljudi Pribila Miokuševića iz Glavske su Radil Vekatović (Mekatović) i njegovi sinovi Dobro, Dobrovoj, Dabiživ, Stojak, Mladien i Bogdan Radilović.¹²⁷ Juna 1440. za napad na Mikoča Miloševića iz Župe dubrovačke optuženi su braća Dobro i Dobrovoj Radilović te Radiša Radosalić iz Bijeje, ljudi Pribila Miokuševića. Novembra iste godine za krađu je optužen Dobro, a u decembru Dobrovoj Radilović i Ivan Dobrašinić. Oktobra 1441. Dobro Radilović i Dobrašin Puljković su među svjedocima u jednoj tužbi. Novembra 1441. Dobrovoj Radilović je optužen za krađu koze, a braća Dobrovoj i Dobro Radilović te Radivoj Vekatović optuženi su za krađu krave. Januara 1442. u krađi mača učestvuju, između ostalih, braća Dobrovoj i Dobro Radilović, ljudi Pribila Miokuševića. Augusta 1443. zbog krađe koze u Bijeloj Božičko Banić optužio je Radivoja Radilovića. Oktobra i novembra 1443. među optuženima za napad, krađu novca i stvari izvršenu u Toriću su braća Dobro i Dobrovoj Radilović. Iz oktobra 1443. je i krađa koja je tek februara 1445. rezultirala imenima kradljivaca, među kojima su braća Dobrovoj, Dobro, Dabiživ i Mladien Radilović. Decembra 1443. Novak Radosalić optužuje, između ostalih, i Dobrovoja Radilovića iz Glavske za krađu dva magarca koja je izvršena u Glavskoj.¹²⁸

¹²⁶ "Migl Milatouich" (10. 2. 1444) DAD, Lamenta de foris, XVII, 191v; "Radossauus Milatouich, Mil Milatouich" (23. 3. 1445) Isto, XVIII, 156v; "homines Pribii Miocuseuich per ... et Mil Milatouich et Vuchota Milatouich" (24. 1. 1445) Isto, XIX, 6; "Mil Milatouich" (11. 9. 1447) Isto, XXI, 171v; "Mil Milatouich" (11. 2. 1448) Isto, 291.

¹²⁷ O smještaju naselja Glavska u: Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 30-31.

¹²⁸ "supra Dobrio et Dobroui fratres Radillouich et Radissam Radosalich de Bielo homines Pribei Miocousouich" (19. 6. 1440) DAD, Lamenta de foris, XIII, 252; "supra Dobrie Radilouigh hominem Pribili Miochosaligh" (13. 11. 1440) Isto, XIV, 96v; "supra Iuanum Dobrasinouigh, Dobrouoy Radilouigh homines Pribio Miochousouigh de Biella" (18. 12. 1440) Isto, 120v; "Dobrius Radilouich homo Pribi Miocousouich, Dobrasinus Pulchouich homo ut supra" (8. 10. 1441) Isto, XV, 38; "supra Dobroui Radilouich" (12. 11. 1441) Isto, 52v; "supra Dobrie Radilouigh et Dobroui eius

Dobrovoj Radilović je spomenut među optuženima januara 1444. zbog krađe krave u Žrnovnici. Za prijavljenu krađu tovarne životinje u Bijeloj januara 1444. spomenuto je narednog mjeseca da je kupljena od Dobrovoja Radilovića, čovjeka Pribila Miokuševića. U februaru 1444. među kradljivcima pet perpera zavedeni su braća Dobrovoj i Stojak Radilović iz Bijeje. Novembra 1444. braća Dabiživ i Dobrovoj Radilović optuženi su zbog ranjavanja Božitka Mudričića iz Župe dubrovačke, dok su u drugoj tužbi braća Dobro, Dobrovoj, Dabiživ i Stojak Radilović iz Bijeje okrivljeni za krađu četiri ovna. Januara 1445. među optuženima za krađu dvije krave i ranjavanje su braća Dobro, Dabiživ i Stojak Radilović, ljudi Pribila Miokuševića. Marta iste godine Vukosav Draganović optužio je Dobrovoja Radilovića, čovjeka Pribila Miokuševića, za krađu žita i stvari od njegovog sluge dok je išao u mlin. Septembra iste godine za krađu četiri koze u Župi dubrovačkoj okrivljeni su braća Dobro i Stojak Radilović. Novembra iste godine braća Dobrovoj i Dobre Radilović optuženi su za krađu dvije koze u Župi dubrovačkoj. Marta 1447. Pribil Miokušević je u ime svoga čovjeka Dobrovoja Radilovića podigao tužbu za ranjavanje protiv Radiča Bogunovića iz Župe dubrovačke. Radil Vekatović i njegovi sinovi Dobro, Dobrovoj, Bogdan i Stojak, ljudi Pribila Miokuševića, među optuženima su 1448. za krađu četiri krave, dva magarca, 12 koza i za premlaćivanje pastira.¹²⁹

fratrem et Radiuoi Vecatouigh” (26. 11. 1441) Isto, 67; “Dobrouoi Radilouich et Dobrie eius fratrem et Branchum Nouachouich et Bosidarum eius fratrem homines Pribii Miochusauch et eius fratris Jurach” (29. 1. 1442) Isto, 93; “supra Radiuoi de Radillo Mecatouigh” (5. 8. 1443) Isto, XVI, 279; “Dobrie et Dobrouoi Radilouichi” (22. 10. 1443) Isto, XVII, 77; “supra Dobrie et Dobrouoi fratres Radilouichi de Bielo” (1. 11. 1443) Isto, 86v; “Dobrouoi Radillouich, Dobrie, Dabisii et Mladien eius fratres” (23. 2. 1445) Isto, 82; “Dobrouoi Radilouigh de Glafasca, ... per furtum arripuerunt sibi duos asinos in dicto loco de Glausca” (21. 12. 1443) Isto, XVII, 142v.

¹²⁹ “Dobrouoi Radilouich” (12. 1. 1444) DAD, Lamenta de foris, XVII, 108v; “acceptis unus salmerius in Bielo” (28. 1. 1444) Isto, 174. Ispod: “Die XXVI februarii 1444. ... emisse suprascriptum salmerium a Dobrouoi Radilouigh homine Pribii Miocuseuigh de Tribigna”, Isto; “supra Çuietchum et Radouaç Vecatouich de Biella et Dobrouoi et Stoiach Radilouich de Biella” (24. 2. 1444) Isto, 213v; “supra Dabisium Radilouich et Dobrouoi fratrem dicti Dabisiui” (8. 11. 1444) Isto, XVIII, 134v; “supra Dobrie et Dobrouoi, Dabisium et Stoiach Radilouichi fratres de Biello” (29. 11. 1444) Isto, 152v; “homines Pribii Miocuseuich per vim acceperunt sibi duas vachas et dispoliauerunt eius filium et eum verberauerunt et fecerunt sibi duo vulnera supra caput, videlicet, Dobbrii Radilouich, Dabisii Radilouich, Stoiach Radilouich et Mil Milatouich et Vuchota Milatouich et Radochigna

Rjeđe su informacije koje spominju ljude Đurđa (Đurka) Miokuševića. Uz ranije spominjane pridodajemo još neke. Decembra 1443. podignuta je tužba zbog krađe tri ovna u Župi dubrovačkoj, a novembra naredne godine imenovani su kao krivci ljudi Pribila i Đurđa (Đurka) Miokuševića: braća Dobrovoj, Dabiživ i Stojak Vekatović te braća Radovan, Radivoj i Petko Novaković. Prepoznatljivo je da su navedeni Vekatovići zapravo braća Radilovići.¹³⁰ Veći broj indirektnih informacija o Radilovićima može poslužiti za njihovu zasebnu obradu.¹³¹ Dok su Radilovići vezani uz Pavka, izgleda da su neki od Novakovića bili ljudi Đurđa (Đurka) Miokuševića. Tunko Radosalić iz Mlina podigao je tužbu zbog krađe više stvari aprila 1446. Jula iste godine kao krivce je imenovao braću Radivoja i Radovana Novakovića, ljude Đurđa (Đurka) Miokuševića. U optužbi zbog ukradene krave iz početka 1456. Radivoj Novaković iz Bijeje označen je kao Đurđev (Đurkov) čovjek. Aprila 1456. za krađu koze i škopca optužen je Đurđev (Đurkov) čovjek Petko Novaković. Početkom 1457. zbog krađe šest ovnova među optuženim ljudima Pribila Miokuševića spomenut je i Petko Žanjević, čovjek Đurđa (Đurka) Miokuševića.¹³² Također, za Žanjeviće i

Radoucich robatores” (24. 1. 1445) Isto, XIX, 6; “Dobrouoi Radillouich hominem Pribii Mioc-hosalich [tako]” (3. 3. 1445) Isto, 30; “supra Dobrii et Stoiach, homines Pribii Micusouich [tako]” (26. 9. 1445) Isto, 228v; “supra Dobrouoi et Dobrie Radilouich” (21. 11. 1445) Isto, 278; “Pribius Miocousouich nomine Dobrouoi Radilouich eius hominis” (1. 3. 1447) Isto, XXI, 25v; “supra Radilum Vechatouich et eius filios homines Pribii Miocouseuich” (11. 2. 1448) Isto, 291.

¹³⁰ “Dobrouoi Vecatouich de Biella et Dabisiuum fratrem dicti Dobrouoi et Stoiach fratrem dictorum Dobrouoi et Dabisiui, Radouanum Nouacouich et Radiuoi Nouacouich et Petchum Nouacouich fratres homines Pribii Miocousouich et Giurach Miocouich [tako] accepisse suprascripta bestiamina” (6. 11. 1444) DAD, Lamenta de foris, XVII, 145v.

¹³¹ “Dobrouoi Radilouich et Dabisiui eius fratrem Vecatouichi” (24. 2. 1445) DAD, Lamenta de foris, XVIII, 157v; “Dobrouoi Radilouich et Dabisiuum fratrem dicti Dobrouoi et Stoiach etiam fratrem dicti Dobrouoi” (28. 12. 1444) Isto, 166v; “Dobrouoi Radilouich” (17. 1. 1445) Isto, XIX, 1v; “Dobrouoi Radillouich” (28. 2. 1445) Isto, 29; “Dobrouoi Radilouich” (12. 8. 1449) Isto, XXII, 161. Očito Radilovići: “Dabixium, Dobrouoi, Dobre et Stoiach Dobrilouichi” (23. 7. 1453) Isto, XXV, 38v.

¹³² (23. 4. 1446) DAD, Lamenta de foris, XX, 99. Ispod: “Die XVI julii 1446. ... Radiuoi Nouachouich et Radouanus, frater dicti Radiuoi homines Giuragh Miocussouich fecerunt suprascriptum furtum et damnum ... Giuragh Miocussouich patrono dictorum Radiuoi et Radouani Nouachouichi fratres”, Isto. “Radiuoi Nouachouich de Biela, homo Juragii Miocoseuich” (22. 2. 1456) Isto,

Novakoviće ne izostaju indirektne informacije koje mogu da upotpune zasebne pristupe ovim porodicama.¹³³

Zaključak

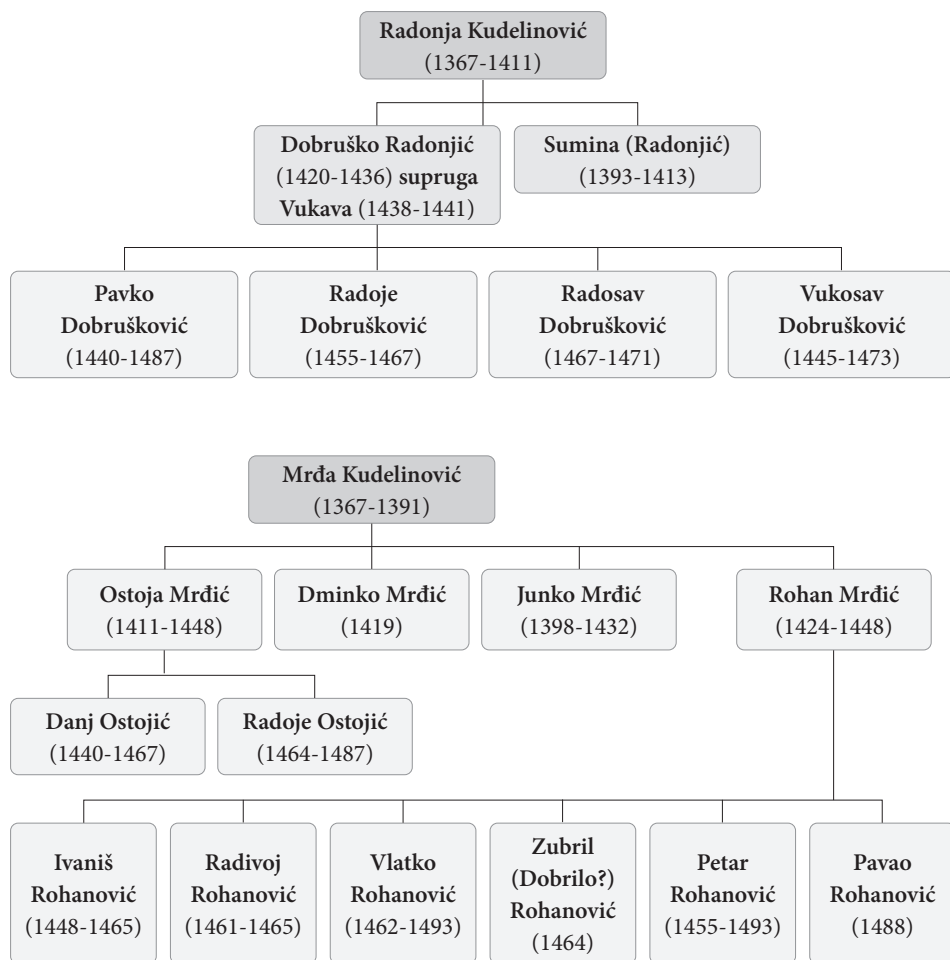
Trebinjska vlastela Kudelinovići predstavlja ogranak starije loze Ljubibratića. U drugoj polovini XIV i u XV stoljeću poznati su u tri generacije. Polazište roda je od izvjesnog Kudelina, čiji su sinovi Radonja, Mrđa i Miokuš Kudelinović rodonačelnici budućih velikih ogranaka porodičnih loza Radonjića, Mrđića i Miokuševića. Radonjiće nasljeđuju Dobruškovići, Mrđiće Ostojići i Rohanovići, a Miokuševiće Pribilovići, Đurđevići i Dobrovojevići. Istaknutu poziciju među Kudelinovićima imao je Radonja Kudelinović (1367–1411) i njegovi nasljednici, sin Dobruško Radonjić (1420–1436) i unuk Pavko Dobrušković (1449–1487). U lozi Miokuša Kudelinovića značajno mjesto imao je Pribio Miokušević (1411–1454). Pored starog imena polazišnog roda Ljubibratić, kroz tri generacije pokušavala su se učvrstiti i nova prezimena Kudelinović, Dobrušković i Miokušević pa je djelimično otežano prepoznavanje pojedinih porodica. Kudelinovići i njihove nasljedne loze smješteni su u trebinjskoj Površi u naseljima Ljubokovo (Ljubovo), Slivnica, Grebeni, Bijela, Ljekovi, Orahova i Glavska, zatim u naseljima Čičeva i Bugovina u području Trebinjsko polje i naselju Orah(ova) u Šumi trebinjskoj. Takvim razmještajem kontrolirali su područje trebinjske Površi na granici uz Župu dubrovačku na dubrovačkom području. Ta pozicija predstavlja i glavni put koji je išao iz Dubrovnika prema istočnoj Bosni i Nikšiću, što su predstavnici svih generacija koristili za česta zaustavljanja, maltretiranja i pljačkanja trgovaca. Iako su polazna zanimanja stanovnika ovog područja zemljoradnja i stočarstvo, te iako su

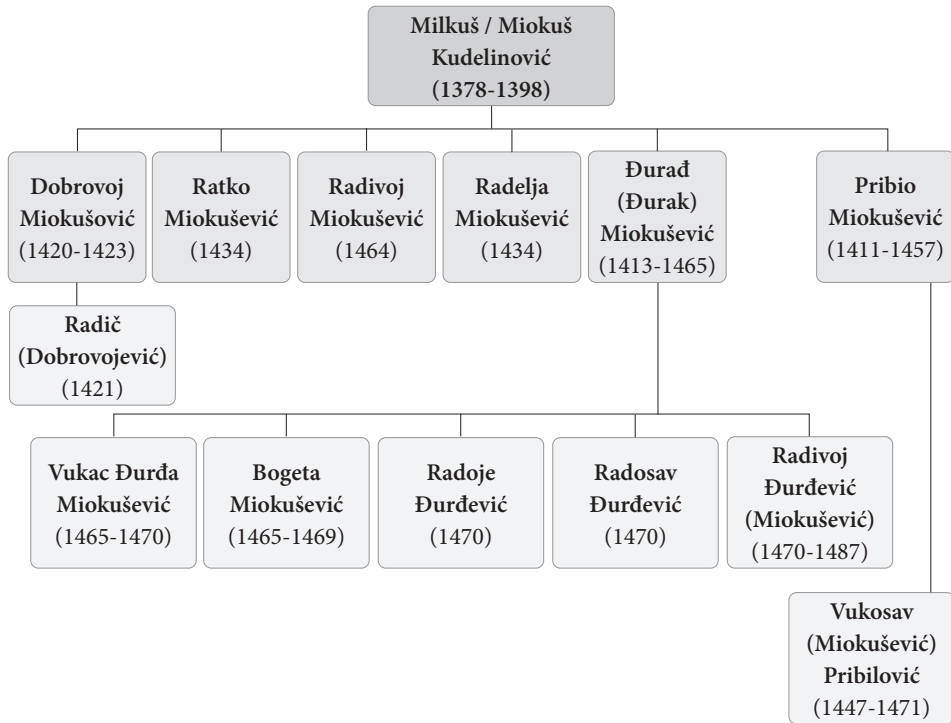
XXIX, 43v; “contra Petchum Nouachouich hominem Juragii Miochuseuich” (19. 4. 1456) Isto, 159v; “contra Petchum Xagneuich hominem Jurachi Miocuseuich et Marcum filium Ianize, Rianum Dobrasinouich et Zuietchum Vechatouich homines Pribilli Miochusseuich” (21. 1. 1457) Isto, XXX, 35.

¹³³ “contra Radiuoi Xagneuich et contra Radiz Ruschouich et Petcho Nouachouich, Radiuoi Nouachouich, dicens quod per vim sibi rapuit VI pecudes. Et hoc fuit in graniza de chercech in Xopostiza” (3. 9. 1457) DAD, Lamenta de foris, XXX, 218.

održavane stoljetne razmjene roba i dobara na lokalnoj razini, predstavnici vlastele Kudelinovića, zajedno sa rođacima Bogdančićima, drumskim su razbojništvom ostavili najupečatljiviji trag kod Dubrovčana, tako da je traženo njihovo izmještanje iz susjedstva. Kudelinovići su bili vazali vlastelinskog roda Pavlovići, a kasnije roda Kosača. Pod osmanskom vlašću nalazimo ih među “starim spahijama” koji su prihvatili nove seniore i zadržali određene privilegije.

KUDELINOVIĆI

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Dubrovnik:

Reformationes,
Consilium Rogatorum,
Consilium Minus,
Consilium Maius,
Debita Notariae,
Diversa Cancellariae,

Diversa Notariae,
Intentiones Cancellariae,
Lamenta de foris,
Lamenta de intus,
Lettere di Levante,
Liber dotium,
Liber maleficiorum.

Objavljeni izvori

- Aličić, Ahmed, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1985.
- Aličić, Ahmed, *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar: Islamski kulturni centar, 2008.
- Dinić, Mihailo, *Iz Dubrovačkog arhiva*, III, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1967.
- Kurtović, Esad, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1–2 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, Građa XXXI/2, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017.
- Kurtović, Esad, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 1–3, Sarajevo: Institut za historiju – JU Historijski arhiv Sarajevo, 2019.
- Kurtović, Esad, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada, Svezak IV, 1419–1422, Državni arhiv Dubrovnik)*, Sarajevo: Vlastito izdanje, 2020.
- Lonza, Nella, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti, 2011.
- Nedeljković, Branislav, “Mešovita porota. Dubrovačka dokumenta XIV i XV veka o pograničnoj poroti”, u: *Miscellanea*, Beograd: Istorijski institut, 1978, god. XVII, br. 6, 6-120.

- Smiljanić, Arandžel, “Povelja kneza Pavla Radenovića Dubrovčanima (1397, mart 25, Ljuta u Konavlima)”, u: *Građa o prošlosti Bosne*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2008, br. 1, 99-101.
- Smiljanić, Arandžel, “Dubrovačko pismo županu Radosavu i Ljubiši (1398, maj 17)”, u: *Građa o prošlosti Bosne*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2015, br. 8, 9-14.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma, I/1*, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1929.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma, I/2*, Beograd – S. Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1934.
- Monumenta Ragusina, Libri reformationum, IV (1364–1396)*, Zagrabiae: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1896.
- Tadić, Jorjo, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike*, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1935.

Literatura

Knjige

- Ćirković, Sima, *Herceg Stefan Vukčić – Kosača i njegovo doba*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1964.
- Dinić, Mihailo, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1967.
- Tošić, Đuro, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd: Istorijski institut, 1998.

Članci

- Pujić, Savo, T., “Analiza trebinjske toponimije registrovane u turskim popisima u XV i XVI vijeku”, u: *Tribunia*, Trebinje: Muzej Hercegovine Trebinje, 2014, br. 13, 121-163.

I SIGNORI DI TREBINJE KUDELINOVIĆ

Riassunto

I signori di Trebinje Kudelinović rappresentano un ramo della stirpe più vecchia dei Ljubibratić. Nella seconda metà del Trecento e nel Quattrocento sono conosciute tre generazioni. L'origine del casato proviene da un certo Kudelin i cui figli Radonja, Mrđa e Miokuš Kudelinović sono progenitori dei futuri rami delle future stirpi famigliari dei Radonjić, Mrđić e Miokušević. I Radonjić sono ereditati dai Dobrušković, i Mrđić dagli Ostojić e dai Rohanovići, mentre i Miokušević sono ereditati dai Pribilović, dai Đurđević e dai Dobrovojević. Una posizione di rilievo fra i Kudelinović era occupata da Radonja Kudelinović (1367–1411) e dai suoi eredi, dal figlio Dobruško Radonjić (1420–1436) e dal nipote Pavko Dobrušković (1449–1487). Nella stirpe di Miokuš Kudelinović un posto di significato era occupato da Pribio Miokušević (1411–1454). Accanto al vecchio nome del casato di origine dei Ljubibratić, attraverso tre generazioni anche nuovi cognomi cercarono di stabilirsi – Kudelinović, Dobrušković i Miokušević – e perciò il riconoscimento delle famiglie particolari è in parte reso più difficile. I Kudelinović e le stirpi discendenti sono collocati a Površ di Trebinje nei paesi di Ljubokovo (Ljubovo), di Slivnica, di Grebeni, di Bijela, di Ljekovi, di Orahova e di Glavsko, poi nei paesi di Čičeva e di Bugovina nell'area di Trebinjsko polje e nel paese di Orah(ova) a Šuma trebinjska. Con queste posizioni controllavano l'area di Površ di Trebinje al confine con Breno nell'area di Ragusa. Questa posizione rappresenta anche la strada principale che portava da Ragusa alla Bosnia orientale e a Nikšić il che era utilizzato dai rappresentanti di tutte le generazioni per fermare e maltrattare spesso i mercanti e per rubare da loro. Anche se i mestieri originali degli abitanti di quest'area sono l'agricoltura e l'alleviamento, e anche se erano mantenuti secolari scambi della merce e dei beni al livello locale, i rappresentanti dei signori Kudelinović, insieme ai cugini Bogdančić, lasciarono l'impronta

più forte dai Ragusei con il brigantaggio di strada, cosicché era richiesto che si traslocassero dalle vicinanze. I Kudelinović erano vassali del casato signorile Pavlović e poi del casato Kosača. Sotto l'amministrazione ottomana li troviamo fra gli "spahi vecchi" che accettarono i nuovi senior e che conservarono certi privilegi.

TREBINJE NOBLES KUDELINOVIĆS

Summary

The noble family Kudelinović represents a branch of the older lineage of Ljubibratić. In the second half of the 14th and the 15th century they were known in three generations. The starting point of the kindred comes from a certain Kudelin whose sons Radonja, Mrđa, and Miokuš Kudelinović were the ancestors of the future large branches of the Radonjić, Mrđić and Miokušević family lineages. The Radonjić family was inherited by the Dobrušković family, the Mrđić family by the Ostojić and Rohanović families, and the Miokušević family by the Pribilović, Đurđević, and Dobrovojević families. Radonja Kudelinović (1367–1411) and his heirs, son Dobruško Radonjić (1420–1436) and grandson Pavko Dobrušković (1449–1487) had a prominent position among the Kudelinovića. Pribio Miokušević (1411–1454) had a significant place in the lineage of Miokuš Kudelinović. In addition to the old name of the starting line of Ljubibratić, the new surnames Kudelinović, Dobrušković and Miokušević tried to strengthen themselves through three generations, so it was partly difficult to identify certain families. Kudelinovića and their hereditary lineages are located in the area of Trebinje in the settlements of Ljubokovo (Ljubovo), Slivnica, Grebeni, Bijela, Ljekovi, Orahova and Glavska, then in the settlements of Čičeva and Bugovina in the area of Trebinje field and the settlement of Orah(ova) in the Trebinje forest. Therefore, they controlled the area of Trebinje's Površ on the border with the Župa Dubrovačka in the Dubrovnik area. This position is also the main road that went from Dubrovnik to eastern Bosnia and Nikšić and which members of all generations of Kudelinović used for frequent attacks and robbery of traders. Although the main occupations of the inhabitants of this area were agriculture and animal husbandry, members of the Kudelinović nobility, together with their relatives Bogdančićs, left the most impressive trace

of highway robbery among the people of Dubrovnik who sought their relocation from the neighborhood. The Kudelinovići were vassals of the Pavlović noble family and later of the Kosača family. Under the Ottoman rule, we find them among the “old Sipahis” who accepted new seniors and retained certain privileges.

GIFT-GIVING IN DUBROVNIK'S FIRST DIPLOMATIC CONTACTS WITH THE SUBLIME PORTE

Valentina Šoštarić
Sveučilište u Zadru
vzovko@gmail.com

Abstract: In 1430 Dubrovnik's authorities decided to send ambassadors to the Sublime Porte for the first time. An important part of the preparatory activities was to decide to whom gifts should be presented, and what should be the nature and value of the gifts presented to the various recipients. Gifts were carefully wrapped diplomatic messages that their recipients could interpret in various ways. Gift rhetoric was used primarily to achieve strategic interests and was an ideological tool used both as a sign and an instrument. An analysis of the nature and value of the objects that ambassadors gave to their hosts reveals the “collective identity” of the community that preoccupied the City fathers, offers an insight into Dubrovnik's trade connections and local production of luxury goods, as well as their reception in a different cultural landscape.

Sources kept in the Dubrovnik State Archive allow us to reconstruct the list of Dubrovnik's diplomatic gifts presented to various individuals at the Sublime Porte from the time of the establishment of the first official diplomatic contacts until the City became a tributary state. The gifts can be categorized according to the political and social rank of the recipients. Interpretation of the reasoning underlying the selection of gifts offers an interdisciplinary approach to the analysis of their pragmatic purposes, their origin and production, their value (economic, social, cultural, practical, emotional), and manipulation of their usage. As well as influencing both contemporary and future Ragusan – Ottoman relations, the gifts encouraged symbolic, material, and cultural exchanges between diverse civilizations.

Keywords: Dubrovnik, Ottoman Empire, diplomatic gifts, material culture, diplomacy, 15th century

Apstrakt: 1430. godine Dubrovačka Republika uputila je svoje prvo službeno diplomatsko poslanstvo na Visoku Portu. Važan dio pripremnih radnji za odašiljanje poslanstva bio je odabir vrste i vrijednosti poklona za pripadnike osmanske vladajuće hijerarhije. Gradske vlasti nastojale su pomno osmišljenim odabirom poklona dosegnuti željene pragmatične ciljeve. Pokloni su istovremeno odašiljali poruke o “kolektivnom identitetu” zajednice, dubrovačkim trgovinskim vezama i ekonomskoj snazi, lokalnim sirovinama i njihovoj obradi, dominantnim trendovima te recepciji predmeta materijalnog svijeta u drugačijem kulturološkom pejzažu. Diplomatski darovi nedvojbeno su utjecali i oblikovali daljnji razvoj dubrovačko-osmanskih odnosa, ali su istovremeno omogućili simboličku, materijalnu i kulturološku razmjenu među različitim civilizacijama.

Ključne riječi: Dubrovnik, Osmansko Carstvo, diplomatski pokloni, materijalna kultura, diplomacija, 15. stoljeće

Introduction

From the earliest times, prominent thinkers of Western civilization gave much attention to gifts in their writings. Because of the complexities associated with gift-giving, their analyses included anthropological, sociological, literary, ethical, economic, psychological, historical, and other metanarrative perspectives. Since the 1990s a cultural turn in historiography stirred up interest in material culture as a new paradigm to the traditional history of diplomacy. Studies on diplomatic gifts reinforced with new socio- and cultural-historical perspectives opened a new set of research questions. Recent scholarship has put a great deal of emphasis on diplomatic gifts as powerful tools of non-verbal communication that could express messages regarding political and social power, economic relations, and identity construction, by the virtue of their value (material, practical, artistic, symbolic, and emotional).¹

¹ Examples regarding Muslim lands can be found in: Doris Behrens-Abouseif, *Practicing Diplomacy in the Mamluk Sultanate. Gifts and Material Culture in the Medieval Islamic World*, London – New York: I. B. Tauris, 2016; Sinem Arcaç, *Gifts in Motion, Ottoman-Safavid Cultural Exchange*,

This study aims at exploring diplomatic gifts in specific historical situations relying on the interdisciplinary field of study that has provided a range of theoretical frameworks for the interpretation of the polysemantic meaning of objects in transcultural diplomacy. Previous studies, dedicated to the interpretation of early diplomatic contacts between Dubrovnik and the Sublime Porte, did not recognize gifts as key actors for the mediation of diplomatic negotiation, as well as the whole ceremonial *mise en scène* of the gift exchange protocol between diverse diplomatic cultures.² Material culture aspects and meaning of gifts may offer the gain in knowledge regarding specific Ragusan values of self-representation. Simultaneously, focus on gift-giving practices offers insights into the financial history of Ragusan diplomacy, its trade connections, the origin of the gifted objects, the method of their production, the current trends, etc.

Overall, the study is not merely focused on the symbolic meaning of the gifted object but also their materiality. I argue that gift-giving practice was not an ephemeral phenomenon but rather had a great impact on shaping cultural and political relations between the two courts. At this place, it should be emphasized that analysis is mostly focused on official institutional contacts visible in public ceremonies of gift-giving initiated from Dubrovnik, while reciprocal contacts between the “East” and the “West” as well as an analysis of the informal and more intimate relationship between negotiators were left aside.

Archival seria *Litterae et Commissiones Levantis (Lettere di Levante)*, vol. X–XVI, preserves instructions for eight embassies sent to the Sublime Porte from the time that the first official Ragusan-Ottoman diplomatic

1501–1618. (Ph.D. thesis – unpublished), Minneapolis: University of Minnesota, 2012. On the possibilities of objects to be shaped by human intervention, but also to consequently influence individuals and social groups during the medieval and early modern period, see: *Feeling Things: Objects and Emotions through History*, eds. Stephanie Downes – Sally Holloway – Sarah Randles, Oxford: Oxford University Press, 2018.

² Boško I. Bojović, *Raguse et l'Empire Ottoman (1430–1520) les actes impériaux ottomans en vieux-serbe de Murad II à Selim Ier*, Paris: Association Pierre Belon, 1998; Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd: Srpska akademija nauka (hereinafter: SAN), 1952.

contacts were established in 1430, until the City became a tributary state in 1458.³ From these instructions, it is often possible to reconstruct knowledge about the gifts which the ambassadors took to their hosts, although listing their value was not a regular practice. Information about the material value of the presents can be complemented by reference to the series: *Acta Consilii Rogatorum*, vol. IV–XVI, and *Acta Consilii Maioris*, vol. IV–XI, while political decisions preserved in *Acta Consilii Minoris*, vol. V–XIV, offers insights into the practical activities that preceded the ambassadorial departure.

In the 1430s, the Republic of Dubrovnik entered a conflict with the Bosnian duke Radoslav Pavlović. Historiographically, this conflict became known as the War of Konavle (1430–1432). Its course is an example of how medieval intellectual and political frames surrounding a system of dependency that featured various jurisdiction levels were not set in stone.⁴ Institutionally recognized balances of power co-existed with numerous and overlapping informal relationships within the social and ideological context of the time. In times of crisis (i.e. the war over the Konavle region), the conflicted parties used diplomacy to win over not only those who depended on them but also everybody they thought could speed up realization of their pragmatic goals. The Ottoman Sultan Murad II (1421–1444; 1446–1451) was the key arbitrator in the War of Konavle, who had made earlier attempts of the City to delay an official diplomatic representation to the Sublime Porte untenable.⁵

³ The extensive study of Ragusan position towards the Ottoman Empire can be found in: Lovro Kunčević, “Janus faced Sovereignty: The International Status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period”, in: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, eds. Gábor Kármán – Lovro Kunčević, Leiden – Boston: Brill, 2013, 91–122.

⁴ Rumours about the alliance between Sandalj, Radoslav Pavlović, and certain other Bosnian noblemen against the Bosnian king Tvrtko II recorded in March 1431 confirm this theory the best, National archive in Dubrovnik (hereinafter: DAD), *Lettere di Levante* (hereinafter: *Let. di Lev.*), ser. 27/1, vol. XI, f. 21r (10 Mar 1431).

⁵ The government voted on the decision at the beginning of August 1430 with 30 votes for and 2 against, regardless of its potential risk, DAD, *Acta Consilii Rogatorum* (hereinafter: *Cons. Rog.*), ser. 3, vol. IV, f. 211v, (8 Aug 1430). The Grand Council confirmed

According to J. T. Godbout and A. Caillé *gifts are signifying a completely willful exchange of goods and favours without expecting anything in return.*⁶ If we take as a valid their definition of a gift it is highly questionable that we can find them in the sphere of diplomacy, where they were obligatory. The absence or inappropriateness of gifts was perceived as an insult that could gradually give rise to a serious incident, and which could even end up with an open clash.⁷ Presentation of gifts to visiting ambassadors was also an unwritten rule.⁸ The problem of reciprocal gift-giving, however, as it is seen by M. Mauss⁹ and scholars who have continued to develop theoretical understandings of the gift¹⁰ with its complexity goes beyond the scope of this paper. A number

the decision with 67 votes for and 18 against, DAD, *Acta Consilii Maioris* (hereinafter: *Cons. Maius*), ser. 4, vol. IV, f. 97r, (9 Aug 1430). Among other reasons that caused the government in Dubrovnik to reach such decision, the literature mentions Murad II's request to form diplomatic liaisons under the threat of armed conflict, Ćiro Truhelka, "Konavoski rat (1430–1433)", in: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo: Zemaljski muzej, 1917, no. 29, 175–176.

⁶ Jacques T. Godbout, *The Word of the Gift*, Montreal – Ithaca: McGill-Queen's University Press, 1998, 20; Alain C. Caillé, "The Double Inconceivability of the Pure Gift", in: *Angelaki*, 2001, vol. 6, no. 2, 37.

⁷ There are a few examples from later medieval Dubrovnik's history which confirm that. See: Nella Lonza, *Kazalište vlasti, ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (hereinafter: HAZU) u Dubrovniku, 2009, 188–189, 205.

⁸ Donald E. Queller, *The Office of Ambassador in the Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 1967, 203.

⁹ See: Marcel Mauss, *The Gift: The form and the reason for exchange in archaic societies*, London and New York: Routledge, 2002.

¹⁰ Just to mention a few of them: Natalie Z. Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*, Madison: University of Wisconsin Press, 2000; Ilana Krausman Ben-Amos, *The Culture of Giving: Informal Support and Gift-Exchange in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008; Arnoud-Jan Bijsterveld, "The Medieval Gift as Agent of Social Bonding and Political Power: A Comparative Approach", in: *Medieval Transformations: Texts, Power, and Gifts in Context*, eds.: Esther Cohen – Mayke B. de Jong, Leiden: Brill, 2001; *Negotiating the Gift: Pre-modern Figurations of Exchange*, eds. Gadi Algazi – Valentin Groebner – Bernhard Jussen, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003; *The Gift: An Interdisciplinary Perspective*, ed. Aafke E. Komter, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996; *The Question of the Gift: Essays Across Disciplines*, ed. Mark Osteen, London – New York: Routledge, 2014; Maurice Godelier, *The Enigma of the Gift*, Chicago: University of Chicago Press, 1999; Helmuth Berking, *Sociology of Giving*, London – Thousand

of scholars have studied gifts sent to the Ottomans from different European courts in the early modern period.¹¹ Although examining a later period than the materials here, their research provides models for certain methodological approaches to data analysis¹² and useful comparative material.¹³

In the process of standardization of Dubrovnik-Ottoman relations, diplomatic gifts carried many important messages, so it is not surprising that the City fathers gave them full attention. According to H. Berking, gift-giving can be divided into several phases. After a choice of gift has been made, the physical act of giving follows, which is continued with an understanding of personal acts and motives, as well as set rules.¹⁴ Analysis of Ragusan diplomatic gifts to the Ottomans at a delicate moment of determining the position of the City towards the invading force from East displays all the above-mentioned elements, but at the same time offers a considerably wider range of interpretative possibilities.

Gifts were important tools of non-verbal communication used to transmit favourable messages regarding the City image, as well as its ruling class. Authorities tried to match the gifts and their messages to the individual recipient, having in mind the local Ottoman hierarchy of power relations. Presents were intended to create an atmosphere of trust, satisfaction, facilitate negotiations, enable the realization of desired objectives, and create conditions for close mutual relationships in the future. Their effects and consequences were

Oaks – New Delhi: Sage Publications Ltd, 1999; Anthony Cutler, “Significant Gifts: Patterns of Exchange in Late Antique, Byzantine, and Early Islamic Diplomacy”, in: *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 2008, vol. 38, no. 1, 79-101.

¹¹ The most important studies that offer excellent interpretations of problems discussed in this article, but only in a later time frame are written by Vesna Miović. See: *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2003; Vesna Miović Perić, “Bosanski beglerbeg i hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke Republike”, in: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 2000, no. 38, 121-164.

¹² See: Peter Burschel, “A Clock for the Sultan: Diplomatic Gift-giving from an intercultural Perspective”, in: *Medieval History Journal*, 2013, no. 16, 547-563.

¹³ Claudia Swan, “Birds of Paradise for the Sultan: Early 17th-century Dutch-Turkish encounters and the uses of wonder”, in: *Zeventiende Eeuw*, 2013, vol. 29, no. 1, 49-63.

¹⁴ H. Berking, *Sociology of Giving*, 4.

hard to predict in the “liminal space”¹⁵ where two different cultures encountered each other. The messages intended to be conveyed by gifts could be interpreted incorrectly because a shared cultural code still did not exist. On the other hand, the diplomatic encounters of two different cultures opened up the space for cross-cultural object transfer, knowledge regarding material production, and its usage.¹⁶ This exchange was especially visible in establishing possible trade connections by promoting local production, which could be potentially beneficial for the Ragusan economy.¹⁷

Eventually, repetition of gift transmission via Ragusan embassies to the Ottomans resulted in the transformation of initial confusion into a relatively fixed gift-giving practice that can be considered to correspond with P. Bourdieu's term *habitus*.¹⁸ Bourdieu argues that “habitus is created by a kind of interplay between the two over time: dispositions that are both shaped by past events and structures, and that shape current practices and structures.”¹⁹ With the passage of time, Ragusan political authorities acquired certain experience-based knowledge that guided their gift decisions,²⁰ although those decisions could be alternated under unexpected situations or over a *long durée*.

¹⁵ The concept of liminality was developed by Victor Turner at the beginning of the 20th century. On this occasion it is used to describe transitional space on which different identities, cultures, and traditions meet.

¹⁶ Of special interest are terms of cultural transfer and cultural blending confirmed on many occasions in Dubrovnik's diplomatic contacts with the Ottoman Empire in the later period. For some examples see: V. Miović, *Dubrovačka diplomacija*, 239-240.

¹⁷ This tendency was quite common practice. For example, Dutch diplomatic present for the sultan included domestic goods such as butter, edammer cheese, and tulip bulbs, C. Swan, “Birds of Paradise”, 53.

¹⁸ Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press, 1977.

¹⁹ Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge, 1984, 170.

²⁰ Ottoman presents for their European hosts were much more modest. They had a strong symbolic meaning which was focused to prove the sultan's supremacy over the Christian West. Ottomans started to send luxury objects towards European courts quite late, in the 17th century. For some examples see: Maria Pia Pedani, “Ambassadors' travels from the East to the Venice”, in: *Tropes du voyage. Le voyage dans la littérature Arabe*, ed. Antonella Ghersetti; *Annali di ca' Foscari*, 2009, vol. XLVIII, no. 3, 190.

The motives behind gift selection

How others perceived them was important to the City fathers. Bearing in mind their growing foreign policy self-consciousness, the political leaders of the City were therefore concerned that interpretation of the various characteristics of the gifts would enhance the Republic's image. The choice of gifts sent strong messages regarding the ideologically shaped communal identity features formed by the authorities as well as their views about the intended recipients at the Sublime Porte, the foremost being the desired messages that they wanted to create a mutually beneficial relationship of the subjects involved in negotiation processes.²¹ The selection of gifts was a delicate matter because first impressions created on initial contact were important. The perception of each of the participants was influenced by their own interests, emotions, impulses, wishes, and assumptions regarding the other, and these assumptions could sometimes be superficial or even completely wrong.

Trade between the Ottoman Empire and Dubrovnik had started much earlier than the establishment of the first official diplomatic contact. I. Božić points out that perception of the Turks in the records of Dubrovnik's Councils developed from *Timor Turcorum* to *praticha cum Turchis*.²² Although the information that circulated thanks to numerous merchants, pilgrims, war prisoners, spies, ambassadors, and foreign travelers contributed to their knowledge of each other, there was still much space for expansion of the "collective memory"²³ of the mutual relationship. The "collective memory" in the sphere of diplomacy emerges from previous contacts,

²¹ Lee Anne Fennell, "Unpacking the gift: Illiquid goods and empathetic dialogue", in: *The Question of the Gift: Essays Across Disciplines*, ed. Mark Osteen, London – New York: Routledge, 2002, 94.

²² According to Ivan Božić the initial fear of the City Councils is gradually altered with cooperation on the daily basis, *Dubrovnik i Turska*, 7-8.

²³ For the detailed theoretical background analyses of the term see: James V. Wertsch – Henry L. Roediger III, "Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches", in: *Memory*, 2008, vol. 16, no. 3, 318-326; Noa Gedi – Yigal Elam, "Collective Memory – What Is It?", in: *History and Memory*, 1996, vol. 8, no. 1, 30-50.

formal and informal meetings with various individuals and social groups, exchanged gifts, etc.²⁴

An important part of the preparatory activities for an ambassador's departure was the decision regarding the type and value of the gifts to be taken. It was crucial that the list of presents was adjusted to suit the particularities of a specific moment. The City fathers were aware that a gift represented a carefully wrapped diplomatic message which could be interpreted in various ways. It was not surprising, therefore, that they dedicated full attention to their choices.

Ragusan authorities were quite cautious but also bewildered during the preparation for the departure of their first ambassadors to the Sublime Porte regarding to whom the gifts should be presented, and what the value of the gifts should be. Firstly they sought help from their neighbour, the Bosnian duke Sandalj Hranić.²⁵ He had rich personal experience in dealing with the Ottomans, which Dubrovnik's government did not fail to use.²⁶ After these consultations, the Senate was ready to make a decision but only for a short period. After two weeks the gift list was revised. From the comparison of the first and the second versions of the gift list, it is obvious that the value of certain presents increased.²⁷ Even the revised list was not identical to that included in the instructions for the ambassadors,²⁸ so it seems possible that it was altered for a second time. This demonstrates that City councilors were well aware of what was at stake in the choice of gifts. If a gift was too modest, it could offend the recipient, complicate the work of the ambassadors,

²⁴ More about the interpersonal relationship of the Ragusan ambassadors sent to the Sublime Porte in the period of interest can be found in: Valentina Šoštarić, "Interpersonal Networks of the First Ambassadors of Dubrovnik to the Sublime Porte", *Mediterranean studies*, 29, 2021, 2; 213-247.

²⁵ *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 212v (8 Aug 1430).

²⁶ The duke made first military contact with the Ottomans as early as the end of the 14th century. He had been a vassal perhaps even since 1415, and definitely since 1418. For further reading see: Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 211-212.

²⁷ The list of gifts is confirmed on Aug 17th 1430, *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 219v, but after a week it was revised, *Ibid.*, f. 224v (25 Aug 1430).

²⁸ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 215v (13 Sep 1430).

and put future relations at risk. If it was too lavish, it could become an unnecessary burden expected regularly. By over-stating the poverty of the Republic ruling class of the City tried to diminish Ottoman material expectations.²⁹ Although Dubrovnik's government did not flaunt gifts, they knew that presents could influence the course of negotiations.³⁰ Undoubtedly, the motives behind gift selection need to be placed in the context of current and desired relations between the small European Christian city-state and the powerful conqueror from the East. The search for "an ideal calculation"³¹ is confirmed by different verbal strategies used in public speeches of Ragusan ambassadors in front of their host. A discourse regarding City poverty, due to infertile soil, was regularly employed, although this was not reflected in the actual balance of the City's treasury.³²

In selecting an appropriate gift, the emotional reaction of the recipient could not be neglected. If the gift matched the receiver's taste and desires, it had a capacity to provoke positive emotions, but if the recipient was

²⁹ *Ibid.*, f. 211v (13 Sept 1430); *Ibid.*, ff. 213v-214r (13 Sept 1430); *Ibid.*, vol. XIII, ff. 46v-47r (2 Oct 1441); *Ibid.*, f. 56r (15 Dec 1441); *Ibid.*, ff. 191v-192r (no date). The same approach has been employed by Ragusan ambassadors sent to the Sublime Porte after 1458, when Dubrovnik was the Ottoman tributary state. See: V. Miović, *Dubrovačka diplomacija*, 201-210.

³⁰ Mihaloğlu Mehmed-bey's advice to Dubrovnik's ambassador to bribe the viziers with 20.000 ducats supports this theory, *Lett. di Lev.* vol. XI, f. 35v (no date). Likewise, the government in Dubrovnik advised their ambassador to say that he was on his way to take presents to the Porte (since *there is no other way of expressing tribute*) in case Ottoman authorities in Pristina or elsewhere attempted to send him back home, *Ibid.*, f. 49v (28 Jul 1431).

³¹ In this context "an ideal calculation" refers to an approach that is embedded in practice that implies that the lowest possible investment gains the highest return.

³² More about different verbal strategies used to represent the collective identity of Ragusa in the 'speech acts' of Ragusan ambassadors sent to the Sublime Porte in the first half of the 15th century see: Valentina Zovko, "Communication and political identity formation: Dubrovnik's first ambassadors to the Sublime Porte". *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli* 14 (2016): pp. 94-96. For further reading about financial stability of the Republic see: Oleh Havrylyshyn and Nora Srzentić, *Economy of Ragusa, 1300-1800. The Tiger of Medieval Mediterranean*. Zagreb: Croatian National Bank, 2014: pp. 41-46. Detailed analysis on the specific shaping of Dubrovnik's identity offers Lovro Kunčević's study, *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga Grada*. Zagreb - Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015.

displeased, the consequences could be quite unpleasant. City fathers could devise a self-constructed identity in order to match the chosen gifts with the different values and beliefs of their recipients. The practice of devising a self-constructed identity was not accepted at all. Authorities decided instead to immensely promote local production of luxury objects, which could be circulated within a broad Islamic market.

The type of gift and its monetary value were categorized according to the status of the recipient in an Ottoman hierarchy of power relations. The list of gifts included the name and/or function of its recipient, in order from the most prominent office to the least respected.³³ The potential of material objects to regulate social relations between people was well known to City authorities. They were used for this purpose even within the City borders. For instance, B. Kotruljević³⁴ and N. Gozze³⁵ are appalling with those who are blurring the borders between social classes with the choice of their wardrobe. As opposed to the practice of blurring the borders between social groups, with the personal garment selection, they praise “costume politico”, in other words dressing appropriately to the individual’s status.³⁶

Beyond any doubt, the choice of gifts sent to the Ottomans from Dubrovnik in their initial diplomatic contacts was a very challenging and complex task. The City fathers had to dedicate much attention to various aspects of gift selection to achieve desired outcomes. Their choices depended on the economic, symbolic, and emotional value of the certain item, its appreciation in Islamic societies, the gift’s origin and methods of production, the messages attributed to the gift that could be associated with

³³ Many examples showing a richer gift going to a higher-valued person in the hierarchy of power, and a modest one to lower-ranked officials can be found in chapter 7. *Addenda*.

³⁴ Benedikt Kotruljević, *O trgovini i savršenom trgovcu*, Dubrovnik: DTS, 1989, 395-398.

³⁵ Nikola Gučetić, *Upravljanje obitelji*, ed. Marinko Šišak, Zagreb: Biblioteka Scopus, 1998, 161, 163.

³⁶ Zdenka Jankević Römer, “Nasilje zakona: Gradska vlast i privatni život u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Dubrovniku”, in: *Anali zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 2003, no. 41, 28; Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999, 344-346.

the giver's identity, etc. Despite initial puzzlement, we can conclude that the initial gift list was not much altered in a significant way over a few decades. In other words, the Ragusans did not fail at one of the most important tests when the establishment of official diplomatic relations with the Ottomans came into question.

Ceremonial practice – a slippery slope

An ambassador's public performance became over time the subject of a diplomatic protocol. One of the most coherent parts of the diplomatic protocol was evaluating tokens of appreciation and the value of presents that ambassadors took with them from Dubrovnik. Problems appeared due to different perceptions of the world, with certain countries *speaking in different languages* when the diplomatic ceremony is in question.³⁷ The first ambassadors to represent Dubrovnik at the Porte faced certain difficulties since they were not familiar with the etiquette there because there were no common ceremonial rules for such occasions.³⁸ The problem was much bigger than the ceremonial differences between Europe and the Islamic world. The Ottomans were only just shaping their administration and diplomatic ceremony, which was codified in the second half of the fifteenth century during the rule of Mehmed the Conqueror (1432–1481).³⁹ Certain diplomatic rituals existed even before he took the rule, but it was not systematized, and therefore it is not surprising that, in their work, the ambassadors from Dubrovnik encountered certain ambiguities. Regarding the ceremony of gift-giving, the questions that concerned the government were “Should the ambassadors deliver the presents privately or publicly, simultaneously or over a period of time, to the sultan personally or to the person representing him if he was absent?”⁴⁰ The ambassadors did not have clear instructions regarding the ceremony of

³⁷ Julia Barrow, “Demonstrative Behaviour and Political Communication in Later Anglo-Saxon England”, in: *Anglo-Saxon England*, 2007, no. 36, 148-150.

³⁸ Z. Janeković Römer, *Okvir slobode*, 138-139.

³⁹ Emire C. Muslu, *Ottoman-Mamluk relations: Diplomacy and Perceptions*, (PhD thesis – unpublished), Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 2007, 165.

⁴⁰ *Lett. di Lev*, vol. X, f. 211r, (13 Sep 1430).

handling presents so they had to act according to their own judgment after consulting with the viziers.⁴¹ This is a site of negotiation between them, as Ragusans tried to find out what to do on the advice of locals⁴² but also made their own judgment relying on their knowledge and previous experience in the diplomatic service.⁴³ In the period prior to Fatih's Kanunname the protocol of gift-giving was not in order and the ambassadors were free to do what they find the most suitable practice after they had consultations with the high-ranked Ottomans.

The concerns of the authorities clearly showed the possibilities of gift usage. As objects of display, they had public and visual value. According to J. Baudrillard their "sign value" is assigned by "the means by which objects acquire social meaning on the basis of a public code that relates them, and differences between them, to social position and differences between such position."⁴⁴ Gifts could be given in private but mostly they were presented in public as a part of the courtly performance. Each of the participants had a role in that "performative moment"⁴⁵ that portrayed the balance of power among them.

Despite ambassadors' acquisition of experience and knowledge, even a decade later authorities were not completely conversant with the protocol of gift-giving. In 1441 the City fathers wrote to their ambassadors: "...presentareti li (doni) quali al luogo et tempo quando a vuy parera secondo la lor costuma."⁴⁶

⁴¹ *Ibid.*

⁴² "A la Porta del Imperador Turcho dobiate spiar e bona et diligente informacion ouer delle usanze, modi et costumi i quali se costuma tenere usare et praticare in corte del imperador", *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 211r (13 Sep 1430).

⁴³ "... e seguando in questo come e quanto sereti informadi e consigliati et a voi meglio parera", *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 211r (13 Sep 1430).

⁴⁴ A. Cutler, "Significant Gifts", note 65, 92.

⁴⁵ John L. Austin's theory of speech act lay the foundation for performance studies, *How to Do Things With Words*, Cambridge: Harvard University Press: 1962. Mikhail M. Bakhtin brings in his work the expansion of that concept, *The Dialogic Imagination; Four Essays*, ed. Michael Holquist, Austin: University of Texas Press, 1981.

⁴⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 40v (2 Aug 1441).

Types of gifts

Gifts presented to the Ottomans can be categorized as *luxury goods*. Diplomatic gifts offered a means of establishing a direct link between luxury consumption and demands for ceremonial circumstances. They were flattering to the recipient whose status was confirmed by the choice of luxury items not accessible to others.

The presents that Ragusans gave to the Ottomans can be divided into three groups according to their type: the first includes furs, fabrics, and garments; the second various physical objects made of silver; and thirdly, money. Some objects that were quite common in the diplomatic practice of that period have not found a place on the lists. Gifts of food were completely left aside, and we can only guess the possible reasons for that. One of the possible explanations is that some types of food were hard to preserve over long distances. Neither was it usual to present weapons as gifts. Weapons were in most cases exchanged between Muslim rulers, while all the others (Christian diplomatic groups), even when in certain moments they were very close partners, were perceived as infidels.⁴⁷ That is confirmed by the fact that Sultan Murad justified his decision of signing a three-year treaty with the Hungarian king⁴⁸ in the presence of a Muslim ruler of a higher rank,⁴⁹ especially because ever since the times of the prophet Muhammad both sultans were obliged to fight against non-Muslim countries.⁵⁰ The symbolic meaning of gifts in weapons among Muslim societies demonstrated a legal right to rule so these were quite common gifts for a new sultan.⁵¹

⁴⁷ For example, the initiative of Mehmed III in 1598 towards the French court was an isolated case, M. P. Pedani, "Ambassadors' travels", 191.

⁴⁸ For more details about this truce see: E. C. Muslu, *Ottoman-Mamluk relations*, 119.

⁴⁹ At that time the Mamluks, being heirs of the Abbasid Caliphate and rulers of Egypt and Syria, became leading protectors of Islam against Crusaders and Mongols (especially after they had stopped their progress at Ain Jalut in 1260).

⁵⁰ E. C. Muslu, *Ottoman-Mamluk relations*, 119.

⁵¹ M. P. Pedani, "Ambassadors' travels", 191.

Fabric and fur

Expensive textiles were commonly used for diplomatic purposes as gifts among the medieval social elite. Luxury textiles symbolized the authority, prosperity, and prestige of the regime, so they were often presented as diplomatic gifts between rulers. In Islamic societies, tribute is often paid in fabrics and clothing, which is an obvious sign of appreciation of these materials.⁵² The length, width, numbers of layers, dyestuff, and quality of lining material of a garment contributed to an instant evaluation of its value.⁵³

City authorities presented prominent representatives of the Ottoman court with luxurious fabrics. Analysis of the characteristics of a textile gift reveals a correspondence between quality and the political power of the recipient. For instance, satin velvets (*zetanin*⁵⁴ *a veluta*) were reserved exclusively for the sultan as it can be seen in decisions taken by the City fathers.⁵⁵ C. C. Frick has written that it was “one of the most luxurious and expensive fabrics in history. That was a silk fabric which had a single-height cut pile that contrasted with a voided pattern, the satin ground showing through.”⁵⁶ Its price was influenced by a very challenging production technique that required special weaving skills and techniques. Actually, silk was extremely rare, and to own a silk fabric was a sign of sovereignty.⁵⁷ In the fifteenth century, silk was still imported to the City: it was not until the beginning of the sixteenth century that it began to develop its own silk industry, thanks to foreign craftsmen. In addition to satin velvets, only the sultan was given brocade, which was a rich silk fabric on a satin background with an all-over interwoven design, empha-

⁵² S. Arcak, *Gifts in Motion*, note 144, 251.

⁵³ *Désirée* Koslin, “Value-added stuffs and shifts in meaning: An overview and case study of medieval textile paradigms”, in: *Encountering medieval textiles and dress. Objects, Texts, Images*, eds. *Désirée* Koslin – Janet E. Snyder, New York – Hampshire: Palgrave Macmillan, 2002, 236.

⁵⁴ *Zetanino* is an Arabic name for the Chinese town Tseutung which was located on the silk route.

⁵⁵ *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 224v (25 Aug 1430).

⁵⁶ Carole C. Frick, *Dressing Renaissance Florence. Families, Fortunes & Fine Clothing*, Baltimore – London: The John Hopkins University Press, 2002, 98.

⁵⁷ Oleg Grabar, “The Shared Culture of Objects”, in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. Henry Maguire, Washington: Dumbarton Oak Research Library and Collection, 1998, 608-609.

sized by contrasting surfaces of colors, in this particular case with golden thread.⁵⁸ On the other hand, grand viziers received scarlet fabric that was also characteristic of the ruling class in the Ragusan society, but of a lower rank in comparison with the fabrics reserved for the sultan. The word scarlet does not have a classical root, and various possibilities have been discussed by several authors, notably J. Munro who suggested that it originally denoted high-quality woolen broadcloth made from the best English wool and dyed with the costly red insect dye kermes (known at the time in England as “grain” and in Italy as “grana”).⁵⁹ Therefore, in the late medieval period *scarlet* referred to the most expensive woolen material, but it was also an adjective of colour.⁶⁰ Wool as a most important and quite well-distributed fabric was not as valuable as expensive silk and brocade.⁶¹ At the beginning of the fifteenth century, the people of Dubrovnik were producing their own wool thanks to Italian craftsman Pietro de Pantella and his half-brother Paulus de Pantella. With their initiative, the mill at Pile was built in 1419. All the phases of production, from raw material to the final product, were included.⁶² The wool produced in Dubrovnik was not of such good quality as English, French or Italian wool, which was regularly imported to the City.⁶³ Hence, it is more likely that the wool sent to the Sublime Porte was imported. Different wool quality was also used to express messages regarding the status of its recip-

⁵⁸ *Encyclopedic Dictionary of Polymers*, ed. Jan W. Gooch, New York: Springer-Velag, 2011, 129.

⁵⁹ For Ragusan case see: Dragutin Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (hereinafter: JAZU), 1951, 58-59.

⁶⁰ John Munro, “The Medieval Scarlet and Economics of Sartorial Splendour”, in: *Cloth and Clothing in Medieval Europe: Essays in Memory of Professor E. M. Carus-Wilson*. eds. Negley B. Harte – Kenneth G. Ponting, London: Pasold Research Fund – Heineman, 1983, 13.

⁶¹ D. Koslin, “Value-added stuffs”, 234.

⁶² Dragutin Roller, “Naša prva manufaktura sukna u XV stoljeću u Dubrovniku”, in: *Ekonomski pregljed*, Zagreb, 1950, vol. I, no. 2, 193; Paola Pinelli, “Piero Pantella from Piacenza and the Textile Industry of Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the Fifteenth Century”, in: *Dubrovnik annals*, 2013, no. 17, 25-36. In that period the wool production included 27 different processes. See: Franco Franceschi, *Oltre il “Tumulto”: Il lavoratori fiorentini dell’Arte della lana fra Tre e Quattrocento*, Florence: Casa Editrice Leo S. Olschki, 1993, 33-38.

⁶³ Kosta Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka*, Zagreb: JAZU, 1900, 23-27.

ients. Scarlet was reserved for the grand viziers⁶⁴ while the lower-ranked Isa-bay received 4 pieces⁶⁵ of wool fabric worth 70 ducats.⁶⁶ Besides better quality, woolen fabric for viziers measured one *kavetac*,⁶⁷ which is 1–1.5m longer than that received by Isa-bay.

The material value of fabric also depended on the dyestuff used. The name given to the colour was a sign of the way the fabric was colored, and was a direct indicator of fabric value and the origin of the dyestuff. Although there were cultural preferences for fabric color, popularity changed with time and place, consequently shaping fashion. Colour and the dyestuff used were visual identifiers of the value, social significance, and appropriateness of a fiber.⁶⁸ For instance, only the sultan received crimson satin velvets. Crimson had different hues in general, inclining to purple, which was reserved for majesty in Latin West.⁶⁹ Crimson (“*cremesi*”) was a colour term reserved for silk, which reflected the dyestuff used for this fabric. *Cremesi* is a term derived from Arabic “*qirmiz*”, meaning kermes, indicating that true crimson had been achieved with an insect dye.⁷⁰ *Cremesi* was one of the highest quality, most brilliant, and longest-lasting crimson dyestuff used in the fifteenth century, because it was made from the desiccated bodies of the pregnant females of kermes lice (esp. certain Asian species of these insects, probably *Porphyrophora hameli*, found in

⁶⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XI, ff. 50rv (28 Jul 1431).

⁶⁵ *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 224v (25 Aug 1430).

⁶⁶ 1 pezza = twelve to fourteen canne. Canna (pl. canne) = three to four braccia. C. C. Frick, *Dressing Renaissance Florence*, 101, 226. Braccio (pl. Braccia) was an arm's length. Venetian braccio measured 63.8 cm for silk and 88.2 cm for wool, Stefano Carboni, *Venice and the Islamic world, 828–1797*, New York: Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, Institut de Monde Arabe (Paris), 2007, 372.

⁶⁷ 1 *kavec* = 11–12 *lakats*, which is approximately 6–6.6 metres, V. Miović, *Dubrovačka diplomacija*, 51.

⁶⁸ Patricia L. Baker, *Islamic Textiles*, London: British Museum Press, 1995, 15.

⁶⁹ D. Koslin, “Value-added stuffs”, 235.

⁷⁰ Lisa Monnas, “Some Medieval Colour Terms for Textile”, in: *Medieval Clothing and Textiles*, vol. 10, eds. Robin Netherton – Gale R. Owen-Crocker, Woodbridge: The Boydell Press, 2014, 46, note 123. More about dye-stuff used by the Ragusan manufacturer see: D. Roller, *Dubrovački zanati*, 58–59.

the Caucasus and Near East).⁷¹ Although some of the fabrics for the grand viziers were also dyed in an undertone of red, there was a substantial difference regarding both the dyestuff used, as well as the type of the fabric. On the other hand, grand viziers were generally gifted with fibers dyed with *scarlato de grana*⁷² or *panno de grana*.⁷³ Grana (“grain”) was a red dyestuff made from the dried bodies of the Mediterranean shield louse *Kermococcus vermilio* or *Coccus ilicis*, which looked like kernels of grain when dried, thus its name. By the fifteenth century, it was considered inferior to the richer red dye imported from the East (chermisi) because it was cheaper.

The symbolism of colour was frequently used to signal status. Hierarchical designation of colors was an important visible border sign of the power relations among individuals and socio-political groups. Only the sultan received sky blue⁷⁴ and black satin velvets,⁷⁵ as well as crimson. That can sound as a surprise at the first sight because blue and black are connected with deep sorrow, earthly abnegation, extreme asceticism, and supreme humility in the Middle Ages. Moreover, medieval research conducted for some European cities as Wien⁷⁶ and Sopron⁷⁷ clearly shows that the most common cloths were made in black. However, at the end of the Middle Ages, which is contemporary with the period of focus of this paper, blue and black had become the colours of princes and the urban aristocracy at the Latin West.⁷⁸

⁷¹ J. Munro, “The Medieval Scarlet”, 16-17.

⁷² *Lett. di Lev.*, vol. XI, ff. 50rv (28 Jul 1431).

⁷³ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 61v (2 Dec 1431); *Ibid.*, vol. XII, f. 213r (15 Jun 1441).

⁷⁴ *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 224v (25 Aug 1430). Sky/celestial blue is described as “4/5 de uno biavo”, Giovanni Rebera, *Un manuale di tintoria del Quattrocento*, Milano: A. Giuffrè, 1970, 96.

⁷⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 213r (15 Jun 1441).

⁷⁶ Urs Martin Zahnd, “Spätmittelalterliche Bürgertestamente als Quellen zu Realienkunde und Sozialgeschichte”, in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1988, vol. 96, no. 1-2, 64.

⁷⁷ Katalin Szende, “Besonderheiten und Unterschiede in der materiellen Kultur der Einwohnerschaft der königlichen Freistädte Pressburg und Ödenburg (1450-1490)”, in: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*, eds. Andreás Kubinyi – József Laszlovszky, Krems am Donau: Medium Aevum Quotidianum, book 22, 1991, 111-113.

⁷⁸ Herman Pleij, *Colors demonic&divine. Shades of meaning in the middle ages&after*, New York: Columbia University Press, 2004, 6; Françoise Piponnier – Perrine Mane, *Dress in the Middle*

The colour green also found its place amongst the gifted fabrics. In the Middle Ages, it was reserved for the privileged.⁷⁹ Green was produced in a wide range of shades from bright to dark and it seems that all of them were dyed with woad.⁸⁰ In Florentine *Trattato dell' arte della seta*, “verde bruno” (dark green) was among the most labor-intensive dyes to apply: “Dyers charged the silks merchants the same price for their work in producing verde bruni as for chermisi dyed twice, although the finished crimson fabrics, dyed with costlier ingredients, would have retailed more expensively.”⁸¹ Although green was reserved for sultan and grand viziers, the choice of fabric was used to differ their ranks.⁸² Fabrics that contained gold and silver⁸³ were quite popular for the Ottoman ruling elite. Usually, gold threads were added across the loom as a supplementary weft on a basic luxury fabric.⁸⁴ Silver and golden fabrics were reserved in Ragusan gift-giving practice for the sultan,⁸⁵ his brother,⁸⁶ and the bassa of Rumelia.⁸⁷

Furs also had an important role among Ragusan diplomatic gifts. They enabled contrasting colour combinations, which was very desirable. Furs could be given separately or as a part of tailored cloths. On one occasion,

Ages, New Haven – London: Yale University Press, 2007, 20. That is confirmed by the practice of French kings who were regularly crowned in blue, Margaret Scott, *Fashion in the Middle Ages*, Los Angeles: The Paul J. Getti Museum, 2011, 63, while Alfonso of Aragon mostly wore black, Maria Giuseppina Muzzarelli, *Guardaroba medievale. Vesti e società al XIII al XVI secoli*, Bologna: Il Mulino, Saggi, 1999, 252.

⁷⁹ F. Piponnier – P. Mane, *Dress in the Middle Ages*, 105.

⁸⁰ L. Monnas, *Some Medieval Colours Terms for Textile*, 41.

⁸¹ Lisa Monnas, *Merchants, Princes and Painters: Silk Fabrics in Italian and Northern Paintings, 1300–1550*, New Haven: Yale University Press, 2009, 24.

⁸² The sultan's garment was made of silk velvets and fur and the vizeire's of wool, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 213r (15 Jun 1441).

⁸³ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 218r (without date), *Ibid.*, vol. XIII, f. 40v (2 Aug 1441); *Ibid.*, vol. XIV, f. 52r (15 Dec 1450).

⁸⁴ See Anne E. Wardwell, “The Stylistic Development of Fourteenth- and Fifteenth Century Italian Silk Design”, in: *Aachner Kunstblätter*, 1976/77, no. 47, 180.

⁸⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 213r (15 Jun 1441).

⁸⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, ff. 52r–53r (15 Dec 1450).

⁸⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 40v (2 Aug 1441).

a sultan received 1,000 fine chivalric (*dossi*⁸⁸ *fini caualareschi*) and the same number of ermine fur.⁸⁹ Ermine was regarded as the finest fur in the Arab world of the later Middle Ages.⁹⁰ It was suitable for achieving colour contrast.⁹¹ More often than ermine, the prized medieval vair was amongst Ragusan's diplomatic presents. Vair was the winter fur of the northern red squirrel imported from Baltic states or Russia, although it seems more likely that it was imported to Dubrovnik from its hinterland (Bosnia). In winter its fur turned from red, or grey streaked with red, to pale grey with a bluish tinge, with a white belly. The name vair refers to the whole skins derived from *varium opus*, and reflected the contrasting or varied effect of the grey backs and white bellies.⁹² Backs and bellies could be sold separately, the bellies being more expensive than the backs. Vair was generally regarded in the later Middle Ages as the most valuable fur of all.⁹³ One overcoat given as a present to a sultan and grand viziers was made of the backs of 250 vairs.⁹⁴

Another difference in the recipient status was stated by the number of received garments. For example, the sultan received three and each of the three viziers only one cloak.⁹⁵ On the other hand, a combination of textile

⁸⁸ Literally "backs", skins of fur from the back of vair, were not as soft and therefore less expensive than pance, cut from the underbelly fur of the animal, C. C. Frick, *Dressing Renaissance Florence*, 168; Elspeth M. Veale, *The English Fur Trade in the Later Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press, 1966, 218.

⁸⁹ The white winter fur of the ermine (a member of the weasel family) was used widely in trim on clothing, but generally too costly for an entire lining. It was imported from Russia through Constantinople until 1453.

⁹⁰ John Gage, *Colour and Culture*, Singapore: Thames and Hudson, 1993, 82.

⁹¹ In summer the ermine is brown, with a whitish throat, chest, and belly, and in its winter color phase has a white coat with a black tip of the tail.

⁹² E. M. Veale, *The English Fur Trade*, 4, 223-225, 228; Daniel Phoenix, "Garments so Chequered: The Bible of Citeaux, the Bayeux Tapestry and the Vair Pattern", in: *The Antiquaries Journal*, 2010, no. 90, 196.

⁹³ J. Gage, *Colour and Culture*, 82.

⁹⁴ *Lett. di Lev.* vol. XI, ff. 50rv (28 Jul 1431).

⁹⁵ *Ibid.*

and fur was reserved only for the sultan. *Vesta*⁹⁶ made of brocade with golden threads included 300 furs of ermine, and two other *veste* for the sultan were made of satin velvets and contained 600 vairs' backs.⁹⁷

For R. Barthes the language of clothing was embedded in the way a garment is made, its construction, fabric, colour, and surface decoration.⁹⁸ Cloths and fabrics sent powerful messages regarding the political power of their recipients and were a visual metaphor for personal identity.⁹⁹ These served as a gesture of self-presentation in a political sphere by way of material culture.

Silverware

The most common gifts for the Ottomans were textiles along with various objects made of silver, which could be gilded, including platters, caliches, plates, jugs, and goblets. They were reserved for high-ranked Ottoman officials, including the sultan. Only the sultan, however, was given silver boxes for preserving sweets, and a silver case with a cover.¹⁰⁰ On occasions when the sultan and grand viziers received the same silver object, the difference in the status of the recipients was expressed mostly by the number of gifts, rather than their weight (although it was not systematically recorded), and sometimes by their appearance.¹⁰¹ If the number of plates is taken into consideration, for example, it can be concluded that the

⁹⁶ *Vesta* could be translated as a robe which was made without any sleeves, but they could be attached. It was worn equally by men and women, Goran Budeč, "Inventar dobara šibenskog patricija ser Jurja Kamenarića iz 1451. godine", in: *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih društvenih znanosti HAZU*, 2010, no. 28, 82.

⁹⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 213r (15 Jun 1441).

⁹⁸ Roland Barthes, *Elements of Semiology*, New York: Hill and Wang, 1999, 13-27.

⁹⁹ Fred Davis, *Fashion, Culture and Identity*, Chicago: University of Chicago Press, 1992, 25.

¹⁰⁰ *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 50r (28 Jul 1431); *Ibid.*, vol. XII, f. 213r (15 Jun 1441). In one place is stated that they had the same weight of 1½ libras, *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 224v (25 Aug 1430). Dubrovnik's measurement for silver was *litra tanka* [thin litre, t/n], which amounted to 301.23 grams, Milan Rešetar, *Dubrovačka numizmatika*, vol. 1, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1924, 79.

¹⁰¹ "...grandi, belli, mazori bochali, piu belle e piu grande taçe...", *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 224v (25 Aug 1430); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 215v (13 Sep 1430).

sultan received regularly twice as many as the grand viziers, and sometimes that relation was even 3.5 higher in his favour.¹⁰²

Objects of silver were very worthy and they expressed generosity and prosperity of the City.¹⁰³ In 1442 the annual payment of one thousand ducats in silverware was still named a “gift”.¹⁰⁴ C. Fisković has shown in his research that the golden period of Dubrovnik’s goldsmiths was the fourteenth and fifteenth centuries. There were so many of them that the logical consequence was their organization of a guild. They obtained raw materials from nearby Serbian and Bosnian mines.¹⁰⁵ As a consequence, there was no need for foreign goldsmiths nor imported objects made of noble metals.¹⁰⁶ City authorities paid a lot of attention to the quality of finished products. The law regulated a special mix of silver that goldsmiths were obliged to use under the threat of severe punishments.¹⁰⁷ A state seal was applied to this silver as a visible sign of its quality.¹⁰⁸ Apart from its use as a proof of quality, the seal sent a message of urban self-presentation and was a very convenient reminder of the giver.¹⁰⁹ In a modern sense, by marking the product the City fathers protected the origin, originality, and quality of silver objects.¹¹⁰ This was a rather common practice in the late Middle

¹⁰² *Let. di Lev.*, vol. XII, f. 213r (15 Jun 1441); *Ibid.*, 218r (without date).

¹⁰³ Mario Damen, “Princely entries and gift exchange in the Burgundian Low Countries: a crucial link in late medieval political culture”, in: *Journal of Medieval History*, 2007, vol. 33, no. 3, 239.

¹⁰⁴ Ljubo Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, vol. I/2, Beograd – Sremski Karlovci, 1934, 232-234.

¹⁰⁵ On one occasion Ragusan’s ambassadors were apologizing because they haven’t brought the present earlier. The reason was the shortage of silver, *Let. di Lev.*, vol. XIII, f. 100r (12 Jan 1443); DAD, *Acta Consilii Minoris* (hereinafter: *Cons. Minus*), ser. 5, vol. IX, f. 142v (28 Dec 1442).

¹⁰⁶ Cvito Fisković, “Dubrovački zlatari”, in: *Starohrvatska prosvjeta*, 1949, vol. III, no. 1, 150.

¹⁰⁷ For instance, one of the possible punishments was cutting off the hand, C. Fisković, “Dubrovački zlatari”, 158.

¹⁰⁸ The same practice was applied to all the textiles produced in the City. See: D. Roller, *Dubrovački zanati*, 16. Even further, every manufacturer was obliged to put his own seal to all the textiles he produced, *Ibid.*, 35.

¹⁰⁹ See: Valentin Groebner, *Liquid Assets, Dangerous Gifts: Presents and Politics at the End of the Middle Ages*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002, 32; M. Damen, “Princely entries”, 239.

¹¹⁰ C. Fisković, “Dubrovački zlatari”, 150.

Ages not restricted to Dubrovnik: other European cities also engraved their symbols on silver jugs, pitchers, and cups.¹¹¹ The Ragusan seal included the representation of the head of the City patron St. Blasius (Vlaho) with mitre, and archival sources called it *Bulla Ragusina* or *Bulla Sancti Blasii*.¹¹² We assume that this was stamped on Ottoman-destined products. If that assumption is true then a visual representation of a saint might have been controversial for that audience. In this vein, one more possible approach should be emphasized: the gifted objects preserved a spirit of a giver and they are used as an instrument of transmitting messages regarding its moral, political, and religious qualities.¹¹³

In the 15th century, Ragusan goldsmiths were producing vast numbers of silverware objects which were sent as diplomatic gifts to foreign rulers and prominent political figures. For instance, Ragusan goldsmiths made silver objects¹¹⁴ for the Hungarian and Croatian king Sigismund of Luxembourg on many occasions during the fifteenth century,¹¹⁵ and in 1436 a huge order was made for Alfonso I, king of Aragon, Sicilia, and Sardinia.¹¹⁶ Therefore, it's not surprising that silverware was the most common diplomatic gift for Ottomans. Ragusans did not fail to recognize characteristic artifacts in their selection of diplomatic gifts either as a sign of their artistic identity or as an instrument for promotion trade export. The number of objects made of silver was so high¹¹⁷ that the goldsmiths raised their voices against the practice of the authorities consistently awarding orders to the same few

¹¹¹ M. Damen, "Princely entries", 239.

¹¹² C. Fisković, "Dubrovački zlatari", 158.

¹¹³ For Bert De Munck "the spirit" is reserved for the guild-based masters, in other words, the value which depends upon the status of its producers, "Artisans, Products and Gifts: Rethinking the History of Material Culture in Early Modern Europe", in: *Past and Present*, 2014, no. 224, 63-65.

¹¹⁴ *Cons. Minus*, vol. VI, f. 52r (12 Jun 1433).

¹¹⁵ *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, eds. Joseph Gelcich – Ludwig Thallóczy, Budapest: Kiadja a M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága, 1887, 759, 763, 781, 794, 892.

¹¹⁶ DAD, *Diversa Notariae* (hereinafter: *Div. Not.*), ser. 26, vol. XXI, f. 72r (22 Dec 1436).

¹¹⁷ For instance just in one occasion Ottomans received 32, *Let. di Lev.*, vol. XII, f. 218r (without date) and on other 45 plates, *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 190v (without date).

smiths. They demanded that the orders be evenly distributed among the craftsmen, under the supervision of the guild. There were probably differences in the craftsmanship of the smiths, and authorities were concerned about the quality of the final products. Despite this, there is no reason to doubt the beauty of Ragusan silverware, which was very well accepted by the Ottomans. For example, it provoked the interest of sultan Mehmed II who wanted to learn more regarding the techniques of processing silver and gold. His inquiry to the City fathers resulted in the decision to send one of the goldsmiths. That was Paulus de Ragusio.¹¹⁸ Moreover, he taught Sinan-Bey¹¹⁹ to paint portraits in Istanbul, confirming the exchange of artistic skills between the West and the East.¹²⁰

Although there were more than enough smiths to produce all of the silver objects needed as gifts, not all of the silver gifts were the work of local goldsmiths. Sources have recorded the decision regarding the purchase of some of the presents for the Ottomans from Venice in 1430.¹²¹ On one other occasion, Dubrovnik's ambassador was ordered to buy silverware on his way to the Ottoman capital.¹²² We can only speculate about the reasons behind these decisions. The eventual destiny of Ragusan silverware gifts after gifting to the Ottomans is mysterious. C. Swan points out that these gifts from various countries were regularly melted and transformed into money in the seventeenth century at the Sublime Porte.¹²³

¹¹⁸ C. Fisković, "Dubrovački zlatari", 175.

¹¹⁹ Nakkaş Sinan Bey is Ottoman court miniature painter who lived in the fifteenth century. He and his student Ahmed Sibilzade specialized into portrait paintings of Ottoman sultans. They made use of European techniques such as shading and perspective, Gábor Ágoston and Bruce Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Washington: Infobase Publishing, 2009: pp. 266-267.

¹²⁰ Claire Norton, "Blurring the Boundaries: Intellectual and Cultural Interaction between the Eastern and Western; Christian and Muslim Worlds", in: *The Renaissance and the Ottoman World*, eds. Anna Contadini – Claire Norton, Surrey – Burlington: Ashgate, 2013, 11.

¹²¹ *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 220r (17 Aug 1430).

¹²² *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 50r (2 Oct 1441).

¹²³ C. Swan, "Birds of Paradise", note 22.

Money

There is a current presumption in the scholarship on gift-giving that gifts of money are not suitable for everyone, and that usually, it is not well received.¹²⁴ However, in the case of the Ottoman ruling elite, the practice was quite the opposite: in fact, they often asked for more. Nevertheless, money was not regarded as a suitable gift universally. Money was almost never given to a sultan,¹²⁵ while it was quite usual as a gift for other prominent men who enjoyed official socio-political status to influence the outcome of Dubrovnik's diplomatic efforts at the Ottoman court.¹²⁶ Such contacts behind closed doors were promising because some of the high-ranking Ottoman officials originated from the conquered Balkan lands. One of them was Mahmud Pasha Angelović (1420–1474).¹²⁷ He was the bassa of Rumelia in 1441 and 1453, and the grand vizier in the periods 1453–1467 and 1472–73. Even more significant for Ragusans was his origin, well indicated by his nicknames: *Croat* and *Bosnian*.¹²⁸ Shared cultural backgrounds, ethnic solidarity as well as mutual understanding, uninterrupted by language barriers, could be beneficial. Rapid career development of those men was possible since Muslim societies favoured individual competencies over one's social background. Still, the quality of those relations is quite questionable since those people have been incorporated in the Ottoman ruling regime and were following its rules. That is why services paid in money are more appropriately defined as bribes in the

¹²⁴ Paul Webley – Stephen E. G. Lea – Renata Z. Portalska, “The unacceptability of money as a gift”, in: *Journal of Economic Psychology*, 1983, vol. 4, no. 3, 223-238.

¹²⁵ *Lett di Lev.*, vol. XIII, f. 98r (2 Jan 1443); *Cons. Rog.*, vol. XI, f. 266r (21 Nov 1450).

¹²⁶ *Cons. Maius*, vol. VI, f. 135v (29 Sep 1441); *Ibid.*, vol. XII, f. 218r (without date). Gifts in money were also adopted according to the rank of its recipient, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 215v (13 Sep 1430); *Ibid.*, vol. XIV, f. 190v (without date).

¹²⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 189v (14 Jan 1458).

¹²⁸ *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, on-line edition, entry: Angelović, Mahmud-paša: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2739> (accessed Mar 2021). More details about his life and career can be found in Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453–1474)*, Ottoman Empire and Its Heritage. Leiden: Brill, 2001.

field of diplomacy.¹²⁹ It is worth mentioning that on one occasion Mihaloglu Mehmed-bey gave a piece of advice to the Ragusan ambassador to bribe the viziers with 20,000 ducats¹³⁰ which proved that specific goal was easier to achieve by relying on such a gift. We have a proof that certain meetings of the Ragusan ambassadors with their influential hosts were held behind closed doors,¹³¹ but we can only guess whether those negotiations were limited to words as a tool of persuasion.

There were several other advantages of giving money as a gift in private. Unquestionably, presents could provoke a different range of emotions in its recipients, but they could be a cause of discontent and jealousy of a “third person”.¹³²

The multiple layers of gift value

City authorities had a tendency to express the monetary value of a gifted object, but even more frequently the cost of a present as a whole, which means the total costs of all the presents sent in one diplomatic mission. It seems that this custom was reserved for internal purposes. By reserving the rough monetary value of gifts for themselves, councilors could even try to evoke the impression of their higher material value by the recipient. The regimes of value were differing regarding the place and time. It is clear that the purchase price was not identical to the value that a specific object could have for its receiver. More than the material value, it was important that gifts symbolized

¹²⁹ Those examples of gift manipulation could potentially be at the same time used as a tool for establishing and maintaining diplomatic networks, but that is a material for new paper.

¹³⁰ *Lett. di Lev.* vol. XI, f. 35v (no date).

¹³¹ *Lett. di Lev.* vol. X, f. 209r (13 Sept 1430); *Ibid.*, vol. XI, f. 18r (22 Feb 1431).

¹³² It is a well-known example from Ragusan history when one of the Bosnian noblemen was displeased with an extra gift-giving of his rival and first neighbour. Provoked discontent and jealousy were some of the reasons why he started the war against Dubrovnik. See: Bariša Krekić, “Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka”, in: *Glasnik društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 1986, no. 37, 129-142. More detailed analysis can be found in: Valentina Šošarić (Zovko), “Negative Emotions in Action – two Examples from the 15th Century Ragusan Diplomacy”, in: *Hiperborrea*, 2019, vol. 6, no. 1, 5-15.

repute, respect, and honour to its recipient. Due to that, it is understandable that the City officials of Dubrovnik presented to their hosts luxury items which were highly desirable due to their “aura”, the scarcity of the material they were made of, demanding techniques and processes of production, and huge market interest in comparison with limited offer or production. The significance of a gift was dependent on an individual recipient who was determining its value. In that evaluation process, an object could gain sentimental value. V. Groebner has noticed how gifts “possess seductive power, eloquence, and the capacity to transform social circumstances.”¹³³ The emotional value of a gift can be closely related to its practical usability. To be able to say more about this link, we need information as to whether the gift was used, or was redundant; in other words what its “future life” was after being received. Unfortunately, these sources do not give us answers to these questions. If we make an assumption that at least some gifted objects were used, touched, held, viewed, worn, admired, enjoyed, and maybe even repaired before being cast off, then they were experienced in intimate contexts. Although we are not able to reconstruct the “cultural biography” of a specific object,¹³⁴ the possible intrinsic value of the gift should be recognized here. Gift-giving was a part of a public event, but its usage was usually in the private sphere. In that way, it connected institutional and hierarchical social structures with personal expression. The intensity of emotional attachment varied as a result of personal, emotional, and affective bonds, or self-interest. As well as the material value of a gift, its emotional value was subject to change depending upon the specific cultural environment, time, and the individual recipient. It was desirable to be familiar with a recipient’s taste so that the selected present could provoke the desired feelings of excitement and surprise.¹³⁵ If we take as

¹³³ V. Groebner, *Liquid Assets*, 1.

¹³⁴ According to Igor Kopytoff “cultural biography” is appropriate to specific things, as they move through different hands, context, and uses, thus accumulating a specific biography, Arjun Appadurai, “Introduction: commodities and the politics of value”, in: *The Social Life of Things*, ed. Arjun Appadurai, New York: New School University, 1988, 34.

¹³⁵ Russell W. Belk, “The Perfect Gift”, in: *Gift-Giving: A Research Anthology*, eds. Cele Otnes – Richard Francis Beltramini, Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press, 1996, 67.

an example various clothing items received by the Ottomans as a diplomatic present from Dubrovnik such as *cauezo*,¹³⁶ *vesta*, *guarnaza*,¹³⁷ and *cappe*,¹³⁸ despite the unquestionable quality of the fabrics and furs they were made of, it is not known whether they were worn by the recipients or whether they developed an emotional attachment to them. The degree of emotional attachment could be influenced by practical factors, such as the suitability of their size, and the perception of their stylishness.

The symbolic meaning of the gift was higher if it had the ability to provoke memory of a donor and the particular occasion when it was received. As well as the role of provoking certain emotions of the recipient, gifts simultaneously expressed the emotion of the giver towards the recipient. Thus, emotional transactions in the gift-giving process were reciprocal. These factors had the potential to increase the emotional value of a gift.¹³⁹ Diplomatic gifts carried a strong message regarding the emotional engagement of the individuals involved and those feelings had a strong impact on the flow and outcomes of diplomatic negotiations. The act of gift-giving exchange establishes in that way the interpersonal relationships between subjects transacting which could have huge, broad, and long-lasting impacts.¹⁴⁰

Conclusion

Systematic examination of diplomatic gifts sent from Dubrovnik to the Sublime Porte at key moments in the development of their relationship proves their huge impact on shaping historical events with extensive consequences. Material objects, especially those that carried strong historical

¹³⁶ According to G. Boerio *cauezo* is a special type of scarf worn around neck with a decorative purpose, Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia: Coi tipi di Andrea Santini e figlio, 1829, 154. See also: *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, vol. 1, ed. Marko Kostrenčić, Zagrabie: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1973, 241.

¹³⁷ *Guarnaza* or *varnaza* is an amply cut, full-length overgrown for men with sleeves worn unbelted by city signori and magistrati, C. C. Frick, *Dressing Renaissance Florence*, 310.

¹³⁸ *Cappe* was a cloak cape or mantle, *Ibid.*, 304.

¹³⁹ David Cheal, *The Gift Economy*, London – New York: Routledge, 1988, 131.

¹⁴⁰ Christopher A. Gregory, *Gifts and Commodities*, London: Academic Press, 1982, 41.

and cultural identity, played an important role in the formation, strengthening, and shaking present and potential ties between the two courts. This study identifies gifts as actors of central importance for establishing and maintaining a mutually beneficial relationship with the Sublime Porte at the time of complex and shifting political alliances. Through an examination of public gift-giving rituals the potential of material culture to project political power relations and mutual cultural influences become evident.

Correct understanding of a gift requires its positioning in spatial, temporal, socio-political, and cultural contexts. Analysis of gifts from the first official diplomatic contacts with the Sublime Porte until Dubrovnik became a tributary state can be useful for understanding many sociocultural processes beneath the surface. It seems that Dubrovnik's authorities shared the same code of value with Islamic societies in regard to luxury goods and there was no need to make dramatic alterations to the gifts over almost thirty years. On the basis of previous experience and consequent knowledge, gift-giving had eventually become a relatively routine process.

The study has shown that gifts were socially constructed with the power to shape, maintain, control, and transform political relations and social identities. They were important instruments of expressing polysemantic non-verbal messages regarding the hierarchy of power, emotional relations, cultural exchanges, diplomatic networks, local and foreign markets, fashion, crafts, and trade connections. The gift reception, usage, and value were determined by expectations and culturally constructed attitudes of the recipients. In a process of gift exchange, a particular object could become very special because of its rarity or because the receiver has given it special meaning or personal and emotional value. Gifts had the power to express the feelings of a giver for a recipient, they could provoke a range of recipient's emotions and even the emotions of the third person (if they felt deprived in the gift-giving process).

Gifts were an important element shaping Dubrovnik-Ottoman diplomatic relations. The calculations behind the gift choice were very complex.

The presumed importance of the host, the weight of the issue to be negotiated, and the value of the gifts previously sent were taken into consideration. In any case, gifts had to be satisfactory in order to continue the relationship. According to some contemporaries, when gifts became regular and fixed they could no longer be considered as gifts but rather tribute that requires a very different methodology for analyses. In determining the obligations of the City of great importance were previously sent gifts that were always in conversation with the present moment.

Addenda

Recipient	Gift list ¹	Gift list ²	
<i>Imperator</i>	<i>Peza una de zetenino a velutato carmesino</i> <i>Peza una de zetenino zelestro a velutato</i> <i>Miliaro uno de dossi fini caualareschi</i> <i>Miliaro uno de armelini fini</i> <i>Bacili duo con doi bochali grandi de pexo in tuto circa marcas 20</i>	<i>Una peza de zetatin a veluta cremesi</i> <i>Peza una de cetatin zelestro a veluta</i> <i>Miliare uno de dossi fini caualareschi</i> <i>Miliare uno de armelini fini</i> <i>Bacili duo con duo bochali grandi de peso in tuto circa marcas 20</i> <i>Taze duo de libra 1½ per zascuna</i>	
<i>Machmet beg(h)</i> <i>signor de questo ladi</i> <i>Sargi bassa</i> <i>Chalul beg(h)</i>	<i>A zascadun d'essi a un bochal de zercha marcas 4 e tre taze de zercha uncias 18 la taza</i> <i>che serano in tuto bochali 4 e taze 12</i>	<i>Machmet beg(h)</i>	<i>uno bachal de circha marchas VIII</i> <i>una taza de libra 1½ ducatorum d'oro 300</i>
		<i>signor de questo ladi</i> <i>sargi bassa</i> <i>chalul beg(h)</i>	<i>a zascun de questi tre ad uno bochal de circha marche 4 taza una de libre 1½ ducati d'oro 200 per zascuno</i>

<i>Guiragh canzaler grande a doi capazibasse zoe Sagi beg e Omorat beg</i>	<i>A zascun d'essi a una tazza de uncias 18</i>	<i>a zascun d'essi una taza de libra 1½ ducati d'oro cinquanta per ognuno</i>
	<i>che sono taze tre</i>	<i>E tute le taze sopra dette siano indorate</i>
<i>Protogeri Portari</i>	<i>Taze due del XX del pexo da uncias otto fin a 9 l'una e indorate</i>	<i>non si debia far taze ducatorum d'oro cento</i>
<i>Ysach voiuoda</i>	-	<i>quatro peze di panno a valuta de ducatorum 70 quatre tazze indorate</i>

Table-1 *The first and second versions of the list of gifts for the mission of Petar de Lucari and Đuro de Goče, Cons. Rog., vol. IV, f. 219v, (17 Aug1430);¹ Ibid., f. 224v, (25 Aug 1430)².*

Recipient	Gift	Total
<i>Imperador de Turchi</i>	<i>duo li piu belli et mazori bocalli duo bacili duo taçe le piu belle e piu grande</i>	<i>zoe bochali sei belli d'ariento</i>
<i>Machmet beg viser</i>	<i>uno bocaro una delle mazor taçe ducati CCC d'oro</i>	<i>duo bacili belli taze XIII</i>
<i>Signor de questo ladi Sargi bassa Chalul beg viseri</i>	<i>uno bocaro una taza ducati CC d'oro per zascun</i>	<i>panni 4 de lana</i>
<i>Sagi beg Amorat beg Cuirach cancelar grande</i>	<i>una taza ducati L d'oro per zascuno da loro</i>	<i>ducati due milia d'oro</i>
<i>Protogeri Portari e altri</i>	<i>in tutto fin a ducati C d'oro</i>	
<i>Voyuoda Isach</i>	<i>quatro panni de lanna quatro taze delle menor a circha libra uno a zascuna</i>	
<i>Per vostre spese</i>	<i>ducati 850 per vostre spese e per scriuer lo ambassador de nostro signor, per spesi de li priuilegi</i>	

Table-2 *List of gifts from the first instructions to ambassadors Petar de Lucari and Đuro de Goče, Lett. di Lev., vol. X, f. 215v, (13 Sept 1430).*

Recipient	Gift
<i>Imperator amatorat</i>	<i>bochali duo bacili duo d'argento confetere quatro releuate d'arzeno guarnaze tre de dossi de vari che sono a dossi 250 per guarnaza</i>
<i>Magmet bech vixer</i>	<i>taze due d'arzeno dorate signate de n°3 cavezo uno di scarlato de grana varnaza una de dossi de vari che sono dossi 250 ducatorum d'oro L^{ta}</i>
<i>Calul-bech vixer</i>	<i>taze due d'arzeno dorate signate de n°2 cauezo uno di scarlato de grana varnaza una de dossi de vari che sono dossi 250 ducatorum doro cinquanta</i>
<i>Sargi bassa vixer</i>	<i>taze due d'arzeno dorate signate de n°1 cauezo uno di scarlato de grana uarziaza una de dossi che sono dossi 250 ducatorum doro cinquanta</i>
<i>Bassa di Romania</i>	<i>taze IIII° d'arzeno dorate signate de n° 4 e non altro</i>
<i>Capizabassa e altri</i>	<i>ducatorum d'oro CXX</i>

Table-3 *List of gifts for Petar de Lucari's mission, Lett. di Lev., vol. XI, ff. 50rv, (28 Jul 1431).*

Recipient	Gift
<i>Imperator amatorat</i>	<i>bochali duo de argento confetere tre darzeno buste d'argento indorate con li suoi couerchi taze quatro darzeno</i>
<i>Machomet beg vixero</i>	<i>cavezo uno da panno de grana de braza noue taze tre d'argento ducati cinquanta doro</i>
<i>Calul beg vixero</i>	<i>cauezo uno da panno de grana de braza noue taze tre d'argento ducatorum doro cinquanta</i>
<i>Sarzi bassa vixero</i>	<i>cauezo uno da panno de grana de braza noue taze tre d'argento ducati cinquanta doro</i>

<i>Imperador de questo ladi</i>	<i>taçe tre dargento</i>
<i>Camsa beg, imperador de quello ladi</i>	<i>taze tre de argento</i>
<i>...plusor persone secondo a vuy meglio parera essere di bisogna</i>	<i>ducatorum d'oro cento</i>
<i>Addenda</i>	<i>Se non si trovava di la Camsabeg imperador de quello ladi al zonzer Vostro alla ditta porta vi conmetiamo una de esse dobiati donar ad Allibeg unaltra a Casnatar e la terza a Caraza I quali forno de qua a Ragusa.</i>
<i>Spender uostro</i>	<i>ducatorum quatrocentorum</i>
TOTAL	<i>...de donando Imperatori amorat et sue curie in denariis et rebus usque ad sumam et amontantiam ducatorum septuagentorum, Acta Consilii Maioris, vol. IV, f. 160v, (5.11.1431.); Acta Cons. Rog., vol. V, f. 45v, (4.11.1431.).</i>

Table-4 List of gifts from the first instructions to ambassadors Matej de Croçe¹⁴¹ and Marin de Georgio, Lett. di Lev., vol. XI, f. 61v, (2 Dec 1431).

Recipient	Gift
<i>Imperador</i>	<i>vesta una di brochado doro armelini 300 per la detta vesta veste 2 de zetolin audentado negro et verde dossi de varri per le dette 600 bochal et bazil dal detto tazze 4 al detto</i>
<i>Bassa</i>	<i>vesta 1^a de scharlato vesta 1 verde taze 2 dargento contadi ducatorum 70</i>

¹⁴¹ Dubrovnik's government made a mistake here since instead of the ambassador Matej de Croçe it stated Matej de Resti.

<i>Un viser</i>	<i>vesta de scharlato de grana vesta di panno verde taze 2 dargento contadi doro ducatorum 50</i>
<i>Un viser</i>	<i>vesta 1^a da scharlato da grana vesta una da panno verde taze 2 darzento contadi doro ducatorum 50</i>
<i>Casnataro ambassadori magni teurci</i>	<i>ducatorum auri CL^{ia}. Inter ducatorum auri et alias res qui videbitur domino rector et eis minoris consilis., Cons. Maius, vol. VI, f. 50v, (20 Sep 1440).</i>
TOTAL	<i>...de donando prelibato domino Omorat Imperatori et aliis de sua curia usque ad summam ducatorum auri octingentorum in illis donis argentiis et rebus, Cons. Maius, vol. VI, f. 51r, (23 Sep 1440); Cons. Rog., vol. VII, f. 193v (22 Sep 1440).</i>
The additional cost that ambassadors claimed upon their return	<i>ducatorum CCCC, Cons. Maius, vol. VI, f. 153r, (5 Dec 1441).</i>

Table-5 *List of gifts from the first instructions to ambassadors Jakov de Sorgo and Stjepan de Benessa, Lett. di Lev., vol. XII, f. 218r, (without date).*

Recipient	Gift	Total
<i>Imperata turcho</i>	<i>taze 14 cadauna desse lunza 1 de amontanza de ducatorum 8 la de monta ducatorum cento et dodexe, ducatorum 112</i>	Taze 32 monta ducatorum 286
<i>Bassa di Romana</i>	<i>taze 4, ad 1 per cadauna a ducatorum 8 la de monta ducatorum trentadoy, zoe ducatorum 32</i>	
<i>Padula bech</i>	<i>taze 4 mense, ducatorum 16</i>	
<i>Fiol de Tuodoro misayze</i>	<i>taze 2 di de 2, ducatorum 16</i>	
<i>Esebeh</i>	<i>taze doi ad 1^a per cadauna, ducatorum 16</i>	
<i>Mostruxobeh</i>	<i>taze doe, ad una per cadauna, ducatorum 16</i>	
<i>Spariti como a vuy meglio parera</i>	<i>ducati quarantadoy a capazi bassa del signor grande et ad altri capazi de bassa, e di viseri como a vuy meglio parera.</i>	

The remaining money	<p><i>...ducati quarantadoy a spariti como a vuy parera meglio a Capazi bassa del signor grande et ad altri Capazi di bassa di viseri como a vuy meglio parera.</i></p> <p><i>...e de piu li ducati 100 doro che avanzano alla soma de ducatorum 400 doro lasiamo in vostra libertade a prometer a mustro Sebech o ad altri a cum voy paresse abiando obtegnudo et aiuto.</i></p> <p><i>... et per supplar alle dette cose vi demo ducatorum 400 doro contadi con li quali comprareti le dette tazze 32 la doue meglio vi parera. Ed lo auanzo fareti como e detto di sopra.</i></p>
TOTAL	<p><i>... pro dono et simoniis ducatorum aurii quinadringentis, Cons. Maius, vol. VI, 135v (29 Sep 1441)</i></p>

Table-6 List of gifts from the first instructions to ambassador Petar de Primo, Lett. di Lev., vol. XIII, f. 40v, (2 Aug 1441).

Recipient	Gift
<i>Imperador</i>	<i>ducatorum C, Lett. di Lev., vol. XIII, f. 98r, (2 Jan 1443).</i>
<i>Dautbech voyode</i>	<i>yperorum centum in argentiis, Cons. Maius, vol. VII, f. 64r, (5 Jan 1443); Cons. Rog., vol. VIII, f. 190v, (4 Jan 1443).</i>

Table-7 List of gifts from the first instructions to ambassador Nikola de Forte.

Recipient	Gift
<i>Imperatori et fratribus</i>	<p><i>...el bocale et lo bacile et le doe cappe de arzeno per Candanno, il fratello del imperadore, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 52r, (15 Dec 1450)</i></p> <p><i>...ducatorum CCXL videlicet medietatem imperatori aliam medietatem, Cons. Rog., vol. XI, f. 266r (21 Nov 1450)</i></p>

Table-8 List of gifts from the first instructions to ambassador Vuk de Babalio, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 52r, (15 Dec 1450).

Recipient	Gift	Total
<i>Imperator</i>	<i>taze XX</i>	<i>taze XLV et ducatorum 80</i>
<i>Angelouich</i>	<i>taze 10 zoe 4 in publico et 6 in occulto</i>	
<i>altro viser</i>	<i>taze 4</i>	
<i>cancellier grandi</i>	<i>taze 2</i>	
<i>2 capidbasse del imperador</i>	<i>taze 2</i>	
<i>Exebegh</i>	<i>taze 4</i>	
<i>in liberta vostra ad donande ad che ve parera meglo</i>	<i>taze 3 che restano 10 aspri</i>	
Remaining money	<i>... ducatorum otanta per scrittore et per donar ad minuto ad di</i>	
TOTAL	<i>... in denariis et rebus usque ad sumam et amontantiam ducatorum aura quadrigentos, Cons. Maius, vol. XI, f. 35r (22 Mar 1458).</i>	

Table-9 List of gifts from the first instructions to ambassadors Paladin de Lucari and Paladin de Gondula, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 190v (without date).

Name of the ambassadors	The place from which the ambassador writes	Date of sending	Received in Dubrovnik	Days the letter was on the way	Instructions and replies from Dubrovnik	Days spent waiting for reply	Source
Petar de Lucari Đuro de Goçe	-	-	-	-	13 Sep 1430	-	<i>Lett. di Lev.</i> , vol. X, f. 208v
	<i>Lipglian</i> -	4 Oct -	14 Oct <i>questi di passadi</i>	10 -	15 Oct	1 -	<i>Lett. di Lev.</i> , vol. XI, f. 7v
	<i>Uschopie</i>	9 Oct	22 Oct	13	27 Oct	5	<i>Ibid.</i> , f. 8v
	<i>Ploudiv</i>	22 Oct	20 Nov	29	22 Nov	2	<i>Ibid.</i> , f. 10v
	<i>Andrinopoli</i> <i>Andrinopoli</i> <i>Andrinopoli</i>	9 Dec	<i>questi di passadi</i>	-	22 Feb 1431	-	<i>Ibid.</i> , f. 17r
	<i>Andrinopoli</i>	-	<i>questi di passadi riceuissimo due vostre lettere terza vostra lettera... abiamo receputo</i>	29	22 Nov	2	<i>Ibid.</i> , f. 27r

	<i>Andrinopoli Pristina</i>	26 May 26 Jun	10 Jun 3 Jul	15 7	7 Jul	27 4	<i>Ibid.</i> , f. 30r
	<i>Cochagn</i>	6 Jul	10 Jul	4	12 Jul	2	<i>Ibid.</i> , f. 30v
	- -	- -	<i>ieri</i>	- -	21 Jul	1 1	<i>Ibid.</i> , f. 31r
Petar de Lucari	-	-	-	-	23 Jul	-	<i>Ibid.</i> , f. 48r
	<i>Andrinopoli</i>	-	-	-	28 Jul	-	<i>Ibid.</i> , f. 49v
	<i>Andrinopoli</i>	4 Sep	3 Oct	29	5 Oct	2	<i>Ibid.</i> , f. 54v
	<i>Andrinopoli</i>	18 Sep	6 Oct	18	incomplete instruction	-	<i>Ibid.</i> , f. 35v
Matej de Croçe Marin de Georgio	-	-	-	-	2 Dec	2	<i>Ibid.</i> , f. 58r
	<i>Andrianopoli</i> <i>Andrianopoli</i> <i>Andrianopoli</i> <i>Andrianopoli</i>	11 Jan 11 Jan 23 Jan 4 Feb	6 Feb 18 Feb 18 Feb 8 Mar	26 38 26 32	17 Apr 1432	71 53 53 39	<i>Ibid.</i> , f. 86r
	<i>Andrianopoli</i>	20 Apr 10 May	2 Jun	43 23	2 Jun	0	<i>Ibid.</i> , f. 96r
	-	-	-	-	9 Nov	-	<i>Ibid.</i> , f. 118r
Jakov de Sorgo Stjepan de Benessa	-	-	-	-	15 Jul 1440	-	<i>Let. di Lev</i> , vol. XII, f. 213r
	<i>Andrianopoli</i> <i>Andrianopoli</i>	29 Jan 19 Feb	24 Feb 12 Mar	26 21	22 Mar 1441	26 10	<i>Let. di Lev</i> , vol. XIII, f. 16r
	<i>Andrianopoli</i>	29 Jan	22 Mar		17 Apr		<i>Ibid.</i> , f. 23r
	-	-	-	-	19 Apr	-	<i>Ibid.</i> , f. 23r
Petar de Primo	-	-	-	-	2 Aug	-	<i>Ibid.</i> , f. 38v
		13 Aug 13 Aug	19 Aug	6 6	22 Aug	3	<i>Ibid.</i> , f. 41r
	-	-	<i>questi di passadi</i>	-	1 Oct	-	<i>Ibid.</i> , f. 45r
Petar de Primo Nikola de Goçe	<i>Andrianopoli</i>	11 Nov	30 Nov	19	15 Dec	15	<i>Ibid.</i> , f. 55r

Nikola de Forte	-	-	-	-	12 Jan 1443	-	<i>Ibid.</i> , f. 98r
	-	-	<i>abiamo riceuuto questo di vostra lettera</i>	-	26 Jan	-	<i>Ibid.</i> , f. 102r
Paladin de Lucari Paladin de Gondula	-	-	-	-	without date	-	<i>Ibid.</i> , f. 190v
	-	-	-	-	-	-	<i>Let. di Lev.</i> , vol. XVI, f. 90r
	<i>Subotiza</i> <i>Subotiza</i>	8 May 8 May	16 May 16 May	8 8	22 May 22 May	6 6	<i>Let. di Lev.</i> , vol. XIV, f. 194v <i>Ibid.</i> , vol. XVI, f. 100r
	-	-	-	-	9 Jul	-	<i>Let. di Lev.</i> , vol. XVI, f. 99r
	Nis	20 Aug	29 Aug		1 Sep		<i>Let. di Lev.</i> , vol. XIV, f. 196r

Table-10 *Letters to Ragusan ambassadors sent to the Sublime Porte and their answers (1430-1458).*

SOURCES AND LITERATURE

Archival sources

National archives in Dubrovnik:

Acta Consilii Maioris, ser. 4, vol. IV, VI

Acta Consilii Minoris, ser. 5, vol. IX

Acta Consilii Rogatorum, ser. 3, vol. IV, XI

Diversa Notariae, ser. 26, vol. XXI

Lettere di Levante, ser. 27/1, vol. X–XIV

Published sources

- Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, eds. Joseph Gelcich – Ludwig Thallóczy, Budapest: Kiadja a M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága, 1887.
- Gučetić, Nikola, *Upravljanje obitelji*, ed. Marinko Šišak, Zagreb: Biblioteka Scopus, 1998.
- Kotruljević, Benedikt, *O trgovini i savršenom trgovcu*, Dubrovnik: DTS, 1989.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, vol. I/2, Beograd – Sremski Karlovci, 1934.

Literature

Books

- Ágoston, Gábor – Masters, Bruce, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Washington: Infobase Publishing, 2009.
- Austin, John L., *How to Do Things With Words*, Cambridge: Harvard University Press, 1962.
- Baker, Patricia L., *Islamic Textiles*, London: British Museum Press, 1995.
- Bakhtin, Mikhail M., *The Dialogic Imagination; Four Essays*, ed. Michael Holquist, Austin: University of Texas Press, 1981.
- Barthes, Roland, *Elements of Semiology*, New York: Hill and Wang, 1999.
- Behrens-Abouseif, Doris, *Practising Diplomacy in the Mamluk Sultanate. Gifts and Material Culture in the Medieval Islamic World*, London – New York: I. B. Tauris, 2016.
- Ben-Amos Krausman, Ilana, *The Culture of Giving: Informal Support and Gift-Exchange in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Berking, Helmuth, *Sociology of Giving*, London – New Delhi: Thousand Oaks – Sage Publications Ltd, 1999.
- Boerio, Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia: Coi tipi di Andrea Santini e figlio, 1829.

- Bojović, Boško I., *Raguse et l'Empire Ottoman (1430–1520) les actes impériaux ottomans en vieux-serbe de Murad II à Selim Ier*, Paris: Association Pierre Belon, 1998.
- Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press, 1977.
- Bourdieu, Pierre, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge, 1984.
- Božić, Ivan, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd: Srpska akademija nauka, 1952.
- Carboni, Stefano, *Venice and the Islamic world, 828–1797*, New York: Metropolitan Museum of Art – Yale University Press – Institut de Monde Arabe (Paris), 2007.
- Cheal, David, *The Gift Economy*, London – New York: Routledge, 1988.
- Davis, Fred, *Fashion, Culture and Identity*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Davis, Natalie Z., *The Gift in Sixteenth-Century France*, Madison: University of Wisconsin Press, 2000.
- Encyclopedic Dictionary of Polymers*, ed. Jan W. Gooch, New York: Springer-Verlag, 2011.
- Feeling Things: Objects and Emotions through History*, eds. Stephanie Downes – Sally Holloway – Sarah Randles, Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Franceschi, Franco, *Oltre il "Tumulto": Il lavoratori fiorentini dell'Arte della lana fra Tre e Quattrocento*, Florence: Casa Editrice Leo S. Olschki, 1993.
- Frick, Carole C., *Dressing Renaissance Florence. Families, Fortunes & Fine Clothing*, Baltimore – London: The John Hopkins University Press, 2002.
- Gage, John, *Colour and Culture*, Singapore: Thames and Hudson, 1993.
- Godbout, Jacques T., *The Word of the Gift*, Montreal – Ithaca: McGill-Queen's University Press, 1998.
- Godelier, Maurice, *The Enigma of the Gift*, Chicago: University of Chicago Press, 1999.

- Gregory, Christopher A., *Gifts and Commodities*, London: Academic Press, 1982.
- Groeber, Valentin, *Liquid Assets, Dangerous Gifts: Presents and Politics at the End of the Middle Ages*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002.
- Havrylyshyn, Oleh – Srzentić, Nora, *Economy of Ragusa, 1300–1800. The Tiger of Medieval Mediterranean*, Zagreb: Croatian National Bank, 2014.
- Janeković Römer, Zdenka, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999.
- Kunčević, Lovro, *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga Grada*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015.
- Kurtović, Esad, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
- Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, vol. 1, ed. Marko Kostrenčić, Zagreb: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1973.
- Lonza, Nella, *Kazalište vlasti, ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (hereinafter: HAZU) u Dubrovniku, 2009.
- Mauss, Marcel, *The Gift: The form and the reason for exchange in archaic societies*, London – New York: Routledge, 2002.
- Miović, Vesna, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2003.
- Monnas, Lisa, *Merchants, Princes and Painters: Silk Fabrics in Italian and Northern Paintings, 1300–1550*, New Haven: Yale University Press, 2009.
- Muzzarelli, Maria Giuseppina, *Guardaroba medievale. Vesti e società al XIII al XVI secoli*, Bologna: Il Mulino, Saggi, 1999.
- Negotiating the Gift: Pre-modern Figurations of Exchange*, eds. Gadi Algazi – Valentin Groeber – Bernhard Jussen, Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

- Piponnier, Françoise – Mane, Perrine, *Dress in the Middle Ages*, New Haven – London: Yale University Press, 2007.
- Pleij, Herman, *Colors demonic&divine. Shades of meaning in the middle ages&after*, New York: Columbia University Press, 2004.
- Queller, Donald E., *The Office of Ambassador in the Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Rebora, Giovanni, *Un manuale di tintoria del Quattrocento*, Milano: A. Giuffrè, 1970.
- Rešetar, Milan, *Dubrovačka numizmatika*, vol. 1, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1924.
- Roller, Dragutin, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Hereinafter: JAZU), 1951.
- Scott, Margaret, *Fashion in the Middle Ages*, Los Angeles: The Paul J. Getti Museum, 2011.
- Stavrides, Theoharis, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453–1474)*, Ottoman Empire and Its Heritage, Leiden: Brill, 2001.
- The Gift: An Interdisciplinary Perspective*, ed. Aafke E. Komter, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- The Question of the Gift: Essays Across Disciplines*, ed. Mark Osteen, London – New York: Routledge, 2014.
- Veale, Elspeth M., *The English Fur Trade in the Later Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press, 1966.
- Vojnović, Kosta, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka*, Zagreb: JAZU, 1900.

Articles

- Appadurai, Arjun, “Introduction: commodities and the politics of value”, in: *The Social Life of Things*, ed. Arjun Appadurai, New York: New School University, 1988, 3-63.

- Barrow, Julia, "Demonstrative Behaviour and Political Communication in Later Anglo-Saxon England", in: *Anglo-Saxon England*, 2007, no. 36, 127-150.
- Belk, Russell W., "The Perfect Gift", in: *Gift-Giving: A Research Anthology*, eds. Cele Otnes – Richard Francis Beltramini, Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press, 1996, 59-84.
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, "The Medieval Gift as Agent of Social Bonding and Political Power: A Comparative Approach", in: *Medieval Transformations: Texts, Power, and Gifts in Context*, eds. Esther Cohen – Mayke B. de Jong, Leiden: Brill, 2001, 124-156.
- Budeč, Goran, "Inventar dobara šibenskog patricija ser Jurja Kamenarića iz 1451. godine", in: *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih društvenih znanosti HAZU*, 2010, no. 28, 67-106.
- Burschel, Peter, "A Clock for the Sultan: Diplomatic Gift-giving from an intercultural Perspective", in: *Medieval History Journal*, 2013, no. 16, 547-563.
- Caillé, Alain C., "The Double Inconceivability of the Pure Gift", in: *Angelaki*, 2001, vol. 6, no. 2, 23-39.
- Cutler, Anthony, "Significant Gifts: Patterns of Exchange in Late Antique, Byzantine, and Early Islamic Diplomacy", in: *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 2008, vol. 38, no. 1, 79-102.
- Damen, Mario, "Princely entries and gift exchange in the Burgundian Low Countries: a crucial link in late medieval political culture", in: *Journal of Medieval History*, 2007, vol. 33, no. 3, 233-249.
- Fennell, Lee Anne, "Unpacking the gift: Illiquid goods and empathetic dialogue", in: *The Question of the Gift: Essays Across Disciplines*, ed. Mark Osteen, Routledge: London and New York, 2002, 85-101.
- Fisković, Cvito, "Dubrovački zlatari", in: *Starohrvatska prosvjeta*, 1949, vol. III, no. 1, 143-249.
- Gedi, Noa – Elam, Yigal, "Collective Memory — What Is It?", in: *History and Memory*, 1996, vol. 8, no. 1, 30-50.

- Grabar, Oleg, "The Shared Culture of Objects", in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. Henry Maguire, Washington: Dumbarton Oak Research Library and Collection, 1998, 115-129.
- Jankević Römer, Zdenka, "Nasilje zakona: Gradska vlast i privatni život u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Dubrovniku", in: *Anali zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 2003, no. 41, 9-44.
- Koslin, Désirée, "Value-added stuffs and shifts in meaning: An overview and case study of medieval textile paradigms", in: *Encountering medieval textiles and dress. Objects, Texts, Images*, eds. Désirée Koslin – Janet E. Snyder, New York – Hampshire: Palgrave Macmillan, 2002: 233-249.
- Krekić, Bariša, "Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka", in: *Glasnik društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 1986, no. 37, 129-142.
- Kunčević, Lovro "Janus faced Sovereignty: The International Status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period", in: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, eds. Gábor Kármán – Lovro Kunčević, Leiden – Boston: Brill, 2013, 91-122.
- Miović Perić, Vesna, "Bosanski beglerbeg i hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke Republike", in: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 2000, no. 38, 121-164.
- Monnas, Lisa, "Some Medieval Colour Terms for Textile", in: *Medieval Clothing and Textiles*, vol. 10, eds. Robin Netherton – Gale R. Owen-Crocker, Woodbridge: The Boydell Press, 2014, 25-58.
- Munck, Bert de, "Artisans, Products and Gifts: Rethinking the History of Material Culture in Early Modern Europe", in: *Past and Present*, 2014, no. 224, 39-74.
- Munro, John, "The Medieval Scarlet and Economics of Sartorial Splendour", in: *Cloth and Clothing in Medieval Europe: Essays in Memory of Professor E. M. Carus-Wilson*, eds. Negley B. Harte – Kenneth G. Ponting, London: Pasold Research Fund and Heineman, 1983, 13-70.

- Norton, Claire, "Blurring the Boundaries: Intellectual and Cultural Interaction between the Eastern and Western; Christian and Muslim Worlds", in: *The Renaissance and the Ottoman World*, eds. Anna Contadini – Claire Norton, Surrey – Burlington: Ashgate, 2013, 3-22.
- Pedani, Maria Pia, "Ambassadors' travels from the East to the Venice", in: *Tropes du voyage. Le voyage dans la littérature Arabe*, ed. Antonella Ghersetti, *Annali di ca' Foscari*, 2009, vol. XLVIII, no. 3, 183-197.
- Phoenix, Daniel, "'Garments so Chequered': The Bible of Citeaux, the Bayeux Tapestry and the Vair Pattern", in: *The Antiquaries Journal*, 2010, no. 90, 195-210.
- Pinelli, Paola, "Piero Pantella from Piacenza and the Textile Industry of Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the Fifteenth Century", in: *Dubrovnik annals*, 2013, no. 17, 25-36.
- Roller, Dragutin, "Naša prva manufaktura sukna u XV stoljeću u Dubrovniku", in: *Ekonomski pregled*, Zagreb, 1950, vol. I, no. 2, 192-202.
- Swan, Claudia, "Birds of Paradise for the Sultan: Early 17th-century Dutch-Turkish encounters and the uses of wonder", in: *Zeventiende Eeuw*, 2013, vol. 29, no. 1, 49-63.
- Szende, Katalin, "Besonderheiten und Unterschiede in der materiellen Kultur der Einwohnerschaft der königlichen Freistädte Pressburg und Ödenburg (1450–1490)", in: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*, eds. Andreás Kubinyi – József Laszlovszky, Krems am Donau: Medium Aevum Quotidianum, book 22, 1991: 108-118.
- Šoštarić (Zovko), Valentina, "Negative Emotions in Action – two Examples from the 15th Century Ragusan Diplomacy", in: *Hiperborrea*, 2019, vol. 6, no. 1, 5-15.
- Šoštarić, Valentina, "Interpersonal Networks of the First Ambassadors of Dubrovnik to the Sublime Porte", *Mediterranean studies*, 29, 2021, 2; 213-247.
- Truhelka, Ćiro, "Konavoski rat (1430–1433)", in: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1917, no. 29, 145-211.

- Wardwell, Anne E., "The Stylistic Development of Fourteenth- and Fifteenth Century Italian Silk Design", in: *Aachner Kunstblätter*, 1976/77, no. 47, 177-226.
- Webley, Paul – E. G. Lea, Stephen – Portalska, Renata Z., "The unacceptability of money as a gift", in: *Journal of Economic Psychology*, 1983, vol. 4, no. 3, 223-238.
- Wertsch, James V. – Roediger III, Henry L., "Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches", in: *Memory*, 2008, vol. 16, no. 3, 318-326.
- Zahnd, Urs Martin, "Spätmittelalterliche Bürgertestamente als Quellen zu Realkunde und Sozialgeschichte", in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1988, vol. 96, no. 1-2, 55-78.
- Zovko, Valentina, "Communication and political identity formation: Dubrovnik's first ambassadors to the Sublime Porte", in: *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli*, 2016, no. 14, 85-102.

Unpublished PhD thesis and articles

- Arcak, Sinem, *Gifts in Motion, Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501-1618*, (PhD thesis – unpublished), Minneapolis: University of Minnesota, 2012.
- Muslu, Emire C., *Ottoman-Mamluk relations: Diplomacy and Perceptions*, (PhD thesis – unpublished), Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2007.

Internet resources

- Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, on-line edition, entry: Angelović, Mahmud-paša, available at: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2739> (accessed Mar 2021).

DUBROVAČKI DIPLOMATSKI POKLONI ODASLANI NA VISOKU PORTU (1430. – 1458.)

Sažetak

Dosadašnja historiografska istraživanja posvećena analizi djelovanja prvih službeno upućenih dubrovačkih diplomatskih poslanstava na Visoku Portu (1430. – 1458.) propustila su uočiti važnost poklona kao sredstva neverbalne komunikacije kojim su se odašiljale višeznačne poruke glede društveno-političkih odnosa moći, trgovinskih veza grada i stanja njegove riznice, podrijetla darovanih predmeta i tehnika njihove proizvodnje, dominantnih trendova i ukusa vremena te konstrukcije kolektivnog identiteta vladajućih kroz njihovu vrijednost: materijalnu, praktičnu, simboličku i emocionalnu. Kao važna komponenta u izučavanju pobrojanih problema nametnula se ceremonijalna mizanscena koja je pratila izmjenu poklona između različitih kultura koje su prakticirale drugačije diplomatske obrasce.

Analiza je pokazala kako je početna dubrovačka zbuđenost glede izbora poklona zamijenjena relativno rutinskim procesom darivanja u desetljećima do uspostave tributarnog odnosa. Dubrovački pokloni odaslan na Visoku Portu mogu se podijeliti na tri skupine: skupocjene tkanine, krzno i odjeća, predmeti načinjeni od srebra te novac. Njihova interpretacija ovisna je o prostorno-vremenskom, socio-političkom i kulturološkom kontekstu u kojem se pojavljuju. Diplomatski pokloni imali su mogućnost da oblikuju, održavaju, kontroliraju i transformiraju odnose i identitete. Važan su instrument ekspresije polisemantičkih poruka glede hijerarhije moći, emocionalnih odnosa, kulturološke razmjene i transfera znanja. Gradske vlasti nastojale su odabirom poklona promovirati luksuzne proizvode lokalne proizvodnje čime su otvarale vrata mogućoj trgovinskoj razmjeni i jačanju ekonomije grada.

Možemo zaključiti kako je odabir poklona bio izazovan zadatak. Gradske vlasti morale su posvećivati punu pažnju različitim aspektima multidimenzionalnog značenja poklona kako bi postigle željeni efekt. Istraživanje je

pokazalo kako razmjena diplomatskih poklona nije bila prolazan fenomen. Objekti materijalne stvarnosti u sferi diplomacije nosili su snažne reperkusije na realizaciju željenih ciljeva u sadašnjem trenutku, a istovremeno su oblikovali odnose između dva politička središta u budućnosti, utječući tako na razvoj povijesnih procesa.

IKONE BOKOKOTORSKIH MAJSTORA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ljiljana Stošić
Balkanološki institut SANU
ljiljana.stosic@gmail.com

Apstrakt: Ikone bokokotorskih majstora iz Sarajeva (Umjetnička galerija BiH – 7, Stara pravoslavna crkva – 7), crkve svetog Nikole u Foči (4), hrama Uspenja Presvete Bogorodice u selu Luće (3) kod Tjentišta, kao i iz riznica manastira Hercegovačke Gračanice (3) i Dobruna (2) delovi su nekadašnjih oltarskih pregrada, crkvene opreme ili predmeta privatne pobožnosti čiji su autori šestorica od dvanaestorice bokokotorskih slikara – Maksim Tujković, Dimitrije Daskal, Rafailo Dimitrijević, Petar, Vasilije i Ivo Rafailović. Ovu umetničku zaostavštinu čine ikone i duborez, kao i po jedan antimins, ripida i triptih. Reč je o korpusu umetničkih dela nastalom između poslednje decenije XVII i pedesetih godina XIX veka čije poznavanje doprinosi boljem sagledanju različitih faza rada bokokotorske slikarske škole. Zajedno sa poznatijim ikonama iz Srbije, Hrvatske i Severne Makedonije, ikone majstora Tujkovića i Dimitrijevića-Rafailovića iz Bosne i Hercegovine karika su koja nedostaje razvejanim i nedovoljno proučenim ikonama u galerijama, muzejima, manastirskim i crkvenim riznicama Crne Gore *in situ*. Deo bosanskohercegovačkih ikona dosad je tumačen kao izdvojeno delo nekog od bokokotorskih majstora, bez uklapanja u hronološki i stilski niz koji čini. Neke od njih nisu dosad bile zapažene, publikovane ni izlagane, pa nisu valjano ni atribuirane ni datovane. Njih nekoliko nisu samo rariteti najveće regionalne zbirke ikona na Balkanu već i prava remek-dela ikonopisa XVIII veka.

Ključne reči: bokokotorska slikarska škola, Dimitrijevići-Rafailovići, Maksim Tujković, ikone, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Abstract: The icons by masters of the Bay of Cattaro (Kotor) painting school held in Sarajevo (National Gallery of Bosnia and Herzegovina – 7 items, Old Orthodox Church – 7), the church of Saint Nicholas in Foča (4), and the church of the Assumption of the Holy Virgin in the village of Luće (3) near Tjentište, as well as in the treasures of the Gračanica of Herzegovina (3) and Dobrun (2) monasteries, were formerly part of iconostasis, church furnishing, or items of private piety made by six of the twelve icon painters from the Bay of Cattaro: Maksim Tujković, Dimitrije Daskal, Rafailo Dimitrijević, Petar, Vasilije and Ivo Rafailović. This set of art objects includes icons, woodcuts, an antimins, a liturgical fan, and a triptych. This is a corpus of artworks created between the last decade of the 17th century and the 1850s. More detailed knowledge about these items will contribute to a better understanding of the different phases in the development of the Bay of Cattaro icon painting school. Along with the more famous icons from Serbia, Croatia and North Macedonia, the icons from Bosnia and Herzegovina painted by Maksim Tujković and the members of the Dimitrijević-Rafailović family of painters are a missing link to the scattered and insufficiently studied icons in galleries, museums, monasteries, and church treasures in Montenegro *in situ*. A part of the icons held in Bosnia and Herzegovina have so far been interpreted as a distinct set of work by one of the painters from the Bay of Cattaro, unrelated to the chronological and stylistic sequence to which they actually belong. Although these works have not been paid due attention, nor have they been published or exhibited, due to which they may be incorrectly attributed or dated, they are rare and unique items in the largest regional collection of icons in the Balkans and the true masterpieces of 18th-century icon painting.

Keywords: Bay of Cattaro (Kotor) icon painting school, Dimitrijević-Rafailović family of painters, Maksim Tujković, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Iako su svojim umetničkim osobenostima i vekovnom prisutnošću ikone bokokotorskih majstora pre više od sto pedeset godina pokrenule istraživače starina da ih otkrivaju, o ovoj slikarskoj školi i njenim

ikonopiscima još uvek se više nagađa nego zna.¹ Najintenzivnija delatnost jedanaestorice majstora iz porodice Dimitrijević-Rafailović i Maksima Tujkovića² – baštinika pečko-moračke poznovizantijske tradicije iz druge polovine XVII veka (slikar Radul³) – odvijala se u regionu Boke kotorske i njenom zaleđu, na prostorima od Peći preko Bijelog Polja, manastira Morače i Pive do Sarajeva i manastira Krke. Radeći u svim većim regionalnim i gradskim centrima, bokokotorski majstori su najčešće ukrašavali skromne seoske hramove Luštice, Grblja, Crmnice i Paštrovića. Za nešto manje od dva stoleća neprekidne porodične delatnosti, Dimitrijevići-Rafailovići su radili ili pojedinačno sa pomoćnicima ili u manjim zatvorenim porodičnim radionicama (otac – sin, dvojica braće). Ikonostasima svojih predaka vraćali su se posle 50–70 ili 100–130 godina, da bi se stariji, sa već ispošćenim, popucalim ili otpalim bojenim delovima, ponovili i osvežili u starim ramovima i po preostalim nacrtima, ali u novom, pomodnijem stilskom ruhu. Duborezbareni radovi tom prilikom su samo bili bojeni ili pozlaćivani. Isprva su ovakva ponavljanja i dorade poručivane u najužem porodičnom krugu, da bi se one kasnije poveravale drugim mlađim i školovanim slikarima, najboljim majstorima svoga doba – bjelopoljskoj porodici Lazović. Ove interpolacije, svojstvene dobu i sredini u kojoj su nastale, danas na stručnjake još uvek deluju zbunjujuće i unose pometnju u ranija znanja, doprinoseći utisku da se radovima bokokotorske škole nikada neće sasvim ući u trag zbog nemogućnosti njihove pouzdane i precizne

¹ Ivan Kukuljević-Sakcinski, "Dimitrijević, Rafailo, slikar", u: *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, I, Zagreb: Narodna tiskarna dr Ljudevita Gaja, 1858, 6; Лазар Богдановић, "Срби сликари: Рафаил, сликар", u: *Српски Сион*, Нови Сад: Митрополија Карловачка, 1901, бр. 38, 643; Вељко Петровић, "Димитријевићи", u: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка Станојка Станојевића*, I (А-З), Загреб: Библиографски завод, 1928, 597; Дионисије Миковић, "Иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи", u: *Споменица манастира Савине*, Котор: Бокешка штампарија, 1930, 58-60; i u: *Гласник Народног Универзитета Боке Которске*, Котор: Народни универзитет, 1933, бр. 4-6, 8-10; Ђорђе Мазалић, "О сликару Рафаилу Димитријевићу", u: *Нови Источник*, Сарајево: Православна епархија Дабробосанска, 1938, бр. 1, 20-22.

² Светлана Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16-19. вијек)*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998, 21-22

³ Зоран Ракић, *Радул: српски сликар XVII века*, Нови Сад: Галерија Матице српске, 1998, 122-130.

atribucije. Reč je o periodu kada je od bokokotorskih majstora bila aktivna treća i četvrta generacija – braća Petar i Vasilije, kao i Vasilijevi sinovi Đorđe i Hristofor. Zbog toga je Jovanu i Ivu, Hristoforovim sinovima, kao poslednjim izdancima slikarske loze, bilo jasno da je vreme Dimitrijevića-Rafailovića prošlo, pa od zanata odustaju i pre nego što su zašli u zrele godine; položivši sveštenički zavet, obojica su se posvetili drugom poslu koji je u njihovoj porodičnoj lozi po muškoj liniji bio zapravo prvo i osnovno zanimanje.

Bokokotorska slikarska škola (1680–1860)

Tokom 180 godina neprekidne delatnosti (1680–1860)⁴ pet generacija slikara iz risanske porodice Dimitrijević-Rafailović prošlo je najmanje kroz tri stilske faze: prva (1680–1760) obuhvata radove rodonačelnika škole Dimitrija Daskala, četvorice njegovih sinova – Gavrila, Georgija, Rafaila⁵

⁴ Prvim radovima bokokotorskih majstora smatraju se tri od četiri prestone ikone Dimitrija Daskala iz 1680–1681, danas u risanskoj crkvi Svetih Petra i Pavla – *Deizis, Sveti Nikola i Sveti Đorđe i Sveti Jovan Krstitelj i Sveti Sava*. Poslednje potpisano delo bokokotorskih slikara je fragmentarno očuvan ikonostas Hristofora Rafailovića u crkvi Svetih Petra i Pavla u Ulicima kod Cetinja iz 1857. Njegovi sinovi Jovan (†1886) i Ivo (†1900) slikali su i po očevoj smrti, ali se nisu potpisivali.

⁵ Na ikoni *Uspenja Presvete Bogorodice* u maloj crkvi manastira Savine, Rafailo Dimitrijević se 1750. potpisuje kao peti zograf slovenskog jezika posle grčkih majstora. V. Павле Мијовић, *Бокототорска сликарска школа XVII–XIX вијека: I. Зограф даскал Димитрије*, Титоград: Историјски институт НР Црне Горе, 1960, 13. Reč je o podatku koji posredno otkriva koji je po redu Rafailo bio sin Dimitrija Daskala; budući da mu je cetinjski kaluđer, ikonopisac i rukodelac Maksim Tujković (oko 1680. – oko 1740) nešto stariji savremenik – po godinama najbliži Dimitrijevom prvorodnom sinu Gavrilu (kraj XVII veka – prva polovina XVIII veka) – Rafailo je morao biti *treći*, a ne *drugi* od četvorice Dimitrijevih sinova. Pod četvoricom slikara slovenskog porekla verovatno se mislilo na Dimitrija Daskala, Maksima Tujkovića i Rafailovu stariju braću Gavrila i Georgija Dimitrijevića. Dosad se gubilo iz vida da je Tujković u Rafailovo doba bio već poznati i priznati crkveni slikar, jedini iz risanske radionice koji nije pripadao porodici Dimitrijevića-Rafailovića. Zbog kvaliteta svojih ikonopisanih i duborezbaranih radova, smatran je punopravnim članom bokokotorske škole i bio uvažavan i u crkvenim i u slikarskim krugovima. Sva je prilika da je Tujković zajedno sa Dimitrijevim sinovima Gavrilom i Rafailom naukovao kod rodonačelnika ove ikonopisne škole, zbog čega njihovi radovi unekoliko nalikuju, predstavljajući prvu i najkvalitetniju fazu rada bokokotorske slikarske škole. V. Ljiljana Stošić, “Prolegomena za katalog bokokotorskih ikona u Hrvatskoj”, u: *Zbornik radova Savremeno stanje identiteta krajiških Srba*, Novi Sad: Matica srpska, 2021, 241–242.

i Danila, kao i rukodelisanje njihovog savremenika, cetinjskog kaluđera Maksima Tujkovića; drugoj fazi (1760–1820) pripadaju radovi Rafailovih sinova Petra i Vasilija, kao i Vasilijevih naslednika Đorđa i Hristofora Rafailovića; treću fazu (1820–1860) čine dela iz drugog Hristoforovog perioda, uključujući i radove njegovih sinova Jovana i Iva, sa kojima se i završava delatnost ove dugovečne slikarske radionice. Svaki delatniji i plodotvorniji bokokotorski majstor prolazio je i kroz vlastite dve ili tri mene i faze, koje se razaznaju na prvi pogled, a potvrđuju njihovom uporednom analizom i praćenjem radne angažovanosti.⁶

Bokokotorski majstori su između 1680. i 1860. godine u fresko-tehnicima oslikali desetak crkvice, izradili više stotina ikonostasa i na njima nekoliko hiljada ikona, duborezbareći ramove i slikajući crkvene utvari u Crnoj Gori, na Kosovu i Metohiji, Bosni i Hercegovini i u Dalmaciji.⁷ Na desetak lokacija u Srbiji i Hrvatskoj nalazi se danas blizu dve stotine ikona, a pretpostavlja se da bi neka mogla da se pronađe i na ostrvu Krfu. Broj ikona u privatnom posedu mnogo je veći od nekoliko desetina za koje se zna,⁸ a njihov konačan broj se verovatno nikada neće utvrditi.

Dimitrije Daskal

Rodonačelnik bokokotorske slikarske škole bio je Dimitrije Daskal, rođen oko 1660. godine u selu Mioska, nedaleko od puta koji od manastira Morače vodi za Kolašin. Kao najbolji učenik slikara Radula i njegov prvi pomoćnik, oko 1680. godine je oslikao unutrašnjost Crkve Svete Trojice u manastiru Praskvici poviše Budve, što će mu pomoći da se profesionalno osamostali i preseli u Risan. Njegov dolazak sa Brda u Boku poklapa se

⁶ Rajko Vujičić, *Bokokotorska ikonopisna škola XVII–XIX vijeka*, Zadar: Filozofski fakultet (odbranjena neobjavljena doktorska disertacija), 1983, passim; Ljiljana Stošić, “The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting 1680–1860”, u: *Balkanica*, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2014, vol. XLV, 187–202.

⁷ Dušan Berić, “Nekoliko ikona slikara Dimitrijevića-Rafailovića”, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel, 1955, br. 9, 269–333; Љ. Стошић, “Пролегомена за каталог бококогорских икона у Хрватској”, 237–249.

⁸ <http://bokokotorskaslikarskaskola.rs>, Beograd, 2014–2015.

sa jednim od izbegličkih talasa pod Osmanlijama na teritoriju koja će uskoro preći pod mletačku vlast (1684), gde su životni uslovi bili znatno bolji, budući da su širom otvarali mogućnost slikarskoj delatnosti i za pravoslavnu i za rimokatoličku klijentelu. Dimitrijevi rad se prati do 1720. godine (smatra se da je umro u Risnu posle 1720), kada je izradio ikonu *Bogorodičin pokrov*, danas u Umjetničkoj galeriji BiH u Sarajevu, što bi značilo da je imao puni umetnički staž od 40 godina.

1. Dimitrije Daskal (?), *Hristos na prestolu*, ikona (77,5 x 47,2 cm), tempera na dasci (1689), Foča, Crkva svetog Nikole (foto: A. Rafajlović)
1. Dimitrije Daskal (?), *Christ Enthroned*, icon (77,5x47,2cm), tempera on panel (1689), Foča, Saint Nicholas church (photo: A. Rafajlović)

Iz prve decenije njegovog rada potiče ikona *Hristos na prestolu* (1689), danas u Crkvi svetog Nikole u Foči, pa se na primerima ova dva relativno dobro sačuvana rada kao nepisanim obrascima može steći utisak o Dimitrijevoj slikarskoj delatnosti i variranju njegovih radova u umetničko-zanatskom pogledu u zavisnosti od platežnih mogućnosti crkvenih

naručilaca. Poslednju deceniju Dimitrijevog rada obeležilo je smanjivanje i povlačenje duborezbarenih i pozlaćenih površina, kao i minuciozno slikanog duborezbarenog i inkrustriranog drvenog nameštaja, što je bilo odraz promene koliko umetničkog ukusa šire kulturne epohe toliko i bokokotorske slikarske škole. Ikona *Hrista na prestolu* je sve do skora pripisivana majstoru Radulu,⁹ jedno vreme je njena atribucija bila otvorena,¹⁰ da bi se odnedavno počelo da smatra da bi ona mogla biti i Dimitrija Daskala.¹¹ Budući da ikona ima duboki sloj premaza iz docnijeg vremena, njeni autori bi po godini nastanka teorijski mogli da budu obojica slikara, ali se sa pouzdanošću to još uvek ne može tvrditi. Nije reč samo o linearnom postupku, graficizmu draperija i senčenju, nego i o duktusu i ikonografskim osobenostima ove ikone koje se sasvim ne uklapaju, mada podsećaju, na manir obojice majstora koji su jedno vreme i radili zajedno.

I Dimitrijeve ikone *Bogorodičinog pokrova*, jedna iz Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine u Sarajevu (oko 1720), a druga iz riznice manastira Morače (1713),¹² potvrđuju da je tokom samo jedne decenije rada došlo do redukcije prikazivanja crkvenih praznika, kao i detalja i broja njihovih učesnica, radi svođenja istorijskog događaja na jednostavniju kompoziciju. Istovremeno, sličan slikarski manir primetan je i kod drugih bokokotorskih majstora, naročito kada istu kompoziciju ili svetiteljsku grupu prikazuju uzastopno koristeći se isprobanim predloškom formiranim među starijim pripadnicima i osnivačima ove male i zatvorene porodične radionice. U tim prilikama, što zbog dimenzija ikona, što zbog ugovorene cene izrade, odstranjivan je deo prikazanih svetitelja na nebeskim oblacima (po jedan par sa svake strane u gornjem redu, među kojima su i sveta Nedelja i Petka),¹³ kao i veće pozlaćene površine.

⁹ Љубинка Којић, “Икона Христа на престолу из православне цркве у Фочи”, у: *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад: Матица српска, 1968, бр. 4, 275–280.

¹⁰ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 121–122.

¹¹ Миљана Матић, *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*, Београд: Музеј Српске православне цркве, 2017, 66, 355, 517.

¹² Реč је о последњој, дванаестој сцени која уоквирuje централну композицију *Успенја Превате Богородице*. В. С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 133–135.

¹³ *Ibid.*, 134.

2. Dimitrije Daskal, *Bogorodičin pokrov*, ikona (28,7 x 23,5 cm), tempera na dasci (oko 1720), Sarajevo, Umjetnička galerija BiH (foto: A. Rafajlović)
2. Dimitrije Daskal, *Vell of the Holy Virgin*, icon (28,7x23,5cm), tempera on panel (ca. 1720), Sarajevo, National Gallery of Bosnia and Herzegovina (photo: A. Rafajlović)

Rafailo Dimitrijević

U slučaju najtalentovanijeg sina Dimitrija Daskala – Rafaila – od prvih preuzetih shema od oca i očevog učitelja Radula do poslednjih prestilizovanih varijacija, uz osmišljavanje vlastite, potpuno nove ikonografske kompozicije – trebalo je da prođe gotovo ceo radni vek (Risan, pre 1700. – Risan, posle 1756), koji traje 33 godine, od 1723. do 1756.¹⁴ Naravno, to nije bilo ostvarivo bez poklapanja povoljnih društvenih okolnosti, uključujući i dobijanje na profesionalnom iskustvu i potpisivanje slikarskog ugovora sa platežnijom pravoslavnom crkvenom zajednicom (manastir Savina, 1750).¹⁵

¹⁴ Lj. Stošić, “The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting 1680–1860”, 194–195.

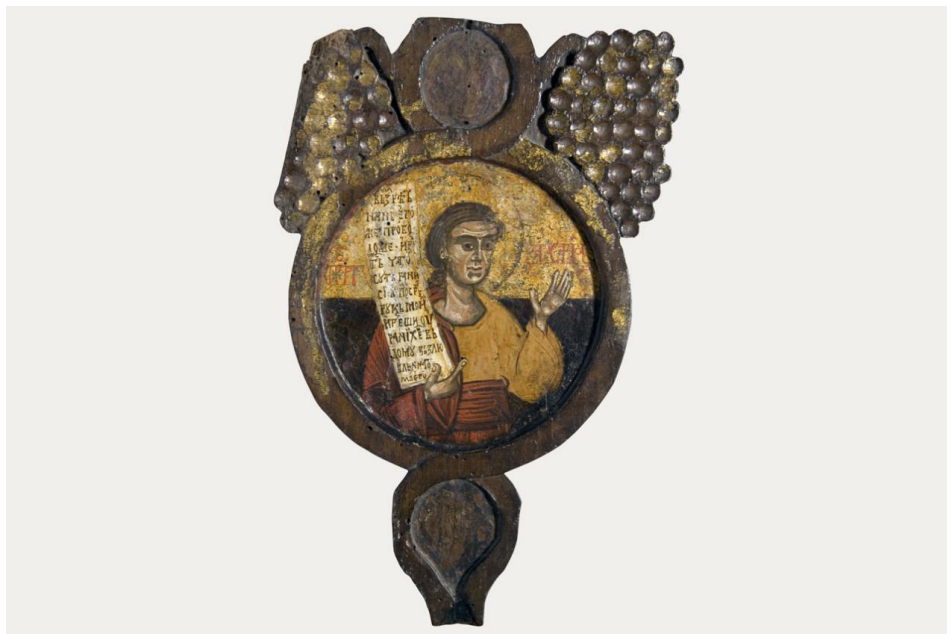
¹⁵ П. Мијовић, *Бокоторска сликарска школа XVII–XIX вијека*, 13.

Rafailovi prvi ikonopisni radovi danas se nalaze u Sarajevu i potiču iz 1723–1724, kada radi po pozivu mesnog parohijskog sveštenika. Sa njim, popom Božom Milinkovim Bajovićem,¹⁶ majstor ostaje u dobrim vezama, pa oni 1745. potpisuju ugovor za izradu ikonostasa za crkvu hercegovačkog manastira Dobrićeva, koji je, kako se smatra, u potpunosti stradao u Prvom svetskom ratu. Teoretski i praktično je moguće da je nekoliko fragmenata te ikonopisne celine ipak preostalo i danas se čuva – bez znanja o prvobitnoj pripadnosti – u crkvenim i manastirskim riznicama Bosne i Hercegovine. Konkretno, reč je o nekoliko Rafailovih ikona koje po svojim karakteristikama ne pripadaju prvoj fazi rada koja se poklapa sa majstorovim boravkom u Sarajevu. Deo ikona iz Rafalove zrele ili srednje faze mogle bi biti i oštećene carske dveri danas u crkvi Uspenja Presvete Bogorodice u selu Luče kod Tjentišta, kao i ikone *Uspenje Presvete Bogorodice*¹⁷ i *Deizis sa svetiteljima*¹⁸ iz sarajevske Umjetničke galerije BiH. Jedan medaljon sa starozavetnim prorokom Zaharijom mogao bi biti deo Rafailovog ikonostasa iz njegove kasne i poslednje faze, kada radi u manastiru Savina (1750). Ovaj fragment sa duborezbaranim okvirom i pozlaćenim ukrasom mogao bi biti sa vrha ikonostasa male savinske crkve, gde nedostaje pola od dvanaestorice proroka u vreži sa grozdovima i lišćem akantusa.

¹⁶ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 21.

¹⁷ Mada nepotpisana, ikona je najverovatnije delo Rafaila Dimitrijevića iz njegove zrele faze (1740–1745), kada radi ikonostas u manastiru Dobrićevu. Odlikuje je i majstorovo prepoznatljivo dekorativno iscrtavanje i bojenje floralnih motiva na okviru ikone, kao i tragovi nekadašnjeg autorskog zapisa, sa datumom izrade. U inventarskom kartonu (br. 1702) pripisuje se Rafailovom sinu Petru Rafailoviću, čiji prvi *Silasci u Ad* (Beograd, Narodni muzej; Split, Galerija umjetnina) potiču iz 1760. godine, kada se još nije potpisivao. V. Дејан Медаковић, “Сликаство у Боки”, у: *Српска уметност у XVIII веку*, Београд: СКЗ, 1980, 69, сл. 1.

¹⁸ Đoko Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500–1878)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965, sl. 51.

3. Rafailo Dimitrijević, *Sveti prorok Zaharija*, ikona (27 x 17 cm), tempera na dasci (prva polovina XVIII veka), manastir Hercegovačka Gračanica kod Trebinja (foto: A. Rafajlović)
3. Rafailo Dimitrijević, *Saint prophet Zechariah*, icon (27x17cm), tempera on panel (first half of 18th century), Gračanica of Herzegovina monastery near Trebinje (photo: A. Rafajlović)

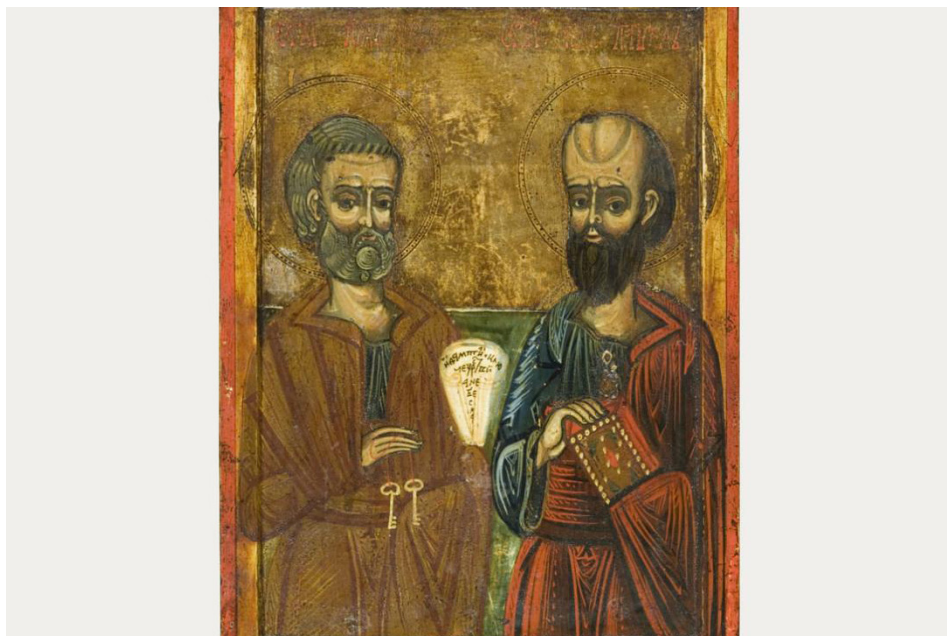
Iz 1752. godine sačuvan je i Rafailov potpisani uljanim bojama oslikani antimins¹⁹ na lanenom platnu, prvobitno rađen za Crkvu svete Petke u Podmainama kod Budve, sa scenama *Raspeća*, *Skidanja sa krsta*, *Oplakivanja* i *Silaska u Ad*, danas u riznici manastira Hercegovačka Gračanica u Trebinju.

¹⁹ Љубинка Којић, “Антиминс зографа Рафаила Димитријевића”, у: *Зборник Музеја примењене уметности*, Београд: Музеј примењене уметности, 1959, бр. 5, 129–135.

4. Rafailo Dimitrijević, *Sveti Nikola, sveti prorok Ilija i sveti Damjan*, ikona (34,5 x 25,3 cm), tempera na dasci (prva polovina XVIII veka), Foča, Crkva svetog Nikole (foto: A. Rafajlović)

4. Rafailo Dimitrijević, *Saint Nicholas, Saint prophet Elijah and Saint Damian*, icon (34,5x25,3cm), tempera on panel (first half of 18th century), Foča, Saint Nicholas church (photo A. Rafajlović)

5. Rafailo Dimitrijević, *Sveti Petar i Pavle*, ikona (34,5 x 25,5 cm), tempera na dasci (prva polovina XVIII veka), Beograd, Zbirka ikona Sekulić (foto: A. Rafajlović)

5. Rafailo Dimitrijević, *Saint Peter and Paul*, icon (34,5x25,5cm), tempera on panel (first half of the 18th century), Belgrad, Sekulić Icon Collection (photo: A. Rafajlović)

Na Rafailovoj ikoni *Svetog Nikole, proroka Ilije i Damjana* iz crkve svetog Nikole u Foči odmah se uočava da je prvobitno bila levo krilo nekog manjeg prenosivog i sklopivog oltarića – ikonarnika privatne pobožnosti. U potrazi za ikonama koje su sa njom mogle činiti celinu, došlo se do ikone *Svetih Petra i Pavla* u vrlo dobrom stanju, koja se danas nalazi u beogradskoj Zbirci ikona Sekulić i otvorena je za javnost kao deo Muzeja grada Beograda. Izlaženje predstavljenih likova iz ikone na njen nešto povišeni okvir, zajedno sa svetačkim oreolima, delovima tela i draperija, Rafailova je prepoznatljiva osobenost, uz mestimično graviranje crteža i punciranje oreola. Da su dve ikone nekad činile deo jedinstvenog triptiha kojem još nedostaje desno krilo, potvrđuju dimenzije koje ih savršeno uklapaju (34,5 x 25,3 cm), s tim što je središnji deo sa likovima *Svetih Petra i Pavla* širi za dva milimetra (34,5 x 25,5 cm). Svi natpisi su urađeni

cinoberom i kapitalom na zlatnoj pozadini, tik uz gornji ram ikone. Zbog lošeg stanja u kojem je, fočanska ikona nije publikovana, mada je o njoj objavljen precizan stilski opis i ikonografski nalaz.²⁰ Dok se levo krilo sa verovatnošću pripisuje Rafailu Dimitrijeviću, središnja ikona iz beogradske zbirke datovana je u drugu polovinu XVIII veka i atribuirana nepoznatom bokokotorskom slikaru.²¹

Rafailu Dimitrijeviću se pripisuje i ikona *Svetog arhandela Mihaila* iz sarajevske Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine, a istoimena ikonica iz beogradske Zbirke ikona Sekulić takođe bi mogla biti njegova, ali iz ranog perioda, dok je još radio i učio kod svog oca Dimitrija Daskala. Zreli period njegovog rada, čijoj izradi je skloniji na početku i kraju karijere, odlikuju dekorativno slikani floralni okviri ramova. O svesti i samosvesti majstora Rafaila govori i njegov način potpisivanja ikona: kao zreo i samostalni crkveni slikar, oko 1740. potpisuje se kao *pisar*, a na samom kraju života i rada, 1756, kao *zograf*. Za poređenje i dokaz kojom brzinom su se vremena menjala jesu i podaci da se njegov otac Dimitrije potpisivao kao *daskal*, *izograf*, *pisac* i *pisar*, saradnik i monah Maksim Tujković – kao *rukodelac* i *mnogogrešni ikonopisac*, a tri generacije Rafailovih potomaka nazivali su sebe *zografima*, *ikonopiscima* i *živopiscima*.²² Na svojim početničkim radovima niko od bokokotorskih slikara se nije potpisivao, kao ni kada su radili u tandemu sa glavnim majstorom, kao pomoćnici ocu ili starijem bratu.

²⁰ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 138.

²¹ Мирјана Бајић Филиповић, *Збирка икона Секулић*, Београд: Завод за заштиту културе града Београда, 1967, кат. бр. 10.

²² Rodonačelnik bokokotorskih slikara Dimitrije potpisivao se najčešće kao *daskal*, ali i kao *pisac* i *pisar*. Njegov sin Gavriilo na ikoni *Uspenja Bogorodičinog* (manastir Morača, 1713) potpisuje oca Dimitrija i sa *daskal* i sa *izograf*, što je on i bio – učitelj slikanja. Docnije se kao *zograf* potpisuju Rafailo Dimitrijević (1756), Petar (1771) i Vasilije Rafailović (1795). Braća Đorđe i Hristofor Rafailović između 1822. i 1829. označavaju sebe *ikonopiscem* i *daskalom*, da bi se 1842. Hristofor potpisao rečju živopisac, odgovarajućom zamenom za grčki pojam *zograf*. V. П. Мијовић, *Бокоторска сликарска школа*, 6–15; Љиљана Стошић, “Стил и иконографија”, у: Група аутора, *Бокоторска сликарска школа 1680–1860*, Београд – Подгорица – Цетиње: Галерија САНУ – ЦАНУ – Народни музеј Црне Горе, 2015 (необјављени изложбени каталог у PDF-формату).

Maksim Tujković

Sva je prilika da je Rafailo Dimitrijević 1733. godine sarajevskoj Staroj pravoslavnoj crkvi preporučio za rad svog savremenika i člana bokokotorske slikarske radionice, cetinjskog kaluđera Maksima Tujkovića, kao što je to 1723. učinio Dimitrije Daskal, budući sam verovatno u tom periodu zauzet, uputivši na ikonopisanje sina Rafaila²³ koji se u tom periodu, računajući i duborez, već osamostaljavao. O umetničko-zanatskom procesu prenošenja i nadogradnje unutar bokokotorske slikarske radionice najrečitije govore njihove ikone čija je međuzavisnost prvo što se primeti.²⁴ Za sarajevsku Staru pravoslavnu crkvu već je pre pola veka *Velike praznike* radio majstor Radul (1674), Dimitrijević učitelj i saradnik, pa izgleda da je svaki naredni slikarski angažman posledica traženja najboljih ikonopisaca u regionu, za najbolje uslove za rad zauzvrat. Maksim Tujković (oko 1680. – posle 1738)²⁵ se svojim radovima istakao već duborezbareći i ikonopišući u Crkvi svetog Luke u Kotoru (1708),²⁶ u manastiru Praskvica (1714),²⁷ na Njegušima (1720), u Nikoljcu kod Bijelog Polja (1723) i Peći (1732), a posle i u manastiru Stanjevići, poviše Budve, na južnim obroncima Lovćena (1738).

²³ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 22; Бранислав Тодић, “Иконостас Старе српске цркве у Сарајеву”, у: *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ, Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности*, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета, 2014, 439–457. Већ 1724. у близини Старе цркве у Сарајеву дошло је до великог пожара у којем су страдале иконе из ниже зоне олтарске преградe, укључујући и претоне. Максим Тужковић је у то време радио на великим наруџбинама у Бијелом Пољу и Пећи. Уз његов потпис на престоној икони сарајевске *Превете Богородице са пророчица* стоји и датум када ју је завршио – 15. фебруар 1734, што значи да је рад на иконостасу морао започети бар годину дана раније.

²⁴ Смиљка Габелић, “Поствизантијски циклус арханђела на примерима из Мораче, Кучевишта, Сарајева и Трнова”, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Нови Сад: Матица српска, 2003, бр. 32–33, 41–42.

²⁵ Љиљана Стошић, “Иконостас Максима Тужковића у Николјцу код Бијелог Поља”, у: *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*, Беране – Београд: Епископија Будимљанско-Никшићка – Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду – ПолиМСки музеј Беране, 2011, 631–653.

²⁶ Рајко Вујић, “Неколико непознатих дјела бокоторског иконописца Максима Тужковића”, у: *Вока*, Херцег Нови: Градска библиотека и читаonica, 2011, бр. 11, 325–328.

²⁷ Милош Живковић, “Мање познате и непознате иконе из ризнице манастира Прасквице: дела сликара Радула, Димитрија и Максима Тужковића”, у: *Зограф*, Београд: Институт за историју уметности, 2012, бр. 36, 206–210.

6. Maksim Tujković, *Bogorodica sa Hristom i prorocima*, ikona (110 x 70 cm), tempera na dasci (1734), Sarajevo, Stara pravoslavna crkva (foto: A. Rafajlović)

6. Maksim Tujković, *Holy Virgin with Jesus Christ and Prophets*, icon – imperial row (110x70cm), tempera on panel (1734), Sarajevo, Old Orthodox Church (photo: A. Rafajlović)

7. Maksim Tujković, *Hristos na prestolu sa apostolima*, prestona ikona (110 x 70 cm), tempera na dasci (1734), Sarajevo, Stara pravoslavna crkva (foto: A. Rafajlović)
7. Maksim Tujković, *Christ Enthroned with the Apostles*, icon – imperial row (110x70cm), tempera on panel (1734), Sarajevo, Old Orthodox Church (photo: A. Rafajlović)

Njegov sačuvani opus od četrdesetak ikona razvrstava se na prvu i drugu fazu omeđene boravkom u Sarajevu i radom na ikonostasu Stare pravoslavne crkve, gde je uradio nadverja (3) i prestone ikone (5), od kojih su sve *in situ*, izuzev ikone *Sveti Jovan Krstitelj Krilati*, danas zbog velike oštećenosti skinute i odnete u riznicu manastira Dobruna kod Višegrada. Tujković je svoje ikone, naročito nadverja, retko ostavljao bez pozlaćenog duborezbarenog rama sa motivom dvostrukih i trostrukih vezanih kopči ili guste isprepletane floralne vreže, pa je tako bilo i na ikonostasu Stare sarajevske crkve. Smatra se da se ikonopisanju i duborezu učio na starijim primerima radova Dimitrija Daskala i Gavrila Dimitrijevića iz poslednje decenije XVII veka, čiji je bio i neposredni svedok (manastir Praskvica).

Prvi Tujkovićeви samostalni radovi za ikonostas Bogorodičine crkve na Njegušima, kao što su prestone ikone *Bogorodice sa prorocima* i *Hrista sa apostolima*, predložci su na koje se ugledao u Sarajevu na oltarskoj pregradi Stare crkve (1733–1734). Više od šest decenija kasnije, i Vasiliju Rafailoviću u Crkvi svetog Nikole u manastiru Gradište (1795), oni su još neprevaziđeni uzori koje je samo trebalo da pojednostavi u duhu novih zahteva vremena. Osim *Svetog Jovana*, *Svetog Đorđa*, *Svetog arhandela Mihaila*, *Presvete Bogorodice* i *Hrista na prestolu*,²⁸ Tujković je tom prilikom izradio i tri čemera ili nadverja sa ikonama *Starozavetne Svete Trojice*, *Nedremanog oka* i *Deizisa*, od kojih je ovaj poslednji “kemer” u tri četvorolisna medaljona vešto uklopljena u raskošni minuciozno izveden starinski duborez.

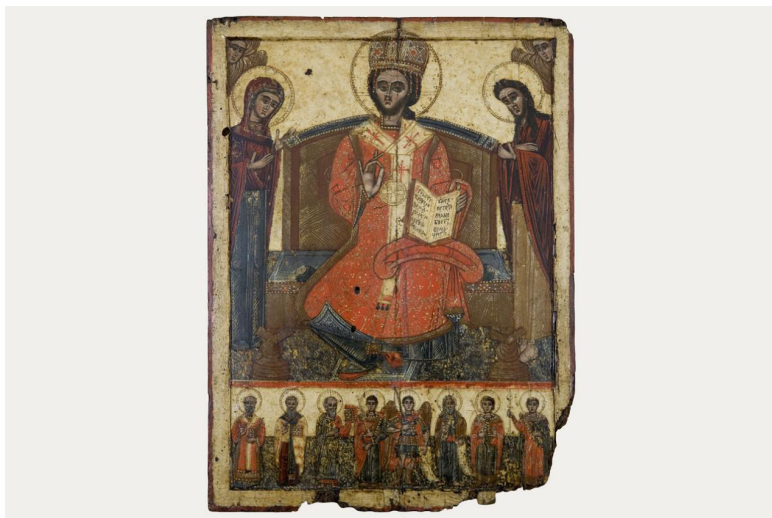
Petar Rafailović

U galerijama i crkvenim riznicama Bosne i Hercegovine autor nekoliko bokokotorskih ikona je i Petar Rafailović (Risan, druga četvrtina XVIII veka – Krf, posle 1794), stariji sin Rafaila Dimitrijevića, čiji se radovi prate od 1760. do 1794. godine.²⁹ Predvodio je slikarsku radionicu sve do 1784,

²⁸ Pet od osam Tujkovićeвиh ikona za Staru crkvu opisane su, a tri i publikovane, uz navođenje starije literature. V. C. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 127–133.

²⁹ Radmila Jančićević, “Ikone i drugi muzejski predmeti religioznog sadržaja iz fonda Pomorskog muzeja Crne Gore”, u: *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, Kotor: Pomorski muzej, 2009–2010, br. 57–58, 265–269.

kada zbog porodičnih veza i poslova odlazi na Krf, a vođenje slikarskog ateljea poverava mlađem bratu Vasiliju. Glavna i najznačajnija Petrova dela su ikonostasi u crkvi u Morinju (1767–1772) i manastiru Banji kod Risna (1775–1776), koji dele njegov slikarski opus u tri faze.³⁰ Najčešće je ikonopisao *Deizis*, *Bogorodicu sa Hristom* i *Svetu Trojicu*, ali je za lične potrebe grčke klijentele radio i privatne ikonarnike, triptihe³¹ neobične lepote, sa grčkim natpisima, puno pozlate, kao i sa stopom i krovicom na središnjem delovima izdubljenim u obliku potkovice. U donji deo velikog broja svojih ikona, kao u neku vrstu male predele, Petar je slikao dopojasnu ili celofiguralnu grupu od 5–6 ili 7–8 likova svetih.

8. Petar Rafailović, *Deizis sa svetima*, ikona (57,3 x 42,5 cm), tempera na dasci (treća četvrtina XVIII veka), Sarajevo, Umjetnička galerija BiH (foto: A. Rafajlović)

8. Petar Rafailović, *Deesis with Saints*, icon (57,3x42,5cm), tempera on panel (third quarter of 18th century), Sarajevo, National Gallery of Bosnia and Herzegovina (photo: A. Rafajlović)

³⁰ R. Vujičić, *Bokokotorska ikonopisna škola*, 132–136, 181; Tatjana Kriještorac, *Бокоторски иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи*, Пераст: Културни центар – Галерија Јадран Арт, 2002, 11–12; Бранислав Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века*, 2, Нови Сад: 2013, 185; Lj. Stošić, “The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting”, 195–196.

³¹ Љиљана Стошић, “Три бокоторске иконе – триптиха из Македоније”, у: *Patrimonium.mk*, Скопље: Calamus, 2014, бр. 12, 269–278.

Upravo ovakav jedan *Deizis* sa osam svetiteljskih figura u dnu iz sarajevske Umjetničke galerije BiH, od kojih se pouzdano razaznaju samo sveti Nikola, apostol Pavle, arhanđel Mihailo i sveti Đorđe, mogao bi biti rad iz druge Petrove faze (sedamdesete godine XVIII veka). Po jedan lik heruvima u gornjim uglovima – kakve je radio na triptisima iz Severne Makedonije (1770–1782) – dodatno uverava da je i ova ikona iz približno istog perioda. Jedine neobičnosti ove ikone jesu šrafiranje draperija zlatnom bojom i tačkasto isijavanje bele svetlosti ispod očiju – svojstveno maniru Maksima Tujkovića – kojem je moguće da se Petar vraća pod stare dane.

9. Petar Rafailović, *Raspeće Hristovo i Heruvim*, obostrano slikana ripida (63 x 41,5 cm), tempera na dasci, (treća četvrtina XVIII veka), selo Luće kod Tjentišta, crkva Uspenja Presvete Bogorodice (foto: A. Rafajlović)

9. Petar Rafailović, *Crucifixion of Christ and a cherub*, liturgical fun with both sides painted (63x41,5cm), tempera on panel (third quarter of 18th century), Luće village near Tjentište, Church of Assumption of the Holy Virgin (photo A. Rafajlović)

I ripida sa *Raspećem* i glavom *heruvima* iz crkve Uspenja Presvete Bogorodice iz sela Luće kod Tjentišta stilom podseća na slične koje je svojevremeno radio Maksim Tujković (riznica manastira Morače), ali bez bogate rezbarije. Da je i to Petrov rad iz njegove druge faze rada, potvrđuju

karikaturalno skicirani simboli Sunca i Meseca, likovi kakvim je bio sklon tokom rada na ikonostasu manastira Banje kod Risna,³² zbog čega ripida verovatno potiče iz perioda posle 1775–1776. godine. U riznici manastira Dobruna nalazi se i jedan maleni triptih sa *Deizisom sa svetim Đorđem i svetom Nedeljom* (celofiguralni likovi na krilima triptiha) u Petrovom maniru, ali sa duktusom koji ne podseća na rukopis nijednog značajnijeg bokokotorskog slikara, pa se može pripisati jedino anonimnom Petrovom pomoćniku. Jedan drugi triptih izrađen u sličnom maniru i približnih dimenzija, ali razudeni i stilski zaokružen, rad je Đorđa Rafailovića iz oko 1800. godine (Beograd, Narodni muzej). Konačno, u riznici manastira Hercegovačka Gračanica nalazi još jedan Petrov *Deizis* koji je nekad bio potpisan i datovan, a sada se od zapisa pri dnu razaznaju samo fragmenti Petrovoga duktusa. Ikona bi mogla biti iz druge faze majstorovog rada (1767–1776) i predstavlja tipičan rad ovog majstora po kojem se lako prepoznaje ostajući zaštitni znak Dimitrijevića-Rafailovića.

Vasilije Rafailović

Vasilije Rafailović je bio Petrov mlađi brat (Risan, druga četvrtina XVIII veka – Nalježići, posle 1806). Zajedno sa bratom radi u crkvi svetog Ilije u Petrovcu i u manastiru Banji kod Risna (1776).³³ Pošto se Petar preselio na Krf, radionica ostaje na Vasiliju (1784) koji porodicu preseljava u obližnje Nalježiće u Gornjem Grblju. Njegovi najbolji samostalni radovi su oltarske pregrade za Crkvu svetog Nikole u manastiru Gradište (Paštrovići, 1795) i za hram svetog Jovana Bogoslova u Zagori (Donji Grbalj, 1803). Zajedno sa sinovima Đorđem i Hristoforom radi u Crkvi svetog Jovana Krstitelja u Seocima kraj Skadarskog jezera (Crmnica, 1806), tako da je i njegov radni staž duži od tri decenije.

Vasilijeva ikona *Bogorodice sa Hristom, arhandelima i devet svetitelja* iz Crkve svetog Nikole u Foči može se datovati u period oko 1800. godine

³² Љиљана Стошић, “Загонетан лик на икони Крунисање Богородице из манастира Бања код Рисна”, у: *Бока*, Херцег Нови: Градска библиотека и читаоница, 2016, бр. 36, 43–54.

³³ Љ. Стошић, “Пролегомена за каталог бококоторских икона у Хрватској”, 243–245.

i ulazi u red majstorovih zrelih i boljih radova. Od brata Petra i starijih predaka nasledio je kompozicioni nacrt sa donjim redom stojećih svetitelja. Svih devetoro se može razaznati: sveti Sava, Grigorije, Vasilije, Nikola, Jovan Krstitelj, Ilija, Sergije i Vakh i sveta Nedelja. Ikona je naknadno ili neposredno pošto je izrađena okovana iscizeliranim srebrom u predelu oreola Bogorodice, Hrista i svetih arhandela.

10. Vasilije Rafailović, *Bogorodica sa Hristom, svetim arhandelima i svetima*, ikona (67,5 x 49,7 cm), tempera na dasci (oko 1800), Foča, Crkva svetog Nikole (foto: A. Rafajlović)
10. Vasilije Rafajliović, *Holy Virgin with Jesus Christ, Holy Archangels and Saints*, icon (67,5 x 49,7cm), tempera on panel (ca. 1800), Foča, Saint Nicholas Church (photo: A. Rafajlović)

Ivo Rafailović

Mlađi unuk Vasilija Rafailovića, drugi Hristoforov sin Ivo (Sutvara, 28. VIII 1829 – Sutvara, 12. III 1900), poslednji je izdanak pete generacije bokokotorskih slikara loze Dimitrijevića-Rafailovića. Za đakona i sveštenika ruko-

položen je 1855. i kao paroh je službovao u Ublima, ali i pre i posle toga, naročito po očevoj smrti (posle 1857), ikonopisanjem i duborezbarenjem više se bavio po izuzetku nego po pravilu. Budući svestan svojih skromnih slikarskih mogućnosti, nije se potpisivao na ikonama, ali mu se radovi mogu pripisati sa priličnom sigurnošću po prepoznatljivom naivnom, skoro dečijem, karikaturnom crtežu i kompozicijama na kojima preovlađuju zdepaste figure. To ne znači da njegovih radova nema u značajnijim crkvenim i muzejskim zbirkama. Svi oni, uključujući poliptih iz cetinjskog Narodnog muzeja, Živonosni istočnik iz Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Dubrovniku i Četvorica svetih iz Galerije umjetnina u Splitu³⁴ datuju se u sredinu ili u drugu polovinu XIX veka. Za sada se jedna ikona iz Bosne i Hercegovine može atribuirati Ivi Rafailoviću; to je *Tri sveta* (sveti Petar, Nikola i jedan nepoznati mladi svetitelj) iz Crkve svetog Nikole u Foči. I ovu ikonu, kao i druge njegove nepotpisane veće i manje molitvene ikonice, odlikuje ugravirani, nezgrapni i naivni crtež sa karakterističnim zatamnjenim i izbuljenim bademastim očima, u kojima, kao ni na samim ikonama, nema sjaja, osim ispošćenih i naizgled nedovršenih temperom oslikanih površina koje podsećaju na davne dane porodične slikarske slave koja je sa svakom novom generacijom sve više bleдела, a sa Ivom i doslovno izumrla. Zajedno sa starijim bratom Jovanom-Jovom Rafailovićem sahranjen je u porti crkve svete Varvare u Sutvari.

Zaključak

Rasejana zbirka od 25 ikona bokokotorskih majstora iz Bosne i Hercegovine sa najmanje šest adresa u pet mesta, sa mogućnošću da se u nekim boljim vremenima stručnim zahvatima konzervatora i restauratora podigne na viši nivo, potvrđuje svoju izvrsnost i izdvojenost po stilskim odlikama

³⁴ U gornjem levom uglu ove ikonice lako se primeti slikarev kriptogram, (Y)XΦ(P) – Ivo Hristofora Rafailović. I Ivo stariji brat Jovo se na jednoj svojoj većoj ikoni *Bogorodice sa Hristom i svetima* potpisao kao Jovan Hristofora Rafailović (Beograd, Narodni muzej, druga polovina XIX veka), ali ne skrivenim inicijalima, već punim imenima. Jasno je da su i Jovo i Ivo radili u očevoj senci i da su samo izuzetno, na po jednom mestu, ostavili trag o svojim ličnostima umetnički stasali kod oca Hristofora, u potpunosti zavisni, ali nedorasli njemu i tradiciji stare risanske slikarske radionice.

koje nemaju nacionalno obeležje, nego regionalnu pripadnost i značaj. Najviše je dela Maksima Tujkovića (8), Rafaila Dimitrijevića (7) i Petra Rafailovića (4), a potom Dimitrija Daskala (2), Vasilija (1) i Ive Rafailovića (1) i njihovih anonimnih pomoćnika (2). Zajedno sa poznatijim ikonama iz Srbije, Hrvatske i Severne Makedonije, ikone majstora Dimitrijevića-Rafailovića i Maksima Tujkovića iz Bosne i Hercegovine karika su koja nedostaje razuđenim i nedovoljno proučenim ikonama u galerijama, muzejima, manastirskim i crkvenim riznicama Crne Gore *in situ*. Deo ovih ikona dosad je tumačen uglavnom kao izdvojeno delo nekog od bokokotorskih majstora, a ređe su komparativno uklapane u hronološki i stilski izraz koji čine, budući da on nije bio dovoljno i pouzdano rastumačen. Jedan njihov deo nije ni bio zapažen, publikovan niti izlagan, pa ni valjano atribuiran i datovan. Sva je prilika da će se pronaći još dela bokokotorskih majstora u crkvenim i manastirskim riznicama Bosne i Hercegovine koje se obnavljaju ili su u privatnom vlasništvu, kao dragoceni deo najveće regionalne zbirke ikona na Balkanu sa tradicijom dugom skoro dva stoleća. To autohtonu risansku slikarsku školu stavlja u red manje poznatih zapadnoevropskih kulturno-umetničkih fenomena bez premca.

IZVORI I LITERATURA

Knjige

- Čilikov, Aleksandar, *Ikone u Crnoj Gori*, Cetinje – Podgorica: Narodni muzej Crne Gore – CID, 2014.
- Mazalić, Đoko, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500–1878)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.
- Mijović, Pavle, *Bokokotorska slikarska škola XVII–XIX vijeka: I Zograf daskal Dimitrije*, Titograd: Istorijski institut NR Crne Gore, 1960.
- Pejović, Tatjana – Čilikov, Aleksandar, *Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori*, Beograd – Podgorica: Oktoih – Štampar Makarije, 2011.

Raičević, Slobodan, *Slikarstvo Crne Gore u novom vijeku*, Podgorica: CANU, 1996.

Rakić, Zoran, *Radul: srpski slikar XVII veka*, Novi Sad: Galerija Matice srpske, 1998.

Rakić, Svetlana, *Ikone Bosne i Hercegovine (16–19. vijek)*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1998.

Todić, Branislav, *Srpski slikari od XIV do XIX veka*, 1–2, Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2013.

Članci

Berić, Dušan, “Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića”, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel, br. 9, 1955, 269–333.

Bogdanović, Lazar, “Srbi slikari: Rafail, slikar”, u: *Srpski Sion XI*, Novi Sad: Mitropolija Karlovačka, 1901, br. 38, 643.

Gabelić, Smiljka, “Postvizantijski ciklus arhandela na primerima iz Morače, Kučevišta, Sarajeva i Trnova”, u: *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, Novi Sad: Matica srpska, 2003, br. 32–33, 40–42.

Ivanović, Milan, “Crkva Preobraženja u Budisavcima”, u: *Starine Kosova i Metohije*, Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 1961, br. 1, 113–126.

Ivanović, Milan, “Natpis patrijarha Arsenija IV Jovanovića na nadverju ikonostasa sv. Apostola u Pečkoj patrijaršiji”, u: *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, Novi Sad: Matica srpska, 1977, br. 13, 221–244.

Janićijević, Radmila, “Ikone i drugi muzejski predmeti religioznog sadržaja iz fonda Pomorskog muzeja Crne Gore”, u: *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, Kotor: Pomorski muzej, Kotor, 2009–2010, br. 57–58, 265–269.

Kojić, Ljubinka, “Antimins zografa Rafaila Dimitrijevića”, u: *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 1959, br. 5, 129–135.

- Kojić, Ljubinka, “Ikona *Hrista na prestolu* iz pravoslavne crkve u Foči”, u: *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, Novi Sad: Matica srpska, 1968, 275-280.
- Kukuljević-Sakcinski, Ivan, “Dimitrijević, Rafailo”, u: *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, I, Zagreb: Narodna tiskarna dr Ljudevita Gaja, 1858, 63.
- Mazalić, Đoko, “O slikaru Rafailu Dimitrijeviću”, u: *Novi Istočnik*, Sarajevo: Pravoslavna eparhija Dabrobosanska, 1938, br. 1, 20-22.
- Matić, Miljana, “Radovi slikarske radionice porodice Dimitrijević-Rafailović u manastiru Savina”, u: *Crkvene studije*, Sarajevo: Centar za crkvene studije, 2017, br. 14, 703-715.
- Medaković, Dejan, “Slikarstvo u Boki”, u: *Srpska umetnost u XVIII veku*, Beograd: SKZ, 1980, 46-85.
- Miković, Dionisije, “Ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići”, u: *Spomenica manastira Savine*, Kotor: Bokeška štamparija, 1930, 58-60.
- Miković, Dionisije, “Ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići”, u: *Glasnik Narodnog univerziteta Crne Gore*, Kotor: Narodni univerzitet, 1933, br. 4-6, 8-10.
- Petrović, Veljko, “Dimitrijevići”, u: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka Stanoja Stanojevića*, I (A-Z), Zagreb: Bibliografski zavod, 1928, 597.
- Rakić, Zoran, “Bokokotorski slikar Dimitrije i manastir Morača”, u: *Manastir Morača*, Beograd: Balkanološki institut SANU, 2006, 213-238.
- Stošić, Ljiljana, “Ikonostas Maksima Tujkovića u Nikoljcu kod Bijelog Polja”, u: *Đurđevi Stupovi i Budimljanska eparhija*, Beograd – Berane: Polimski muzej – Filozofski fakultet, 2011, 631-654.
- Stošić, Ljiljana, “Tri bokokotorske ikone – triptiha iz Makedonije”, u: *Patrimonium.mk.*, Skopje: Calamus, 2014, br. 12, 269-278.
- Stošić, Ljiljana, “The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting 1680-1860”, u: *Balkanica*, Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2014, No. XLV, 187-202.

- Stošić, Ljiljana, “Bokokotorska slikarska škola 1680–1860”, u: *Danica*, Beograd: Vukova zadužbina, 2014, br. 22, 420-445.
- Stošić, Ljiljana, “Zagonetni lik na ikoni Krunisanja Bogorodice iz manastira Banja kod Risna”, u: *Boka*, Herceg Novi: Gradska biblioteka i čitaonica, 2016, br. 36, 43-55.
- Stošić, Ljiljana, “Prolegomena za katalog bokokotorskih ikona u Hrvatskoj”, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Savremeno stanje identiteta krajiških Srba*, Novi Sad: Matica srpska, 2021, 237-249.
- Todić, Branislav, “Ikonostas Stare srpske crkve u Sarajevu”, u: *SUMMEIKTA, Zbornik radova povodom četrdeset godina Instituta za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Beograd: Institut za istoriju umetnosti, 2014, 439-457.
- Vujičić, Rajko, “Ikonopisna djela Dimitrija Daskala u Risnu”, u: *Boka*, Herceg Novi: Gradska biblioteka i čitaonica, 1980, br. 12, 213-220.
- Vujičić, Rajko, “O duboreznoj djelatnosti bokokotorskih ikonopisaca”, u: *Boka*, Herceg Novi: Gradska biblioteka i čitaonica, 1987, br. 9, 143-156.
- Živković, Miloš, “Manje poznate i nepoznate ikone iz riznice manastira Praskvice: dela slikara Radula, Dimitrija i Maksima Tujkovića”, u: *Zograf*, Beograd: Institut za istoriju umetnosti, 2012, br. 36, 199-222.

Neobjavljeni radovi

- Grupa autora (Vujičić, Rajko – Rakić, Zoran – Stošić, Ljiljana – Čubrović, Zorica – Ivanić, Branka – Petronijević, Radmila – Nitić, Aleksandra), *Bokokotorska slikarska škola 1680–1860*, Cetinje – Beograd – Podgorica: Galerija SANU – CANU – Narodni muzej Crne Gore, 2015.
- Stošić, Ljiljana, “Ikone bokokotorskih majstora u Hrvatskoj”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa Umjetnička baština Srba u Hrvatskoj*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta”, 2018.
- Vujičić, Rajko, *Bokokotorska ikonopisna škola XVII–XIX vijeka* (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljena), Zadar: Filozofski fakultet, 1983.

Izložbeni katalozi

- Bajić Filipović, Mirjana, *Zbirka ikona Sekulić*, Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 1967.
- Ivšić, Ljiljana, *Bokokotorska ikonopisna škola iz Zbirke ikona Kulturno-Povijesnog muzeja u Dubrovniku*, Dubrovnik: Kulturno-Povijesni muzej, 2011.
- Kriještorac, Tatjana, *Bokokotorski ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići*, Perast: Kulturni centar, Galerija Jadran Art, 2002.
- Milošević, Desanka, *Ikone: bokokotorska ikonopisna škola u Narodnom muzeju*, Beograd: Narodni muzej, 1971.
- Tomić, Gordana, *Bokokotorska ikonopisna škola XVII–XIX vek*, Beograd: Narodni muzej, 1957.

Internetski izvori

- “Projekat Aleksandra Rafajlovića”, Bokokotorska slikarska škola, Beograd, 2014–1015, dostupno na: <http://www.bokokotorskaslikarskaskola.rs> (pristupljeno: septembar 2021).

ICONS BY MASTERS OF THE BAY OF CATTARO (KOTOR) PAINTING SCHOOL IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The scattered collection of 25 icons the Bay of Cattaro (Kotor) masters found in Bosnia and Herzegovina, at no less than six sites in five towns or villages, is admittedly exceptional and distinct in terms of stylistic features that do not have national traits, but rather a regional character and significance. In this collection, whose status was improved through professional intervention by conservation specialists, the works by Maksim Tujković (8), Rafailo Dimitrijević (7) and Petar Rafailović (4) prevail, followed by those of Dimitrije Daskal (2), Vasilije (1), and Ivo Rafailović (1) or their anonymous assistants (2). Along with the more famous icons from Serbia, Croatia, and North Macedonia, the icons by the members of the Dimitrijević-Rafailović family of painters and Maksim Tujković found in Bosnia and Herzegovina are a missing link to the fragmented and insufficiently studied icons in galleries, museums, monasteries and church treasures in Montenegro, *in situ*. Some of these icons have so far been interpreted mainly as a distinct set of work by one of the masters from the Bay of Cattaro, and they are less frequently comparatively contextualized in the chronological sequence and stylistic expression to which they belong. One part of them was neither noticed, published nor exhibited, nor properly attributed and dated. It is highly probable that more works by the masters of the Bay of Cattaro icon painting school will be found in the church and monastery treasuries of Bosnia and Herzegovina undergoing renovation, or in private collections, as a valuable addition to the largest regional collection of icons in the Balkans.

TRGOVAČKI SPOROVI U BOSNI I HERCEGOVINI: OSVRT NA SUDOVE, STRANKE, PREDMETE I DOKUMENTE RANOG POSTOSMANSKOG PERIODA

Mehmed Bečić

Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet
m.becic@pfsa.unsa.ba

Apstrakt: Transformacija trgovačkog pravosuđa u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća odvijala se u dva različita pravno-politička konteksta. Prvi je tanzimat – za vrijeme osmanske uprave, a drugi je reforma pod austrougarskom okupacijom. U oba ova konteksta dolazi do prekida sa ranijim poretkom i do recepcije novih i stranih modela. I pored ovako dinamičnog razvoja trgovačkog prava, moderna pravna i pravnohistorijska literatura nije se detaljno bavila ovim fenomenom. Organizacija i rad trgovačkih sudova bili su isključivo predmet uzgredne historijske rekonstrukcije u starijoj literaturi, ali i u nekim novim studijama sa naglašenim historijskim pristupom i sadržajem. Međutim, pravnohistorijske analize konkretnih sudskih procesa i presuda trgovačkih sudova u Bosni i Hercegovini potpuno su izostale. Imajući u vidu navedene praznine u postojećoj literaturi, ovim radom se nastoje napraviti prvi koraci u rasvjetljavanju trgovačkih sudskih procesa i razvoja trgovačkog prava u Bosni i Hercegovini tokom posljednje decenije osmanske i prvih pet godina austrougarske uprave.

Ključne riječi: trgovački sudovi, trgovačko pravo, Osmansko carstvo, tanzimat, Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina

Abstract: The transformation of the commercial court system in Bosnia and Herzegovina during the second half of the 19th century took place in

two different legal and political contexts. The first is Tanzimat – during the Ottoman rule, and the second is the reform under Austro-Hungarian occupation. In both of these contexts, there was a break with the previous order and the reception of new and foreign legal models. Despite such a dynamic development of commercial law, the modern legal and legal-historical literature has not dealt with this phenomenon in detail. The organization and work of commercial courts have been exclusively the subject of incidental historical reconstruction in older literature, but also in some new studies with a historical approach and content. However, legal-historical analyzes of specific court proceedings and judgments of commercial courts in Bosnia and Herzegovina have been completely absent. Given the above-described gaps in the existing literature, this paper seeks to take the first steps in elucidating commercial litigation and the development of commercial law in Bosnia and Herzegovina during the last decade of Ottoman and the first five years of Austro-Hungarian rule.

Keywords: Commercial Courts, Commercial Law, Ottoman Empire, Tanzimat, Austro-Hungary, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Transformacija trgovačkog prava i pravosuđa u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća odvijala se u dva različita pravno-politička konteksta. Prvi je tanzimat – za vrijeme osmanske uprave, a drugi je reforma pod austrougarskom okupacijom. U oba ova konteksta dolazi do prekida sa ranijim poretkom i do recepcije novih i stranih modela. U okviru tanzimata doneseni su novi trgovački zakoni rađeni pravnom transplantacijom francuskog prava, dok su paralelno s tim uspostavljeni specijalni trgovački sudovi, kakvi ranije, u klasičnom osmanskom pravnom poretku, nisu postojali. Reforma pod austrougarskom upravom podrazumijevala je ukidanje ovih specijalnih trgovačkih sudova i dodjelu trgovačkih predmeta u ruke sudija iz Austro-Ugarske. Potom je i postojeće osmansko trgovačko pravo, nakon što je kratko vrijeme održano na snazi (do 1883), zamijenjeno novim trgovačkim zakonima za Bosnu i Hercegovinu – pravnim transplantima iz Austro-Ugarske.

I pored ovako dinamičnog razvoja trgovačkog prava, moderna pravna i pravnohistorijska literatura nije se detaljno bavila ovim fenomenom. Organizacija i rad osmanskih trgovačkih sudova bili su isključivo predmet uzgredne historijske rekonstrukcije u starijoj literaturi,¹ ali i u nekim novim studijama sa naglašenim historijskim pristupom i sadržajem.² Međutim, pravnohistorijske analize konkretnih sudskih procesa i presuda novoformiranih osmanskih trgovačkih sudova u Bosni i Hercegovini (iz šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća) potpuno su izostale.³ Zbog toga se u postojećoj literaturi ne mogu naći odgovori na neka od ključnih pitanja koja najviše zanimaju pravne historičare.

Iako se pravnohistorijska nauka mnogo više bavila istraživanjem austro-ugarske reforme pravnog poretka u Bosni i Hercegovini, i u ovoj literaturi su trgovački procesi i razvoj trgovačkog prava ostali neobrađeni. Zbog toga i ovdje pravni historičar ne može doći do odgovora koje mu inače može ponuditi samo *law in action* perspektiva, sa jasnim uvidom u praksu sudova koji su rješavali trgovačke predmete (npr. pitanje sastava suda, stranaka pred sudom, materijalnog i procesnog prava te korištenih dokumenata).

Imajući u vidu navedene praznine u postojećoj literaturi, ovim radom se nastoje napraviti prvi koraci u rasvjetljavanju trgovačkih sudskih procesa i razvoja trgovačkog prava u Bosni i Hercegovini tokom posljednje decenije osmanske i prvih pet godina austrougarske uprave. *In concreto*, rad je koncentriran na obradu sljedećih istraživačkih pitanja: kako je tekla tranzicija trgovačkih sudova iz osmanskog u novi austrougarski model; da li su sudovi primjenjivali novo osmansko trgovačko pravo; ko su bile sudije, a ko stranke

¹ Npr: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1983, 135-140.

² Hana Younis, *Od dućana do pozorišta – sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

³ Nedavno je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu odbranjen završni rad koji daje nešto detaljniji uvid u organizaciju i rad osmanskih trgovačkih sudova u Bosni i Hercegovini u vrijeme tanzimata. U radu je izostavljena nešto šira analiza samih sudskih procesa i primjenjivano pravo. Amar Kolar, *Uspostava i rad trgovačkih sudova u Bosni i Hercegovini u drugoj fazi tanzimata*, (odbranjen završni rad – neobjavljeno), Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2020.

u trgovačkim predmetima; kakav je bio sadržaj trgovačkih predmeta; kako su izgledali dokumenti koji su korišteni kao dokazi u trgovačkim sporovima. Ovdje je namjerno izostavljeno pitanje detaljne analize primjene procesnog i formalnog prava u trgovačkim predmetima, s obzirom na složenost ovog pitanja koje zahtijeva dodatno i šire istraživanje. Analiza ovog pitanja može biti ponuđena u posebnoj studiji, koja bi se konkretno bavila fenomenom pravnog pluralizma u trgovačkim predmetima.⁴ Umjesto toga, ovdje ćemo se ograničiti samo na otkrivanje formalno važećeg prava, uz odgovor na pitanje da li su sudovi uopće primjenjivali to pravo u praksi.

Historijski okvir istraživanja, vezan za rani postosmanski period (tj. prvih pet godina nove austrougarske administracije) izabran je sa tačno određenim ciljem. Naime, u ovom periodu provizorija, još uvijek nisu stupili na snagu novi trgovački zakoni za Bosnu i Hercegovinu recipirani iz Austro-Ugarske, nego su formalno i dalje bili na snazi osmanski trgovački zakoni iz perioda tanzimata. Time se omogućava uvid u sudsku praksu koja je podrazumijevala primjenu starog prava od strane novih sudija. Pored toga, i sami sporovi koji su u to vrijeme vođeni pred novim sudovima nerijetko su nastajali još u osmanskom periodu. To znači da analizom ovih predmeta posredno dobijamo uvid i u sudsku praksu posljednje decenije osmanske uprave. Time se također omogućava da razumijemo kakav je bio odnos novih sudija prema postojećem (osmanskome) trgovačkom zakonodavstvu, ali i dokumentima – dokazima iz ranijeg perioda. Svi ovi aspekti govore u prilog izučavanju sudske prakse upravo ovog kratkog ranog postosmanskog perioda.

Inače, najveći dio istraživanja oslanja se uglavnom na neobjavljene arhivske izvore iz Arhiva Bosne i Hercegovine (fond Vrhovnog suda za Bosnu i Hercegovinu), i to u formi tužbi, sudskih zapisnika, presuda, obveznica – seneta, mjenica i drugih dokumenata. Pored arhivskih, u radu su korišteni i brojni normativni i novinski izvori, kao i historijska i pravnohistorijska literatura.

⁴Ova pitanja trenutno obrađujemo u okviru međunarodnog naučnog projekta pod nazivom “Commercial Law in South-Eastern Europe from the Tanzimat Period until the Eve of the Great war” pod rukovodstvom Martina Löhniga (Univerzitet u Regensburgu).

Transformacija trgovačkih sudova i tranzicija trgovačkog prava

Uspostava posebnih trgovačkih sudova u Osmanskom carstvu predstavlja jedno od prvih i najvažnijih dostignuća tanzimata na polju reforme pravosuđa. Posljednja faza u procesu reorganizacije trgovačkih sudova desila se tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća, kada su stupili na snagu posebne uredbe i zakoni koji su regulirali općenito organizaciju pravosuđa,⁵ a posebno reorganizaciju trgovačkih sudova.⁶ Glavni zadatak trgovačkih sudova bio je da rješavaju trgovačke predmete, i to na osnovu novog trgovačkog zakonodavstva, preuzetog uglavnom iz francuskog prava.⁷ U Bosanskom vilajetu, kao osmanskoj provinciji, takve sudove osmanska vlada je uspjela da uspostavi vjerovatno samo u okruzima Sarajevo, Mostar i Banja Luka.⁸ Ovi trgovački sudovi imali su naglašen laički karakter, s obzirom na to da su bili sastavljeni od jednog predsjedavajućeg sudije i šest članova – prisjednika (dva stalna i četiri privremena) biranih iz reda trgovačkog staleža.⁹ Kao drugostepena instanca trebao je djelovati Vrhovni trgovački sud u Carigradu. Međutim, pošto ovaj sud do okupacije 1878. nije uspostavljen, stranke iz Bosanskog vilajeta mogle su svoje žalbe podnositi Trgovačkom sudu u Sarajevu ili Vrhovnom sudu u Carigradu.¹⁰

⁵Npr. Uredba o organizaciji Vilajeta iz 1865/67. Odlomci Uredbe koji se odnose na pravosuđe mogu se pronaći u knjizi Dženane Čaušević, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: dokumenti sa komentarima* (Sarajevo: Magistrat, 2005, 166-169). Uredba je objavljena u *Bosanskom vjestniku* tokom 1866. godine (Ustavni zakon vilajeta bosanskog, *Bosanski vjestnik*, br. 4 od 28. aprila 1866; br. 5 od 7. maja 1866; br. 6 od 14. maja 1866; br. 7 od 21. maja 1866; br. 8 od 28. maja 1866; br. 9 od 4. juna 1866; br. 10 od 11. juna 1866). Također dostupno online: <https://zemaljskikontinuitetbih.edu.ba/>.

⁶Npr. Prilog uz Trgovački zakon iz 1860. Vidi: *Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1878–1880*, II Band, Justizverwaltung, Wien, 1881, 439-452 (u daljem tekstu se ovaj zbornik navodi skraćeno kao *Band II, Justizverwaltung*).

⁷Vidi: A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 135-140.

⁸Eduard Eichler, *Das Justizwesen Bosniens und der Herzegovina*, Wien: Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina, 1889, 59.

⁹Ibid. Uporedi: A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 135-139.

¹⁰E. Eichler, *Das Justizwesen*, 59; Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1914, 117-118.

O radu osmanskih trgovačkih sudova u Bosni kasnog osmanskog perioda nema objavljenih pravnohistorijskih studija u novijoj literaturi.¹¹ Međutim, uvidom u arhivske i neke druge izvore može se zaključiti da su ovi sudovi tokom posljednje decenije osmanske uprave bili u funkciji. Izgleda da domaći trgovci ispočetka nisu bili skloni da svoje sporove rješavaju pred ovim sudovima.¹² To se mijenja tek postepeno tokom posljednje decenije osmanske uprave. Naime, uvidom u neke neobjavljene arhivske materijale može se zaključiti da su tokom sedamdesetih godina domaći trgovci svoje sporove redovno rješavali i pred novoformiranim trgovačkim sudovima.¹³

O tome svjedoči i jedan neobjavljeni arhivski izvor koji sadrži presudu Trgovačkog suda u Sarajevu iz 1877. godine. Riječ je o sporu dvojice sarajevskih trgovaca, tužitelja M. Altarca i tuženog A. ef. Garibije. Tužitelj je tužio tuženoga radi isplate 191 ½ zlatnih osmanskih lira, uz kamate i ostale troškove. Svoje potraživanje tužitelj je dokazivao zadužnicom o jemstvu. Trgovački sud je, pozivajući se na odredbe osmanskog Trgovačkog zakona, presudio da je tuženi dužan platiti dug, uz kamate i sudske troškove. Iz presude jasno proizilazi da je sud primjenjivao materijalno i formalno pravo osmanskog Trgovačkog zakona i da je zasjedao u vijeću sastavljenom od

¹¹ Od starije literature može se navesti ranije citirani odlomak knjige Ahmeda S. Aličića (*Uredjenje Bosanske ejaleta*, 135-140) koji u ovom dijelu obrađuje uglavnom organizaciju i normativni okvir novoformiranih trgovačkih sudova. Od novije literature može se navesti knjiga Hane Younis (*Od dućana do pozorišta*) u kojoj se autorica također bavi ulogom trgovačkog suda za trgovačku elitu u kasnom osmanskome periodu. Međutim, oba ova rada imaju naglašen historijski pristup, zbog čega je izostavljena analiza presuda trgovačkih sudova iz kojih bi dobili uvid u postupak, stranke, tužbene zahtjeve i sadržaj korištenih dokumenta pred trgovačkim sudom te se uvjerali u stvarnu/faktičku primjenu novog trgovačkog zakonodavstva pred trgovačkim sudom. Nedavno su napravljeni prvi koraci u pravnohistorijskoj analizi trgovačkih sudova kasnog osmanskog perioda.

¹² Takav utisak imao je Ahmet Dževdet-paša, koji je sredinom šezdesetih godina XIX stoljeća boravio u Bosni, obavljajući funkciju mufetiša – inspektora za pravosuđe. Vidi: Hamdija Kreševljaković, "Iz bosanske trgovine XIX stoljeća", u: *Narodna starina*, 1922, god. 2, br. 2, 162-164; Vidi i: Hamdija Kreševljaković, *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, Sarajevo: Islamska dionička štamparija u Sarajevu, 1932.

¹³ Zaključak na osnovu uvida u arhivske izvore u formi odluka trgovačkog suda u Sarajevu iz Arhiva BiH. Neke odluke se citiraju u drugom dijelu ovog rada.

predsjednika (izvjesni Lutvulah) i šest članova: Mustafe, Saliha, Mehmeda, Georgia, Miće i Sade.¹⁴

Osim toga, iz službene vilajetske štampe saznajemo da su pred trgovačkim sudovima tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća redovno vođeni stečajni postupci trgovaca.¹⁵ Iz istih izvora saznajemo da su ovi sudovi postupali u skladu sa novim osmanskim trgovačkim zakonima.

O pitanju da li su i u kojoj mjeri bosanski trgovci izbjegavali nadležnost trgovačkih sudova, rješavajući svoje sporove pred drugim sudovima i/ili neformalnim forumima, potrebno je provesti posebno istraživanje. Međutim, jasno je da organizacija osmanskih trgovačkih sudova u Bosni, pored teške provedbe reforme – tanzimata, nije ostala mrtvo slovo na papiru. *Law in action* perspektiva ukazuje na to da su u posljednjoj deceniji osmanske uprave u Bosni trgovački sudovi funkcionirali i da su primjenjivali novo trgovačko osmansko trgovačko pravo u onoj mjeri u kojoj je to pravo bilo primjenjivo na tadašnje trgovačke prilike i odnose u zemlji.

Nakon austrougarske okupacije Vilajeta Bosne (od tada službeno Bosna i Hercegovina) ukidaju se osmanski trgovački sudovi. Već je u prvim naredbama o organizaciji sudova naređeno da se specijalni trgovački sudovi ukidaju i da se trgovački predmeti prenose u nadležnost redovnih sudova, tj. okružnih sudova.¹⁶

Međutim, organizacija pravosuđa u Bosni i Hercegovini je tokom prvih mjeseci i godina nove uprave imala privremeni/provizorni karakter.¹⁷

¹⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu (dalje: Fond: VSBiH), Građanske parnice, 1884, k. br. 130, 11.

¹⁵ Vidi npr. *Bosna* (br. 416, 30. rebiul-ahira 1291, tj. 3/15. juna 1874; br. 495 od 21. zil-kadea 1292, tj. 8/20. dec. 1875); Hamdija Kreševljaković, "Stečajevi u Bosni 1867–1877", u: *Narodna starina*, Zagreb, 1934, god. 13, br. 34, 189-192.

¹⁶ "Die nach den bisherigen Vorschriften bestehenden Gerichte und zwar die Kreisgerichte an den Kreisorten (medžlissi temjizi) und die Bezirksgerichte am Sitze der Hauptorte der Bezirke (medžlissi daavi) haben bis auf Weiteres ihre Functionen fortzusetzen. Die Kreisgerichte haben jedoch ohne Rücksicht darauf, ob in dem Kreisorte ein Handelsgericht (tidžaret mehkemissi) systemisirt war oder nicht, auch die handelsgerichtlichen Agenden für den ganzen territorialen Umfang des Kreises ausschließlich zu besorgen." *Band II, Justizverwaltung*, 4

¹⁷ Vidi: Mehmed Bečić, "Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Herce-

U vrijeme tog provizorija sudstvo se suočavalo sa brojnim problemima, a jedan od njih je bio i nedostatak zakona o civilnom postupku i s tim povezano jasno razgraničenje nadležnosti između pojedinih sudova. Zbog toga ne treba da čudi što su tokom prvih godina austrougarske uprave u praksi postojala preklapanja stvarne nadležnosti između nekih sudova.¹⁸ Vjerovatno su i trgovački predmeti u svakodnevnoj praksi dolazili pred niže – kotarske sudove i/ili šerijatske sudove. Na to bar ukazuju posebne instrukcije vlade, u kojima se više puta ponavljalo da se trgovački predmeti trebaju rješavati pred okružnim sudovima.¹⁹ Do precizne podjele nadležnosti između sudova u civilnim (i trgovačkim sporovima) dolazi tek 1883. godine, nakon donošenja Građanskog parničnog postupka za Bosnu i Hercegovinu.²⁰

Nova uprava je imala svoje razloge zašto nije zadržala specijalne trgovačke sudove. Eduard Eichler, vladin činovnik koji je od uspostave austrougarske vlasti obavljao najvažnije pravosudne funkcije u zemlji, navodi dva glavna razloga za ukidanje trgovačkih sudova u Bosni i Hercegovini. Prvi razlog je što ni osmanska uprava nije dovršila uspostavu ovih sudova u cijeloj zemlji, a drugi su finansije – postojanje trgovačkih sudova dodatno bi opteretilo budžet nove uprave.²¹ Osim ovih zvaničnih motiva, vjerovatno su sastav i forma osmanskih trgovačkih sudova sa vijećima sastavljenih od domaćih trgovaca bili neprihvatljivi za novu upravu. Tako su trgovački predmeti predati u nadležnost novoformiranih redovnih sudova s austrougarskim činovnicima na čelu. Ipak, postojeća osmanska ustanova Medžlisa – sudskih prisjednika privremeno je zadržana u trgovačkim procesima,²² dok su u svim ostalim civilnim i krivičnim procesima oni definitivno ukinuti najkasnije

govini”, u: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo: Pravni fakultet u Sarajevu, 2015, god. LVIII, 111.

¹⁸ E. Eichler, *Das Justizwesen*, 196-200.

¹⁹ Vidi: *Band II, Justizverwaltung*, 19.

²⁰ Vidi: M. Bečić, “Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini”, 107-124.

²¹ E. Eichler, *Das Justizwesen*, 139.

²² “Bei allen obenerwähnten Gerichtsbehörden wäre die Beiziehung der Laienelemente in der Regel auszuschliessen, und es könnte eine Theilnahme von Laien bei der Rechtssprechung nur in Handels- und Wechselsachen als nützlich bezeichnet werden.” *Band II, Justizverwaltung*, 3.

nakon stupanja na snagu Naputka za sudove (*Gerichtsinstruction*) 1881. godine.²³

Personalni sastav redovnih sudova koji su dobili nadležnost da rješavaju trgovačke predmete predstavljao je glavnu i ključnu razliku u odnosu na osmansku epohu. Umjesto osmanskih sudija i domaćih trgovaca, trgovačke predmete u redovnim sudovima sada su rješavale sudije iz Austro-Ugarske. Takav personalni sastav redovnih sudova bio je posljedica nagle smjene skoro svih sudskih činovnika u zemlji nakon uspostave nove vlasti u Bosni i Hercegovini. S izuzetkom šerijatskih sudova, u kojima su zadržane domaće sudije muslimani (kadije i naibi), sve ostale sudijske pozicije u okviru redovnih sudova popunjene su činovnicima iz Austro-Ugarske.²⁴

Ko su bili ovi činovnici kojima je povjereno rješavanje trgovačkih predmeta? Ako se poslužimo terminologijom naglašeno socioloških pristupa u izučavanju pravne historije i komparativnog prava, onda ovaj proces smjene na sudijskim pozicijama možemo posmatrati i kao proces transformacije interne pravne kulture u zemlji – iz osmanske u novu evropsku, odnosno njemačku ili austrijsku. Na takvu smjenu interne (pravničke) pravne kulture jasno ukazuje porijeklo, pravničko obrazovanje, pravna praksa i pravni stil novih sudija. Kada je riječ o porijeklu, iz arhivskih i drugih izvora saznajemo da su novi pravници dolazili iz raznih krajeva Austro-Ugarske, pri čemu su zbog jezika favorizirani činovnici slavenskog porijekla. Time se može objasniti veći udio pravnika iz Hrvatske, Slavonije,

²³ “Das Institut der Gerichtsbeisitzer (Medžlisce) tritt mit dem Tage der Wirksamkeit der Gerichtsinstruction bei allen Kreisgerichten und Bezirksbehörden als Gerichte ausser Kraft, und sind dieselben von diesem Tage angefangen zur Judicatur auch in Civil-Rechtsangelegenheiten nicht mehr heranzuziehen, sondern von den Kreis- und Bezirksgerichten ohne Mitwirkung von Medžlisce zu verhandeln und zu entscheiden ... Hiedurch bleibt das Institut der Handels-Gerichtsbeisitzer unberührt.” *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina, Jahrgang 1881*, Sarajevo, 1881, 302.

²⁴ Mehmed Bečić, “Das Privatrecht in Bosnien-Herzegowina (1878–1918): Zur Koexistenz österreichischer und ottomanischer Rechtsinstitutionen”, u: Thomas Simon (ur.), *Konflikt und Koexistenz. Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert, Band II, Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien*, Vittorio Klostermann, 2017, 82-87; Hamdija Kapidžić, *Hercegovачki ustanak 1882. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958, 27.

Dalmacije i drugih slavenskih jezičkih područja.²⁵ U pogledu obrazovnog profila također postoji ujednačena slika među sudijama: poslije završene gimnazije studirali su pravo na nekom od univerziteta u Austro-Ugarskoj (Beču, Zagrebu, Pragu, Budimpešti, Gracu i tako dalje).²⁶ Pravna praksa i pravni stil novih sudija također potvrđuju tezu o njihovoj pripadnosti njemačkoj, odnosno austrijskoj pravnoj kulturi. O tome svjedoči sadržaj i stil obrađenih sudskih odluka, a posebno njihova obrazloženja i povremeno referiranje na njemačku i austrijsku literaturu u sudskim odlukama u trgovačkim predmetima (u kasnijim godinama, nakon donošenja novog Trgovačkog zakona za BiH).

Ipak, jedan od glavnih problema u funkcioniranju pravosuđa Bosne i Hercegovine tokom prvih godina nove austrougarske uprave bili su upravo novi sudski činovnici u najnižim – kotarskim uredima kao sudovima. U njima su, naime, funkciju suđenja obavljali uglavnom mladi i neiskusni auskultanti i adjunkti.²⁷ Oni očigledno nisu bili dorasli obavljanju vrlo složenih pravničkih zadataka koje je nametala funkcija sudije kotarskog suda u novonastalim prilikama u Bosni i Hercegovini.²⁸ Za razliku od najnižih – kotarskih sudova, na pozicije sudija viših sudova, tj. okružnih sudova i novoformiranog Vrhovnog suda za Bosnu i Hercegovinu, postavljeni su stariji i iskusniji pravници.²⁹ Osim toga, u ovim višim sudskim instancama odluke su donosila sudska vijeća (senati). Sve to je osiguralo veći stepen pravne sigurnosti i pravničkog umijeća kod rješavanja trgovačkih predmeta, za koje su bili nadležni okružni sudovi u prvom, a Vrhovni sud u drugom stepenu.

Pored opisanih organizacionih aspekata, jedan od najsloženijih zadataka nove uprave na polju pravosuđa bilo je reguliranje pitanja važećeg materijalnog i formalnog prava. S tim u vezi su neposredno poslije okupacije

²⁵ M. Bečić, "Das Privatrecht in Bosnien-Herzegowina", 85-87.

²⁶ Ibid., 85-86.

²⁷ Vidi: *Band II, Justizverwaltung*, 16-18; E. Eichler, *Das Justizwesen*, 145; *Band II, Justizverwaltung*, 31 (Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 12. März 1880, Nr. 1203 Just., betreffend den Wirkungsbereich der richterlichen Functionäre bei den Bezirksbehörden).

²⁸ E. Eichler, *Das Justizwesen*, 191-192.

²⁹ Ibid., 145.

uspostavljena dva opća principa kojima se nastojalo urediti pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta važećeg osmanskog prava:³⁰ prvi, osmansko pravo ostaje na snazi dok ne bude zamijenjeno novim pravom; drugi, u slučaju pravnih praznina, u civilnim predmetima imaju se primjenjivati po analogiji zakoni koji su na snazi u Austro-Ugarskoj (faktički austrijsko materijalno civilno pravo, tj. Opći građanski zakonik).³¹

Da bi se načelo kontinuiteta važenja i primjene *postojećeg* osmanskog prava moglo sprovesti u praksi, nova uprava morala je utvrditi koji su to zakoni u Bosni bili na snazi prije okupacije 1878. i napraviti odgovarajuće prevode tih zakona na njemački jezik.³² Prevodi su bili neophodni kako bi novi činovnici u pravosuđu i upravi mogli da primjenjuju njima nepoznate osmanske zakone. Nakon što je završeno istraživanje, sistematiziranje i prevođenje važećih osmanskih propisa iz ere tanzimata, ovi zakoni i naredbe su, zajedno sa brojnim drugim njemačkim prevodima osmanskih propisa, sakupljeni i objavljeni u zborniku pod naslovom *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (Zbornik zakona, naredbi i normativa izdatih za Bosnu i Hercegovinu)*. Najveći dio osmanskog civilnog zakonodavstva našao se u drugom tomu (*Justizverwaltung*) ovog zbornika. Upravo su u ovom tomu objavljeni i njemački prevodi osmanskog trgovačkog (materijalnog i proceduralnog) zakonodavstva, i to: Trgovački zakon od 9. ševala 1276. (1860),³³

³⁰ Eugen Sladović, *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1915, 310. Vidi: *Band II, Justizverwaltung*, 3-5. (Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 30. December 1878., Nr. 436 Just., betreffend die Organisation der Gerichte); *Sammlung II*, 5-15 (Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 1. Jänner 1879, Nr. 693 B.H., betreffend die Organisation der Justizverwaltung); *Sammlung II*, 23. (§ 12 Instruction für das Obergericht in Sarajevo vom 17. Juli 1879).

³¹ Vidi: Mehmed Bečić, "Primjena Medželle u postosmanskoj Bosni i Hercegovini", u: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014, god. LVII, 51-66; M. Bečić, "Osmansko tanzimatsko pravo", 187-201; Mehmed Bečić, "Historijska i pravna osnovanost primjene Općeg građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. godine", u: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011, god. LIV, 63-79.

³² *Band II, Justizverwaltung*, 8.

³³ *Ibid.*, 395-439.

Prilog uz Trgovački zakon iz 1860,³⁴ Zakon o postupku u trgovačkim stvarima od 10. rebiul-ahira 1278.³⁵ te Zakon o trgovačkim ugovorima (bez navoda o datumu).³⁶

Zbornik je inače podijeljen svim sudovima i upravnim organima u Bosni i Hercegovini.³⁷ Tako je bilo omogućeno da se novi činovnici iz Monarhije upoznaju sa sadržajem osmanskog državnog zakonodavstva kojem je nova vlast priznala status važećeg (*postojecég*) prava. Time je nova vlast osigurala osnovne pravno-tehničke uslove za kontinuirano važenje i primjenu osmanskog trgovačkog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini.

Inače, trgovački zakoni ostali su na snazi u Bosni i Hercegovini sve dok nisu 1883. godine zamijenjeni novim trgovačkim zakonima, koji su rađeni metodom pravne transplantacije austrijskog / ugarskog / njemačkog trgovačkog zakonodavstva toga vremena. Tako je osmanski trgovački zakon iz 1860. godine zamijenjen setom novih zakona – pravnih transplanta austrijskog i ugarskog prava, koji su stupili na snagu 1. novembra 1883. godine,³⁸ i to: *Mjениčni (Mjenidbeni) zakon* za Bosnu i Hercegovinu od 12. aprila 1883. godine,³⁹ *Stečajni red* od 26. maja 1883. godine⁴⁰ te *Trgovački zakon* 7. juna 1883. godine.⁴¹

Formalno su i procesna pravila osmanskog Zakona o postupku u trgovačkim stvarima prestala da važe nakon donošenja Građanskog parničnog postupka za Bosnu i Hercegovinu 1883. godine (koji je također rađen na podlozi austrijskog Nacrta iz 1881). Međutim, još ranije su ova procesna pravila u sudskoj praksi bila nadopunjena i zamijenjena primjenom pravila ugarsko-erdeljskog parničnog postupka.⁴²

³⁴ Ibid., 439-452.

³⁵ Ibid., 453-471.

³⁶ Ibid., 471-472.

³⁷ E. Eichler, *Das Justizwesen*, 174.

³⁸ *Zbornik zakona i naredaba za BiH, Godina 1883*, Sarajevo, 1883, 305, 449.

³⁹ Ibid., 450-476.

⁴⁰ Ibid., 623-677.

⁴¹ Ibid., 308-439.

⁴² Vidi: M. Bečić, "Austrougarska reforma", 107-124. Uporedi: M. Bečić, "Das Privatrecht", 108-109.

U svakom slučaju je najveći dio osmanskog trgovačkog prava već od novembra 1883. godine i formalno prestao da važi. Izuzetak su očigledno bile zakonske odredbe o naknadi štete, tj. zakonskim kamatama iz Anhang zum Handelsgesetz vom 9. Scheval 1276 (30. April 1860),⁴³ koje su nastavile da važe i nakon ukidanja osmanskog trgovačkog zakona 1883.

Stranke – trgovci pred sudom

Stranke u trgovačkim sporovima oslikavale su stanje u trgovini i trgovačkom staležu prvih godina austrougarske okupacije.⁴⁴ Uvidom u arhivske dokumente okružnih sudova i Vrhovnog suda za Bosnu i Hercegovinu možemo doći do zaključka da se tokom prvih godina austrougarske uprave u trgovačkim sporovima redovno pojavljuju bosanskohercegovački trgovci različitih konfesija. Oni su nerijetko od ranije, za vrijeme osmanske uprave, stajali u nekoj poslovnoj vezi. Younis je inače, prema obimu i načinu trgovine, ali i bogatstvu, trgovce u Bosni kasnog osmanskog (i ranog austrougarskog) perioda klasificirala u tri skupine: mali, srednji i veletrgovci kao posebna trgovačka elita.⁴⁵ U prvu grupu ubraja sitne zanatlije čije je poslovanje bilo ograničeno na prodaju vlastitih proizvoda u njihovoj čaršiji. Srednji trgovci obično su imali svoj dućan i držali su regionalnu trgovinu unutar Bosne i Hercegovine – oni su jednom ili dvaput godišnje kupovali naveliko robu od veletrgovaca i prodavali je dalje u trgovačkim centrima unutar zemlje. Krupni trgovci (bosanska trgovačka elita – porodične trgovačke kuće) bavila se uvozom i izvozom robe, a obično su pored svog dućana imali i filijale u drugim gradovima te su poslovali uz angažman komisionara i “momaka”.⁴⁶ Statistički podaci postosmanskog perioda potvrđuju

⁴³ *Band II, Justizverwaltung*, 439-452.

⁴⁴ O privrednom prilikama tog vremena, vidi npr: Dževad Juzbašić, “Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine”, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Dževad Juzbašić, Posebna izdanja, knj. CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, 141.

⁴⁵ H. Younis, *Od dućana do pozorišta*, 57.

⁴⁶ *Ibid.*, 57-58.

da su glavni dio trgovačkog staleža činili sitni trgovci koji su poslovali kao trgovci-pojedinci, znatno manji broj imao je dva do tri uposlenika, dok su trgovačke kuće sa više od tri radnika činile nešto više od 3,6%.⁴⁷ Iako se trgovački stalež u Bosni i Hercegovini treba posmatrati u cjelini kao jedna multikonfesionalna zajednica, neke razlike između pojedinih konfesija su postojale, a bile su uvjetovane raznim historijskim, socijalnim i ekonomskim faktorima.⁴⁸

Iz obrađenih arhivskih izvora u vidu tužbi, zapisnika i presuda okružnih sudova može se identificirati upravo opisana struktura bosanskohercegovačkih trgovaca koji su dolazili pred sud. Osim domaćih trgovaca, među strankama u trgovačkim sporovima pojavljuju se i brojni strani poduzetnici i trgovačke firme (uglavnom iz Monarhije), koje su nakon okupacije ulazile u poslovne odnose u Bosni.

Pred okružnim sudom stranke su obično zastupali advokati. U pravilu su to bila lica porijeklom iz Monarhije koja su u Bosni i Hercegovini otvorila svoje advokatske kancelarije. Do donošenja novog Advokatskog reda 1883. oblast zastupanja stranaka (advokatura) nije bila zakonski regulirana. To je omogućilo da ovaj posao obavljaju i razna nekvalificirana lica, što je doprinijelo lošem i nesređenom stanju sudskih procesa neposredno poslije okupacije. Nakon stupanja na snagu Advokatskog reda stanje se znatno poboljšava.⁴⁹

⁴⁷ Ferdo Hauptmann, "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 196.

⁴⁸ Tako se u starijoj historijskoj literaturi isticalo kako su pravoslavni i jevrejski trgovci imali veću ulogu u izvozno-uvoznoj trgovini sa Monarhijom, dok su muslimanski trgovci bili više orijentirani na lokalnu trgovinu u čaršijama, i dugo vremena preferirali trgovinu domaćim proizvodima. Isto tako se ističe da su se, iako brojčano najmanja skupina, jevrejski trgovci vrlo brzo snašli u novonastalim prilikama nakon okupacije i da su držali petinu ukupne trgovine u Bosni i Hercegovini itd. F. Hauptmann, "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine", 194–196.

⁴⁹ M. Bečić, "Austrougarska reforma", 115–118.

Sadržaj trgovačkih predmeta pred okružnim sudom

U ranom postosmanskom periodu (ali i kasnije) trgovci su pred okružne sudove u Bosni i Hercegovini dolazili raznim povodima. Obično su registrirali svoje firme, prijavljivali stečaj, podnosili tužbu ili bili tuženi radi izmirenja nekog duga.

Vođenje stečajnih postupaka domaćih trgovaca bio je jedan od glavnih zadataka okružnih sudova. Ovu funkciju okružni sudovi su preuzeli od osmanskih trgovačkih sudova. Naime, uvidom u službeni list Bosanskog vilajeta ("Bosna") iz šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća, dolazimo do zaključka da su osmanski trgovački sudovi redovno vodili stečajne postupke domaćih trgovaca.⁵⁰ Očigledno su pravila stečajnog postupka osmanskog Trgovačkog zakona primjenjivana u praksi bosanskih trgovačkih sudova kasnog osmanskog perioda. Na to upućuju spomenuti novinski izvori, u kojima se navode paragrafi osmanskog Trgovačkog zakona na koje su se pozivali trgovački sudovi u svojim oglasima.⁵¹ Nakon 1878. godine stečajeve preuzimaju novoformirani okružni sudovi sa novim sudijama iz Austro-Ugarske. To potvrđuje službena štampa nove austrougarske vlasti, u kojoj redovno nailazimo na objave okružnih sudova o provođenju stečajnog postupka nad trgovcima.⁵² Vjerovatno su i novoformirani okružni sudovi do usvajanja novog Stečajnog reda 1883. godine postupali po osmanskome Trgovačkom zakonu. U okviru ovog istraživanja nije izvršen uvid u sudske protokole okružnih kao stečajnih sudova, ali takozvani *izroci* u službenim novinama upućuju na to da su stečajevi do 1883. vođeni po tada formalno važećem osmanskome pravu.⁵³

⁵⁰ Zaključak na osnovu uvida u službeni list Bosna (1868–1878); Hamdija Kreševljaković izbrojao je ukupno 70 stečajeva koje su vodili trgovački sudovi u Bosni od 1868. do 1878. godine. Vidi: H. Kreševljaković, "Stečajevi u Bosni", 189-192.

⁵¹ U ovim oglasima trgovački sud se redovno pozivao na članove 198, 199 i 200 i 210 Trgovačkog zakona prilikom pozivanja vjerovnika da prijave svoja potraživanja prema trgovcu – stečajnom dužniku, npr. stečaj trgovca Jove Matijevića objavljen u *Bosni* br. 416 od 30. rebiul-ahira 1291, tj. 3/15. juna 1874; stečaj banjalučkog trgovca Tome Miloševića objavljen u *Bosni* br. 495 od 21. zil-kadea 1292, tj. 8/20. decembra 1875. i brojni drugi.

⁵² Zaključak na osnovu uvida u *Sarajevski list* i *Bosansko-hercegovačke novine* za period 1878–1883.

⁵³ Npr. *Sarajevski list*, br. 40, 2. april / 21. mart 1881.

Osim stečajnih postupaka, u sudskoj praksi prvih godina postosmanskog perioda srećemo razne sporove koji su proizašli iz trgovačkih poslova nastalih tokom posljednje decenije osmanske uprave, kao i trgovine koja se odvijala tokom prvih godina austrougarske uprave. Među uobičajene trgovačke sporove spadaju sporovi zbog naplate robe koju je jedan trgovac prodao drugome na “veresiju”.

Trgovina na veresiju predstavljala je osnovni oblik trgovanja u Bosni u drugoj polovini XIX stoljeća.⁵⁴ Prodaja robe na veresiju u Bosanskom vilajetu kasnog osmanskog perioda obavljala se na osnovu starih trgovačkih običaja. O tome nas izvještavaju razni izvori. Lijep opis ove trgovine u Bosni prenosi nam Ahmet Dževdet-paša u svome izvještaju (pismu) iz 1864. godine. On opisuje kako trgovci iz svih krajeva Bosne dolaze u Sarajevo, kao trgovački centar Vilajeta, da podmire svoje robne potrebe. Oni obično idu kod njima poznatog trgovca od kojeg su ranije kupovali robu. Ukoliko kod njega nema tražene robe, onda taj isti trgovac šalje svoga kupca drugom trgovcu, i to u pratnji svoga pisara. Kada kupac ugovori cijenu i utovari robu, pisar ispostavlja kupcu “cedulju” koja se podudara sa bilješkom u knjizi prodavca. Takva trgovina, prenosi Dževdet-paša, obavljala se “bez svjedoka, bez žiga i bez potpisa”, tj. bez ikakve dodatne ovjere i intervencije državnog organa ili trgovačkog suda.⁵⁵ Međutim, i sam Dževdet-paša primjećuje da se već u to doba (sredina šezdesetih godina XIX stoljeća) nazire jedna nova poslovna praksa, koja podrazumijeva izdavanje ovjerenih obveznica i sve veću intervenciju države i trgovačkog suda.⁵⁶

⁵⁴ O oblicima trgovine općenito te trgovini na veresiju, vidi: H. Younis, *Od dućana do pozorišta*.

⁵⁵ “Kod pregledavanja knjiga trgovačkog suda saznao sam, da provincijalni trgovci, kad dolaze podmirivati svoje potrebe, idu obično svome poznatom trgovcu, i ako u njega nema one robe, koju oni trebaju, to ih ovaj trgovac sa svojim pisarom uputi, da kod drugih trgovaca potraže robu, te kada ustanove cijenu, pokupe robu i opremaju bale. Sad pisar ispostavi kupcu cedulju, koja se podudara sa bilješkom u knjizi prodavaoca. U vrijednosti od 3 do 5 tovara groša robe natovare strani trgovci na konja i nose u svoje mjesto bez ikakve druge isprave osim cedulje i knjige, koja ostaje u prodavaoca. Ovako se posluje bez svjedoka, bez žiga i bez potpisa.” H. Kreševljaković, “Iz bosanske trgovine”, 163.

⁵⁶ *Ibid.*, 164.

Da je razvoj trgovine išao upravo u tom pravcu potvrđuje i sudska praksa pred okružnim sudovima u prvim godinama austrougarske uprave. Na osnovu sporova koji su vođeni pred okružnim sudom u Sarajevu može se zaključiti da je trgovina među trgovcima u posljednjoj deceniji osmanske i prvim godinama austrougarske uprave bila više formalizirana. Stranke koje su dolazile pred sud obično su svoja prava i potraživanja dokazivali raznim ispravama u formi obveznica (seneta), trgovačkih knjiga, mjenica te raznih potvrda i dokumenata koje su nerijetko bile ovjerene i od strane suda.

U okviru ovog istraživanja pronađeno je više sporova zbog neizmirenog duga za trgovačku robu kupljenu na veresiju. Na ovom mjestu mogu se navesti dva tipična primjera.

U prvom primjeru imamo spor dvojice trgovaca zbog duga za 36 plastova sijena prodanih na veresiju u vrijednosti od 6000 groša. Tužitelji su bili nasljednici iza umrlog trgovca Mustafe Janjoša, a tužili su kupca Mula Ahmeda Zelohasića kao glavnog dužnika i Mošu Atijana. Tužbeni zahtjev je glasio na ime isplate glavnog duga i kamata u iznosu od 12% od datuma dospijeca glavnog duga.⁵⁷ Potraživanje tužitelja datira još iz osmanskog perioda i dokazivalo se obveznicom – senetom od 1. rebiul-ahira 1292.⁵⁸ Prodavac je još prije okupacije pred trgovačkim sudom tužio navedenog jamca, koji je presudom osmanskog trgovačkog suda u Sarajevu iz 1877. godine i osuđen na plaćanje ovog duga.⁵⁹ Međutim, kako se ispostavilo da je on prezadužen i da nema imetka za naplatu, od tužbe protiv ovog jamca tužitelji su odustali, pa su tužili samo glavnog dužnika.⁶⁰ Okružni sud u Sarajevu prihvatio je tužbeni zahtjev tužitelja i 25. maja 1883. godine osudio glavnog dužnika, tj. kupca Mula Ahmeda Zelohasića, na isplatu glavnog duga od 6000 groša i 12% kamata od datuma dospijeca glavnog duga (naveden po hidžretnom kalendaru 22. rebiul-ahira 1292.)

⁵⁷ ABiH, Fond: VSBiH, Građanske parnice, 1882, 1157, Tužba od 22. 11. 1882.

⁵⁸ Ibid., Senet od 1. rebiul-ahira 1292.

⁵⁹ Ibid., Presuda Trgovačkog suda u Sarajevu od 3. aprila 1877.

⁶⁰ Ibid., Zapisnik Okružnog suda od 20. 3. 1883.

do isplate.⁶¹ Nakon što je tuženik podnio apelaciju, ovu presudu potvrdio je i Vrhovni sud u Sarajevu presudom od 12. augusta 1883. godine.⁶²

Drugi primjer je spor dvojice trgovaca iz Sarajeva, tužitelja Hilmi-age Kapetanovića i tuženog Mula Huseina Bećarevića. Tužba je podnesena okružnom sudu u Sarajevu. U njoj tužitelj potražuje 70 zlatnih osmanskih lira i 400 groša za trgovačku robu prodanu na veresiju i 12% kamata od dana tužbe do isplate.⁶³ Riječ je o potraživanju iz 1872. godine, a glavni dokaz tužitelja je potvrda (hudžet) šerijatskog suda od 25. jula 1872. godine. Kao sredstvo osiguranja dužnik je založio svoje nekretnine, koje su u hudžetu opisane.⁶⁴ U presudi od 8. oktobra 1884. godine sud je odlučio po tužbi i tuženika osudio na plaćanje duga za kupljenu robu u iznosu od 70 zlatnih osmanskih lira i 400 groša i kamata u iznosu od 12% od dana podnošenja tužbe.⁶⁵

Osim tužbi zbog neizmirenog duga za kupljenu robu, u praksi sudova veoma često srećemo i sporove između trgovaca zbog zajma. U Bosni su za vrijeme osmanske uprave zajmove dugo vremena davali vakufi i fizička lica,⁶⁶ a tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća zajmove su davale i specijalizirane zaklade, kao što su menafi-sanduci (za dodjelu poljoprivrednih kredita) i mearif-sanduci (školske zaklade).⁶⁷ Pošto su zajmovi vakufa i spomenutih zaklada bili uslovljeni posebnim pravilima, trgovci su obično prakticirali uzimanje zajmova od drugih veletrgovaca. Historijska literatura svjedoči o tome da su veletrgovci u Bosni faktički djelovali kao institucionalni

⁶¹ Ibid., Presuda Okružnog suda od 12. 8. 1883.

⁶² Ibid., Presuda Vrhovnog suda od 12. 8. 1883.

⁶³ ABiH, Fond: VSBiH, Građanske parnice, 1884, 186, Tužba Hilmi-age Kapetanovića.

⁶⁴ Ibid., Hudžet od 7. 8. 1871.

⁶⁵ Ibid., Presuda od 27. 8. 1884.

⁶⁶ O kreditima vakufa iz XVI stoljeća vidi npr: Avdo Sućeska, "Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974. i 975/1564, 65. i 66.", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1996, br. 44–45, 99–132.

⁶⁷ Vidi npr: Hamdija Kreševljaković, "Menafi – sanduci (Poljodjelske pripomoćne zaklade) u Bosni i Hercegovini (1866–1878)", u: *Narodna uzdanica*, Sarajevo, 1941, god. IX, 23–41. dostupno na: https://www.ibn-sina.net/images/pdf/znakovi/82/61_Hamdija_Kre%C5%A1evljakovi%C4%87_znakovi82.pdf.

zajmodavci.⁶⁸ Iz toga su proizašli brojni sporovi između trgovaca – zajmodavaca i zajmoprimaca koji su došli pred redovne sudove tokom prvih godina austrougarske uprave. I ovi su poslovi dokumentovani ovjerenim obveznicama, pa su stranke pred sudom svoja prava i potraživanja dokazivale takvim dokumentima. Slijede dva primjera sporova iz trgovačkih zajmova / kredita.

Prvi slučaj je zajam zaključen između dva veletrgovca u kasnom osmanском periodu. Tužilac Salomon Salom, sarajevski trgovac, zastupan po advokatu J. Wahrmannu, tužio je Hadži Mustafu Amandžiju radi isplate 1231 forinte, sa 12% kamata od dana dospelosti potraživanja.⁶⁹ Svoje potraživanje tužitelj je temeljio na obveznici (senetu) izdatoj 1874. godine, u kojoj se Hadži Mustafa Amandžija kao jamac i platac (za glavnog dužnika Mulla Abdiju Musića) obavezao na isplatu 218 dukata. Kamate su ugovorene samo za slučaj zakasnele isplate glavnog duga – u tom slučaju se kamata imala računati od dana dospijeća obveze do isplate (kako je to bilo navedeno u tužbenom zahtjevu).⁷⁰ Okružni sud u Sarajevu, kojim je predsjedavao sudija Lavoslav Vragović, presudio je po tužbi u korist tužitelja. U presudi od 4. februara 1884. sud je odlučio da je tuženik dužan u roku od 14 dana pod prijetnjom ovrhe tužitelju isplatiti 1231 forintu sa 12% kamata, tekućih od dana 30. novembra 1875.⁷¹

Drugi primjer je spor iz kreditnog zaduženja kod muslimanske školske zaklade (mearif-sanduk). Obveznice ovih zaklada sadržavale su obavezu dužnika na isplatu glavnice i ugovorene kamate. U nekim obveznicama navode se jamci, a u nekim zalog kao sredstvo osiguranja. Primjer takvog spora je slučaj tužbe iz 1881. godine, koju je mearif-sanduk podigao na osnovu obveznice od 29. jula 1881. godine. Povjerilac – mearif sanduk tražio je isplatu glavnog duga i zakonskih zatezних kamata od 12% računajući od dana obaveze, tj. 29. jula 1881. godine. Ovaj spor završen je sklapanjem sudske nagodbe.⁷²

⁶⁸ H. Younis, *Od dućana do pozorišta*, 202-205.

⁶⁹ ABiH, Fond: VSBiH, Građanske parnice, 1884, 57.

⁷⁰ Ibid., Senet od 30. 11. 1874.

⁷¹ Ibid., Presuda od 4. 2. 1884.

⁷² Ibid., 1.

Isti povjerilac tužio je 2. juna 1883. grupu jamaca na osnovu obveznice iz 1876. godine.⁷³ Okružni sud u Sarajevu je u presudi od 1. februara 1884. presudio da su jamci obavezni da solidarno plate mearif-sanduku 80.000 groša u kovanom novcu sa 12% kamata od 15. novembra 1876. godine.⁷⁴ I ovdje se, dakle, sud držao osmanskih pravila o isplati kamate.

Iz navedenih primjera, ali i drugih obrađenih arhivskih izvora, jasno proizilazi nekoliko zaključaka o vrsti i sadržaju trgovačkih sporova pred novoformiranim redovnim – okružnim sudovima u Bosni i Hercegovini. Prvo, ako se izostave stečajevi, onda je najveći dio trgovačkih sporova pred okružnim sudom bio vezan za tužbe zbog naplate duga, pri čemu se obično radilo o dugu za robu izdatu na veresiju ili o sporovima u vezi s trgovačkim zajmovima. Drugo, sudovi sa novim sudijama na čelu primjenjivali su pravila osmanskog trgovačkog prava o kamati, koja se u Trgovačkog zakonu podvodi pod pojam “naknade štete”. I treće, dokumenti korišteni kao dokazi u trgovačkim sporovima bili su po formi uglavnom isti dokumenti koji su korišteni i ranije pred osmanskim trgovačkim sudom. Jedan dio ovih dokumenata je i nastao u kasnom osmanskom periodu te je pred novim sudovima korišten u formi službenih prevoda.

Dokumenti u trgovačkim sporovima

Na osnovu istraženih presuda okružnih kao trgovačkih sudova tokom prvih godina austrougarske uprave u BiH može se doći do općeg zaključka da su u tim procesima kao dokazni dokumenti najviše korišteni obveznice (seneti), zatim potvrde šerijatskih sudova (hudžeti) te presude šerijatskog ili redovnog suda kasnog osmanskog, odnosno prvih godina austrougarskog perioda. Stranke su ponekad svoja prava pred redovnim sudom dokazivala na osnovu presuda osmanskog trgovačkog suda iz šezdesetih i sedamdesetih godina. Pored toga, u praksi se mogu naći i tužbe zasnovane na dugovanjima iz izdatih računa i izvoda iz trgovačkih knjiga, ali i mjenica

⁷³ Ibid., 12, Tužba od 2. 6. 1883.

⁷⁴ Ibid., Presuda od 1. 2. 1884.

koje su u to vrijeme bile u opticaju.⁷⁵

Iz obrađenih arhivskih dokumenata možemo doći do zaključka da su obveznice dužnika (tzv. seneti) predstavljale vrlo često korišteno dokazno sredstvo povjerilaca u trgovačkim sporovima u kasnom osmanskome i ranom postosmanskome vremenu. Obveznice su sadržavale podatke o dužniku i povjeriocu, iznosu duga, roku plaćanja – datumu dospijeca, načinu obračuna kamate i podatke o sredstvu osiguranja (uglavnom jamci ili zalog). Takve obveznice dužnici su ovjeravali svojim pečatom (muhurom) i uručivali povjeriocima kao dokaz postojanja duga. Po isplati duga, povjerilac je dužniku vraćao ovaj senet. Uz ovjeru (pečat) dužnika i jemca, obveznice su mogle biti ovjerene i od državnih organa (npr. trgovačkog suda) ili potpisom (pečatom) svjedoka.

Obveznice i drugi dokumenti izdati u kasnom osmanskome periodu uglavnom su pisani arapskim pismom. U prvim godinama austrougarske uprave takve dokumente stranke su podnosile sudu u originalu i u prevodu na bosanski jezik (u latiničnom pismu) koji je sastavljao ovlašteni sudski tumač. Tako se postupalo sa obveznicama dužnika (senetima), potvrđama (hudžetima) i presudama šerijatskog, redovnog ili trgovačkog suda, ugovorima, kao i svim drugim dokumentima koji su služili kao dokazi. U nastavku slijedi transkripcija jedne obveznice (seneta) iz osmanskog perioda, koju su stranke podnijele okružnom sudu u Sarajevu u trgovačkom sporu, a koji je vođen tokom prvih godina austrougarske uprave. Riječ je obveznici / senetu Osman-bega Zubčevića, trgovca iz Goražda, izdatoj na osnovu zajma u iznosu od 120 zlatnih osmanskih lira, ovjerenoj pred trgovačkim sudom 1877. godine.

⁷⁵ Mjenica iz 1880. pronađena u arhivskim izvorima. ABiH, Fond: VSBiH, Građanske parnice, 1884, 9.

120 zlatnih osmanskih lira i slovom stotinu i dvadeset zlatnih osmanskih lira.

Povod pisanju seneta jest ovaj: Računiv od mjeseca 1. šubata 1292. / 13. februara 1877. godine za rok od šest mjeseci uzajmio sam, primio i prihvatio od sačuvatelja ovog seneta Judaći Efendije Isakovića sarajevskog trgovca kao što gore glasi samo stotinu i dvadeset osmanskih lira. S pomoću Božijom hoću gore rečene novce na istek rečenog roka potpuno predati i platiti, a ako to učinio ne bih te bi gore rečeni povjeritelj ustao tužiti kod slavnog suda, to će se svi proizvođeni sudbeni troškovi i ostali od moje strane predati i platiti kao i kamata za vrijeme prošlo preko rečenog roka zajedno podmirit će se od moje strane, s tim uvjetom na koje se god mjesto bude džiriralo ima se primiti; te sa poznatim ostalim uvjetima jest istinit moj dug gore rečenih novaca te u svrhu toga potvrdiv ovaj moj senet predaje se gore rečenom

1. Šubata 1292. (13. februara 1877. godine)

Osman-beg Zubčević iz Goražda (pečat: Osman)

Br. 70 Izdavalatelj ovog seneta Osman beg došao je u sud trgovački; te je očitovao i potvrdio da se je obvezao sa označenim dugom u senetu i ostale uvete ispuniti; te dole stavljeni pečat da je njegov istinit pečat, što se i trgovačkim sudom potvrđuje.

(1. šubata 1292. godine) 13. februara 1877. (pečat); Bosanski trgovački sud

Označenih u senetu stotinu i dvadeset osmanskih lira sa označenim uvjetima neka se na Jake Sumbulovića zapovijed plati; ja sam vrijednost potpune primio. U Sarajevu 1. Temuza 1293. (13. jula 1877). Judaći trgovac⁷⁶

⁷⁶ Ibid., 4, Senet od 13. februara 1877.

Zaključak

Trgovci u Bosni i Hercegovini su u drugoj polovini XIX stoljeća svoje sporove rješavali pred specijalnim trgovačkim, a kasnije pred redovnim sudovima. Organizacija osmanskih trgovačkih sudova u Bosni, pored teške provedbe reforme – tanzimata, nije ostala mrtvo slovo na papiru. U radu je jasno zaključeno da su u posljednjoj fazi osmanske uprave u Bosni trgovački sudovi rješavali imovinske sporove i stečajeve. Ovi trgovački sudovi, kojima je predsjedavao jedan sudija uz učešće trgovaca u sudskom vijeću, očigledno su primjenjivali novo osmansko trgovačko pravo, i to u onoj mjeri u kojoj je to pravo bilo primjenljivo na tadašnje trgovačke prilike i odnose u zemlji.

Nakon austrougarske okupacije Vilajeta Bosne ukidaju se osmanski trgovački sudovi, dok se istovremeno trgovački predmeti prenose u nadležnost redovnih, tj. okružnih sudova. Personalni sastav ovih sudova predstavljao je glavnu i ključnu razliku u odnosu na osmansku epohu. Umjesto osmanskih sudija i domaćih trgovaca, trgovačke predmete u redovnim sudovima sada su rješavale sudije iz Austro-Ugarske.

Kada je riječ o materijalnom pravu, sudovi su u trgovačkim predmetima slijedili dva opća principa: prvo, primjenjivali su osmansko pravo (u službenom prevodu na njemački jezik), sve dok to pravo nije bilo zamijenjeno novim zakonima izdatim za Bosnu i Hercegovinu; i drugo, u slučaju pravnih praznina, mogli su se držati pravnih pravila i zakona koji su bili na snazi u Austro-Ugarskoj (faktički austrijsko materijalno civilno pravo, tj. Opći građanski zakonik). Inače, osmanski trgovački zakoni ostali su na snazi sve do 1883. godine, kada su zamijenjeni novim trgovačkim zakonima za Bosnu i Hercegovinu, koji su rađeni metodom pravne transplantacije austrijskog / ugarskog / njemačkog trgovačkog zakonodavstva toga vremena. Formalno su i procesna pravila osmanskog Zakona o postupku u trgovačkim stvarima prestala da važe nakon donošenja Građanskog parničnog postupka za Bosnu i Hercegovinu 1883. Međutim, još ranije su ova procesna pravila u sudskoj praksi bila nadopunjena i zamijenjena primjenom pravila ugarsko-erdeljskog parničnog postupka.

Kada je riječ o strankama u trgovačkim sporovima, u radu je zaključeno da su one oslikavale stanje u trgovini i trgovačkom staležu toga vremena. Tokom prvih godina austrougarske uprave u trgovačkim sporovima redovno se pojavljuju bosanskohercegovački trgovci različitih konfesija, koji su nerijetko odranije, iz vremena osmanske uprave, stajali u nekoj poslovnoj vezi. Osim domaćih trgovaca, u sporovima se pojavljuju i strane trgovačke firme (pretežno iz Monarhije).

Na osnovu obrađenih sudskih odluka i zapisnika, u radu je izneseno nekoliko zaključaka o sadržaju trgovačkih predmeta koji su rješavani pred redovnim – okružnim sudom. Prvo, ako se izostave stečajevi, onda je najveći dio trgovačkih sporova pred okružnim sudom bio vezan za tužbe zbog naplate duga. Obično se radilo o dugu za robu izdatu na veresiju ili o sporovima u vezi s trgovačkim zajmovima. Drugo, sudovi, odnosno sudska vijeća sa novim sudijama primjenjivali su pravila osmanskog trgovačkog prava o kamati, koja su u Trgovačkom zakonu formulirana kao “naknade štete”. I treće, dokumenti korišteni kao dokazi u trgovačkim sporovima bili su po formi uglavnom isti dokumenti koji su korišteni i ranije pred osmanskim trgovačkim sudom. Jedan dio ovih dokumenata i nastao je u kasnom osmanskom periodu te je pred novim sudovima korišten u formi službenih prevoda. Među dokumentima koji su korišteni kao dokazi obično se pojavljuju obveznice (seneti), zatim potvrde šerijatskih sudova (hudžeti), presude šerijatskog ili redovnog suda (kasnog osmanskog, odnosno prvih godina austrougarskog perioda), presude ili potvrde osmanskog trgovačkog suda, računi i izvodi iz trgovačkih knjiga te mjenice koje su u to vrijeme bile u opticaju.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu, Građanske parnice

Štampa

Bosanski vjestnik, br. 4-10, 1866.

Bosna, br. 416 od 3/15. juna 1874. i br. 495 od 8/20. decembra 1875.

Sarajevski list, br. 40 od 2. aprila / 21. marta 1881.

Bosansko-hercegovačke novine (1878–1881)

Zbornici zakona

Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1878–1880, II Band, Justizverwaltung, Wien, 1881.

Zbornik zakona i naredaba za BiH, Godina 1883, Sarajevo, 1883.

Internetski izvori

Zemaljski kontinuitet Bosne i Hercegovine: Virtuelna zbirka državnopravnih dokumenata s komentarima, dostupno na: <https://zemaljskikontinuitetbih.edu.ba/>.

Literatura

Knjige

Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

- Čaušević, Dženana, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: dokumenti sa komentarima*, Sarajevo: Magistrat, 2005.
- Eichler, Eduard, *Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina*, Wien: Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, 1889.
- Kapidžić, Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Kreševljaković, Hamdija, *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, Sarajevo: Islamska dionička štamparija u Sarajevu, 1932.
- Schmid, Ferdinand, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1914.
- Sladović, Eugen, *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: 1915.
- Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta – sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

Članci

- Bečić, Mehmed, “Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini”, u: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2015, br. LVIII, 107-124.
- Bečić, Mehmed, “Das Privatrecht in Bosnien-Herzegowina (1878–1918): Zur Koexistenz österreichischer und ottomanischer Rechtsinstitutionen”, u: *Konflikt und Koexistenz. Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert, Band II, Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien*, ur. Thomas Simon – Gerd Bender – Jani Kirov, Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, Band 305, Frankfurt-am-Main: Vittorio Klostermann, 2017, 71-137.
- Bečić, Mehmed, “Primjena Medželle u postosmanskoj Bosni i Hercegovini”, u: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014, br. LVII, 51-66.
- Bečić, Mehmed, “Historijska i pravna osnovanost primjene Općeg građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. godine”, u:

Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011, br. LIV, 63-79.

Juzbašić, Dževad, “Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine”, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Dževad Juzbašić, Posebna izdanja, knj. CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, 141-154.

Hauptmann, Ferdo, “Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)”, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 101-211.

Kreševljaković, Hamdija, “Iz bosanske trgovine XIX stoljeća”, u: *Narodna starina*, 1922, god. 2, br. 2, 162-164.

Kreševljaković, Hamdija, “Menafi – sanduci (Poljodjelske pripomoćne zaklade) u Bosni i Hercegovini (1866–1878)”, u: *Narodna uzdanica*, Sarajevo 1941, br. IX, str. 23-41.

Kreševljaković, Hamdija, “Stečajevi u Bosni 1867–1877”, u: *Narodna starina*, Zagreb, 1934, god. 13, br. 34, 189-192.

Sučeska, Avdo, “Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974. i 975/1564, 65 i 66.”, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 1996, br. 44-45, 99-132.

COMMERCIAL DISPUTES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: REVIEW OF COURTS, PARTIES, CASES, AND DOCUMENTS OF THE EARLY POST-OTTOMAN PERIOD

Summary

The transformation of commercial law and commercial courts in Bosnia and Herzegovina in the second half of the 19th century took place in two different legal and political contexts. The first is tanzimat – during the Ottoman rule, and the second is the reform under Austro-Hungarian occupation. In both of these contexts, there was a break with the previous order with the reception of new and foreign models.

This paper seeks to take the first steps in elucidating the commercial litigation and the development of commercial law in Bosnia and Herzegovina during the last decade of Ottoman and the first five years of Austro-Hungarian rule. The paper concentrates on the following research questions: how the transition of commercial courts from the Ottoman to the new Austro-Hungarian model took place; whether the courts applied the new Ottoman commercial law; who were the judges and who were the parties in the commercial cases; what was the content of the commercial disputes; what documents were used as evidence in commercial disputes.

The research showed that the organization of Ottoman commercial courts in Bosnia did not remain a dead letter on paper, given that in the last phase of Ottoman rule in Bosnia, commercial courts resolved various disputes and bankruptcies of domestic merchants. In doing so, they apparently applied the new Ottoman commercial laws, to the extent that this law was applicable to the trade relations in the country. After the Austro-Hungarian occupation, the Ottoman commercial courts in Bosnia and Herzegovina were abolished, and at the same time commercial cases were transferred to the jurisdiction of regular, ie. district courts. The personnel of these regular

courts was a major and crucial difference from the Ottoman era. Instead of Ottoman judges and domestic merchants, commercial cases in regular courts were now handled by judges from Austro-Hungary.

The paper concludes: most commercial disputes before the district court were related to debt lawsuits, usually debt for goods issued on credit or disputes related to loans; the judicial councils with the new judges applied the rules of Ottoman commercial law on interest; the documents used as evidence in commercial disputes were in the same form as the documents that had been used before the Ottoman Commercial Court.

THE ATTITUDE OF THE AUTHORITIES OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA TOWARDS THE REFUGEES IN SARAJEVO DURING 1941 AND 1942*

Ajdin Muhedinović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
muhedinovicajdin@gmail.com

Abstract: The establishment of the Independent State of Croatia (NDH) produced a period of extreme interethnic violence in Bosnia and Herzegovina, resulting in forced population migrations, both temporary and permanent. In eastern Bosnia and Herzegovina, primarily from insurgent and later predominantly Chetnik attacks, thousands of Muslim refugees fleeing from death sought refuge in ‘safer’ parts of the NDH. Sarajevo, as the closest and, in a wider circle, the biggest city quickly became refugees’ central gathering and rescue point. This paper aims to track the main course of attitude primarily of the local NDH authorities towards the Muslim refugees from autumn 1941 until mid-1942, and the establishment of the Alipašin Most refugee camp.

Keywords: Sarajevo, refugees, Alipašin Most, Great county of Vrhbosna, Merhamet, NDH, Office for Refugees

Apstrakt: Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske (NDH) na prostoru Bosne i Hercegovine nastupio je period ekstremnog međunacionalnog nasilja, što je dovelo do prisilnih migracija stanovništva, privremenih i trajnih. Na istoku Bosne i Hercegovine, najprije od ustaničkih, a kasnije

* This article was created as part of the project *Sarajevo – Center or Periphery?* which was realized in the period from 2019 to 2021 at the University of Sarajevo – Institute of History with the financial support of the Ministry of Education, Science and Youth of Sarajevo Canton.

dominantno četničkih napada, hiljade muslimanskih izbjeglica bježeći od smrti tražile su spas u “sigurnijim” dijelovima Nezavisne Države Hrvatske. Sarajevo kao najbliži, a u širem okruženju i najveći grad, vrlo brzo postaje centralno mjesto okupljanja izbjeglica koje u njemu traže zaštitu. U ovom radu nastoji se prezentirati i analizirati glavna crta odnosa prvenstveno lokalnog nivoa vlasti NDH prema muslimanskim izbjeglicama od jeseni 1941. do sredine 1942. godine, odnosno do osnivanja logora Alipašin Most.

Ključne riječi: Sarajevo, izbjeglice, Alipašin Most, Velika župa Vrhbosna, “Merhamet”, NDH, Ured za izbjeglice

After the occupation, Sarajevo and its inhabitants had to quickly adjust to the new, wartime, everyday life. The first days after the capitulation of the Kingdom of Yugoslavia provoked mixed feelings, and fear and concern certainly prevailed, given the military regime that ruled the streets of Sarajevo. Authorities in various ways propagated complete control and subjugation of the population, promising in return security, peace, order, and progress. In his memoirs, Avdo Humo described the situation in Sarajevo as an “atmosphere of unrest” where Serbs and Jews whose property was heavily looted, were fired in large numbers, and “normal supply to the city was interrupted. There was a serious sense of food shortages. Food speculation was starting to take hold.”¹ Such circumstances in the spring of 1941, however, did not emphasize strongly enough all the war horrors and difficulties that would befall the citizens of Sarajevo in the Second World War. As early as the autumn of 1941, Sarajevo would face the problem of refugees, mostly Muslims from eastern Bosnia and Herzegovina, who sought to find refuge in this city. In this paper, the aim is to outline how Sarajevo turned into a “refugee centre” and to point out the attitude of the authorities of the Independent State of Croatia (NDH) towards this population.

¹ Avdo Humo, *Moja generacija*, Zenica: Vrijeme, 2019, 347.

Sarajevo as a refugee centre

Developments in eastern Bosnia since the establishment of the NDH were extremely detrimental to the Muslim population of this area. Adherence to the NDH by part of the Muslim political elite and intelligentsia is an extremely complex issue. When looking at the causes of such a relationship, it can be concluded that certain elements of Muslim citizenship from national and political beliefs accept the NDH and the Ustasha regime of which they are an integral part or cooperate with it. However, for the most part, these are political groups that after the “Cvetković-Maček” agreement developed complete animosity towards the previous state legal framework, the collapse of which must have caused positive feelings, and the establishment of any new state legal framework, in this case, NDH, provided a certain opportunity for Muslim politics to find a new, more favourable position for itself. The promises that came to the Muslims and their position in the Ustasha ideology, at the very beginning, were tempting and gave them hope that the new state legal framework could be more favourable.² However, it quickly turned out that the circumstances of the emergence of the NDH, as well as the Ustasha policy towards Muslims, had nothing to do with the earlier state legal frameworks and regimes in which Muslims had to find their political position. The NDH was a totalitarian and extremely nationalist creation in which an “Ustasha utopia” was sought with extreme violence.³ The Ustasha’s extreme nationalist policy toward the Serb population manifested itself in Chetnik’s revenge in eastern Bosnia against the Muslim population, and the NDH proved completely incapable, not only

² More on the Ustasha view of Muslims in: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, 1977, 196–201; Nada Kisić-Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*, Zagreb: Školska knjiga, 2009, 19–58; about the impact of the Cvetković-Maček Agreement on Muslim politics, see: Dana Begić, “Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček”, in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 1966, no. 2, 177–191; Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut, 2014, 326–329.

³ Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 109.

of maintaining power in all segments, but also of protecting the civilian population.⁴

In the autumn of 1941, and especially at the beginning of 1942, a large number of Muslims from eastern Bosnia and Herzegovina were forced to flee due to the Chetnik attacks. One of the examples of the suffering of the Muslim civilian population of this area is the case of Foča, which was handed over to the Chetniks by the Italians at the beginning of December 1941.⁵ This case, as well as many others in this area, caused large waves of forced migration of Muslims, who remained completely unprotected and left at the mercy of Chetnik detachments.

Considering that in this paper we follow the attitude of the Ustasha authorities towards Muslim refugees in the area of Sarajevo, it is necessary to draw attention to the fact that the first large group of refugees came to Sarajevo on July 2, 1941, due to insurgent activities in eastern Herzegovina.⁶ From that time until the end of the war, Sarajevo would be a central place for Muslim refugees, mainly from eastern Bosnia and Herzegovina, which was severely affected by Chetnik crimes and the persecution of the

⁴ Daniela Simon, *Religion und Gewalt. Ostkroatien und Nordbosnien 1941–1945*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2019, 150.

⁵ Sanela Schmid, *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Stadt Kroatien 1941 bis 1943/1945*, Berlin: De Gruyter, 2019, 162; on the crimes that took place after the Chetnik occupation of Foča, but also other places in the east and southeast of Bosnia and Herzegovina, more in: Vladimir Dedijer – Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945*, Sarajevo: Svjetlost, 1990, 60–145; Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998; Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo: Svjetlost, 1987, 35–39; Safet Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda – Udruženje pisaca Sandžaka, 1993.

⁶ Miloš Hamović, *Izbjeglice u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd: Filip Višnjić, 1994, 237; Also, Avdo Humo states in his memoirs that the first groups of refugees began arriving in Sarajevo immediately after the war broke out. Humo states that on the second day of the war, “Sarajevo (began) to be filled with refugees.” However, without a more detailed description of these refugees, we can assume that this is a movement of a very heterogeneous group, partly caused by the well-known flight of King Peter II with the Government of General Dušan Simović, but also people who headed for Sarajevo due to war, fleeing uncertainty and hoping for better happiness in the city itself. A. Humo, *Moja generacija*, 345.

Muslim population throughout the war where the total population in the city reached up to 115,000 inhabitants.⁷

From a memo by the county executive of the Great County of Vrhbosna, dated November 18, 1941, we have information that the number of refugees in the entire county was higher than 15,000.⁸ On the other hand, the epidemiological report of the Institute of Hygiene (*Higijenski zavod*) for December 1941 contains information that between 13,000 and 14,000 refugees stayed in Sarajevo during that period.⁹ This data shows that refugees, even in this period, made up a significant percentage of the total population of Sarajevo, which, according to estimations, in 1941 had about 80,000 inhabitants.¹⁰ Such circumstances must, in any case, have had a strong effect on the local government. The population of Sarajevo also had to deal with the new situation because the streets of the city were flooded with refugees. What we do know is that a large number of citizens approached to assist refugees, especially through humanitarian societies such as “Merhamet” (Turkish: ‘for Mercy’) among Muslims. However, the documents also record certain abuses of the situation, where the local population, at the expense of refugees, sought to obtain some benefit from the city institutions that were supposed to help refugees with food, clothing, and other necessities.¹¹

⁷ Marko Atilla Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica: Vrijeme, 2019, 368. Muslim refugees from western and northern Bosnia came in very small numbers to Sarajevo, mostly to places north of the Sava and to Zagreb.

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine (hereinafter: ABiH), Fund: Velika župa Vrhbosna (hereinafter: VŽV), box 18, sig. 11.288.

⁹ ABiH, VŽV, box 1, sig. 83/42.

¹⁰ The data that Sarajevo has 87,000 inhabitants was reached by the City Appropriation Office, which issued consumer cards to the inhabitants of Sarajevo to better regulate the distribution of food products. As stated, “according to the completed consumer cards, based on the submitted applications, it was established that Sarajevo has 87,000 consumers”, *Sarajevski novi list*, 28. juni 1941, 4; See also: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II*, Beograd: Opšta državna statistika, 1938; and on general demographic trends more in: Seka Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, in: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi, zbornik radova*, ed. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 14-16.

¹¹ In a letter dated September 2, 1941, sent to the City Government, the county executive of the Great County of Vrhbosna explicitly emphasizes that he has information that individuals use a difficult

During 1941 and 1942, refugees stayed in Sarajevo, mostly in groups, in facilities designated by the authorities.¹² These are mostly abandoned buildings, schools, student dormitories, and other suitable premises, but a number of refugees, due to the catastrophic conditions in collective housing, tried to organize private accommodation for themselves.¹³ This way of life in Sarajevo was possible only for those refugees who had enough funds to afford it or acquaintances and relatives who provided them with additional assistance; therefore, it is a small part of the refugee population. Accommodation problems were not the biggest challenge for either the refugees or the local government. By the spring and summer of 1941, Sarajevo was in big trouble when it came to feeding the city's population.¹⁴ The arrival of refugees made this problem even greater. The chronic lack of food caused a number of other problems, deepening the existing ones, especially when it comes to the health condition of refugees who had great problems with ordinary diseases, but especially typhus and other infectious diseases that ruled Sarajevo in certain periods. During 1941 and 1942, two waves of the typhus epidemic were recorded in Sarajevo. The first lasted from September to February 1942, and the second began very intensively in March 1942.¹⁵ The epidemiological report states that at this time in Sarajevo, 253 people were infected with typhus, and of that number, 184 were

moment to obtain a certain benefit and visit institutions and private houses. In that sense, the City Government was asked to "take care of these refugees, and to put this unfair work as successfully as possible, so that certain institutions are instructed on the work of the committee that will take care of supply and the needs of these refugees." Historijski muzej (hereinafter: HM), Fond Nezavisne Države Hrvatske (hereinafter: NDH), box 6, sig. 2063; *The Sarajevski novi list* reports that the Great County of Vrhbosna has noticed that an extremely large number of beggars who have nothing to do with refugees have been spotted on the streets of Sarajevo, pretending to be and taking alms from citizens. "Obavijest Velike župe Vrhbosna Uredu za bjegunce", *Sarajevski novi list*, 27. novembar 1941, 4.

¹² M. Hamović, *Izbjeglice*, 246.

¹³ ABiH, VŽV, box 1, sig. 83/42.

¹⁴ Minela Radušić, "Proljeće u znaku promjena: Sarajevo 1941. godine", in: *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, zbornik radova, ed. Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 63.

¹⁵ ABiH, VŽV, box 8, sig. 2710.

refugees.¹⁶ It is for these reasons that refugees were labelled as the main source of infection and as the main problem in solving it.

The local authorities had a big problem with supplying refugees with clothes and shoes from the very beginning of their arrival in Sarajevo. Authorities urged residents to donate clothing and footwear voluntarily, but the response was not so great as to meet the needs of refugees who were mostly barefoot, facing a winter they were not prepared for.¹⁷ The need for clothing in October 1941 was best shown by the instruction of the County executive of Vrhbosna to the City government that in order to provide for the poor and vulnerable population, he had the right to access “measures for forced collection, i.e., redemption”.¹⁸

These conditions and environment were extremely difficult for the refugees and it is only natural that they tried to take care of themselves. In an epidemiological report from the Institute of Hygiene in early 1942, trying to point out the indiscipline of refugees, it was stated that a large number of them left their accommodation without permission, even those who were isolated due to the infection, all in order to go to work.¹⁹ Such actions of refugees unequivocally indicate that they were dissatisfied with what was offered to them and the way they were treated, especially in collective accommodation where unbearable hygienic conditions prevailed. What further affected the indiscipline of the refugees was the incompetence and frivolity of the institutions in charge of caring for them. In the epidemiological report for March 1942, it is stated that “in one dwelling there was a case of 100 new refugees, among whom there were six cases of spotted

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ ABiH, VŽV, box 18, sig. 8482.

¹⁸ *Ibid.* The city government responded to this letter with a letter stating that such an action will not produce the wanted result for several reasons, and as the key reason, it stated that the Sarajevo Bazaar is poor and that, in addition, a series of actions for collecting clothing items were launched in Sarajevo, for many refugees, and those who have donated what they had, use it to the last possibilities. Also, the City government did not agree with the method of forced confiscation and considered that this must first be legally regulated in terms of exactly how many items of clothing an individual may possess so that the surplus can be confiscated. ABiH, VŽV, box 18, sig. 11.060.

¹⁹ ABiH, VŽV, box 3, sig. 991.

fever, while that dwelling had been under quarantine for a full four months, and the quarantine period was just those days”.²⁰ This example is not the only one that illustrates the level of disorganization of government institutions, especially at the local level, which certainly contributed greatly to the growing dissatisfaction of refugees and their desperate position in Sarajevo during this period.

The attitude of the NDH authorities towards refugees until the establishment of the Alipašin Most camp

For the newly established NDH government in Sarajevo, the intensified arrival of refugees represented an enormous problem that local levels of government were unable to solve on their own. Upon the arrival of the first groups of refugees, the City government tried in an elementary sense to ensure food and temporary accommodation.²¹ An article was published in the *Sarajevski novi list*, on September 3, stating that this was the first group of refugees “received by the Sarajevo city municipality” and that these “Muhajir families (Urdu: ‘Muslim immigrants’), when they rest, will return to their homes, since the action to calm down the areas they come from is in full swing and will be completed as soon as possible.”²² This information is important because it indicates that there was an opinion that refugees from eastern Bosnia needed only temporary help and that their return home was believed to be very soon. However, it was only a poor understanding of the situation or a lack of desire for refugees to stay in Sarajevo for longer. The return of refugees to their homeland was difficult to imagine because the NDH could not return the territories occupied by partisans and Chetniks so quickly under its control. In addition, the refugees were to return to an area that had suffered severe material destruction, where their homes and farms had been severely damaged.

²⁰ ABiH, VŽV, box 8, sig. 2710.

²¹ M. Hamović, *Izbjeglice*, 239.

²² “Sarajevska občina prima muhadžire iz istočnih krajeva”, *Sarajevski novi list*, 3. septembar 1941, 4.

It turned out very quickly that refugees would not be a temporary phenomenon in Sarajevo, and the City government cast the problem adrift, dealing with refugees from group to group and calling on the citizens and humanitarian societies such as “Hrvatski radiša” and “Merhamet” to get involved in their care.²³ This way of working did not bring much success. The associations could not act to the extent necessary to take care of all the refugees who, without clothes and shoes, and mostly without accommodation, survived the winter of 1941/1942, when the temperature exceeded –25 degrees Celsius.²⁴ The establishment of the Committee for Refugees at “Hrvatski Radiša” did not contribute to the improvement of the situation with refugees either, whereas the Committee itself could not take any decisions and did not have sufficient financial resources to carry out the tasks entrusted to it.²⁵ This move proved to be just a way for the local government to shift the burden and responsibility for the refugee situation to someone else, and on September 24, the city council informed the Committee that their refugee care would end on October 1 and that it would be fully transferred to it.²⁶ Such (dis) concern by the local government institutions had an extremely bad effect on this population, so a certain part of the refugees decided to go to work in Nazi Germany as the only option that kept them away from inhumane

²³ M. Hamović, *Izbjeglice*, 239-240; Historijski arhiv Sarajevo (hereinafter: HAS), fund: Merhamet (hereinafter: M), box 4, sig. 220. It should also be noted that since the appearance of the first refugees, the Islamic Community has been involved in the collection and distribution of aid on its initiative, where through its highest bodies, Reis-ul-ulema and Ulema-Majlis, encouraged local imams to collect aid for Herzegovinian refugees who were among the first casualties of insurgents. “Sabirna akcija za stradalnike muslimane koje su četnici napali u Istočnoj Hercegovini”, *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, 1941, no. 8, 242-243.

²⁴ Samija Sarić, “Zapisnik Ureda za izbjeglice Velike župe Vrhbosna u Sarajevu od 1. ožujka 1942. godine”, in: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1993, no. 32, 65.

²⁵ Through humanitarian work, the Committee for Refugees at Hrvatski radiša managed to assist around 600,000 HRK during 1941. “Skrb ustaškog odbora za postradale”, *Osvit*, no. 5, 22. 3. 1942, 5.

²⁶ M. Hamović, *Izbjeglice*, 240.

living conditions, but also their return to their homeland.²⁷ The NDH authorities did not prevent such a move by the refugees, on the contrary, it can be said that they used it as one of the mechanisms for resolving the refugee problem and the humanitarian crisis they found increasingly difficult to deal with. This is confirmed by the instruction of the Ministry of the Association to the local authorities in Sarajevo, which states that “refugees and foreign citizens can, regardless of age and gender, go to work abroad.”²⁸ It is important to point out that refugees and foreign nationals are the only two categories of population that could leave the NDH without any conditions and restrictions, and the fact that refugees are placed on the same level with foreign nationals in the NDH speaks of the government’s perception and attitude towards this category of society, that is, about how much hindrance and burden the Ustasha regime was.

The large influx of refugees from the autumn of 1941 immediately showed to all levels of government that humanitarian societies, though able to do a lot, could not be the backbone for resolving the refugee crisis. Therefore, the higher authorities began to look for a new solution and found it in the establishment of the Office for Refugees at the Great County of Vrhbosna on November 5, 1941.²⁹ Thus began the second phase in the care of refugees in which the NDH authorities had far more participation, i.e., the focus shifted from humanitarian societies to the level of the Greater County of Vrhbosna, which should have contributed to a faster, more efficient, and systematic way to resolve the crisis. This, however, did not materialize in practice. The chronic lack of funds could not be compensated even by the Great County of Vrhbosna, which asked the Government for additional funds and proposed to introduce the payment of small contributions on all postal items, train tickets and tickets to cinemas and theatres, and to transfer all donations to the Office for Refugees of the Great County of Vrhbosna because the funds at their disposal “are so small that they are not enough for

²⁷ Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945*, Sarajevo: University press – izdanja Magistrat, 2020, 158.

²⁸ ABiH, VŽV, box 15, sig. 15.816.

²⁹ ABiH, VŽV, box 19, sig. 10.069.

any part of the diet, let alone accommodation, firewood, clothes and shoes for refugees.”³⁰ In response, the Government stated all the aid and finances that had been approved until that moment and explained that there would be no new contributions.³¹ To such a negative response, the Office for Refugees had to devise a way to obtain additional funds and contributions that would ensure the survival of refugees during the winter of 1941/1942. Therefore, in December 1941, a large action was launched to collect humanitarian donations in Sarajevo, which was presented to the population “not as charity, but as a duty.”³² This approach had a partially positive impact, as the city’s population responded to the request for assistance, but in the long run, it had an unfavourable effect on the population’s attitude towards refugees. Due to the incompetence of the authorities, the citizens of Sarajevo had to give refugees a part of their scarce resources which over time necessarily led to the creation of negative emotions and perceptions concerning refugees. Also, the fact that the local government returned to cooperation with humanitarian societies through the mentioned actions of collecting humanitarian aid, partially relieved higher levels of government that gave incentives to various organizations and humanitarian societies to work even harder on this issue.³³

³⁰ ABiH, VŽV, box 1, sig. 11.568.

³¹ ABiH, VŽV, box1, sig. 23.049.

³² “Akcija prikupljanja ‘Pomoći’ u Sarajevu”, *Sarajevski novi list*, 11. decembar 1941, 4. Such actions were also supported by various Muslim social organizations in the way they organized various religious activities which refugees would also attend and where believers would be encouraged and reminded of their obligation to help the vulnerable. The “El-Hidaje” District Committee, in Sarajevo, organized mevlud for gathering and bringing together refugees and the local population. “Posjeta muhadžirima”, *El-Hidaje*, 28. januar 1942, 124.

It is also worth noting that the people of Sarajevo were almost forced to participate and help other actions in which the Ustasha government called for the collection of material and financial resources. In December 1941, when the fundraising campaign for refugees was in full swing, Sarajevans had to give part of their resources to the wounded homeland, Ustasha, and German soldiers, and in the *Sarajevski novi list*, the inhabitants of Sarajevo were publicly called to help equip the newly formed Ustasha unit and contribute all the material means they do not need. “Sarajlije su se pokazali”, *Sarajevski novi list*, 20. decembar 1941, 5; “Sarajlije jeste li odpočeli sa sakupljanjem starih stvari?”, *Sarajevski novi list*, 12. decembar, 1941, 5.

³³ E. Greble, *Sarajevo*, 160. The Ulema Majlis, “El-Hidaje”, and other Muslim organizations and individuals gathered around the Committee of National Salvation, had close cooperation with the

One of the biggest donations made by the Ustasha regime for Muslim refugees in Sarajevo and “Merhamet” as the organization that took the most care of them is the transfer of the textile factory “Šik (Chic)”, which was previously owned by Avram Levi Sadić.³⁴ The news about the awarding of this factory to the company “Merhamet”, presented in the media as “a great gift, (is) the greatest recognition of the work that has wiped out and that will wipe away many tears of the poorest of our beautiful Šeher (Persian and Turkish: ‘city’).”³⁵ However, in practice it looked a little different, the factory worked on supplying refugees with clothes and other textile products, but rarely at full capacity because it often lacked raw materials.³⁶ In this sense, even these moves of the highest levels of government of the NDH, which were presented as a “rare and rich gift”,³⁷ and as a great help to society, cannot be considered as an organized, structured, and thoughtful way of acting in resolving the refugee crisis given the reach they had.

In order to motivate and ultimately succeed in terms of involving Sarajevans in numerous humanitarian actions, the authorities in NDH used propaganda texts in the local press. In one of such texts, the information was used that in Germany, citizens collected four billion Reich marks in voluntary contributions to help their homeland in the war, and of the size and importance of the funds raised “what is even greater is their ideal value and indestructible faith that the entire nation is connected with all layers by

charity “Merhamet” and thus had the greatest importance. Xavier Bougarel, “Islam, a ‘Convenient Religion’? The Case of the 13th SS Division Handschar”, in: *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century*, ed. Xavier Bougarel – Raphaëlle Branche – Cloe Drieu, London – New York: Bloomsbury Academic, 2017, 139.

³⁴ “Sarajevska tvornica tekstila ‘Šik’ dodijeljena dobrotvornom društvu ‘Merhamet’”, *Sarajevski novi list*, 23. 12. 1941, 4; “‘Merhamet’ – Izrabljivanje naše radnice u prošlosti – ‘Merhamet’ za našu gradsku sirotinju i za muhadžire – Dar poglavnika i nova uprava”, *Osvit*, 8. 3. 1942, 6.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ The shortage of raw materials was more pronounced as the war progressed. Materials were becoming increasingly difficult to access, and there were more and more homeless refugees. That is why, for example, in the middle of 1944, this factory worked with “barely 10% of its normal work, capacity, although it should work even more.” HAS, M, box 3, sig. 1201.

³⁷ “Sarajevska tvornica tekstila ‘Šik’ dodijeljena dobrotvornom društvu ‘Merhamet’”, *Sarajevski novi list*, 23. 12. 1941, 4.

a common better destiny.”³⁸ These actions, but also the homogeneity of the German nation in which “the thought *one for all, all for one!* settled in every single German”, justify the military “successes” of Germany.”³⁹ Such texts aimed to achieve the homogenization of the population and to motivate further aid of all the activities of the Ustasha army and civilian authorities. However, Sarajevans were also forced to help refugees in other cities, such as Mostar.⁴⁰ Particular attention was paid to the role of Muslim women in the care of refugees, primarily the acceptance of orphans, which was often pointed out in a negative sense. That is, it was pointed out that Muslim women in this aspect must make a much greater contribution, which individuals considered insufficient.⁴¹

When, already in the winter of 1941, found themselves in an extremely difficult situation, left to solve the refugee problem on their own, the Office for Refugees launched several moves aimed exclusively at the Muslims of Sarajevo. Before Eid, an appeal was sent to the “Muslim citizens” to hand over their sacrifices and sacrificial meat to the Office for Refugees, which will also direct them to the kitchens where meals are prepared for refugees.⁴² A conference was held, in the organization of the great executive of the Great County of Vrhbosna, Ismet-beg Gavrankapetanović, where wealthy Sarajevo citizens were invited. Considering that the list of all those who responded to the county executive with the number of their contributions was presented in the *Sarajevski novi list* it is evident that this is almost exclusively the Muslim elite of Sarajevo, in which Gavrankapetanović

³⁸ “Njemački je narod žrtvovao dobrovoljno u osam zimskih pomoći preko 4 milijarde RM”, *Sarajevski novi list*, 12. 12. 1941, 8.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ The citizens of Sarajevo were required to donate a certain amount of clothing, food, and ultimately money for refugees in Mostar, although for several months they have been intensively and regularly donating material and funds to refugees in Sarajevo. In the end, in addition to material funds, 9,000 kuna was collected in this action for Mostar refugees. “Skrb za nemoćnike u Mostaru”, *Osvit*, br. 4, 15. 3. 1942, 4.

⁴¹ Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017, 390-391.

⁴² “Apel muslimanskom građanstvu”, *Sarajevski novi list*, 28. decembar 1941, 4.

obviously had the highest hopes to provide any additional finances to help refugees.⁴³

At the beginning of 1942, the Office for Refugees of the Great County Vrhbosna, in addition to the lack of finances, also encountered the demand for debts incurred with various institutions with which they cooperated in assisting refugees. The funds available to the Office for Refugees from its establishment until February 10, 1942 “amounted to exactly 2,300,000 kuna, of which 1 million kuna were paid to the Appropriation Office immediately upon receipt of these funds.”⁴⁴ The same report from the Office for Refugees stated that the indicated amount of money covered about 2 kuna per day, per refugee, although they calculated that they needed 11 kuna without heating.⁴⁵ This is perhaps the best indicator of the gap between the available and necessary means to ensure the minimum living conditions for refugees. Due to the accumulated debts, the City Appropriation Office requested, from the Office for Refugees, an urgent payment of a part of the total debt of 1,477,253 kuna.⁴⁶ Given that the debt could not be paid, and that the City Appropriation Office threatened to suspend all groceries, there was a real possibility of interruption of work and the provision of any form of assistance to refugees. A commission that was formed at the end of February 1942 tried to solve the problem by visiting all the refugee settlements and determining the key problems that existed. For this difficult situation between the Office for Refugees and the City Appropriation Office, the commission tried to solve it by sending the Ministry of the Association 3,000,000 kuna to the Office for Refugees, which would immediately pay the debt of 2,058,188.10 kuna, and depositing the rest in the current account of the City Appropriation Office while, at the same time, Ministry of Crafts, Wholesale and Trade provided the Appropriation

⁴³ “Uspjela konferencija u velikoj župi u svrhu pomaganja naših stradalnika”, *Sarajevski novi list*, 18. 12. 1941, 5.

⁴⁴ Bošnjački institut (hereinafter: BI), Drugi svjetski rat – ratni zločini (hereinafter: DRS-RZ), 3/VII-17.

⁴⁵ BI, DSR-RZ, 3/VII-17.

⁴⁶ *Ibid.*

Office with the procurement of all these basic materials and food supplies that were spent on refugees in order to rehabilitate the poor supply situation and provide food for the population of Sarajevo.⁴⁷

Precisely because of this policy towards refugees, the period of the first half of 1942 was one of the most difficult stages for refugees in Sarajevo. The epidemiological situation in the city deteriorated dramatically, and a large number of people on the streets posed an increasing security threat to local authorities, primarily the German military. In such circumstances, the German military authorities decided to remove the refugees from Sarajevo and sent such an order to the NDH authorities.⁴⁸ German interference in the internal affairs of the Independent State of Croatia, as a rule, introduced a certain dynamic into the process of resolving any issue. It was the same with the refugees in Sarajevo. It was unacceptable for the Germans to welcome another winter with streets full of refugees and an unrestrained epidemic of typhus and other infectious diseases. For this reason, the NDH authorities started implementing certain measures. One was to encourage and help refugees to return to their homes, thus trying to get rid of some of the refugees, but also to gain a double benefit by organizing agricultural activity in an area that was completely devastated at the time.⁴⁹ This measure was more of an “ideal option” for the Ustasha regime than it was actually feasible, possible, and useful for refugees because even those who decided to return found only devastated and destroyed homes and looted properties in late spring when they could hardly provide themselves with food for the coming winter.⁵⁰ The NDH authorities completely failed when it comes to supplying returnees to the affected areas. After the recapture of Foča, the return of refugees was intensified by the Ustashas and the occupying forces, and the population of the town was provided with 9,200 kg of corn.⁵¹ This

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ M. Hamović, *Izbjeglice*, 256.

⁴⁹ HM, NDH, box 16, sig. 4231.

⁵⁰ BI, DSR-RZ, 1/IV-15

⁵¹ *Ibid.*

problem was pointed out by the local authorities in Foča, who wrote to the Ministry of the Association that “all hope has been placed in higher authorities who knew that, this attacked and afflicted population has been starving for six months and that after the establishment of the Croatian government in Foča it will be possible to get at least the most necessary thing – and that is a piece of bread. It must be honestly admitted that this population – and especially the refugees – were terribly disappointed and all foreboding for the future when it is seen that after a month of establishing Croatian rule, just a single wagon of corn per 25,000 souls arrived ... Thus, the amount of food arrived for this month would be 0.2 dkg of corn per person – and for cash.”⁵² This situation particularly affected refugees whose condition was “so desperate that the first cases of starvation began.”⁵³ This example supports the opinion that the main and basic goal was to relieve Sarajevo of refugees in all possible ways, without paying attention to the consequences of certain actions for the civilians.

Since the return to their homes was not possible to the extent that Sarajevo would be free of refugees, at the beginning of 1942, more and more work was done on moving refugees to “more peaceful areas.” This also turned out to be a bad solution, because in other large counties they did not want to accept this kind of problem. Thus, those from Bosanska Gradiška informed the Great County of Vrhbosna not to send new refugees because “everyone will return from where they were sent.”⁵⁴ The problem was that local refugees were quite sufficient in smaller communities and that the small number of refugees in places like Bosanska Gradiška caused major problems for local authorities. However, the situation in Sarajevo had to be resolved in a certain way, and in the spring of 1942, with increasing pressure from the German military authorities, it was decided to start building a refugee camp. In the epidemiological report of the Hygiene Institute for April, the idea of building a refugee camp in the area of Alipašin Most is

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ ABiH, VŽV, box 14, sig. 20.417.

mentioned for the first time.⁵⁵ The reason why the eviction of refugees from Sarajevo did not start earlier is the extremely difficult winter, which made it impossible to build barracks anywhere in the vicinity of the city. After the German and Croatian representatives visited the location of Alipašin Most, it was marked as suitable, for several reasons. First of all, near the camp, there was a railway station through which material for the construction of barracks would be brought from Zavidovići. In addition, there was a large Jewish agricultural land in the immediate vicinity on which it was planned for the refugees to perform certain agricultural activities.⁵⁶ The entire campaign for the eviction of refugees from Sarajevo was positively assessed and encouraged in the press as one of the basic ways to resolve this issue. In *Osvit*, it was propagated that “it is urgent to displace all unemployed refugees from the city to Ilidža and further west from *Sarajevsko polje* ...”, and the main reasons for this procedure are “... the sudden spread of infectious diseases among them.”⁵⁷

The construction of the Alipašin Most camp began on April 11, when the first wagons with materials for the construction of barracks intended for the accommodation of refugees arrived from Zavidovići.⁵⁸ Simultaneously, with the start of the construction of the camp, the Office for Refugees organized a list of refugees via private houses to check their health and prepare them for deportation.⁵⁹ The deadline for the construction of the planned 30 barracks, June 16, could not be met, but that did not prevent the Germans from starting the eviction of refugees from Sarajevo towards Alipašin Most on May 20.⁶⁰ At that time, only nine barracks and basic support facilities were ready, which caused considerable overcrowding in the camp itself. Since certain places in eastern Bosnia were again placed under Ustasha control, large numbers of refugees went to their homes. More precisely,

⁵⁵ ABiH, VŽV, box 8, sig. 2710.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ “O.Z: Srž izbjegličkog pitanja”, *Osvit*, br. 6, 29. 3. 1942, 4.

⁵⁸ ABiH, VŽV, box 2, Sig. 1231.

⁵⁹ ABiH, VŽV, box 9, Sig. 6952.

⁶⁰ ABiH, VŽV, box 2, Sig. 1231.

8,474 refugees returned to their homes, while in May, 3,241 refugees were housed in the Alipašin Most camp.⁶¹ By the end of the relocation process, which continued in the first days of June as well, the number rose to 4,445 refugees in the camp.⁶²

These moves by local authorities, aided by German military authorities, “cleansed” Sarajevo of refugees. On June 1, 1942, only 406 remained out of 12,121 refugees that were present at the end of April.⁶³ However, the situation did not improve for the refugees who were transferred to the Alipašin Most camp. A letter sent by the deputy of county executive to the Ministry of the Association on May 28, 1942, shows all the incompetence and disorganization of the Ustasha authorities in resolving the refugee issue. Namely, the letter states that the newly opened camp in Alipašin Most and the refugees in it, but also about 2,000 refugees in Sarajevo who need to go to the camp, have not “received a single piece of bread except soup for more than eight days” and “... if the requested food does not arrive by Saturday 30. in May, the refugee camp in Alipašin Most will be disbanded.”⁶⁴ In addition, the staff and management of the camp, at the very beginning of its work, were not equipped as intended, which prevented them from providing the refugees with the services they needed. The situation continued to depend heavily on “Merhamet” and other Muslim societies and organizations such as “El-Hidaje” and “Mladi muslimani” (‘the Young Muslims’).⁶⁵ The attitude towards refugees in the camp did not improve significantly either. They were still credited with indiscipline and cultural backwardness, and it was not uncommon for refugees to be evicted from barracks to temporarily house the army.⁶⁶ The difficult situation persisted when it

⁶¹ ABiH, VŽV, box 16, sig. 13.597.

⁶² M. Hamović, *Izbjeglice*, 257.

⁶³ ABiH, VŽV, box 16, sig. 13.597.

⁶⁴ BI, DSR-RZ, 3/VII-17.

⁶⁵ Armina Omerika, *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918–1983)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014, 94.

⁶⁶ Hajra Marjanović, “Teški uslovi snabdijevanja građana”, in: *Sarajevo u Revoluciji III*, ed. Nisim Albahari et al., Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1979, 725.

comes to the nutrition of refugees as well. From the camp ambulance, Dr. Isak Samokovlija informed the Great county of Vrhbosna that the situation with the nutrition of refugees is extremely dramatic because an increasing number of elderly people and children are ill and that they are going to die of starvation if something is not done soon because as explicitly stated, “nutrition of children is slightly better, but it does not exceed one-third of the required calories.”⁶⁷ A similar letter was sent by the camp manager to the Office for Refugees, focusing on about 1,500 children under the age of 15, whose condition he describes in these words:

“In addition to 5–10 dkg of bread given to them according to the sent flour, they used to get three, now two soups a day, made of greens, which, when put in 25 children’s pots cannot have any meaning or give colors, let alone density and taste, and a huge number of children’s guts cannot tolerate it at all, as during the months of exile they had to spoil the delicate digestive organs from lean food and corn. Under such conditions, any care is of little help, and the weakness of children, mortality, and disease rise sharply and take away more and more young lives who were on the verge of benefiting their community. In the crowds, they lie motionless, on the corners of the barracks, in the mothers’ laps, in the numb bodies roams the apparition of hunger and death, at a time when the entire nature around them is green, luring them from their mothers who silently bury them one by one.”⁶⁸

Such letters to the local authorities of the Independent State of Croatia show that their primary interest was for the refugees to be removed from the streets of Sarajevo. Their relocation to the Alipašić Most camp did not improve the general situation. On the contrary, in certain segments, it has significantly worsened. Those refugees who returned home very quickly had to flee again and seek new refuge due to Chetnik’s attacks. Overall, the opening of this camp gave the NDH authorities only an illusion of an improved situation, but in reality, it further deepened the problem, especially in the later period when the influx of refugees reached its peak and

⁶⁷ ABiH, VŽV, box 26, sig. 73/42.

⁶⁸ ABiH, VŽV, box 26, sig. 26.616.

when the camp became a place of extremely difficult living conditions.⁶⁹ For these reasons, but also the suffering of the Muslim population as a whole, a “Committee of National Salvation” was organized in Sarajevo on August 26, 1942, which included mostly prominent Muslim politicians and intellectuals, and the main goal was to contribute to the protection of Bosnian and Herzegovinian Muslims.⁷⁰

Conclusion

The arrival of the first groups of refugees in Sarajevo in 1941 was not taken seriously enough by the local authorities of the Independent State of Croatia, who in that period focused on organizing and strengthening local government bodies and the started Uprising. With the first groups of refugees, the local authorities dealt with individual cases, taking care of each new group of refugees separately. However, in the autumn of 1941, the influx of refugees, caused by Chetnik’s crimes in eastern Bosnia and Herzegovina, was extremely large. At that time, the local authorities, in the absence of funds for significant undertakings, transferred the resolution of this issue to humanitarian associations. This very quickly proved to be completely inefficient because the humanitarian societies could not accommodate and take care of thousands of refugees, so the problem was returned to the local government bodies of the Independent State of

⁶⁹ The situation of refugees in Sarajevo was described by Esad Čengić: “Refugees who arrived in Sarajevo were housed in ruins and unfinished houses, in barracks that were not intended for housing, in abandoned apprenticeships and dormitories, as well as in scarce spaces in private houses. A large number of the children of these refugees were often placed outside Sarajevo, which separated the children from their parents. In addition to the general insecurity and hunger, the culmination of the troubles that these victims went through were epidemics of various diseases.” Esad Čengić, “Ponovo na partijskom radu u Sarajevu”, in: *Sarajevo u Revoluciji III*, ed. Nisim Albahari et al., Sarajevo: Istorijski Arhiv, 1979, 587.

⁷⁰ Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, 2016, 271. More on the “Committee of National Salvation”, in: N. Kisić-Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, 340-348; Adnan Jahić, “Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)”, in: *Historijska misao*, 2015, no. 1, 181-206.

Croatia in Sarajevo. The first serious move of the Ustasha regime was the establishment of the Office for Refugees at the Great county of Vrhbosna in mid-November 1941, which aimed to keep total records and all affairs related to the refugee population.

However, even the Office for Refugees failed to involve the highest authorities of the NDH in resolving the refugee issue, which was necessary to create long-term solutions for thousands of people who could not return to their homes. Therefore, representatives of the Ustasha regime took various measures, such as sending refugees to work in Nazi Germany, emigrating them to “safer” places in the NDH, or returning home to places that were again placed under the control of the NDH. In order to overcome the humanitarian crisis of late 1941 and early 1942 in Sarajevo, the Office for Refugees and the Great county of Vrhbosna increasingly relied on humanitarian societies and the charity of citizens. The resources available to the Great county of Vrhbosna were not sufficient for the needs of refugees, which at certain stages brought the local level of government into conflict with higher levels, however, no significant results were achieved. The long-term inability of the Ustasha regimes, and especially the local level of government, to cope with the refugee crisis in Sarajevo forced the German military authorities to react at the very beginning of 1942 because, in their eyes, refugees became an increasing risk factor for general health and security.

Then the idea of establishing a refugee camp on the location Alipašin Most entered the sphere of solutions, as a place where refugees should be collectively relocated, removed from Sarajevo and accommodated in controlled conditions, and organized a place to live. With the establishment of the camp, the situation of refugees did not improve. The camp only served to move the refugees out of the city, and very quickly the food supply chain fell into a huge crisis, which meant mere survival for the refugees in the camp and extremely inhumane living conditions.

SOURCES AND LITERATURE

Archival sources

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Velika župa Vrhbosna (VŽV)

Bošnjački institut (BI), Sarajevo, Zbirka: Drugi svjetski rat – ratni zločini (DRS-RZ)

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Merhamet (M)

Historijski muzej (HM), Sarajevo, Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH)

Published sources

Dedijer, Vladimir – Miletić, Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945*, Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Beograd: Opšta državna statistika, 1938.

Čekić, Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996.

Newspapers

El-Hidaje

Glasnik Islamske vjerske zajednice

Osvit

Sarajevski novi list

Literature

Books

Bandžović, Safet, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda – Udruženje pisaca Sandžaka, 1993.

- Bougarel, Xavier, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020.
- Greble, Emily, *Sarajevo 1941–1945*, Sarajevo: University press – izdanja Magistrat, 2020.
- Hamović, Miloš, *Izbjeglice u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd: Filip Višnjić, 1994.
- Hoare, Marko Atilla, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica: Vrijeme, 2019.
- Humo, Avdo, *Moja generacija*, Zenica: Vrijeme, 2019.
- Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, 2016.
- Jahić, Adnan, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut, 2014.
- Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017.
- Jelić-Butić, Fikret, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, 1977.
- Kisić-Kolanović, Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*, Zagreb: Školska knjiga, 2009.
- Omerika, Armina, *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918–1983)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014.
- Redžić, Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo: Svjetlost, 1987.
- Redžić, Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998.
- Simon, Daniel, *Religion und Gewalt. Ostkroatien und Nordbosnien 1941–1945*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2019.

Shmid, Sanela, *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Stadt Kroatien 1941 biss 1943/1945*, Berlin: De Gruyter, 2019.

Articles

- Begić, Dana, “Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček”, in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1966, no. 2, 177-191.
- Bougarel, Xavier, “Islam, a ‘Convenient Religion’? The Case of the 13th SS Division Handschar”, in: *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century*, ed. Xavier Bougarel, Raphaëlle Branche, Cloe Drieu, London – New York: Bloomsbury Academic, 2017, 137-161.
- Brkljača, Seka. “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, in: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, Sarajevo: Institut za historiju, 2012, 9-29.
- Čengić, Esad, “Ponovo na partijskom radu u Sarajevu”, in: *Sarajevo u Revoluciji III*, ed. Nisim Albahari et al., Sarajevo: Istorijski arhiv, 1979.
- Jahić, Adnan, “Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)”, in: *Historijska misao*, Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, 2015, no. 1, 181-206.
- Marjanović, Hajra, “Teški uslovi snabdijevanja građana”, in: *Sarajevo u Revoluciji III*, ed. Nisim Albahari et al., Sarajevo: Istorijski arhiv, 1979, 723-730.
- Radušić, Minela, “Proljeće u znaku promjena: Sarajevo 1941. godine”, in: *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 51-70.
- Sarić, Samija, “Zapisnik Ureda za izbjeglice Velike župe Vrhbosna u Sarajevu od 1. ožujka 1942. godine”, in: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: AUBiH, 1993, no. 32, 63-71.

ODNOS ORGANA VLASTI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE PREMA IZBJEGLICAMA U SARAJEVU TOKOM 1941. I 1942. GODINE

Sažetak

Dolazak prvih skupina izbjeglica u Sarajevo tokom 1941. godine nije prihvaćen s dovoljnom ozbiljnošću od lokalnih vlasti NDH koje su se u tom periodu fokusirale na organiziranje i učvršćivanje organa lokalne uprave i započeti Ustanak. Prvim grupama izbjeglica lokalne vlasti su se bavile pojedinačno brinući se o svakoj novoj grupi izbjeglica posebno. Međutim, u jesen 1941. godine priliv izbjeglica, uzrokovan četničkim zločinima u istočnoj Bosni i Hercegovini, bio je izuzetno veliki. Tada su lokalne vlasti, u nedostatku sredstava za značajnije poduhvate, rješavanje ovog pitanja prebacile na humanitarna udruženja. To se vrlo brzo pokazalo potpuno neefikasnim, jer ni humanitarna društva nisu raspolagala kapacitetima smještaja i zbrinjavanja više hiljada izbjeglica, pa je problem vraćen na organe lokalne uprave NDH u Sarajevu. Prvi ozbiljan potez ustaškog režima bio je formiranje Ureda za izbjeglice pri Velikoj župi Vrhbosni sredinom novembra 1941. godine, koji je imao za cilj da vodi ukupnu evidenciju i sve poslove u vezi s izbjegličkom populacijom. Ipak, ni Ured za izbjeglice nije uspijevaio uključiti najviše organe vlasti NDH u rješavanje izbjegličkog pitanja, što je bilo neophodno da bi se stvorila dugoročna rješenja za hiljade ljudi koji se nisu mogli vratiti svojim domovima. Stoga su predstavnici ustaškog režima pristupali raznim mjerama, poput slanja izbjeglica na rad u nacističku Njemačku, njihovog iseljavanja u "sigurnija" mjesta NDH ili povratka kućama u mjesta koja su ponovno stavljena pod kontrolu NDH. Kako bi se prevazišla humanitarna kriza s kraja 1941. i početka 1942. godine u Sarajevu, Ured za izbjeglice i Velika župa Vrhbosna su se sve više oslanjali na humanitarna društva i dobročinstvo građana. Sredstva kojima je raspolagala Velika župa Vrhbosna nisu bila dovoljna za potrebe

izbjeglica, što je u određenim fazama dovelo lokalni nivo vlasti u sukob s višim nivoima, međutim, značajniji rezultati nisu postignuti. Dugoročna nesposobnost ustaških režima, a naročito lokalnog nivoa vlasti, da se nose s izbjegličkom krizom u Sarajevu primorala je već na samom početku 1942. godine njemačku vojnu vlast da reagira jer su u njihovim očima izbjeglice postajale sve veći faktor rizika za opće zdravlje, ali i sigurnost. Tada je u sferu rješenja ušla ideja o osnivanju izbjegličkog logora na lokaciji Alipašin Most, kao mjesta na koje bi trebalo kolektivno izmjestiti izbjeglice, udaljiti ih iz Sarajeva i u kontroliranim uvjetima smjestiti, organizirati im prostor za život i prehranu. Osnivanjem logora stanje izbjeglica nije se popravilo. Logor je poslužio samo da se izbjeglice izmjestite iz grada, a vrlo brzo lanac snabdijevanja hranom upao je u ogromnu krizu, što je za izbjeglice u logoru značilo puko preživljavanje i izrazito nehumane uvjete za život.

ŽIVOT U SARAJEVU POD ANGLOAMERIČKIM BOMBAMA (1943–1945)

Sanja Gladanac-Petrović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

sanja.gladanac@iis.unsa.ba

Apstrakt: U članku se analizira angloameričko bombardovanje grada Sarajeva i njegove okoline 1943–1945. godine. Na osnovu izvorne građe lokalne provenijencije i onovremene štampe autorica opisuje vazdušne napade, rekonstruiše dešavanja na terenu nakon bombardovanja, te ukazuje kako na neposrednu opasnost iz vazduha reaguju organi narodne zaštite, lokalni organi uprave i stanovništvo. Naglasak je stavljen i na provođenje preventivnih mjera zaštite (izgradnja mreže javnih skloništa, zamračivanje stanova), materijalno razaranje i ljudsko stradanje, kao i sanaciju nastale štete. Kroz razmatrane aspekte vazdušnih napada na grad reflektuju se teške sudbine i okolnosti u kojima su Sarajlije živjele tokom Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, bombardovanje, Sarajevo, svakodnevnicna, skloništa, Narodna zaštita, žrtve

Abstract: The article analyzes the Anglo-American bombardment of the city of Sarajevo and its surroundings from 1943 to 1945. Based on the original sources of local authorities and the press at the time, the author describes aerial attacks and reconstructs the events on the ground after the bombardment and points out how the organs of local civil protection, local authorities, and population reacted. Emphasis was placed on the implementation of the preventive protective measures (construction of a network of public shelters, blackouts of residences), material destruction, human tragedy and the repair of the damage that occurred. The considered aspects of air attacks on the town reflect the difficult destinies and social

deviations (theft, rise of prices) in which the town dwellers lived during the Second World War.

Keywords: World War Two, bombardment, Sarajevo, everyday life, shelters, civil protection, victims

U razgovorima predstavnika savezničkih sila o međusobnoj saradnji i koordinisanom oružanom djelovanju protiv Sila Osovine i njihovih kolaboracionista svoje mjesto našlo je i jugoslovensko ratno područje. Na konferenciji u Teheranu (28. 11 – 1. 12. 1943) usaglašeno je da dotadašnja opskrba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) od nekoliko oskudnih pošiljki bačenih iz aviona preraste u konkretnu pomoć u vidu prehrambenih namirnica, oružja i akcija komandosa.¹ Saveznički angažman je pojačan s oslobađanjem Južne Italije i stvaranjem uslova za organizovan vazdušni prodor preko Balkana dalje prema Austriji i južnoj Njemačkoj, a kasnije tokom 1944. godine ka Mađarskoj i Rumuniji. Iz aviobaza u okolini Barija i Foggie američki i britanski avioni prelijetali su Jadransko more i bombardovali strateške ciljeve najprije na obali, a kasnije sve dublje u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.² Prvi na udaru bili su dalmatinski gradovi (Split, Zadar, Šibenik, Trogir, Metković)³ koji su intenzivno napadani tokom jeseni 1943. godine jer su viđeni kao eventualna desantna osnovica. Narednog proljeća, kako su se mijenjali saveznički strateški ciljevi, bombarderska meta pomjerila se sjevernije, na gradove koji gravitiraju Mađarskoj (Slavonski Brod, koji je pri tom bio i važno željezničko

¹ Winston C. Čerčil, *Drugi svjetski rat*, tom V, Beograd: Prosveta, 384.

² Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu; Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.–1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, 18.

³ Marica Karakaš Obradov, "Saveznički zračni napadi na Split i okolice i djelovanje Narodne zaštite u Splitu tijekom Drugog svjetskog rata", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povijesnicu, 2008, br. 61/2, 323-349; Ista, "Saveznička bombardiranja Šibenika u Drugom svjetskom ratu", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, br. 3, 883-894; Kazimir Pribilović, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu; Kronika događaja*, Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2006.

čvorište).⁴ Nakon susreta Winstona Churchilla i Josipa Broza Tita u Caserti avgusta 1944. godine savezničke vazduhoplovne aktivnosti, u sadejstvu sa partizanskim kopnenim snagama, usmjerene su na rušenje saobraćajnih komunikacija na širem prostoru između Ljubljane i Beograda (naročito onih saobraćajnica koje povezuju Beograd – Solun – Sofiju i koje vode iz doline Save ka Jadranskoj obali), te na ometanje neprijateljskog saobraćaja na Jadranu i Dunavu.⁵ Intenzivirane akcije iz vazduha tokom dvije ratne godine (1943–1944) imale su višestruk cilj: uticati na vojne i strateške potencijale njemačkih oružanih snaga – izbacivanje iz ratnog stroja vojnika, borbenih sredstava, privrednih objekata koji su radili za njemačku ratnu privredu, obmanjivanje neprijatelja da je moguće angloameričko iskrcavanje na Balkan, ometanje prebacivanja njemačkih trupa iz Grčke i Albanije na italijansku teritoriju ili drugo ratište – te demoralizatorski uticati na domaće stanovništvo da napusti gradove kako bi neprijatelj ostao bez radne snage, a s druge strane jačao Narodnooslobodilački pokret (NOP).⁶ U okviru spomenutih savezničkih strateških planova i ciljeva grad Sarajevo je bilo samo jedna od usputnih meta na putu njihove realizacije. Sarajevo jeste bilo veliki gradski centar u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH), sa značajnom civilnom populacijom, privrednim postrojenjima, željezničkim vezama, vojnim kapacitetima – vojne kasarne, aerodrom, garnizoni njemačke vojske i oružanih snaga NDH – odnosno svim elementima koji su ga činili bitnom strateškom metom napada, ali grad zbog šireg prostora na kojem je vazdušno manevrisala angloamerička avijacija nije bio njihov primaran cilj, što ga je u konačnici pošteđilo sistemskog uništavanja. Sem u tri navrata (29. novembra 1943, 8. septembra i 7. novembra 1944.

⁴ Marica Karakaš Obradov, "Saveznička bombardiranja Slavonskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata", u: *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006, br. 6, 469.

⁵ Božo Lazarević, *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972, 91.

⁶ Branislav Kovačević, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944*, Podgorica: Pobjeda, 2003, 44.

godine), kada je zbog desetina bačenih bombi centar grada pretrpio značajnija materijalna razaranja i ljudske gubitke, u najvećem broju slučajeva su njegovi rubni dijelovi bili izloženi slabijim zračnim napadima. Američki⁷ i britanski avioni uglavnom su prelijetali Sarajevo dok su letjeli prema drugim metama. Bombardovanje vojnih objekata (kasarne, aerodrom), mostova i željezničkih pruga, motornih vozila pa čak i stambenih naselja prostranog sarajevskog polja odvijalo se u okviru šireg strateškog plana slabljenja njemačkih vojnih potencijala i osvajanja zračnog prostora Austrije, Mađarske, Njemačke. Bez obzira na činjenicu da grad nije bio osnovna meta djelovanja angloameričke avijacije i da nije pretrpio ogromna razaranja koja će izmijeniti njegovu fizionomiju, zračni napadi su ipak uticali na život stanovnika i diktirali djelovanje lokalnih organa uprave.

⁷ Dvije armije američkih vazduhoplovnih snaga naizmjenično su učestvovala na Nezavisnu državu Hrvatsku. Od oktobra 1943. godine borbena je bila angažovana 12. američka vazduhoplovna armija koju je marta 1944. godine zamijenila 15. američka vazduhoplovna armija. O njenoj oružanoj i borbenoj snazi svjedoči podatak da je krajem aprila 1944. godine raspolagala s 12 bombarderskih grupa od 1.500 aviona. Isprva se u vazduhoplovnim akcijama intervenisalo u manjim grupama od 18 do 24 aviona, u zbijenoj formaciji radi lakše odbrane od napada njemačkih lovaca. B. Kovačević, *Savezničko bombardovanje*, 30. Prema hronologiji borbi američkih zračnih snaga tokom Drugog svjetskog rata koju su izradili Kit C. Carter i Robert Mueller, kao dodatak sedmotomnom izdanju *The Army Air Forces in World War II*, američke vazdušne snage su u pet navrata učestvovala u nadlijetanju ili napadu na šire sarajevsko područje. U takvim akcijama 12. američka vazduhoplovna armija (*12 American force*) bila je angažovana 14, 25. i 29. novembra 1943, dok je 15. vazduhoplovna armija (*15 American force*) bila nosilac snažnog vazdušnog napada od 8. septembra 1944. te bombardovanja Sarajeva od 20. novembra 1944. Kit C. Carter – Robert Mueller (pr.), *U.S. Army Air Forces in World War II; Combat Chronology 1941 – 1945*, Washington DC: Center for Air Force History, 1991, 247, 253, 256, 487, 548. Međutim, prema informacijama na internetskoj stranici posvećenoj djelovanju 449. bombarderske grupe koja je krajem 1943. godine pridružena 15. američkoj vazduhoplovnoj armiji, proizilazi da je bilo više nadlijetanja ili vazdušnih napada na Sarajevo. Dotična bombarderska grupa u tri navrata učestvovala je u vojnoj misiji čija je meta bilo Sarajevo (6, 20. i 21. novembra 1944). “List of Missions by date, The 449th Bomb Group(H)”, dostupno na: <https://449th.com/list-of-missions-by-date/> (pristupljeno: 8. 5. 2021). Sve to ukazuje da su neprijateljske snage češće vršile vazdušne udare na grad nego što je to bilježila lokalna štampa i Narodna zaštita u svojim dopisima nadležnim vlastima. Vjerovatno su iz evidencije izostali zbog slabe udarne snage i beznačajne materijalne štete.

Ratna epizoda angloameričkog bombardovanja Sarajeva samo se usputno i fragmentarno spominje u istorijskoj nauci.⁸ Za sveobuhvatnije razmatranje ratnih dešavanja u gradu izvan konteksta djelovanja ilegalnih komunističkih aktivista socijalistička historiografija nije bila zainteresovana. Priča o vojnoj pomoći angloameričkih snaga narušila bi izgrađeni narativ o isključivo žrtvama fašističkog terora i partizanima kao jedinim i nezavisnim borcima protiv ustaške vlasti i njemačkih okupacionih snaga u Sarajevu.⁹ U savremenom momentu tema se u medijima prigodno aktuelizira sa svakim novim otkopavanjem angloameričkih bombi koje izrone iz zemlje prilikom realizacije velikih infrastrukturnih objekata.¹⁰ Bez dublje

⁸ Vidi: Nedim Šarac, "Uslovi i pravci razvoja Narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu od novembra 1943. do aprila 1945. godine", u: *Sarajevo u revoluciji*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981, br. 4, 16; Robert J. Donia, *Sarajevo; Biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 223; Emily Greble, *Sarajevo, 1941 – 1945; Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, Sarajevo: University Press, 2020, 205; M. Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske*, 288–297.

⁹ Socijalistička historiografija izbjegavala je spominjati vojni doprinos angloameričkog bombardovanja Jugoslavije konačnom raspletu ratnih dešavanja na Balkanu. U pogledu saradnje NOVJ sa angloameričkim snagama insistirala je na djelovanju njihovih misija pri Vrhovnom štabu NOVJ, prevozu ranjenih partizana na liječenje u angloameričke baze u Italiji, pružanju materijalne pomoći itd. M. Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske*, 36.

¹⁰ Prilikom izgradnje Bingo City Centra pronađene su četiri angloameričke bombe o čemu su pisali brojni sarajevski internetski portali: Dženita Lutvić, "Savezničko bombardovanje. Svjedoci terora iz 1944.: Kako je zemlja u Sarajevu godinama skrivala avionske bombe", *Klix.ba*, 11. 9. 2019, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/svjedoci-terora-iz-1944-kako-je-zemlja-u-sarajevu-godinama-skrivala-avionske-bombe/190911066> (pristupljeno: 7. 4. 2021); Rešad Dautefendić, "Meta savezničkih snaga bila je i željeznička stanica Alipašin most, stradao i izbjeglički logor", *Faktor.ba*, 11. 9. 2019, dostupno na: <https://faktor.ba/vijest/meta-saveznickih-snaga-bila-je-i-ze-ljeznicka-stanica-alipasin-most-stradao-i-izbjeglicki-logor/50982> (pristupljeno: 7. 4. 2021); "Budjenje pacova 8. septembra: Prije 75 godina bombardirano Sarajevo – 200 mrtvih", *Stav*, 8. 9. 2019, dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/budjenje-pacova-8-septembra-prije-75-godina-bombardirano-sarajevo-200-mrtvih/> (pristupljeno: 7. 4. 2021); Nihad Katica, "Lov na generala Lohra / Sedmica pacova ostavila je aviobombe u Sarajevu", *Radio Sarajevo*, 12. 9. 2019, dostupno na: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/sarajevo/350673> (pristupljeno: 7. 4. 2021); Kenan Ćosić, "(Video) Biće još bombi iz Drugog svjetskog rata", *Oslobođenje*, 12. 9. 2019, dostupno na: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/sarajevo/video-bice-jos-bombi-iz-drugog-svjetskog-rata-489133> (pristupljeno: 7. 4. 2021). Jedna vazduhoplovna bomba je otkopana 2013. godine tokom pripremnih radova za izgradnju parkinga na Alipašinom polju, Marija Arnautović, "Uništena bomba iz Drugog svjetskog rata", *Slobodna Evropa*, 18. 11. 2019, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/uklonjena-aviobomba-iz-drugog-svjetskog-rata/25171849.html> (pristupljeno: 7. 4. 2021).

analize i šire kontekstualizacije angloameričkih vazduhoplovnih napada na Sarajevo u publicističkim tekstovima kruži određeni fundus informacija o razaranju grada i izbjegličkog logora na Alipašinom Mostu u okviru operacije *Ratweek*, te o masovnom stradanju Sarajlija i izbjeglica koje su pristigle u grad. Potaknut učešćem u deaktiviranju i otklanjanju pronađenih aviobombi iz Drugog svjetskog rata Sead Vrana, ekspert za neeksplozivna ubojita sredstva Federalne uprave civilne zaštite, u prethodnom broju ovog časopisa (19/2020) donio je tekst koji, oslanjajući se na dokumente jedinica koje su vršile bombardovanje iz sastava Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva i Američkog armijskog ratnog vazduhoplovstva, obrađuje vojni aspekt ovog pitanja, snažno stavljajući akcenat na borbenu snagu avijacije koja je učestvovala u nadlijetanju i bombardovanju grada (tipovi aviona, količina i snaga bombi).¹¹ I dok se taj rad bavi performansama angloameričkih aviona koji su vrebali s neba, ovim člankom ću pokušati rekonstruisati njihova posljedična zbivanja na zemlji. Kroz dostupnu izvornu građu lokalnih organa uprave i zaštite stanovništva (Gradsko poglavarstvo, Narodna zaštita, Režijski odbor za izgradnju javnih skloništa), te onovremenu štampu, fotografije, propagandne plakate istražiću koje su to bile mete vazdušnih napada angloameričkih vojnih snaga, kolika je bila njihova učestalost i preciznost, odnosno razorna moć, te kako su vlasti reagovala na vazdušnu prijetnju, da li su adekvatno odgovorile novim izazovima i kako su se Sarajlije nosile sa svim nedaćama koje je donosila neposredna ratna opasnost.

Najveće i najtragičnije posljedice bombardovanja Sarajeva bili su njegovi ljudski gubici. Broj stradalih Sarajlija teško je preciznije utvrditi zbog nepouzdanosti i nepreciznosti dostupnih izvora. Analizom podataka koje pruža onovremena štampa i dokumenati lokalnih organa uprave te poslijeratni popis žrtava rata pokušaću okvirno utvrditi njihovu brojnost, nacionalnu i polnu strukturu te još jednom propitati pitanje manipulacije žrtava na primjeru Sarajeva. Cilj mi je otvaranjem tih pitanja napraviti barem početni korak u rasvjetljavanju različitih aspekata angloameričkog napada

¹¹ Sead Vrana, "Vazdušna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2020, br. 19, 275-305.

na Sarajevo i stvoriti naučnu osnovu za nastavak traganja za detaljima koji će doprinijeti potpunijem poznavanju i razumijevanju jednog lokalnog ratnog prostora u okolnostima Drugog svjetskog rata.

Preventivne mjere zaštite u iščekivanju vazdušnih napada

Iako se totalni rat vodio daleko od njenih granica, a unutar svojih se oružano obračunavala s partizanskim i četničkim snagama koje su raspolagale samo s artiljerijom, vlasti NDH, poučene iskustvom njemačkih gradova čije su se industrijske zone našle na udaru britanske avijacije, počele su sredinom 1942. godine djelovati u pravcu zaštitne pripravnosti. Svjesne da postoji realna opasnost za napad angloameričkih aviona, naročito na veće gradske sredine kao važne vojne, političke, privredne i saobraćajne centre (Zagreb, Brod, Split, Zadar, Šibenik, Sarajevo, Mostar) razvijaju strategiju izgradnje skloništa kao najsigurnije zaštite od bombardovanja. Prvi u nizu koraka bila je naredba Ministarstva hrvatskog domobranstva od 13. juna 1942. godine da se, radi “zaštite pučanstva od napada iz zraka”, urede *skloništa*, *privremena skloništa* i *zakloni* u svim većim gradskim centrima, među kojima je pomenuto i Sarajevo. Određeno je da se u roku od šest mjeseci izgrade skloništa u postojećim stambenim zgradama i onim koje se nalaze u fazi gradnje, te u objektima u kojima se obavljaju veleobrtnički poslovi s najmanje 30 lica. Prema vlastitim potrebama gradovi su trebali izgraditi i *javna skupna skloništa* kako bi se od razornih bombi, požara i bojnih otrova zaštitilo stanovništva koje bi se u trenutku napada našlo na otvorenom prostoru. Sugerisano je da se kao objekti pogodni za okupljanje i zaštitu više desetina ili stotina ljudi mogu izgraditi razni tipovi skloništa: Schindlerova skloništa, Winkelovi tornjevi, te skloništa u obliku tunela. Stiče se dojam da je država preuzela ulogu stratega – planirala je izgradnju skloništa i zaklona detaljno regulišući njihovu gradnju, uređenje i održavanje – dok je cijeli posao realizacije prebacila na lokalni nivo vlasti.¹²

¹²“Naredba Ministarstva hrvatskoga domobranstva od 13. lipnja 1942. broj VIII-3-1535-42 o izgradnji skloništa, privremenih skloništa i zaklona za zaštitu od napadaja iz zraka”, *Narodne novine*, br. 156, 15. 7. 1942, 1; “Propisnik Ministarstva hrvatskoga domobranstva od 13. lipnja 1942. broj

Tako je u slučaju Sarajeva Gradsko poglavarstvo bilo dužno izgraditi ne samo javna skloništa već i izdavati dozvole i vršiti stručni nadzor gradnje ili uređenja skloništa unutar građevinskih objekata, pri čemu je lokalni ogranak Narodne zaštite kontrolisao poštivanje propisanih standarda gradnje.¹³ Početak djelovanja Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu¹⁴ koincidira sa poduzetim preventivnim mjerama državnih vlasti na zaštiti od vazдушnih napada. S tim u vezi već od septembra 1942. godine Narodna zaštita u Sarajevu pravi početne korake: prati adaptaciju četiri skloništa i pregleda 68 privatnih skloništa, uglavnom u centru grada, pogodnih za smještaj 3500 ljudi, putem sarajevskog *Novog lista* poziva građanstvo na čišćenje tavana od lako zapaljivog materijala kako bi se izbjegli veći požari u slučaju bombardovanja, apeluje da se grade privatna skloništa, podučava stanovništvo kako postupiti za vrijeme zračne opasnosti, poduzima akcije

VIII-3-1536-42 za izgradnju skloništa, privremenih skloništa i zaklona za zaštitu od napadaja iz zraka”, *Narodne novine*, br. 208, 16. 9. 1942, 3-15.

¹³ Historijski arhiv Sarajevo, (dalje: HAS), Fond: Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite Sarajevo (dalje: KNNZS), kutija 1, broj 86/42, 14. 11. 1942.

¹⁴ Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu djeluje od 21. septembra 1942. godine. HAS, KNNZS, kutija 1, broj 19/taj., 6. 10. 1942. Bilo je dio III narodnozaštitnog područja. Narodnozaštitno područje, podijeljeno na župe, kotarove i krugove, oformljeno je radi izvođenja i nadziranja svih radnji iz opsega Narodne zaštite (ranije poznata pod nazivom Civilna zaštita). Potčinjena Ministarstvu hrvatskog domobranstva, Narodna zaštita je podnijela glavni teret zaštite stanovništva NDH tokom angloameričkog bombardovanja uz zadaću da radi na sprečavanju i otklanjanju direktne i indirektno ratne opasnosti i prirodnih nepogoda koje bi mogle ugroziti stanovništvo, privredu i promet. Nakon januara 1944. godine, kada je proglašena *potpuna zaštitna pripravnost za cijelo područje NDH*, primarna zadaća Narodne zaštite bila je zaštita stanovništva i materijalnih dobara od napada iz vazduha te saniranje posljedica eventualnih vazдушnih udara. To je podrazumijevalo dojavu o preletima i napadima neprijateljskih aviona, označavanje početka i kraja vazdušne opasnosti, gašenje požara, otkopavanje zatrpanih osoba pod ruševinama, prevoz poginulih i ranjenih lica i životinjskih leševa, otkopavanje ruševina, popravljavanje oštećenih vodova, uklanjanje bojnih otrova, iseljavanje stanovništva itd. Za vrijeme *potpune zaštitne pripravnosti* morale su se obavezno obavljati sve zaštitne mjere (zamračivanje objekata, uređenje i sklanjanje u javna i kućna skloništa, čišćenje tavana od lako zapaljivog materijala, opskrba kućanstva pijeskom, pribavljanje najnužnije vatrogasne opreme), jedinice Narodne zaštite bile su u potpunoj pripravnosti, a stalnu službu obavljalo je 25% obveznika. U radu Narodne zaštite bili su obavezni učestvovati svi državljani NDH, ukoliko ih u tome nije sprečavala mentalna ili fizička bolest ili važna dužnost u državnoj ili vojnoj službi. Također, omladina uzrasta od 15 godina prolazila je obuku Narodne zaštite i bila joj na raspolaganju. M. Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske*, 72-84.

zamračivanja, provodi vježbe uzbune za građanstvo itd.¹⁵ Sudeći prema poduzetim radnjama na zaštiti stanovništva i ograničavanju materijalne štete nastale pri eventualnom bombardovanju, stiže se dojam da se ozbiljno doživljavala opasnost od vazdušnog napada.

Ona je postajala sve realnijom s obzirom na razvoj situacije na sjevernoafričkom ratištu, odnosno na sve jasniji nagovještaj gubitničkog ishoda za Sile Osovine. Spobjedom zapadnih saveznika otvarala se mogućnost njihovog iskrcavanja u Italiji ili na Balkanu. Bez obzira na konačan odabir, vlasti NDH su mogle očekivati vazdušno bombardovanje svojih gradova. Stoga su od jeseni 1942. godine, kako je prethodno spomenuto, intenzivirale aktivnosti na zaštiti stanovništva, ali su također brinule i o građevinskim objektima stvarajući zalihe materijala potrebnog za njihovu eventualnu popravku (prozorska stakla, cement, kit za prozore itd.).¹⁶

Prvi napadi iz vazduha na grad Sarajevo (1943)

Kako arhivska građa bilježi, prvi udar angloameričkih aviona na Sarajevo dogodio se 25. novembra 1943. godine. U iznenadnom i brzom napadu ispuštene su četiri bombe koje su pale i eksplodirale na području Terezije i Urijan Dedine ulice. S obzirom na njenu neposrednu blizinu, vrlo je vjerovatno da je meta prelijetanja bila obližnja električna centrala na Skenderiji. Iako bombe nisu direktno pogodile nijedan objekat, svojom eksplozijom su izazvale lakša oštećenja na privatnim kućama.¹⁷ Ovaj napad bez žrtava, sa manjom materijalnom štetom, bio je samo uvod u težak napad koji će uslijediti nekoliko dana kasnije.

Dana 29. novembra, dok se grad nalazio u magli, a vedro vrijeme bilo iznad Trebevića, oko 11 sati se na nebu pojavilo 27 angloameričkih aviona, raspoređenih u tri jata po 9 dvomotornih aviona tipa Douglas-Boston. Leteći na visini 2500–3000 m ravnom linijom u pravcu zapad–istok lijevom

¹⁵ HAS, KNNZS, kutija 1, broj 19/taj., 6. 10. 1942; broj 29/taj., 31. 10. 1942; broj 41/taj., 30. 11. 1942.

¹⁶ HAS, KNNZS, kutija 1, broj 1258/taj., 16. 9. 1942.

¹⁷ Ibid, broj 121/taj., 27. 11. 1943.

stranom Miljacke, a suprotnim pravcem pri povratku desnom obalom, avioni su prema procjenama lokalne Narodne zaštite bacili oko 130 bombi. Iskustva iz vježbi za uzbunu koje su obavljane prethodne godine nisu bila od velike koristi Sarajlijama. Prilikom bombardovanja stanovništvo je zahvatila panika. Magla koja se nadvila nad sarajevskom kotlinom ometala je avijatičare da detektuju ciljeve, stoga su bombe bacane nasumično duž Miljacke. Bombe težine 250 kg pale su na gusto naseljene ulice – Cicin Han, Soukbunar, Mjedenica, Bistrik, Medrese, Pirin brijeg, Sagrdžije, Golobrdica, Kečina, Glodina, Čemerlina, Hrgića – što je za rezultat imalo velike materijalne i ljudske gubitke za civilno stanovništvo (vidi sliku br. 1). Direktnim pogocima potpuno je srušeno oko 98 prizemnih i jednospratnih kuća, teže je oštećeno oko 117 kuća koje su se od pada projektila našle udaljene 15–20 m, lakše je oštećeno 100, a 117 stambenih objekata je zadobilo neznatna oštećenja.¹⁸ Takođe su stradali muslimanski vjerski objekti: džamija te Hadži Sinanova tekija kao “jedan od najdragocjenijih kulturno-vjerskih spomenika starog Sarajeva”.¹⁹

¹⁸ U arhivskoj građi fonda Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite (kutija 1, broj 20/44) pronađena su dva izvještaja vezana za bombardovanje Sarajeva 29. novembra 1943. godine. Jedan, Pričuvne narodno zaštitne satnije, datiran je na 7. 1. 1944. godine, a drugi neautorizovan na 4. 12. 1943. Po svom sadržaju, odnosno preciznosti iznesenih podataka, neznatno se razlikuju. U radu ću kombinovano koristiti oba radi detaljnijeg upotpunjavanja slike o dešavanjima na nebu i zemlji sarajevskog gradskog područja, s tim što ću pri navođenju egzaktnih podataka o broju poginulih, ranjenih ljudi i oštećenih objekata koristiti ovaj prvi izvještaj jer je sačinjen od strane jedinice koja je direktno djelovala na terenu i to u trenutku kada se mogla sveobuhvatnije sagledati nastala šteta.

¹⁹ “Sarajevo teško bombardirano. Veliki broj mrtvih i ranjenih – Znatna šteta”, *Novi list*, br. 785, 2. 12. 1943, 3.

Slika 1 – Bistričica, vazdušni napad iz novembra 1943. godine. Izvor: Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Fond: Zbirka fotografija (dalje: ZF), inventarni broj: FNOB 5902.

Ispod ruševina uništenih i oštećenih kuća izvučeno je oko 130 tijela. Zbog razorne moći bombi znatan broj njih je bio toliko unakažen da su ostali neidentifikovani (57). Prilikom bombardovanja ranjeno je oko 150 lica. Do kasno u noć pripadnici Narodne zaštite radili su na izvlačenju ranjenih iz ruševina. Ranjenicima je ukazivana najnužnija medicinska pomoć na licu mjesta, nakon čega su svi upućeni u Državnu bolnicu radi temeljitog ljekarskog pregleda. U narednih desetak dana nastavilo se s otkopavanjem ruševina i iskopavanjem mrtvih, evidentiranjem poginulih i ranjenih, raščišćavanjem puteva, rušenjem pojedinih dijelova razorenih kuća kojima je prijetila opasnost obrušavanja te prijavljivanjem materijalne štete nastale na privatnim objektima.²⁰ O bacanju bombi na dio grada gusto naseljen sirotinjom i stradanju civila lokalni *Novi list* je pisao kao o

²⁰ HAS, KNNZS, kutija 1, broj 20/44, 7. 1. 1944; “Važno upozorenje gradjanstvu”; “Poziv gradjanima oštećenim prilikom bombardiranja”, *Novi list*, br. 787, 4. 12. 1943, 5.

“zločinačkom bombardiranju Sarajeva, ili bolje rečeno, sarajevske sirotinje”. Igrajući na kartu emocija kod muslimanskog stanovništva, potencirano je da su bombardovane četvrti naseljene “izključivo muslimanskom sirotinjom”, čime se želio pojačati, ili ukoliko je prethodno izostao stvoriti, otpor i neprijateljstvo muslimanskog stanovništva protiv angloameričkih snaga i snažnije ih vezati za ustaški režim koji im se nametao kao njihov zaštitnik.²¹ Na tom tragu bio je i komentar muslimanskog lista *Osvit* koji je konstatovao da su nasumice bačene bombe trebale da “unesu paniku i pokolebaju visoki moral građanskoga pučanstva”, ali napad na civilno stanovništvo Sarajeva “izazvao je strahovito zaprepašćenje, prezir i mržnju čak i kod onih pojedinaca, koji nijesu nikako vjerovali da su se Englezi (...) pokazali ništa drugo nego profesionalne ubice nevinoga pučanstva, posebno žena i djece”.²² Težina navedenih optužbi pojačavana je tvrdnjama da su žrtve bombardovanja bile i muhadžiri / izbjeglice koji su, bježeći “goli i bos i izpred zvjerskih banda sastavljenih od moskovsko-londonskih plaćenika”, mučenički pali “od iste zločinačke ruke”. Ovakvim propagandnim konstrukcijama otvoreno se poistovjećivalo angloameričko bombardovanje gradova, odnosno stradanje neboračkog stanovništva, s postupanjem njihovih lokalnih saveznika – partizana – o kojima se putem štampe širile vijesti da “razaraju narodnu imovinu i ubijaju nevine ljude”.²³

Pokušavajući usmjeriti bijes Sarajlija protiv, u tom trenutku, najvećeg vojnog i političko-ideološkog neprijatelja ustaškog režima, kroz štampu je tumačeno da je “Sarajevo (je) podvrgnuto anglo-američkom teroru radi pomoći partizanima”. Dodatno je pojašnjavano da je, zbog likvidacije partizana koja je bila u toku u okolini Sarajeva i uopšte po bosanskim brdima, Staljin zatražio od zapadnih saveznika da ih pomognu, i to “ubijajući nedužno građansko pučanstvo”.²⁴

²¹ “Sarajevo teško bombardirano. Veliki broj mrtvih i ranjenih – Znatna šteta”, *Novi list*, br. 785, 2. 12. 1943, 3.

²² “Razaraju ali osvješčuju ...”, *Osvit*, br. 92 i 93, 8. 12. 1943, 3.

²³ “Nakon krvavog anglo-američkog zločina nad Sarajevom”, *Novi list*, br. 786, 3. 12. 1943, 5.

²⁴ “Krvavi zločin nad Sarajevom pokazuje uzku vezu između Anglo-amerikanaca i bandita svake ruke”, *Novi list*, br. 786, 3. 12. 1943, 1. U tom smislu je zanimljiv propagandni plakat na kojem Ruzvelt

Slika 2 – Plakat. Izvor: HAS, ZP, C-138.

Dan kasnije štampa donosi doradenu verziju razloga zbog kojih je bombardovano Sarajevo, a prema kojoj je ono trebalo biti podrška iz

bombarduje bosanskohercegovačke gradove: Sarajevo, Trebinje, Prijedor, Mostar, dok mu kao sa-
veznik iza leđa stoji Staljin (vidi sliku br. 2). Historijski arhiv Sarajevo, Fond: Zbirka plakata (dalje:
ZP), br. C-138.

vazduha za partizansku provalu u grad.²⁵ Propagandno interpretiranje angloameričkog napada na Sarajevo ilustrativno je predstavljeno kroz plakate kao vrlo popularno i pogodno sredstvo komunikacije režima sa narodom. Serijom propagandnih plakata likovno su prikazani neprijatelji NDH i nevine žrtve angloameričkog bombardovanja. Bombe s britanskom i američkom zastavom koje pogađaju nezaštićene ženu i dijete i ruše njihov dom su predstavljene kao forma pomoći koju saveznici pružaju partizanima na terenu (vidi sliku br. 3).²⁶

Jasnim i otvorenim optužbama da Tito huška svoje moćne saveznike protiv “miroljubivih gradova i sela” plasirana je narodu zastrašujuća poruka da mu oni pomažu da “pripremi svoje djelo uništavanja, koje je on hrvatskom narodu namienio”. Na taj način su “Titove terorističke bande u savezu s anglo-amerikanskim terorističkim letaćima” promovisani kao “dva ortaka, koji se zaista medju sobom podupiru” ujedinjeni u borbi protiv hrvatskog naroda (vidi sliku br. 4).²⁷

Konstruisanjem slike o vazдушnom bombardovanju Sarajeva kao o terorističkom činu koji je britansko-američka avijacija poduzela na zahtjev NOP-a, odgovornost za stradanje civilnog stanovništva prebačena je na partizane. Da bi se dodatno apostrofirala njihova krivnja, kroz propagandne plakate se otvoreno tvrdilo da “vodstvo komunističkih partizana naručuje ove teške zločine!”. Takvim konstatacijama nastojao se isprovocirati revolt i gnjev Sarajlija protiv njih.²⁸ O tome svjedoči i izjava glavara građanske uprave u Sarajevu Ivice Frkovića koji, negirajući mogućnost da bi ovakvi napadi mogli negativno uticati na moral stanovništva, izražava vjeru da će “ove dragocjene žrtve pojačati odpor svakog pojedinca protiv podmuklog neprijatelja hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske”.²⁹

²⁵ “Zašto je bombardirano Sarajevo?”, *Novi list*, br. 788, 5. 12. 1943, 3.

²⁶ HAS, ZP, br. C-122.

²⁷ HAS, ZP, br. C-184.

²⁸ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Zbirka plakata, br. 10413.

²⁹ “Priznanje glavara građanske uprave junačkom držanju Sarajlija prigodom gangsterskog i teškog bombardiranja Sarajeva”, *Novi list*, br. 787, 4. 12. 1943, 5.

Slika 3 - Plakat. Izvor: HAS, ZP, C-122.

Slika 4 - Plakat. Izvor: HAS, ZP, C-184.

Nemir i strah koji se uvukao među Sarajlije vlasti su pokušale kanalisati protiv svih vojno-političkih protivnika ustaškog režima. Kako je paralelno s dešavanjima na frontu u tom trenutku uspostavljen prvi kontakt između kralja Petra Karađorđevića i vodstva NOP-a, u narodu se pokušavao stvoriti utisak da te dvije političke opcije zajednički učestvuju u njihovom ubijanju. U tom kontekstu se kroz tekst “Tko je bombardirao Sarajevo i druge hrvatske gradove?” objavljen u sarajevskom *Novom listu* jasno konstatuje da su “strahovita zvjerstva” nad gradom počinili i četiri aviona “kojih je posada srbska”, zato su na kraju Saralije pozvane da to “dobro zapamte”.³⁰ Takvim objavama pojačavan je osjećaj ugroženosti, što je kod naroda, a naročito onog dijela koji je bio distanciran od vlasti NDH, trebalo izazvati bunt i ozlojeđenost protiv angloameričkih saveznika i njegovih saradnika na lokalnom području.

Želeći kreirati dojam da je razorno djelovanje neprijateljskog vazduhoplovstva nad Sarajevom ostavilo snažan utisak na javnost u cijeloj zemlji, kroz štampu su intenzivno plasirane vijesti o moralnoj i finansijskoj podršci koja je pristizala u grad. Stvarao se utisak da je cijela država solidarisana s njim i da osjeća patnju i stradanje njegovog stanovništva. Takvu pažnju pokazao je gradonačelnik Zagreba koji je izrazio sućut “povodom anglo-američkog zločina nad Sarajevom” te je uputio milion kuna pomoći žrtvama. Istog sentimenta bio je i ministar skrbi za postradale krajeve dr. Mehmed Alajbegović davši nalog da se novčana sredstva kojim je upravljalo župsko povjereništvo dotičnog ministarstva u Sarajevu stavi na raspolaganje stradalnicima.³¹

Bez obzira na to što se kroz novinske tekstove nastojao stvoriti utisak o angažovanosti svih struktura vlasti u otklanjanju posljedica bombardovanja Sarajeva, ipak je nedostatak materijalnih sredstava bio toliko izražen da se pokušala i kod nenastradalih Sarajlija izazvati socijalna osjetljivost i osjećaj empatije za nevoljnike. Gradonačelnik Mustafa Softić otvoreno

³⁰ “Tko je bombardirao Sarajevo i druge hrvatske gradove?”, *Novi list*, br. 793, 11. 12. 1943, 2.

³¹ “Sućut hrvatske metropole”, *Novi list*, br. 787, 4. 12. 1943, 5; “Pomoć postradalim građanima grada Sarajeva”, *Novi list*, br. 790, 8. 12. 1943, 7.

je apelovao na građane da odgovore na patriotsku dužnost i “svojim doprinosima u novcu i naravi ublaže bol onih, koji padoše žrtvom (toga) napadaja”.³² Rezultate takvog odaziva prenosio je *Novi list* obavještavajući javnost kratkim tekstovima da su uposlenici određene ustanove skupili novac za stradale od bombardovanja.³³ Uz prilog Vlade NDH od 5.000.000 kn Gradski društvojni odjel prikupio je sveukupno oko 7.000.000 kn, što je bilo nedovoljno za saniranje posljedica bombardovanja grada. Vođen prioritetima, prikupljen novac odmah je distribuiran porodicama koje su najviše stradale, tj. donacije su upućene licima kojima je kuća bila u potpunosti uništena. S obzirom na oskudna prikupljena sredstva, intenzivirani su apeli “na dobra srдца imućnijih Sarajlija, da postradaloj braći priskoče u pomoć”.³⁴

Pogibiju 130 sugrađana, kao veliki gubitak za svaku gradsku zajednicu, ponovo je propagandno iskoristila ustaška vlast. Ustaški stožer Vrhbosne priredio je javni spomen “u počast nevinih žrtava barbarskog bombardovanja” koji je pored komemorativne funkcije, naročito u ratnim prilikama, dobio i političku ulogu. Okupljeno “rodoljubivo gradjanstvo”, ogorčeno zbog pretrpljenog terora i straha, trebalo je dodatno homogenizirati oko pitanja njihove fizičke ugroženosti i politički se obračunati s neprijateljem oštrom osudom njegovog barbarskog djelovanja.³⁵

Nakon prvog većeg bombardovanja Sarajeva, stečena iskustva su nalagala da se poduzmu *ad hoc* mjere u pogledu zaštite lokalnog stanovništva. Stoga Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite, pozivajući se na naredbu Ministarstva hrvatskoga domobranstva o gradnji skloništa iz juna 1942. godine, nalaže građanstvu da “svaki kućevlastnik u svojoj zgradi, izgradi u najkraćem roku propisano sklonište za slučaj napada iz zraka”.³⁶ Gradom

³² “Apel Sarajlijama”, *Novi list*, br. 788, 5. 12. 1943, 5.

³³ “Prinos za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 788, 5. 12. 1943, 5.

³⁴ “Pomoć postradalim gradjanima grada Sarajeva”, *Novi list*, br. 790, 8. 12. 1943, 7. O istom piše i: “Pomoć postradalim od bombardiranja”, *Osvit*, br. 95, 26. 12. 1943, 5.

³⁵ “Počast žrtvama bombardiranja”, *Novi list*, br. 788, 5. 12. 1943, 6.

³⁶ “Oglas”, *Novi list*, br. 790, 8. 12. 1943, 7.

se očigledno širio strah i panika čim se osjetila potreba da se preko štampe umiruje stanovništvo. I dok se najstrožije prijetilo za neizvršenje gore spomenute naredbe, nekoliko dana kasnije se ne samo tvrdilo da Sarajevo “ima dovoljno skloništa, gdje se celo gradjanstvo (...) može sasvim sigurno skloniti” već se ozbiljno pokazivala nevjerica da bi moglo doći do novih vazdušnih napada. Strateški položaj grada je prikazan toliko beznačajnim da se olako zaključivalo da “tu nema ništa, za što bi se izplatilo (ne samo) potrošiti ogroman novac, koliko stoji jedno makar malo bombardiranje”. Iz tog razloga se sumnjalo da “paničari” koji po gradu šire vijesti o skorim novim udarima i tako stvaraju paniku među stanovništvom “rade u službi neprijatelja”. Da bi umirila Sarajlije, Župska redarstvena oblast pokušala je djelovati represivno, prijeteci da će biti “najstrožije kažnjen” svaki koji širi takve glasine.³⁷

U pauzama od bombardovanja – izgradnja novih skloništa od zračnih napada

Svjesni da se totalni rat prenio i na područje NDH i da su u direktnu opasnost došli njeni najveći gradski centri kao strateški bitne tačke vazdušnih napada, lokalne vlasti u Sarajevu počele su intenzivnije raditi na izgradnji mreže skloništa. Poučeno teškim iskustvom bombardovanja s kraja prethodne godine, Gradsko poglavarstvo u Sarajevu 1944. godine poduzima, u skladu sa svojim nadležnostima i obavezama, aktivnosti na zaštiti lokalnog stanovništva. Planirana izgradnja javnih skloništa zahtijevala je finansijska sredstva i stručnu angažovanost. Sa zadatkom da ispita mogućnosti i način izgradnje skloništa po pojedinim gradskim naseljima oformljena je stručna komisija sastavljena od eksperata iz niza relevantnih javnih institucija (Gradsko poglavarstvo u Sarajevu, Ravnateljstvo šuma, Ravnateljstvo državnih željeznica, Ravnateljstvo državnih rudnika, Hrvatski rudnici i talionice, Hrvatski državni muzej, Narodna zaštita). Rad komisije trebao je rezultirati izgradnjom infrastrukture koja će zaštititi lokalno stanovništvo tokom vazdušnih napada.

³⁷ “Nema nikakva razloga panici!”, *Novi list*, br. 797, 16. 12. 1943, 5.

Potrebna finansijska sredstva (150.000.000 kn) gradska uprava je zatražila od Predsjedništva vlade NDH u Zagrebu. Dok se čekalo na odobrenje novca, Komisija je obišla cijeli grad te izvršila pripreme radnje za *rovna skloništa* koja su ocijenjena najnužnijim u dijelovima grada koji nemaju visoku gradnju. U slučaju centra grada u kojem su se nalazili višespratni objekti zauzela je stav da je brže i jednostavnije njihove podrumске prostorije preurediti u javna skloništa. Ministarstvo prometa i Državna riznica odobrili su marta 1944. godine 100.000.000 kn isključivo za izgradnju skloništa.³⁸ S obzirom na nastale potrebe dva mjeseca kasnije, glavar građanske uprave u Sarajevu Ivica Frković precizirao je da će 80.000.000 kn Gradsko poglavarstvo utrošiti na izgradnju javnih skloništa u gradu, dok će ostatak novca Tehnički odjel Velike župe Vrhbosna iskoristiti za izgradnju skloništa u državnim zgradama.³⁹ Da bi se posao najžurnije završio, naredio je da se odmah počne s realizacijom projekta, da u tu svrhu sva državna i samoupravna tijela hitno reaguju na sve zahtjeve gradskih vlasti, te da im stavi na raspolaganje stručno osoblje, oruđe i materijal. Za slučaj prijeko potrebe odobrio je slobodan angažman radne snage pojedinih preduzeća.⁴⁰ S ciljem da se uspješno realizuje zadatak izgradnje mreže skloništa u gradu, sredinom godine je sav posao vezan za pravljenje rasporeda skloništa, odnosno određivanje njihovog lokaliteta, veličine i vrste, te odabiranje izvođača radova prebačen na namjenski formiran *Režijski odbor za izgradnju javnih skloništa u Sarajevu*.⁴¹ Od gore odobrenog višemilionskog iznosa počelo se s gradnjom 6 javnih skloništa (Kovači –

³⁸ Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu izrazilo je nezadovoljstvo odobrenom sumom novca, jer su u prethodno traženih 150.000.000 kn bila uračunata sredstva potrebna za njegovo djelovanje (od 25.000.000 kn). Njegovom zahtjevu da mu se od dodijeljenih 100.000.000 kn na raspolaganje stavi 20.000.000 kn, a da se preostali iznos utroši na izgradnju skloništa, nije udovoljeno. HAS, KNNZS, kutija 2, broj 47/taj., 4. 4. 1944; 80/taj., 5. 7. 1944.

³⁹ Ministar prometa Jozo Dumadžić 2. septembra 1944. godine odobrio je da se iznos od 100.000.000 kn utroši na izgradnju "ne samo javnih skloništa u Sarajevu nego i skloništa u državnim zgradama i ustanovama u Sarajevu". Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Režijski odbor za izgradnju javnih skloništa (dalje: ROIJS), kutija 1, signatura 1117, 2. 9. 1944.

⁴⁰ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 80/taj., 5. 7. 1944.

⁴¹ Riječ je o *ad hoc* stručnom odboru koji su sačinjavali predstavnici lokalnih civilnih organa uprave, a koji su do tada bili uključeni u tek započeti proces gradnje skloništa (Tehnički odjel Velike župe Vrhbosne, Gradsko poglavarstvo, Narodna zaštita). ABiH, ROIJS, kutija 1, signatura 270, 26. 6. 1944.

Bentbaša, Toplik, Megara, Pirin brijeg, Nevesinjska ulica, tvornica duhana), te je bio pripremljen projekat za izgradnju još dva (Skopljanska ulica – Novo Sarajevo, Nova Mahala). Međutim, septembra 1944. godine, novca nije bilo za izgradnju tri nova skloništa (Mjedenica, Čadordžina, sklonište na pruži Sarajevo – Višegrad) za koja su bile pripremljene projektne dokumentacije.⁴² Kako je njihova izgradnja trajala još tokom jeseni 1944. godine, najvjerovatnije nije bila dovršena ni do kraja rata niti je u punom kapacitetu poslužila zaštitu Sarajlija od angloameričkih bombi. Sumnju ozbiljno podgrijava i slučaj izgradnje skloništa na Pirinom brijegu koju je od avgusta 1944. godine izvodila lokalna firma Jakova Anića. Prvobitno ugovoren rok izgradnje od 60 dana nije ispoštovan zbog, kako je on naveo, kratkog vremenskog roka, stalnih uzbuna na opasnost koje tjeraju ljude da se sakriju u sklonište, čestih kišnih intervala, policijskog sata i drugih tehničko-građevinskih problema. U takvim uslovima odrađeno je 55% posla, stoga je termin završetka gradnje prolongiran za narednih 40 dana (do 22. novembra 1944). Međutim, do tada je bio odrađeno svega 80% planiranih radova, te je ponovo izražena nada da će projekat konačno biti završen do kraja 1944.⁴³

Istovremeno je *Novi list* bio svjestan ozbiljnosti problema nedostatka skloništa i njegovih posljedica za građane Sarajeva u kontekstu angloameričkih vazdušnih napada te je glasno apostrofirao važnost zalaganja vlasti da se ona izgrade. Podsjećao je na to da su milionska sredstva davno izdvojena na državnom nivou za rješenje ovog pitanja, ali kao faktor koji je usporio njihovu realizaciju navodi nerealne ambicije da se izgradi sistem skloništa čiji bi tuneli poslije rata bili pretvoreni u podzemnu tramvajsku vezu grada sa njegovom periferijom. Hitnost situacije je bila tolika da se ne samo moralo odustati od tih zamisli već je zahtijevala i angažman građanstva u vidu radne snage. Zbog neuspjelog pokušaja stvaranja adekvatne mreže skloništa *List*, ne identifikujući jasno krivce, poziva na odgovornost “one, koji su kažnjivim nemarom skrivili” da Sarajlije krajem 1944. godine

⁴² HAS, KNNZS, kutija 2, broj 161, 5. 10. 1944.

⁴³ ABiH, ROIJS, kutija 1, signatura 1266, 1944.

i dalje budu bez adekvatne zaštite, tj. velikih javnih skloništa.⁴⁴

Pored ovih skloništa, čija je gradnja finansirana od namjenski izdvojene donacije iz državnog budžeta, u gradu su građene i adaptirane podrumске prostorije (skloništa) u privatnim stambenim zgradama i kućama. Iz mjesečnih izvještaja Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu saznajemo da su u prvih šest mjeseci 1944. godine izgrađena 52 privatna skloništa, da su do maja izgrađena skloništa u svim većim podržavljenim zgradama (zgrade jevrejskih vlasnika koje su prepisane na ime NDH), te nekoliko većih javnih skloništa, poput onog u podrumu tvornice duhana za cca 250 ljudi, u Krugovalnoj postaji, na Bentbaši, u zgradi Župske redarstvene oblasti.

Također, u krugu Glavne željezničke radionice građena su četiri velika armirana-betonska nadzemna skloništa.⁴⁵ Riječ je o tipskoj gradnji skloništa, tzv. Winkelov toranj,⁴⁶ kojeg u konstruktivnom smislu unificira vanjski

⁴⁴ “Za brzu izgradnju javnih skloništa svi će svjestni građani doprinieti svoj udio”, *Novi list*, br. 1099, 11. 12. 1944, 3. Ne može se kazati da lokalne stručne službe nisu djelovale u pravcu rješavanja tog problema. Svježa iskustva teškog vazdušnog bombardovanja grada forsirala su Režijski odbor za gradnju javnih skloništa u Sarajevu da traži pogodne lokacije za izgradnju skloništa radi zaštite lokalnog stanovništva. Na temelju dojave stanovnika Gornjeg Soukbunara počelo se razmišljati o ispitivanju obližnje pećine koja bi eventualno, uz adaptaciju, mogla poslužiti kao sklonište većeg broja stanovnika ovog dijela grada. Zadatak da ispita pećinu za potrebe gradnje skloništa povjeren je firmi Marka Zdrinušića kao najpovoljnijem ponuđaču. ABIH, ROIJS, kutija 3, signatura 240, 29. 12. 1944.

⁴⁵ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 24/taj., 3. 3. 1944; broj 46/taj., 4. 3. 1944; broj 55/taj., 4. 5. 1944; broj 65/taj., 6. 6. 1944; broj 80/taj., 5. 7. 1944. Korištena arhivska građa spominje da je do kraja septembra 1944. godine završena izgradnja četiri Winkelova tornja (numerički označena: br. 1, br. 2, br. 3, br. 4).

⁴⁶ U arhivskoj građi ustaške provenijencije ovaj model skloništa naziva se Winklerov toranj. Ovaj tip skloništa za zaštitu ljudi od razornog bombarderskog djelovanja patentirao je još prije Drugog svjetskog rata njemački inženjer Leo Winkel. Na području Njemačke izgrađeno je oko stotinu ovakvih skloništa. U Sarajevu su do danas sačuvana dva takva tornja, dok je treći srušen prilikom izgradnje trase saobraćajnice “Sjeverne longitudinalne”, prije 15-ak godina, a četvrti je “utonuo” i od njega je ostao samo vrh u visini od 80 cm. Razumljivo je da su se tornjevi izgrađeni u krugu Glavne željezničke radionice, odnosno van gradskog područja koje je bilo pravi željeznički kompleks, teško mogli zadržati sa širenjem gradske teritorije, odnosno sa izgradnjom stambenih naselja u njegovoj neposrednoj okolini tokom druge polovine prošlog stoljeća. Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, broj: 06.1-2.3-59/14-19, 2. 4. 2014, dostupno na: [220](http://apli-</p>
</div>
<div data-bbox=)

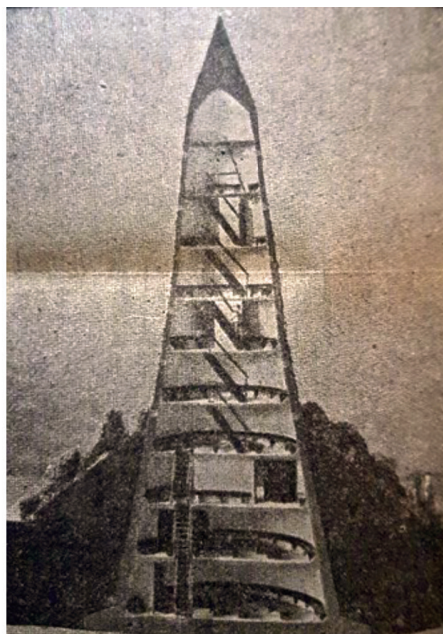
plašt (ljuska) u formi vitkog konusa. Prednost ovakve vrste skloništa bila je u nižoj cijeni njegove gradnje u odnosu na podzemne, zatim malom volumenu objekta koji se posmatran i nišanjen s visine teško mogao direktno pogoditi, te u nemogućnosti aktiviranja upaljača aviobombe prilikom eventualnog direktnog pogotka zbog vitke konusne forme vanjskog plašta skloništa. Zidovi sazidani s otklonom ugla od oko 8 stepeni u odnosu na vertikalu činili su da bomba sklizne s plašta i aktivira se na tlu. U tom slučaju zbog debljine zidova ljudstvo sakriveno u skloništu ne bi bilo životno ugroženo. Debljina armiranobetonskih zidova u prizemlju bila je 1,10 m i smanjivala se za svaki metar visine po 3 cm. Na primjeru jednog od dva danas sačuvana takva objekta u Sarajevu možemo bolje vizualizirati njihovu unutrašnju strukturu.⁴⁷ Sklonište se sastoji od jedne podzemne i 7 nadzemnih etaža. Kroz centralni dio skloništa, cijelom njegovom visinom, izvedeno je dvokrako stepenište. U sklonište se ulazi kroz glavni ulaz sa čeličnim dvokrilnim vratima, kroz manji pomoćni ulaz sa čeličnim jednokrillnim vratima koji se nalazi u prizemlju ili eventualno kroz dvoje manjih vrata na prvoj i drugoj etaži. Uz unutrašnje zidove na trećem, četvrtom, petom i šestom spratu bile su postavljene drvene klupe sa naslonom, dok se sedmi sprat nije koristio za zaštitu ljudstva jer je bio zauzet stropnom konstrukcijom. Sedmospratno sklonište završavalo se kupastim armiranobetonskim završetkom koji je gledano iz vana imao zašiljenu kupastu formu (vidi slike br. 5, 6, 7).⁴⁸

Radovi na tzv. Winkelovim tornjevima završeni su tokom septembra 1944. godine, stoga su sigurno bili korišteni u trenutku najrazornijeg bombardovanja Sarajeva. Međutim, ono što ostaje nedovoljno jasno jest da li su skloništa služila samo za zaštitu radnika iz obližnje Glavne željezničke

kacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_hrv/Sarajevo_Skloniste%20Vaso%20Miskin%20kompl%20HR.pdf (pristupljeno: 8. 4. 2021).

⁴⁷ Prema ocjeni Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, oba sačuvana tornja proglašena su nacionalnim spomenicima uz obrazloženje da “s obzirom na njihovu tehničku i tehnološku originalnost i sačuvani stupanj autentičnosti i integralnosti, imaju kulturno-povijesnu vrijednost i značaj”. Ibid.

⁴⁸ Ibid.

Slike 5 i 6 – Vanjski i unutrašnji izgled Winkelovog tornja.

Izvor: *Narodne novine*, br. 208, 16. 9. 1942, 10.

Slika 7 – Winkelov toranj u Sarajevu (Pofalići, u neposrednoj blizini zgrade “Energoinvesta”).
Izvor: Klix.ba.

radionice koja je bila strateški vrlo važan pogon za održavanje željezničkog prometa ili se u njih moglo skloniti i drugo civilno stanovništvo. Još jedno od pitanja koje bi dodatno trebalo istražiti veže se za naručioca njegove izgradnje. U bosanskohercegovačkoj javnosti je prisutna teza da su ovakav tip skloništa izgradile njemačke okupacione snage u Sarajevu.⁴⁹ Međutim, Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu, koje konstantno tokom 1944. godine izvještava o izgradnji tih skloništa, ni na koji način ne nagovještava da su Nijemci povezani s njihovom izgradnjom. Epizode razarajućeg djelovanja angloameričke avijacije nad gradom koje su uslijedile tokom 1944. godine pokazale su da nekoliko postojećih javnih i veći broj manjih – privatnih – skloništa nije dovoljno da zaštiti stanovništvo od vazdušnih napada. Lokalne vlasti ne negiraju problem nedostatka sklonišnih kapaciteta, stoga javno savjetuju građane da “potraže sebi zaklona izvan grada”.⁵⁰

Vazdušni napadi prijetnja redovnom odvijanju školske nastave i standardnoj zaštiti kulturnoistorijskog naslijeđa

Lokalne vlasti su slična netipična rješenja predlagale i pri pokušaju obnavljanja školske nastave u školskoj 1943/44. godini, koja je prekidana zbog periodičnog dolaska izbjeglica u Sarajevo, loše epidemiološke situacije i zauzimanja školskih prostorija od strane njemačke vojske. Da bi se obezbijedila bilo kakva odgojno-obrazovna poduka za oko 7000–8000 sarajevskih đaka koji su potpadali pod obavezno školovanje, Gradsko poglavarstvo u Sarajevu je predlagalo da se nastava organizuje “u slobodnom prostoru na periferiji grada”. Uprkos činjenici da se u Sarajevu sve češće mogla čuti uzbuena za opasnost, procjenjivalo se da bi djeca izmještena na rubne dijelove grada bila relativno bolje zaštićena nego da su ostala u njegovom centru. Nepostojanje skloništa ili sličnih objekata koji bi mogli poslužiti za sigurno okupljanje najmlađe populacije uslovalo je da se razmišlja o organizovanju

⁴⁹ Ibid.; S. H. P., “Znate li kakvu zanimljivu priču kriju sarajevski betonski tornjevi?”, *Klix.ba*, 9. 2. 2020, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/znate-li-kakvu-zanimljivu-pricu-kriju-sarajevski-betonski-tornjevi/200207096> (pristupljeno: 8. 4. 2021).

⁵⁰ “Zaštita građanskog pučanstva od zračnog napadaja”, *Novi list*, br. 1101, 13. 12. 1944, 3.

školske nastave u dvorištima škola smještenih na gradskoj periferiji ili čak “na nekim zemljištima ili pak u šetnji u okolici Koševskog brda, Soukbunara i Kovačića”. Svjesna opasnosti od vazdušnih napada, gradska vlast je kao rješenje nudila da ovakav vid školovanja bude fakultativan, odnosno da se provodi uz obavezno odobrenje učenikovih roditelja.⁵¹

Angloameričko bombardovanje Sarajeva i njegove okoline te sve poteškoće koje je donosio rat onemogućili su normalno odvijanje odgojno-obrazovnog procesa. Takvo teško iskustvo imali su učenici osnovne škole na Alipašinom Mostu. Ne samo da školski objekat nije mogao obezbijediti ni minimalne uslove za odvijanje nastave – jer je bio bez podruma, odnosno skloništa, a pri tome i razrušen od strane njemačkih vojnika – već je sama lokacija škole – blizina vojnih uzletišta u Rajlovcu i Butmiru, željezničke stanice na kojoj se odvijao glavni teretni željeznički promet – predstavljala neposrednu opasnost po sigurnost djece. Iz istih razloga, ali i potpune obrađenosti slobodnog zemljišta na tom području, bio je onemogućen i onaj najprimitivniji oblik školske poduke – “nastava pod vedrim nebom”.⁵²

Epizodno vazdušno bombardovanje grada tokom 1943–1944. godine, koje je među Sarajlijama izazvalo egzistencijalnu potrebu za hitnom zaštitom vlastitih života, od lokalne vlasti je zahtijevalo angažman ne samo na zaštiti ljudi već i vrijednih kulturnih dobara. Uporedo s izgradnjom i adaptacijom objekata gdje su se Sarajlije mogle sigurno sakriti za vrijeme bombardovanja, pokazan je interes da se “sklone u skloništa sve muzejske stvari koje su od povjestnog značenja i vrijednosti, kako bi se osigurale od štete, koja bi mogla nastati usled zračnog napada.” S ciljem njihove zaštite eksponati izvanredne vrijednosti odneseni su u podrum Etnografskog odjeljenja Hrvatskog državnog muzeja (današnji Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine), gdje su smješteni i zaštićeni u posebno izrađenim sanducima od tvrdog drveta.⁵³ Svi ovdje spomenuti primjeri otkrivaju napore lokalne vlasti da odgovori na izazove i probleme koje je donosilo bombardovanje

⁵¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Velika župa Vrhbosna, kutija 98, signatura 17620, 3. 6. 1944.

⁵² Ibid, kutija 90, signatura 7504, 8. 5. 1944.

⁵³ ABiH, ROIJS, kutija 3, signatura 127, 1944.

grada. Neposredna opasnost koja je vrebala s neba ozbiljno je narušavala sigurnost Sarajlija, njihove privatne i javne imovine, te remetila uobičajenu svakodnevnicu gradskog stanovnika. Različite aktivnosti poduzete s ciljem zaštite ljudi, kulturnoistorijskog naslijeđa i normalizovanja javnog života pokazale su se nedovoljnim s obzirom na veliki broj žrtava te različite probleme o kojima će docnije biti riječi.

Intenziviranje zračnih napada na Sarajevo (1944)

a) Napad angloameričke avijacije na civilne ciljeve – izbjeglički kamp Alipašin Most

Nakon snažnog vazdušnog udara od 29. novembra 1943. godine, arhivska građa nastavak nadlijetanja angloameričkih aviona nad Sarajevom bilježi tek narednog proljeća, kada izvode lovačko-bombarderske napade na željezničke pruge i aerodrome. U usputnim preletima preko sarajevskog polja, u kojima grad nije bio glavna meta njihovog djelovanja, posade aviona su iz mitraljeza pucale i na prolaznike. Tako je bilo i 28. juna, kada je iz dva lovačka aviona u preletu preko Podlugova, Ilijaša i Semizovca iznenada otvorena vatra na lokalno stanovništvo i željeznička postrojenja, dok je iz druga dva brzo prekinuta paljba nad Stupom zbog protivvazdušne artiljerije. Sljedećeg dana avioni su ponovo nadletjeli grad, ali je rezultat bio nepovoljan za obje strane. Dok je osam bačenih bombi od 50 kg na područje aerodroma Rajlovac ubilo jedno i ranilo drugo lice, istovremeno su angloameričke snage izgubile jedan avion koji se srušio iza sela Binježevo.⁵⁴ S mitraljeskim napadima iz vazduha nastavilo se i 4. jula, kada su preko Trebevića doletjela tri aviona i u niskom letu nad Marijin-Dvorom i Koševom pucala i ranila jednog domobrana i dvije žene.⁵⁵ U novom naletu od 7. jula četiri aviona kružeći nad Ilidžom na isti način su povrijedila tri osobe,⁵⁶ a 4. avgusta u paljbi na lokalni željeznički voz u mjestu Reljevo bile su ranjene četiri osobe.⁵⁷ Iz pomenutih primjera je

⁵⁴ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 79/taj., 5. 7. 1944.

⁵⁵ Ibid, broj 81/taj., 5. 7. 1944.

⁵⁶ Ibid, broj 918, 8. 7. 1944.

⁵⁷ Ibid, broj 117/taj., 4. 8. 1944.

očigledno da mete udara nisu uvijek bile strateške ili čisto vojne. Spuštajući se i nisko leteći nad gradom i njegovom širom okolinom, posade angloameričkih aviona su otvarale vatru na sve ljude i vozila u pokretu. Uske ulice otežavale su neprijatelju uspješno gađanje, ali su lakše pogađali ciljeve koji bi se našli na trgovima, sajmovima i širim cestama. Konstatujući da se iz aviona znatno teže mogu uočiti stvari koje se ne miču, stanovništvu je savjetovano da se, u slučaju da se nađu na takvim lokacijama, brzo bace na zemlju i ostanu u mirnom ležećem položaju dok opasnost ne prođe. U poređenju s bombaškim napadima, ova vrsta opasnosti je bila dosta manja jer ju je, prisebnošću i brzim djelovanjem ugroženih pojedinaca, bilo moguće izbjeći.⁵⁸

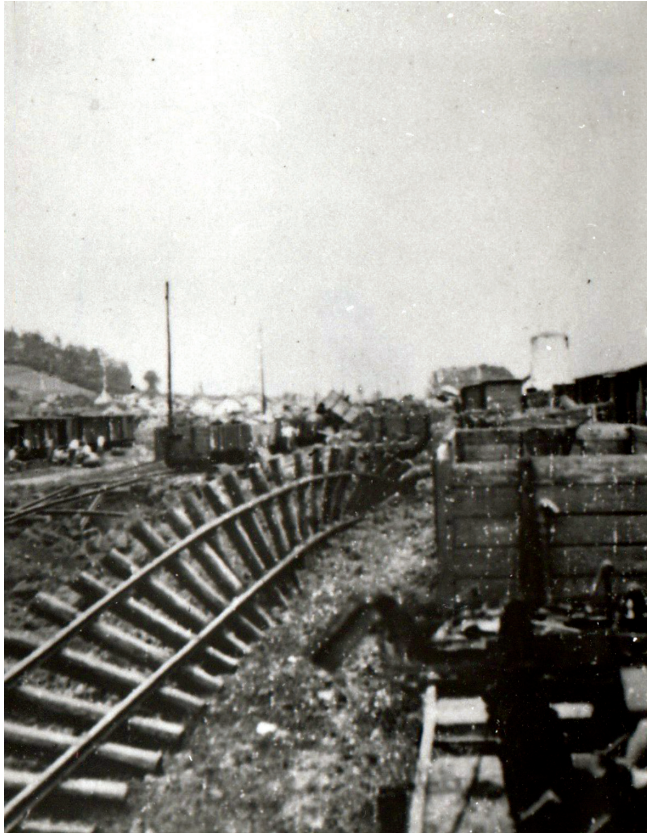
Mitraljeski napadi angloameričkih aviona u niskom letu samo su nakratko zamijenili bombarderske akcije koje arhivska građa ponovo bilježi 28. jula 1944. godine. U prijedodnevrim satima šest aviona izvršilo je napad na jugozapadni (Grbavica) i zapadni dio grada (Osman-pašina vojarna, današnji Kampus Univerziteta u Sarajevu). Pogodeni su isključivo vojni ciljevi: kasarna te protivvazдушna baterija – pa su i žrtve bile vojne; 2 smrtno stradala njemačka vojnika i 8 ranjenih. Zanimljivo je da je protivavionska odbrana pogodila jedan avion čija je posada iskočila prije nego se on, kako Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu izvještava, srušio na nepoznatom lokalitetu.⁵⁹

Nadljetanja angloameričkih aviona šireg područja Sarajeva postala su gotovo svakodnevna. Rijetki su bili dani tokom kojih se ne bi oglasile sirene za vazдушnu opasnost i uzbunu, a sve češći su bili i oni tokom kojih je djelovala protivavionska odbrana. U takvoj atmosferi koja je kod lokalnog stanovništva kontinuirano stvarala napetost i osjećaj ugroženosti desio je jedan od jačih i razornijih vazдушnih udara na grad. Sunčanog i vedrog 8. septembra 1944. godine u razmaku od 35 minuta 75 angloameričkih aviona izvršilo je u tri vala udar na jugozapadni dio grada i njegovu okolinu. Oko 250 bačenih bombi (težine 50–250 kg) pogodile su stambene četvrti

⁵⁸ “Kako ćemo se zaštititi od strojničkog napadaja zrakoplova u niskom lietu”, *Novi list*, br. 1125, 13. 1. 1945, 5.

⁵⁹ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 107/taj., 28. 7. 1944.

Kovačići i Vraca, gdje je pričinjena velika materijalna šteta, odnosno gdje su srušene 22 kuće, a teže i lakše oštećeno njih oko 180. Snažan udar izvršen je i na šire područje Alipašinog Mosta, gdje je pogođena željeznička stanica, najvažnija strateška tačka tog lokaliteta, lokalna cesta i 187 raznih objekata, od kojih je 47 potpuno uništeno (vidi sliku br. 8).

Slika 8 - Željeznička pruga Alipašin Most, vazdušni napad 1944. Izvor: HM BiH, ZF, inventarni broj: FNOB 14597.⁶⁰

⁶⁰ Fotografije korištene u ovom radu pripadaju Zbirci fotografija Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine. Iako je u deskripciji ove i naredne fotografije navedeno da je prikazano razaranje nastalo prilikom vazdušnog napada na Sarajevo 1943. godine, sumnjam u tačnost te datacije, jer su područje Alipašinog Mosta i Marijin-Dvora, lokacije koje su uslikane na fotografijama, bombardovane 1944. godine. Zbog toga sam u opisu fotografija broj 8 i 9 navela tu godinu.

Ono što je posebno okarakterisalo ovaj angloamerički vazdušni napad bilo je bombardovanje izbjegličkog logora Alipašin Most u kojem su spas pokušale pronaći izbjeglice iz Istočne Bosne. Međutim, utekli smrtnoj opasnosti od četničkih jedinica, smrt ih je zadesila tamo gdje su očekivali da će spasiti barem vlastiti život. Bombama je pogodeno i izgorjelo pet baraka koje su služile za stanovanje izbjeglica.⁶¹ Napad na izbjegličko naselje, zbog značajnije koncentracije ljudi na relativno malom prostoru, napravio je pravi masakr među njegovim stanovnicima. Tijela nekih od stradalih su pronađena, mnoga su od siline bombi i razbuktale vatre izgorjela, neka su bila iznakažena do neprepoznatljivosti, a neka raznesena tako da njihovi posmrtni ostaci nisu mogli biti sakupljeni. Zbog nemogućnosti da budu identifikovana, pojedina pronađena trupla su ubilježena kao N. N. lice s kratkim opisom da je u pitanju “žena razmrskane glave”, “žena razmrskana lica sa pletenicama”, “muslimanka oko 40 godina”, “žena oko 18 godina”, “muškarac jako razvijen bez glave”, “žena u komadićima”.⁶² Među poginulima izbjeglicama kojima je utvrđen identitet bilo je lica razne starosne dobi – od jednomjesečne bebe Zdenke Klasan do osamdesetogodišnjeg starca Osmana Kusture. Posebno tragične bile su sudbine porodice Šehović, koja je izgubila članove tri generacije (Huta, 65; Hudema, 38; i dva dječaka školskog uzrasta Fehim, 10 i Bajro, 8), ili Jusufović iz Foče, koja je ostala bez šest ženskih članova (Zlatija, 18; Mejra, 12; Murta, 6; Devleta, 6; Munira, 35; Hatidža, 35).⁶³ Kako su zajedno stradali i prethodno živjeli u teškim izbjegličkim okolnostima, poginule izbjeglice su

⁶¹ Ibid, broj 102/taj., 13. 9. 1944. Na isti dan kada je datiran ovaj izvještaj Pričuvne narodno zaštitne bojne Sarajevo upućen Kotarskom nadzorništvu Narodne zaštite, *Novi list* prenosi izjavu donaćelnika ing. Ante Glavine da je do tada poznato da je “u gradskom području postradalo 125 kuća od kojih je 16 potpuno srušeno, 15 teško, a 94 manje oštećeno” te da je na području sarajevskog kotara, a u bližoj sarajevskoj okolini, oštećeno i porušeno 179 zgrada i drugih objekata. Očigledna nepodudarnost u procjenama nastale štete zbog bombardovanja rezultat je samostalnih nadzora i evidentiranja štete te izostanka komunikacije između velike župe kao upravne jedinice i Narodne zaštite kao organa koji je podređen Ministarstvu domobranstva. “Svaki Sarajlija treba pružiti pomoć postradalima od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1025, 13. 9. 1944, 3.

⁶² HAS, KNNZS, kutija 3, broj 1138, 23. 9. 1944.

⁶³ Ibid.

kolektivno pokopane.⁶⁴ Masovna pogibija izbjegličke populacije natjerala je lokalne vlasti da preživjele izbjeglice smjesti na različite lokacije u Sarajevu.⁶⁵

Stradanja su bila teška i u užem centru grada, gdje su ginule skoro cijele porodice s djecom. Tragična je sudbina domaćice Džemile Abaz (50) koja je s troje djece, sinovima Sunom (12) i Zejnilom (6), te kćerkom Mejrom (14), poginula na Kovačićima, ili služitelja Đoke Kovačevića (55) sa Vraca, koji je izgubio život zajedno sa sinovima Milenkom (9) i Aleksom (17).⁶⁶ Sumirajući rezultate angloameričkog bombardovanja Narodna zaštita bilježi da je od siline vazdušnog udara na području Sarajeva kobnog 8. septembra 1944. godine poginulo 255 ljudi, ali najviše izbjeglica, te je ranjeno oko 60 izbjeglica i 95 lica samo na području Kovačića i Vraca.⁶⁷ Devastaciju grada i stradanje njegovih stanovnika lokalni novinari opisuju kroz prizmu potresnih prizora kojima su svjedočili na licu mjesta: “tiela žena i djece, tiela majka i njihovog poroda, ležala su raztrgana i raznesena uz pobiene domaće životinje, koje je ovaj sviet hranio i nekako životario u ovim težkim ratnim vremenima”. Kod čitaoca se pokušavao pojačati bijes, mržnja prema neprijatelju dirljivim pričama o nevinim žrtvama bombardovanja. Nije se moglo ostati ravnodušnim prema tužnim sudbinama poginule majke i novorođenčeta, djevojke koja na licu mjesta svjedoči izvlačenju iz ruševina tijela majke, tri brata i dvije sestre, dvogodišnjeg dječaka koji je ostao sam nakon pogibije mlade majke, a nešto ranije i oca koji je život izgubio na

⁶⁴ “Broj nesretnih žrtava stalno se povećava”, *Novi list*, br. 1024, 12. 9. 1944, 3.

⁶⁵ Brigu nad preživjelim izbjeglicama iz izbjegličkog logora Alipašin Most preuzelo je Muslimansko dobrotvorno društvo “Merhamet” koje ih je razmjestilo po različitim objektima u gradu: zgrada njegovog obdaništa na Sagrdžijama, zgrada Šegrtskog doma, zgrada medrese na Bentbaši, zgrade mekteba na Vratniku, Hridu, Širokači, u Saburinoj ulici, zgrada društva “El Kamer” na Bentbaši, gradsko kupalište “Bentbaša” i zgrada ruždije u Bakarevića ulici. “Obća skrb za muhadžire postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1024, 12. 9. 1944, 3.

⁶⁶ HAS, KNNZS, kutija 3, broj 1138, 23. 9. 1944.

⁶⁷ *Ibid*, kutija 2, broj 102/taj., 8. i 13. 9. 1944. *Novi list* u izdanju od 12. septembra 1944. godine donosi vijest da “se sada ukupan broj poginulih muhadžira popeo na više od dvie stotine” uz konstataciju da broj nije konačan. “Broj nesretnih žrtava stalno se povećava”, *Novi list*, br. 1024, 12. 9. 1944, 3. Prema popisu poginulih osoba koji je 23. septembra načinilo Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu upisane su 172 osobe za koje se mogao utvrditi identitet. HAS, KNNZS, kutija 3, broj 1138, 23. 9. 1944.

ratištu, ili pak izbjeglica čija su ugljenisana tijela izvlačena iz izgorjelih baraka.⁶⁸ Novinari su izvještavali o teškim stradanjima, kojima su očito bili pogođeni, pri čemu su i propagandno optuživali saveznike za ubijanje nevinih civila.

Najstrašnji utisak kod Sarajlija ostavila je činjenica da su bili pogođeni civilni ciljevi. Državne i gradske vlasti hitro su reagovale odvojivši za stradale građane Sarajeva novčana i materijalna sredstva kako bi se stambeni objekti što prije mogli osposobiti za stanovanje. Dvadeset pet miliona kn koje je odvojila državna vlast u Zagrebu te 5.000.000 kn koje je dala gradska trebalo je ravnomjerno raspodijeliti svim građanima prema težini njihovog stradanja tokom bombardovanja. Gradska opština je odredila da svaka osoba iz teže stradale porodice treba dobiti 15.000 kn, a lica iz lakše stradalih familija po 10.000 kn.⁶⁹ Strahovito stradanje gusto naseljenih četvrti potaklo je na humanitarni angažman sarajevsko građanstvo i sve lokalne kulturne, strukovne, humanitarne, ustaške ustanove da formiraju zajednički odbor za efikasno prikupljanje i brzu pravednu raspodjelu novčane i građevinske pomoći postradalim od bombardovanja. Odbor je imao u planu poduzeti najširu akciju sakupljanja pomoći, koju bi prema stepenu stradanja podijelili pojedinim porodicama i pojedincima sarajevskog kotara i izbjegličkog logora.⁷⁰ Štampa je konstantno prenosila vijesti da su imenovani pojedinci i ustanove prinosili novčana sredstva za stradale od bombardovanja, stvarajući kod stradalih Sarajlija utisak da se cijelo društvo suosjeća s tragedijom koja ih je zadesila i maksimalno angažuje oko ublažavanja nastalih posljedica.⁷¹

⁶⁸ "Bombe na Sarajevo", *Novi list*, br. 1022, 9. 9. 1944, 3.

⁶⁹ "Državna vlada odobrila 25 milijuna kuna za postradale od bombardiranja", *Novi list*, br. 1027, 15. 9. 1944, 3; "Prve mjere gradske občine za pomoć postradalim od bombardiranja", *Novi list*, br. 1023, 11. 9. 1944, 3.

⁷⁰ "Svaki Sarajlija treba pružiti pomoć postradalima od bombardiranja", *Novi list*, br. 1025, 13. 9. 1944, 3.

⁷¹ "Doprinosi za postradale od bombardiranja", *Novi list*, br. 1023, 11. 9. 1944, 3; "Doprinosi za postradale od bombardovanja", *Novi list*, br. 1027, 15. 9. 1944, 3; "Doprinosi ustaških vojnika postradalima od bombardiranja", *Novi list*, br. 1029, 18. 9. 1944, 3; "Mladi pripadnici 'Hurijeta' za postradale od bombardiranja", *Novi list*, br. 1030, 19. 9. 1944, 5; "Dobrovoljni doprinosi ustaškom

Dok je u haotičnim danima koji su slijedili lokalno stanovništvo strahovalo od novih vazdušnih napada i nesebično se međusobno pomagalo pri otkopavanju ruševnih objekata i prikupljanju materijalne pomoći,⁷² pojedini čaršijski trgovci, pekari, mlinari zaokupljeni ličnim profitom, iskoristili su prekid željezničkog prometa te su mešetarski djelovali masovno kupujući i sakrivajući sve vrste živežnih namirnica (žitarice, krompir, grah, mast) kako bi ih docnije preprodavali uz duplo višu cijenu. U reakciji štampe koja je potom uslijedila ovakav špekulantski čin opisan je kao “najprljaviji zločin protiv naroda i države”, a njegovi počinioci kao “ljudi bez ikakve savjesti i osjećaja”.⁷³ Osjećajući bijes javnosti, Župska redarstvena oblast prikazala se odlučnom da švercu stane u kraj pozvavši Sarajlije da prijave tako neodgovorne pojedince obećavajući im nagradu u određenom postotku eventualno pronađene robe.⁷⁴ Neodgovornost, odsustvo savjesti i empatije za postradala lica koja su bukvalno u jednom danu izgubila cjeloživotno sticanu imovinu pokazali su i drugi stanovnici grada koji su zatražili nadoknadu štete za nastradale poljoprivredne usjeve ili namiru za nepostojeća oštećenja na stambenim objektima. Učestali bezobzirni pokušaji da se na štetu najugroženijih ostvari lična korist ispitivani su u redarstvenom uredu, ali i u *ad hoc* formiranom povjerenstvu.⁷⁵

Nezadovoljstvo Sarajlija je raslo zbog neodgovarajuće reakcije organa

taboru VIII. kao pomoć kuhinji postradalim od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1034, 23. 9. 1944, 3; “Još milijun kuna za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1040, 30. 9. 1944, 3; “Sarajlije za svoje postradale sugrađane”, *Novi list*, br. 1053, 16. 10. 1944, 3.

⁷² Među Sarajlijama posebno se istakao Mehmed Jamakosmanović koji je bio odlikovan Željeznom kolajnom na ratnoj vrbci krune Kralja Zvonimira za svoj požrtvovani rad oko spasavanja stradalnika i njihove imovine prilikom prvog vazdušnog napada na Sarajevo (1943). Njegov humanitarni doprinos nije izostao ni nakon ovog septembarskog bombardovanja grada kada je donirao prehrambene namirnice čime je doprinio da bude otvorena javna kuhinja koja je trebala pripremati topli obrok za nastradale. “Daljnji doprinosi za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1042, 3. 10. 1944, 3.

⁷³ “Pljačka na djelu”, *Novi list*, br. 1029, 18. 9. 1944, 3.

⁷⁴ “Građani, izvršite dužnost prema sebi i svojim bližnjima”, *Novi list*, br. 1026, 14. 9. 1944, 3.

⁷⁵ “Tko sve traži pomoć za štete od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1033, 22. 9. 1944, 3.

gradske uprave na razne probleme koji su uslijedili kao posljedica angloameričkog bombardovanja. Eklatantan primjer toga je izostanak angažmana gradskog šintora u bombardovanim naseljima. I deset dana nakon vazdušnih napada javno se upozoravalo da raspadnuti leševi poginulih životinja leže na ulicama, dok se nenasan smrad širio naseljem, što je stvaralo ozbiljne zdravstvene i higijenske probleme za građane.⁷⁶ Njihovom umirivanju trebao je doprinijeti dolazak ministra skrbi za postradale krajeve Mehmeda Mehičića, koji je u najavi svog radnog posjeta Sarajevu objasnio da će običi pogođene nastambe i lično se upoznati s položajem i potrebama stradalnika.⁷⁷ Pokazat će se da je ministar pod pojmom stradalnika podrazumijevao samo izbjeglice jer je štampa kao najkonkretniji rezultat njegovog boravka u gradu izdvojila dogovor s predstavnicima Muslimanskog dobrotvornog društva „Merhamet u vezi sa pružanjem pomoći prisilno raseljenim licima – osnivanje prihvatilišta za djecu, odvajanje stradalih žena i djece u posebne nastambe, ambulatno liječenje teže stradalih itd.⁷⁸ Ostaje nam nepoznato da li je i na koji način kao resorni ministar poduzeo mjere da olakša nevolje stradalih Sarajlija. Ipak, značajan korak uskoro je načinila lokalna vlast – Gradsko poglavarstvo – podijelivši pristiglu novčanu pomoć stradalim Sarajlijama, odnosno isplativši oko 13.500.000 kn članovima 277 stradalih porodica za nabavku sanitetskog materijala, prehranu i pogrebne troškove poginulih siromašnih sugrađana.⁷⁹

Strašna iskustva bombardovanja tražila su od Sarajlija disciplinu u poštivanju propisanih zaštitnih mjera te pojačan angažman na smanjenju rizika opasnosti, zaštiti i spašavanju ljudi, materijalnih i kulturnih dobara. Naročito od septembra 1944. godine, kada počinju jači vazdušni udari, stanovništvo se putem novina, brošura i propagandnih plakata konstantno

⁷⁶ “Odstranjivanje uginulih životinja u bombardiranoj četvrti”, *Novi list*, br. 1031, 20. 9. 1944, 3.

⁷⁷ “Boravak ministra dra Mehičića u Sarajevu”, *Novi list*, br. 1034, 23. 9. 1944, 3.

⁷⁸ “Rješavanje stradalničkih pitanja Ministar skrbi dr Mehičić na sjednici ‘Merhameta’”, *Novi list*, br. 1037, 27. 9. 1944, 3.

⁷⁹ “Postradalima od posljednjeg bombardiranja podijeljeno oko 14 milijuna kuna”, *Novi list*, br. 1057, 20. 10. 1944, 3. U istom tekstu se pojašnjava da je trenutno pomoć izostala samo malom broju onih koji su bili na bolničkom liječenju.

pozivalo na adekvatno ponašanje za vrijeme objave uzbune ili napada, na održavanje skloništa, propisano skladištenje goriva, uglja i drva dalje od prostorija koje služe za zaklon, na čišćenje tavana od lakozapaljivog materijala, na zamračivanje privatnih stanova, stubišta, lokala, zanatskih radionica, bolnica, kasarni, te na dobrovoljno pristupanje Narodnoj zaštiti i učešće u gašenju požara.⁸⁰ Pojedini primjeri otkrivaju da javni pozivi nisu dopirali do svijesti svih stanovnika grada Sarajeva da zaštite sebe i okolinu od napada iz vazduha. Stoga se u septembru 1944. godine javno konstatuje da je “još (je) uvijek velik broj onih nesavjestnih, koji kršeći naredbu Župske redarstvene oblasti o zamračivanju (...) dovode sebe i svoje bližnje u opasnost”. Neodgovorno ponašanje građana primoralo je lokalne vlasti da nastave kazneno djelovati izricanjem novčanih kazni, gašenjem rasvjete u stanu prekršitelja na period od nekoliko sedmica, pa i javnim stigmatiziranjem, tj. poimeničnim prozivanjem kroz lokalnu štampu.⁸¹

Uporedo sa stalnim pozivima stanovništvu na oprez i zaštitu, angloamerički avioni kontinuirano su nadlijetali i usputno i brzo bombardovali Sarajevo. U napadu srednje jačine od 17. oktobra, 11 dvomotornih bombardera tipa “Baltimore” bacilo je oko 20 bombi i pucalo iz mitraljeza. Glavna meta bila je strateška – Alipašin Most, odnosno željeznička stanica. Po lijepom vremenu i dobroj vidljivosti avioni su sa visine od 3000 m u dva vala sa vremenskim razmakom od minute u ravnom letu pogodili i potpuno uništili dvije zgrade i štale, te na nekoliko mjesta oštetili željezničku prugu

⁸⁰ Zapovjedništvo Narodne zaštite je štampalo letke s uputama stanovništvu kako provoditi samozaštitne mjere, postupati sa požarnim bombama i kako se ponašati na znak uzbune i u slučaju napada iz vazduha. HAS, ZP, br. 371, 368, 372. Sličnog sadržaja bila je i objavljena brošura “Upute za članove kućnih samozaštitnih zajednica”. Zagreb: Hrvatska državna tiskara.

⁸¹ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 47/taj., 4. 4. 1944; “Kažnjeni zbog nezamračivanja posebničkih stanova”, *Novi list*, br. 1020, 7. 9. 1944, 3; “Kažnjeni zbog nezamračivanja stanova”, *Novi list*, br. 1042, 3. 10. 1944, 3; “Kažnjeni zbog nezamračivanja stanova”, *Novi list*, br. 1056, 19. 10. 1944, 3; “Određba ministarstva domobranstva, 24. 6. 1941”, *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb: Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, 1941, 4, 211. Propisane mjere za nezamračivanje stanova bile su još rigoroznije od gore spomenutih. Predviđale su i zatvorsku kaznu u trajanju do 30 dana ili novčanu globu do 10.000 kn, a u težim slučajevima izricanje obje vrste kazni. “Naredba o provedbi zamračenja, 25. 9. 1941”, *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, 1941, 8, 704-710.

Sarajevo – Mostar. U pet minuta napada poginulo je 6 lica i isto toliko ih je ranjeno.⁸²

Intenziviranje vazdušnog bombardovanja grada (od septembra do kraja 1944. godine) dovodi se u vezu sa dešavanjima na širem balkanskom ratištu. Pojačanim bombardovanjem važnih komunikacijskih tačaka, kakvim je prepoznato i Sarajevo, angloamerička avijacija je ometala povlačenje njemačkih vojnih snaga iz Grčke. Zbog toga su strateški ciljevi napada bili željeznice, aerodrom Rajlovac i vojni objekti, a kolateralna šteta razorene naseljene četvrti i velike civilne žrtve.

b) Najrazornije angloameričko bombardovanje Sarajeva

Nadlijetanje angloameričkih aviona bilo je tokom novembra 1944. godine svakodnevno i toliko učestalo da se zračna opasnost oglašavala po nekoliko puta na dan.⁸³ U kasnim poslijepodnevnim satima 5. novembra 10 neprijateljskih aviona bacilo je 30-ak bombi na šire gradsko područje: Alipašin Most, Švrakino Selo, Dolac Kolonija i Pofalići. Ciljevi su bili vojni; bombe su padale oko strateških tački – željeznička stanica, stovarište benzina. Kao kolateralna šteta može se smatrati potpuno ili djelomično oštećenje nekolicine privatnih stambenih objekata, te pogibija jedne i ranjavanje četiri osobe.⁸⁴

⁸² HAS, KNNZS, kutija 1, broj 1205, 19. 10. 1944. S obzirom na stratešku važnost normalnog funkcionisanja željezničkog saobraćaja za izvoz sirovine u Treći Rajh, po izričitom zahtjevu njemačke vojne oblasti u NDH, polovinom 1944. godine bile su oformljene na većim i važnijim željezničkim stanicama posebne domobranske radne jedinice sa zadatkom da neposredno poslije vazdušnog udara i eventualnih razaranja željezničkih pruga i vozova što brže raskrče željeznički kolosijek i osposobe željeznička postrojenja za promet. Iako su blisko saradivali, ove jedinice bile su izvan sistema Narodne zaštite jer im je primarni cilj bilo funkcionisanje željezničkog prevoza, a tek sekundarni rad na otkopavanju ljudi i imovine na gradskom području. Jedna takva bila je predviđena za zaštitu željezničke pruge koja je prolazila kroz područje grada Sarajeva (jačine od 100 ljudi). HAS, KNNZS, kutija 2, broj 972, 15. 7. 1944; broj 316/taj., 27. 5. 1944.

⁸³ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 178/taj., 5. 12. 1944

⁸⁴ Ibid, broj 168/taj., 9. 11. 1944.

Kulminacija angloameričkih vazdušnih napada nad Sarajevom desila se dva dana kasnije, kada je u razornom bombardovanju grad teško stradao. Koristeći vedro vrijeme, 145 aviona tipa “Liberator”, “Wellington” i “Halifax” u ravnom i kružnom letu izvršili su u nekoliko navrata udare na uže gradsko jezgro i šire područje Sarajeva. U popodnevnim satima je prvim naletom bio zahvaćen zapadni dio šireg gradskog područja – Kolonija Dolac, Alipašin Most, Švrakino Selo, a drugim, koji je uslijedio tri sata kasnije, bombardovana su gradska naselja, Džidžikovac, Skenderija, Soukbunar, Čobanija, i glavne gradske ulice (tadašnje Hakije Hadžića, Ante Pavelića, a današnjih naziva Valtera Perića, Maršala Tita). Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite kao glavne ciljeve napada detektuje vojno-strateške objekte, koji su direktno ili indirektno bili pogođeni. Ciljevi su gađani razornim bombama (100–500 kg) sa visine 3800–6000 m. Od tristotinjak bombi⁸⁵ koje su bačene na područje Sarajeva, direktno je pogođena zgrada Bratinske blagajne, željezničke stanice na Alipašinom Mostu, srušen je most na pruzi Sarajevo – Mostar (kod Alipašinog Mosta), a indirektnim pogocima su djelomično oštećene zgrade Glavne željezničke stanice, Željezničke radionice, Željezničke ložionice, Domobranske bolnice, Vojno-tehničkog zavoda, Doma ustaške mladeži itd.⁸⁶ U izvještaju Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu jasno je prepoznato da su ciljevi angloameričkog napada bili strateški, iz čega proizilazi da je stradanje naseljenih gradskih četvrti bilo više kolateralno nego ciljano i namjerno (vidi sliku br. 9).

Razorno bombardovanje Sarajeva, te posljedično veliki broj civilnih žrtava, propagandistički koristi štampa kako bi strah i kulminirane negativne emocije građana usmjerila protiv neprijatelja ustaškog režima. Vezujući angloameričko bombardovanje isključivo za interese i vojne potrebe NOVJ-a, svaki napad na mete u NDH predstavljen je kao akcija na uspostavi Jugoslavije, a sami stradalnici su percipirani kao žrtve

⁸⁵ Sead Vrana, analizom dokumentacije jedinica koje su učestvovalе u bombardovanju Sarajeva, zaključuje da je 7. novembra 1944. godine na Sarajevo bačeno 453 tone bombi, što čini 62% ukupne tonaže bombi koja je pala na grad tokom istog mjeseca. S. Vrana, “Vazdušna bombardovanja Sarajeva”, 290.

⁸⁶ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 178/taj., 5. 12. 1944; broj 152/taj., 13. 11. 1944.

kapitalističkih i komunističkih terorista.⁸⁷ Pojačavajući negativan naboj prema neprijatelju, *Novi list* insistira da su “neprijateljski zrakoplovci najveći dio svog smrtonosnog tereta ponovno bacili nasumice, sijući u raznim gradskim četvrtima smrt, užas i ruševine” te isključivo tematizira stradanje malog čovjeka i njegove teške sudbine. Stoga su kao najveće žrtve bombardovanja akcentovani stanovnici sarajevskih ulica nastanjenih “najvećim dielom malim službenicima i ostalim sitnim svijetom”.⁸⁸

Slika 9 – Stambena zgrada prekoputa Domobranske bolnice, vazdušni napad 1944. godine. Izvor: HM BiH, ZF, inventarni broj: FNOB 14598.

⁸⁷ “Sarajevo opet u znaku brojnih smrtnica”, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3.

⁸⁸ “Ponovni teroristički napadaj na Sarajevo”, *Novi list*, br. 1072, 8. 11. 1944, 3.

Za razliku od dotadašnjih vazdušnih napada tokom kojih je stanovništvo najčešće ginulo u svojim domovima, ovaj će ostati upamćen po masovnoj pogibiji Sarajlija u skloništu zgrade Bratinske blagajne (današnja zgrada Centralne izborne komisije BiH). U direktnom pogotku bomba sa usporenim padanjem probila je četiri sprata armiranobetonske zgrade te eksplodirala u njenom skloništu. Po objavljivanju sirena zračne opasnosti u njemu je zaštitu potražilo oko 150 muškaraca, žena, djece jer je to bilo *javno skupno sklonište* izgrađeno po tadašnjim propisima.⁸⁹ Uslijed snažne eksplozije i rušecjeg građevinskog materijala stradalo je oko 120 lica, a svega 20-ak njih je živo izvučeno iz ruševina.⁹⁰ Među preživjelim bila je i beba starosne dobi 3–4 mjeseca koju je pronašao pripadnik Narodne zaštite Anto Arapović, a potom je predao “nepoznatoj sestri – bolničarki”. Kako se za bebu nisu interesovali njeni roditelji, pretpostavljalo se da su poginuli u istom skloništu iz kojeg je ona spašena. Vijest o spašenoj bebi koja je ostala bez roditeljskog staranja, prema pisanju *Novog lista*, proširila se gradom i došla je do jednog sarajevskog trgovca, koji je pokazao interes da je udomi. Stvar je postala intrigantnija jer se nije znao identitet osobe koja je sklonila bebu niti gdje se ona nalazi. U slučaj su se uključile lokalne novine pozivom građanstvu da dostavi informacije o izgubljenom novorođenčetu. Da li se u tome uspjelo, ostalo je nepoznato jer štampa o bebinoj sudbini više nije pisala.⁹¹

O sveukupnom broju žrtava bombardovanja Sarajeva od 7. novembra 1944. godine moguće je pisati samo u okvirnim ciframa jer je mnogo onih koji su docnije umrli od posljedica teškog ranjavanja, a za nekima se naknadno tragalo.⁹² Prvi javno objavljeni podaci govore da je u “strogim granicama grada Sarajeva” život izgubilo 173 lica i teže ranjeno njih 30, a da

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ “Sarajevo opet u znaku brojnih smrtovnica”, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3.

⁹¹ “Traži se 3–4 mjeseca staro diete koje je 7. ov. mj. spašeno u skloništu Bratinske blagajne”, *Novi list*, br. 1091, 30. 11. 1944, 3.

⁹² Supruga Ismeta Jelačića oglasila se preko novina s molbom da joj se javi svaki pojedinac koji ima informaciju o njenom mužu koji je nestao prilikom bombardovanja Sarajeva. “Prigodom bombardiranja”, *Novi list*, br. 1074, 10. 11. 1944, 3.

je na “periferiji grada i u bližoj sarajevskoj okolini” bilo 60 poginulih i 100 ranjenih. Naglašavajući veliki broj stradalih, skoro isključivo civila, najviše žena i djece, štampa imputira da je posljednje angloameričko bombardovanje grada imalo isključivo nestrateške, civilne ciljeve i da je po svojoj razornosti u rangu s druga dva napada u proteklih godinu dana.⁹³ S obzirom na pogođene značajne strateške mete, teško je zaključiti da su planirani ciljevi bili samo civilni, mada najveće žrtve zračnog napada angloameričkih aviona jesu bili stanovnici Sarajeva. Među stradalnicima – ranjenim, poginulim – bilo je osoba svih uzrasta, nacionalnosti, socijalnog statusa. Bombardovanje naseljenih četvrti imalo je višestruke posljedice za lokalnu zajednicu – materijalno potpuno ili djelomično razaranje stambenih i drugih infrastrukturnih objekata te ljudski gubici. Žene, muškarci, starci, djeca, bebe, domaćice, seljaci, radnici, učenici – zatečeni u svojim domovima, na radnim mjestima, poljoprivrednim dobrima – gubili su živote ili bivali ranjavani s težim ili lakšim ozljedama. Ispod ruševnih objekata izvlačeni su ranjeni ili poginuli pojedinci ili čak čitave porodice. Na primjeru ulice Jezero, smještene u samoj gradskoj jezgri Sarajeva, oslikava se tragedija bombardovanja naseljenih područja i razorne posljedice za porodice koje su tu živjele. Arhivska građa detaljnije ne otkriva da li su poginuli pojedinci život izgubili u svojim domovima ili u obližnjem javnom skloništu smješte-

⁹³ “Obtužujuća bilanca terorističkog napadaja na Sarajevo”, *Novi listi*, br. 1074, 10. 11. 1944, 3. Mnogo veći broj poginulih i ranjenih spominje se u *Izveštaju o zračnom napadaju na dne 7/XI.1944.* koji je Kotarskom nadzorništvu Narodne zaštite u Sarajevu pet dana nakon bombardovanja prosljedila podređena Pričuvna narodno zaštitna bojna Sarajevo navodeći tom prilikom da je u Sarajevu ranjeno oko 220 lica, a ubijeno njih oko 300. HAS, KNNZS, kutija 2, broj 152/taj., 13. 11. 1944. Ovaj podatak držim nerealnim jer druga dva izvora donose približne brojke poginulih. Istog dana kada je datiran prethodno spomenuti izvještaj *Novi list* objavljuje dosta manji broj stradalih. On donosi posljednji dio popisa do tada identifikovanih žrtava, a čije je dijelove u nekoliko navrata objavljivao prethodnih dana. Tom prilikom informiše javnost da je poginulo 181 lice, ali da bilansa stradalih nije konačna. U jednom posebno napravljenom nedatiranom popisu (vjerovatno Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu) pobrojano je sa šireg gradskog područja 196 žrtava i 61 teško ranjena osoba, s tim da je nekolicina ranjenih koji su podlegli ranama ubrojani u spomenuti broj poginulih, a neki nisu. Sve to ukazuje da se broj žrtava vremenom povećavao i vrlo moguće prešao cifru od 200 poginulih. Up. HAS, KNNZS, kutija 3, nedatirana dva popisa bez broja protokola: “Spisak poginulih prilikom bombardovanja grada i bliže okolice na 7/XI. 1944. g.” i “Popis teže ranjenih prilikom bombardovanja grada Sarajeva i okolice dne 7. XI. 1944 god.”

nom u zgradi Bratinske blagajne koja je, kako sam prethodno spomenula, bila direktno pogođena. Kako god, bombardovanjem Sarajeva 7. novembra 1944. godine dramatično je promijenjen život dotične ulice pogibijom dvadesetak njenih stanovnika. Tog dana ugašeni su životi roditelja književnika Envera Čolakovića – Vejsila, posjednika (59), i Fatime, domaćice (56).⁹⁴ Pogibijom oca Smaila (70), majke Fadile (54), te brata i sestre Rasima (25) i Raseme (21), nestala je porodica Fazlagić sa adrese Jezero, broj 2. Istovremeno je velika nesreća zadesila porodicu Dabić (Jerzero, br. 11) pogibijom više njenih članova. Odluka da iz Visokog dođe u posjet rodbini u Sarajevu bila je kobna za Aleksandra Dabića, koji je uslijed pada angloameričke bombe izgubio suprugu Kosaru (51), te troje djece: šestogodišnjeg sina Mihajla, trogodišnjeg sina Milivoja, te petogodišnju kćerku Dragicu. Teške ozljede zadobio je i šesnaestogodišnji učenik Savo (Josipa) Dabić, koji je dva dana kasnije podlegao ranama, dok se tridesetogodišnja domaćica Štefanija (Ilije) Dabić, moguće njegova majka, i dalje nalazila na liječenju od zadobijenih povreda. Iz kuće sa broja 4 život su izgubili supružnici Čengić – Ismet, učitelj (36), i Muniba (30) – te majka Ševka Kapetanović (39), domaćica, i njena jednoipogodišnja beba Osman.⁹⁵

Identične su bile sudbine Sarajlija i sa šireg gradskog područja. U Starom Hrasnom su stradali stari supružnici Marjanović, Marija (58), domaćica, i stolar Nikola (60); maloljetne kćerke Veljka Simčića iz Novog Sarajeva Slava (11) i Zagorka (15); na Dolac-Malti otac Asim (42) poginuo je s djecom Bedrijom (15) i Mujom (12) te cijela porodica Matulić nastanjena u ulici Fra Jukićevoj br. 17 (roditelji Jozefina, domaćica, 33 i Anto, činovnik, 36, te sinovi Alojz, 6, i Mario, 7). Iako su u Sarajevo došli potražiti spas i sigurnost, od angloameričkih bombi ginule su i izbjeglice iz Istočne Bosne. Od tragične sudbine nije mogao pobjeći Fočak Rukija Bašić (35) i njegov maloljetni sin Mustafa (4) poginuvši u izbjegličkom kampu na Alipašinom

⁹⁴ “U spomen roditeljima Envera Čolakovića”, *Novi list*, br. 1076, 13. 11. 1944, 3.

⁹⁵ HAS, KNNZS, kutija 3, Spisak poginulih prilikom bombardovanja grada Sarajeva i bliže okolice na 7/XI. 1944. g. i Popis teže ranjenih prilikom bombardovanja grada Sarajeva i okolice dne 7. XI. 1944 god.

Mostu. Na tom lokalitetu stradao je i nepoznati muškarac koji je, zbog nedostatka drugih podataka i lica koja bi se interesovala za njega i eventualno ga prepoznala, u zvaničnoj evidenciji zabilježen kao “N. N. muškarac – seljak oko 50 g.”. Tijela poginulih često su bila razmrskana, u teškom stanju za indentifikaciju, stoga su evidentirana kao N. N. osobe uz kratak opis, npr. da je u pitanju “žensko dijete u dimicama” (dimijama, op. a.), “lješ smrskan u komadima”, “lješ ženski u komadima”, ili uz upisivanje nekog karakterističnog detalja koji bi mogao poslužiti za prepoznavanje: “mlađa žena sa kućnim kožnim papučama. Na gornjoj sredini papuče guma”.⁹⁶

Zbog obima stradanja njegovog stanovništva i razornog uništavanja grada 7. novembar 1944. postat će jednim od najtežih dana u ratnoj istoriji Sarajeva.

Normalizacija života neposredno nakon najrazornije epizode bombardovanja Sarajeva

Unatoč teškoj nesreći koja ga je zadesila, grad se brzo vraćao svojoj svakodnevnicu. Neposredno nakon vazdušnog napada na Sarajevo ulice su bile očišćene i prohodne, a trgovine otvorene kako bi se situacija što prije normalizirala i zadovoljile potrebe stanovništva.⁹⁷ Stradalnici su bili zbrinuti u namjenski organizovanom smještaju, opskrbljeni hranom i odjećom i svim sredstvima potrebnim za normalan život i rad. Djelomična ili potpuna devastacija nastambi zahtijevala je njihovu hitnu obnovu. Stoga se odmah pristupalo procjeni štete i raspodjeli pomoći.⁹⁸ Zbog velike

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ “Sarajevo opet u znaku brojnih smrtovnica”, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3.

⁹⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Javni ured rada Sarajevo (dalje: JURŠ), kutija 11, signatura 587, 13. 3. 1944. Tek je tri mjeseca kasnije (10. 2. 1945) Gradsko poglavarstvo Sarajevo donijelo odluku da se osobama i porodicama stradalim tokom bombardovanja Sarajeva 7. novembra ili kasnije dodijeli pomoć na osnovu podnesene molbe, specifikacije uništene i oštećene imovine i njihove vrijednosti, te svjedoka koji bi potvrdili tačnost navoda. Pomoć je bila namijenjena *teže stradalim* (maksimalno 25.000 kn), tj. licima čije su nastambe bile porušene, siromašnim porodicama kojima je nastalom štetom ugrožena egzistencija, porodicama u kojima je poginuo ili teže stradao hranilac, te *lakše stradalim* (maksimalno 12.500 kn), osobama kod kojih je šteta na objektu bila

materijalne štete nastale na njihovim stambenim objektima stanovnici s područja Marijin-Dvora, Novog Sarajeva i Alipašino Mosta nisu imali vremena čekati procjenjivanje štete, već su bili primorani na trenutno iseljavanje. Ono što je dodatno pogodilo te ljude, koji su morali napustiti razrušene ili djelomično oštećene domove i koji su se suočavali s problemom nedostatka adekvatnog prostora za stanovanje, bilo je nečasno ponašanje pojedinaca koji su metež, nastao uslijed bombardovanja grada, iskoristili za krađu namještaja iz ruševnih objekata.⁹⁹

Nažalost, kradljivci nisu bili jedini spremni da u ratnim uslovima profitiraju na tuđoj nesreći. Baš kao i prije dva mjeseca, tokom prethodnog većeg vazdušnog udara, kada su pojedini čaršijski trgovci, pekari, mlinari pokupovali živežne namirnice da bi ih docnije prodavali po višoj cijeni, novo bombardovanje grada bila je prilika za grabežljivce da se ponovo okoriste nevoljom sugrađana. Dok su građani izvlačili iz ruševina tijela svojih najmilijih ili ostatke svog ličnog imetka, dotle su pojedinci žurno, u roku od 24 sata od vazdušnih napada, s polica sklonili robu i u gostionicama povisili cijene jela i pića. S mnogo gorčine štampa optužuje ove interesdžije za ponavljanje profilerskog scenarija i obavljanje “one prljave i ogavne rabote, koja u duši svakog čovjeka budi ne samo najdublji prezir, nego i plameni revolt”.¹⁰⁰

Bez obzira na kritike koje su pristizale na račun djelovanja sarajevskog ogranka Narodne zaštite, njegovi pripadnici su danima nakon bombardovanja radili na otkopavanju ruševnih objekata i traganju za stradalim. Postepeno su kompletirane nesretne sudbine sarajevskih porodica koje su

veća od napuklih zidova, djelomično oštećenog krova i polomljenih prozorskih stakala. Kriterij za dodjeljivanje pomoći bio je stepen oštećenosti objekta, stradanje porodice i brojnost njenih članova. Iznos pomoći nije smio biti veći od 50% od ustanovljene štete osim kod porodica čiji su članovi poginuli ili teško ranjeni. Vremena za realizaciju ove odluke nije bilo zbog skorog pada ustaške vlasti i državno-pravnog nestanka Nezavisne države Hrvatske. Historijski arhiv Sarajevo, Fond: Gradsko poglavarstvo Sarajevo, kutija 3046, broj 4954, 10. 2. 1945.

⁹⁹ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 178/taj., 5. 12. 1944; broj 152/taj., 13. 11. 1944; “Ne kupujte ukradenih predmeta jer ćete se teško ogriješiti u svoga bližnjega”, *Novi list*, br. 1091, 30. 11. 1944, 3.

¹⁰⁰ Bez naslova, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3.

ispod ruševina pronalazile tijela svojih najbližih. Takvo bolno iskustvo imala je Ljuba Džikovski, suočivši se najprije s pogibijom supruga Eugena, inače novinara i urednika vanjskopolitičke rubrike u sarajevskom *Novom listu*. Kako tadašnja štampa prenosi, on je na znak vazdušne opasnosti požurio da nađe sklonište za sebe i svoju porodicu, ali je u bombarderskom metežu izgubio život. Agonija porodice Džikovski okončana je nekoliko dana kasnije, kada je neposredno nakon suprugove sahrane u ruševinama jednog skloništa pronađeno mrtvo tijelo 15-ogodišnjeg sina Vlade Džikovskog, učenika III razreda gimnazije.¹⁰¹ Istovremeno je tragediju proživljavala i Georgina Vragolov rođ. Frankiny izgubivši u jednom danu majku, brata i sestru. Mučnu svakodnevicu nastavila je živjeti zahvalna za dobivenu pomoć i iskazanu sućut, ali i puna nade i zahvale prema “bolničarskom osoblju, koje se trudi, da (mi) nećaka Žikicu sačuvaju živa i zdrava”.¹⁰²

Empatiju prema Sarajlijama pogođenim razornim djelovanjem angloameričke avijacije i ovaj put su pokazali pojedinci i različite društvene i humanitarne organizacije koje su, u skladu s vlastitim finansijskim mogućnostima, davale novčane priloge. Tako je kulturno društvo “Napredak” dodijelilo milion kuna za stradale u Sarajevu i njegovoj okolini te pokrenulo širu akciju prikupljanja dobrovoljnih priloga skupivši dodatnih skoro 1,5 milion kuna.¹⁰³ Značajan prilog za stradale od bombardovanja izdvojili su humanitarna društva “Karitas” (1.000.000 kn) te “Hrvatski Crveni križ”, koji je iz svojih vlastitih sredstava podijelio članovima 212 stradalih porodica oko 2.317.000 kn te dodatno razdijelio živežne namirnice mnogočlanim porodicama, posebno s nejakom djecom, i najugroženijim dao odjevne predmete i građevinski materijal.¹⁰⁴ Želeći potaknuti Sarajlije da suosjećaju sa nastradalim

¹⁰¹ “Eugen Džikovski”, *Novi list*, br. 1072, 8. 11. 1944, 3; “Umrli u Sarajevu”, *Novi list*, br. 1075, 11. 11. 1944, 3.

¹⁰² “Zahvala”, *Novi list*, br. 1078, 15. 11. 1944, 3.

¹⁰³ “Napredak za postradale od zračnog napadaja”, *Novi list*, br. 1073, 9. 11. 1944, 3; “Doprinosi ‘Napredku’ za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1075, 11. 11. 1944, 3; “Doprinosi ‘Napredku’ za postradale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1078, 15. 11. 1944, 3; “Daljnji doprinosi Napredkovu odsjeku”, *Novi list*, br. 1091, 30. 11. 1944, 3.

¹⁰⁴ “Pomoć ‘Karitasa’ postradalim”, *Novi list*, br. 1078, 15. 11. 1944, 3; “Hrvatski Crveni križ za postra-

sugrađanima i da ih novčano i materijalno pomognu kontinuirano su kroz štampu objavljivani tekstovi koji su poimenično navodili donatore i sumu koju su izdvojili na ime pomoći žrtvama.¹⁰⁵ Da je svijest o brizi za stradalnike očigledno rasla potvrđuje sve učestalija praksa da se novac namijenjen za kupovinu cvijetnog aranžmana koji se stavlja na odor pokojnika, u ovom slučaju poginulog uslijed bombardovanja, davao u humanitarne svrhe, odnosno za pomoć onima koji su tokom vazdušnog napada ostali bez ičega.¹⁰⁶ Iako je među dobročiniteljima bilo i onih koji su u svojoj humanosti željeli ostati anonimni, Gradska uprava je javnosti davala do znanja da je “nepoznati, plemeniti Sarajlija” dostavio milionski prilog za nastradale građane Sarajeva.¹⁰⁷ Takvim obavijestima kod žrtava je stvaran osjećaj angažovanosti i brige društvene elite za nju, a imućniji građani su poticani na što veće novčane izdatke u humanitarne svrhe. Uzimajući u obzir razornost djelovanja angloameričke avijacije i slabost lokalnih vlasti da pruže potrebnu pomoć stradalnicima, šira društvena participacija bila je ne samo poželjna već i nužna.

Posljednji vazdušni udari na grad i njegovu okolinu

Bombardovanje Sarajeva od 7. novembra 1944. godine po obimu stradanja njegovog stanovništva i njegovog fizičkog razaranja jeste bilo najteže, ali ne i posljednje koje je grad doživio. Sudeći prema izvještajima Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu, do kraja rata uslijedila su još tri napada iz vazduha. Vedrog 18. novembarskog dana brzim desetominutnim

dale od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1081, 18. 11. 1944, 3.

¹⁰⁵ Među darovaocima bio je bivši povjerenik Povjereništva za trgovine u Sarajevu i tadašnji vlasnik Građevinskog preduzeća “Zubić” Josip Zubić sa 50.000 kn, zastupnik reis-ul-uleme Islamske vjerske zajednice NDH Salih Safeta ef Bašić sa 25.000 kn, učitelj plesne škole Jovan Đokić koji je 11.500 kn skupio u okviru svojih priredbi i dr. “Daljnji doprinosi Hrvatskom Crvenom Križu u korist postradalih od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1072, 8. 11. 1944, 3; “Dar zastupnika Reisa-ul-uleme gradskom odboru Hrvatskog Crvenog Križa”, *Novi list*, br. 1091, 30. 11. 1944, 3.

¹⁰⁶ “Pomoć postradalima” i “Mjesto vienca”, *Novi list*, br. 1075, 11. 11. 1944, 3.

¹⁰⁷ “Prva pomoć gradske občine građanima postradalim od bombardiranja”, *Novi list*, br. 1086, 24. 11. 1944, 3.

naletom 36 aviona tipa “Liberator” i “Fotres” pogodeni su s 20-ak razornih bombi Osman-pašina kasarna, tvornica “Avia” i nekoliko objekata na području Grbavice i Pofalića, a sa 40-ak bombi bačenih na područje Alipašinskog Mosta oštećena je zgrada željezničke stanice i željeznička postrojenja te cestovne komunikacije koje su povezivale Sarajevo s Ilidžom, odnosno Rajlovcem. Napad na strateške ciljeve prošao je bez žrtava.¹⁰⁸ Sličnog scenarija, intenziteta i odabira ciljeva bio je i vazdušni udar od 20. novembra kada je oko 30 angloameričkih aviona bacilo 15 komada razornih bombi (težine do 500 kg) na jugozapadni dio grada i u svega deset minuta napada gađani su protivavionski položaji na Vracama. U preletu preko sarajevskog polja oštećena je cesta Sarajevo – Ilidža. Žrtava nije bilo.¹⁰⁹

Posljednji vazdušni napad na širu okolinu grada Sarajeva tokom Drugog svjetskog rata desio se 14. februara 1945. U preletu preko Ilidže posade tri lovačka aviona pucale su u niskom letu iz mitraljeza i bacile 5 bombi manjeg kalibra koje nisu prouzrokovale ni ljudsku ni materijalnu štetu. S obzirom na činjenicu da je izbačen mali broj projektila i to na otvoren prostor, možemo zaključiti da je to bio još jedan u nizu tranzitnih letova preko sarajevskog polja, koji je iskorišten za olakšavanje letjelica prije njihovog ateriranja na italijanske aerodrome.¹¹⁰

Međutim, to nije značilo da angloamerički avioni nisu nastavili prelijetati sarajevsku kotlinu i predstavljati neposrednu opasnost za stanovništvo tog područja.¹¹¹ To nam sugeriše lokalna štampa koja početkom marta 1945. godine nastavlja upozoravati na opasnost od krhotina rasprskavajućih protivavionskih granata dok Sarajlije, naviknute na svakodnevno oglašavanje sirena za uzbunu tokom posljednje dvije ratne godine, “bezbrižno šetaju ulicama, bez straha pred neprijateljskim zrakoplovima”.¹¹² Kako se nazirao kraj rata,

¹⁰⁸ HAS, KNNZS, kutija 2, broj 178/taj., 5. 12. 1944.

¹⁰⁹ Ibid, broj 1254, 20. 11. 1944; broj 178/taj., 5. 12. 1944.

¹¹⁰ HAS, KNNZS, kutija 3, broj 22/taj., 3. 3. 1945.

¹¹¹ Nastavilo se usputno bombardovanje drugih bosanskohercegovačkih gradova, poput Banja Luke. “Skrb za postradale od zračnog bombardiranja”, *Novi list*, br. 1170, 7. 3. 1945, 3.

¹¹² “Opres od krhotina protuzrakoplovnog topništva”, *Novi list*, br. 1166, 2. 3. 1945, 3.

a nadlijetanje aviona bilo sve rjeđe, kod stanovništva je popuštao strah i potreba za preventivnim mjerama zaštite. Unatoč konstantnim upozorenjima, novčanim kaznama i isključenjima rasvjete na vremenski period do 30 dana, *Novi list* marta 1945. godine sa žaljenjem konstatuje da je “velik broj nesavjesnih građana, koji ni najmanje ne posvećuju pažnje zamračivanju posebničkih stanova, uredovnica, stubišta i obrtnih radionica”.¹¹³

Kritike na angažman Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu

Prema propisanim mjerama zaštite, nakon što bi bilo primijećeno približavanje angloameričkih aviona sarajevskom gradskom području, oglašavala se sirena za uzbunu kojom se davao znak stanovništvu da što prije nađe adekvatan zaklon ili sklonište, a lokalni organi uprave su pozivani da djeluju u pravcu “uspješne odbrane”. Obavezno je bio obustavljan javni saobraćaj, na teren je izlazila redarstvena ophodnja koja je upućivala građane zatečene na ulici u najbliže sklonište, *motritelj* je zauzimao svoju poziciju na najvišoj zgradi u kotaru, odakle je telegramom obavještavao redarstvo o pogocima neprijateljskih aviona, a ono je slalo *žurno redarstveno zapovjedništvo* da ustanovi nastalu štetu i pruži prvu pomoć i eventualno pozove pojačanje. U slučaju velike štete vođa *redarstvene uporišne točke* dolazio je na lice mjesta kako bi upravljao radom na terenu. Trebalo se raditi na gašenju požara, otkopavanju ruševina, spašavanju zatrpanih i ranjenih lica i životinja, te na institucionalnom zbrinjavanju onih koji su ostali bez doma.¹¹⁴ Glavni teret zaštite stanovništva NDH tokom angloameričkog bombardovanja bio je prebačen na pripadnike Narodne zaštite. Redovno su izlazili na teren još tokom trajanja uzbune te – uz eventualnu pomoć ustaša, domobrana, građana – otpočinjali s otkopavanjem ruševina i zasutih podruma, izvlačenjem ranjenih i pružanjem prve medicinske pomoći povrijeđenim. U uslovima

¹¹³ “Kažnjeni radi nezamračivanja stanova”, *Novi list*, br. 1085, 23. 11. 1944, 3; “Kažnjeni radi nezamračivanja”, *Novi list*, br. 1093, 2. 12. 1944, 3; “Nadzor nad zamračenjem posebničkih stanova”, *Novi list*, br. 1173, 10. 3. 1945, 5.

¹¹⁴ ABiH, JURŠ, kutija 11, signatura 587, 13. 3. 1944.

neposredne ratne opasnosti i intenziviranja neprijateljskih vazdušnih napada, Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu cijenilo je da je po svim segmentima službe “izvježbanost kod obveznika na dostojnoj visini”.¹¹⁵ Međutim, djelovanje i efikasnost sarajevskih jedinica Narodne zaštite narod je drugačije doživljavao. Odjek sa terena ukazuje na to da je stanovništvo bilo kritički nastrojeno. Nakon najdestruktivnije epizode bombardovanja Sarajeva (7. novembar 1944) moglo se čuti kako “gradjanstvo u velikoj mjeri kritikuje rad Narodne zaštite” uz prijekor da su mnogi mogli biti spašeni da je pomoć blagovremeno ukazana.¹¹⁶ Kritike su na površinu izbacile sve kadrovske i materijalne probleme s kojima se tokom dvogodišnjeg bombardovanja grada nosila Narodna zaštita.

U okviru Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu djelovalo je *Zaštitno-pripravno odjeljenje* koje je vršilo redovnu službu, dok su obveznici pozivani na obuku i obavljanje službe u slučaju posredne ili neposredne opasnosti. Kako su intenzivirani neprijateljski zračni napadi, Narodna zaštita je konkretnije uspostavljala saradnju s drugim ustanovama koje su joj mogle pomoći pri značajnijem pružanju pomoći stradalnicima, ali je istovremeno konstantno radila na povećanju broja svojih obveznika. Tokom 1944. nastojala je angažovati sve raspoložive ljudske i mehaničke kapacitete tako što su u službu Narodne zaštite pozivani svi zdravi muškarci životne dobi od 15 do 60 godina koji nisu spriječeni vojnom ili nekom drugom važnom javnom dužnošću, te zdrave ženske osobe starosti od 17 do 50 godina života koje nisu ometene materinstvom ili javnim djelovanjem. Također su vlasnici privatnih motornih ili vozila na konjsku zapregu (sa svojim vozilima) i vlasnici građevinskog materijala bili pozvani da stave na raspolaganje Narodnoj zaštiti svoja vozila, odnosno materijal.¹¹⁷ Spomenuti poziv nije dao željeni rezultat jer se Narodna zaštita krajem iste godine žalila da ne raspolaze dovoljnim brojem ljudstva, prevoznih sredstava – teretnih i sanitetskih vozila – te oružja kojim bi bila u stanju spriječiti “uplitanje nepozva-

¹¹⁵ Up. HAS, KNNZS, kutija 2, broj 66/taj., 6. 6. 1944; broj 161/taj., 5. 10. 1944.

¹¹⁶ Up. Ibid, broj 5103, 9. 11. 1944.

¹¹⁷ Ibid, kutija 1, broj 677, 1944.

nih i možebitnu pljačku”. Ono što je dodatno opterećivalo njeno djelovanje i rušilo joj autoritet i ugled u narodu bio je nekoordinisani rad s jedinicama koje nisu bile dio njene službe, ali su na terenu učestvovala u pružanju pomoći građanstvu neposredno nakon bombardovanja.¹¹⁸ Uzimajući u obzir ovdje izložene probleme s kojima se susretalo Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu njegov nadzornik ing. Mustafa Slipičević pravdao se da ova služba zbog velikih razmjera bombardovanja nije mogla pomoći svakom pojedincu. Također je bio stava da je generalno gledajući dotično kotarsko nadzorništvo “do sada izvršilo u celosti i savjestno svoj zadatak”.¹¹⁹

Očigledno nedovoljni kadrovski i materijalni kapaciteti i raznovrsni problemi koji su opterećivali djelovanje organa Narodne zaštite tjerali su vlast da u javnosti kreira svijest o važnosti uključivanja svih pojedinaca u borbu protiv “bombaškog terora”. S tim ciljem su plasirani propagandni plakati koji su kroz fotografije i tekst prikazivali kako njemački narod uprkos teškom i svakodnevno bombardovanju njihovih gradova združeno obavlja svoja zaduženja u skladu sa starosnom dobi i sposobnostima. Dok svako od njih – omladina, tvornički radnici, prodavači, muškarci i žene koji otkopavaju ruševine, popravljaju štete na stambenim objektima, gase požare, uređuju skloništa – radi svoj posao, vjerovalo se da “takav narod ne može propasti” i da ga ni “bombaški teror ne može (ga) slomiti!”. Kroz njemački primjer pokušalo se motivisati stanovništvo Nezavisne države Hrvatske da se zajedno i složno angažuje za opšte dobro te mu podići moral i uliti vjeru da “čvrsta volja i odlučno djelovanje savladavaju bombaški teror”.¹²⁰

Bilans bombardovanja – problemi s utvrđivanjem ljudskih i materijalnih gubitaka

Iako je naređenje generala Nathana F. Twininga, komandanta 15. vazduhoplovne armije američke vojske, od maja 1944. godine glasilo da se ne

¹¹⁸ Ibid, kutija 2, broj 152/taj, 13. 11. 1944.

¹¹⁹ Ibid, broj 169, 11. 11. 1944.

¹²⁰ HAS, ZP, br. C-83 i C-130.

bombarduju ciljevi koji nemaju vojni značaj, da se maksimalno izbjegava ubijanje civilne populacije zemalja-saveznica čiji je teritorij okupiran (poput Jugoslavije), te da se izbacivanje bombi pred slijetanje vrši nad morem, osim kada ekstremne nužde nalažu drugačije,¹²¹ ipak je broj civilnih žrtava tokom spomenuta tri jača bombardovanja Sarajeva bio značajan. Štaviše, ne stiče se dojam da su bombarderi gađali samo vojne mete jer su bombe padale na naseljena gradska područja koja nisu imala nikakvu vojno-stratešku važnost. Zato je najveća kolateralna šteta angloameričkog vazdušnog napada bilo civilno stanovništvo koje je materijalno i ljudski stradalo. Njihovi domovi bili su oštećeni ili u potpunosti uništeni, a na stotine njih je ranjeno i poginulo.

Pitanje materijalne štete i ljudskih gubitaka je primarno naročito nakon kataklizmičnih dešavanja kakva su ratna bombardovanja. Sačuvana arhivska građa institucija Nezavisne države Hrvatske, poput Narodne zaštite koja je prva pisala izvještaje sa terena nakon svakog vazdušnog napada, daje informacije koje stvaraju samo dojam o razornim posljedicama bombardovanja, ali ne, barem i grube, procjene novčane vrijednosti počinjene materijalne štete. I dok se u izvještajima navode ili brojčano nabrajaju oštećeni ili srušeni objekti, mnogo konkretniji su podaci o ljudskim gubicima. Zaduženi za sprečavanje i odstranjivanje svih ratnih i prirodnih nesreća i njihovih posljedica, pripadnici Narodne zaštite bili su prvi koji su još za vrijeme trajanja uzbune i samog bombardovanja Sarajeva izlazili na teren. Na licu mjesta bili su upoznati s razmjerama štete, odnosno s obimom stradanja civilnog stanovništva. Budući da njihovi izvještaji nisu imali propagandnu, već isključivo informativnu svrhu, mogu se smatrati znatno pouzdanijim i objektivnijim. U izvještajima napisanim neposredno nakon

¹²¹ Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers; A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive, 1939–1945*, Alabama: Air University Press Maxwell Air Force Base, 2006, 463. Krajem jula 1944. godine standardizovana je angloamerička politika bombardovanja. U zemljama koje su bile u savezu s Trećim Rajhom (Mađarska, Rumunija, Bugarska) od strateškog interesa za bombardovanje i dalje su bili ciljevi od vojnog značaja, dok su u slučaju okupiranih zemalja, kakva je bila Jugoslavija, ciljevi trebali imati izrazitu vojnu važnost, uz pažljivo izbjegavanje civilnih žrtava. Ibid, 324

bombardovanja obavezno je navođen broj ranjenih i poginulih civilnih i vojnih lica, mada se broj smrtnih slučajeva kasnije povećavao s obzirom na teška stanja ranjenika. Ukoliko uzmemo u obzir ovdje spomenute vazdušne udare na Sarajevo i njegovu širu okolinu, a navedeni su svi koje je registrovala sačuvana dokumentacija Kotarskog nadzorništva Narodne zaštite u Sarajevu, možemo reći da je kao posljedica angloameričkog bombardovanja život izgubilo najmanje 626 civila, a da je evidentirano ranjavanje njih 446. Ovaj broj je samo minimalni pokazatelj obimnosti stradanja stanovnika Sarajeva tokom vazdušnih napada na grad, 1943-1945. godine. Ukoliko ovdje korištene podatke pokušamo komparirati sa poslijeratnim popisom ratnih žrtava, suočit ćemo se s velikom diskrepancijom. Socijalističke vlasti su u tri navrata popisivale ratne žrtve u Jugoslaviji (1947, 1950, 1964) evidentirajući samo one koji su stradali na strani Narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno kao žrtve fašističkog terora, a takvima su smatrani i civili poginuli prilikom angloameričkog bombardovanja. U četverotomnom popisu *Žrtava fašističkog terora grada Sarajeva*, načinjenom 1964. godine, posebno su navedeni *Građani Sarajeva poginuli od bombardovanja u toku NOB-e*.¹²² U popisu koji obuhvata žrtve Sarajeva i njegove okoline (Hadžići, Rajlovac, Alipašin Most, Semizovac) popisana su svega 272 lica. Popis obuhvata žrtve njemačkog bombardovanja Sarajeva aprila 1941. i serije vazdušnih napada angloameričkih snaga na grad koji su uslijedili 1943-1945. godine. Njegova analiza otkriva niz nelogičnosti i ozbiljno dovodi u pitanje vjerodostojnost popisa. Od nerealno malog broja popisanih žrtava bombardovanja (1941-1945) u najvećem broju slučajeva kao počinioci se spominju *Nijemci* (122), pa tek onda *Saveznici* (90), ustaše, Talijani ili nepoznati počinioci. Ni sama lica koja su poslije rata davala podatke o poginulim, iako su u pitanju bili najbliži srodinici, nisu raspolagala tačnim informacijama, što dodatno izaziva sumnju u objektivnost

¹²² Jedan od kriterija prilikom popisa poginulih stanovnika Sarajeva bilo je mjesto prebivališta na dan 6. april 1941. godine. To je razlog što među evidentiranim ratnim žrtvama Sarajeva nalazimo lica koja nisu rođena u Sarajevu ili lica koja su poginula u Metkoviću, Višegradu, Užicu, Bosanskom i Slavonskom Brodu i dr.

popisnog materijala.¹²³ Bez obzira na njegove očigledne nelogičnosti i nedostatke, ovaj popis ratnih žrtava, u komparaciji sa dostupnim nam popisima žrtava bombardovanja koje je načinilo Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite u Sarajevu, daje uvid u različitu starosnu, polnu i nacionalnu strukturu stradalih. Analizom tih izvora uočavamo da je među poginulim bilo i beba, poput Zijada (Ismeta) Galijaševića, koji je sa nepunom godinom starosti stradao novembra 1943. godine, ali i lica visoke starosne dobi, poput osamdesetčetverogodišnjeg Cvijete (Nikole) Vaskovića, koji je poginuo godinu dana kasnije. Nacionalnu pripadnost žrtava navodili su prijavitelji, odnosno osobe koje su poslije rata prijavljivale žrtve i davale podatke o njima. Popis pokazuje da su angloameričke bombe neselektivno ubijale sve stanovnike Sarajeva bez obzira na njihovu nacionalnost. Najbrojniji među žrtvama bili su muslimani (115), Srbi (87), Hrvati (55), te Česi (2), Ukrajinci (1), Jevreji (5), Rusi (2), Crnogorci (1), Slovenci (1) i drugi koji su prijavljeni kao “nepoznata nacionalnost”.¹²⁴

Zaključak

Teritorija Nezavisne države Hrvatske postala je krajem 1943. godine poligon za realizaciju širih savezničkih strategijskih planova i ciljeva – slabljenje njemačkih vojnih kapaciteta na Balkanu (izbacivanje iz ratnog stroja vojnika, borbenih sredstava i industrijskih postrojenja koja su radila za njemačku ratnu privredu), ometanje povlačenja njemačkih vojnih snaga i naoružanja s grčkog i jugoslavenskog područja te približavanje vazдушnom prostoru Srednje Evrope (Mađarska, Austrija, južna Njemačka) i Rumunije. Uzletivši sa italijanskog tla, avioni angloameričke avijacije prelijetali su Jadransko more da bi vojno djelovali na drugoj strani obale i u nenoj unutrašnjosti bombardovali strateške objekte stvarajući uslove za realizaciju gore spomenutih ciljeva. Na njihovoj ruti letenja Sarajevo je kao jedan od

¹²³ Primjer za to je sin Jelke (Risto) Dofinić, koji izjavljuje da mu je majka poginula novembra 1944. godine od Nijemaca, ili Šerifa Fazlić, koja za svog supruga Hasiba kaže da je stradao tokom njemačkog bombardovanja, oktobra 1943. godine. Žrtve fašističkog terora grada Sarajevo, *tom IV*.

¹²⁴ Vidi: Ibid.

većih gradskih centara sa željezničkim vezama i vojnom infrastrukturom bilo samo usputna meta. Skoro svakodnevna nadlijetanja, a samo povremena bombardovanja, doprinijeli su da grad ne bude sistemski i totalno uništen. U najvećem broju slučajeva bilo je riječ o tranzitnim preletima praćenim mitraljeskim rafalima u niskom letu i ispaljivanjem nekolicine streljiva na rubne dijelove grada. U ratnoj memoriji tadašnjih Sarajlija ipak će po intenzitetu i udarnoj snazi ostati upamćena tri napada: od 29. novembra 1943, 8. septembra i 7. novembra 1944. godine. Razorno djelovanje angloameričkih aviona imalo je za posljedicu značajna materijalna razaranja grada i ljudske gubitke lokalnog stanovništva. Iako je proklamovano da će ciljevi vazdušnih akcija biti samo objekti koji imaju vojni značaj – kasarne, aerodromi, mostovi, željezničke pruge i kompozicije, motorna vozila – udari angloameričke avijacije imali su na stotine žrtava. Identitet mnogih nastradalih ostao je nepoznat, ali na osnovu raspoloživih, istina nepotpunih podataka, zaključujemo da su žrtve bili stanovnici Sarajeva različite starosne dobi, nacionalne, vjerske pripadnosti i socijalnog stanja.

S obzirom na totalistički karakter rata, gubila se granica između legitimnih, vojnih – vojna, privredna i saobraćajna infrastruktura – te civilnih meta. Stoga treba razumjeti da lokalno stanovništvo nije bilo ciljana meta, već je stradanje ljudi i njihove imovine bilo kolateralno.

Prema jasnim propisima, bilo je uobičajeno da neposredno po oglašavanju sirene za uzbunu na teren izlaze pripadnici Narodne zaštite sa zadatkom da prvi pruže pomoć stradalim Sarajlijama (otkopavanje ruševina, izvlačenje ranjenih, pružanje prve medicinske pomoći, a potom i prijavljivanje nastale materijalne štete na privatnim objektima te evidentiranje poginulih i ranjenih). Državni i lokalni organi vlasti te pojedinci izdvojili su nekoliko miliona kuna za nastradale građane, što se pokazalo nedovoljnim za saniranje posljedica vazdušnog napada na grad. Činjenica da su bombardovane naseljene gradske četvrti i izbjeglički logor poslužila je kao pogodan argument lokalnoj štampi da djelovanje angloameričke avijacije osudi kao teroristički čin i poistovjeti ga s postupanjem njihovih lokalnih

saveznika – partizana – koje je predstavljala kao ubice koje “razaraju narodnu imovinu i ubijaju nevine ljude”. Na taj način se stradanje Sarajlija pokušavalo iskoristiti za obračun s vojnim i političko-ideološkim neprijateljem na terenu (NOVJ) te za izazivanje revolta Sarajlija protiv njega.

Istovremeno, ignorišući postupanje vlastitih vojnih jedinica prema nepoželjnim elementima koje je ustaška vlast označila kao takve, anglo-američki neprijatelj je optuživan za nečovječno i neviteško postupanje pri ostvarivanju svojih interesa. U javnom prostoru su vazdušni napadi okvalifikovani kao “zračno divljanje”, a njegove izvršioce se označilo kao “zračne gusare”, “zračne gangstere”, “profesionalne ubice nevinog pučanstva”. Bez obzira na činjenicu da Sarajevo nije bila primarna meta djelovanja anglo-američke avijacije i da nije pretrpjelo ogromna razaranja koja će izmijeniti fizionomiju grada, bombardovanje je ipak uticalo na svakodnevni život njegovih stanovnika i značajno diktiralo djelovanje lokalnih organa uprave – izgradnja mreže skloništa, izdvajanje finansijskih sredstava za pomoć žrtvama, iznalaženje smještaja za stradale sugrađane itd.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo

Javni ured rada Sarajevo (JURS)

Režijski odbor za izgradnju javnih skloništa (ROIJS)

Velika župa Vrhbosna

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo

Gradsko poglavarstvo Sarajevo

Kotarsko Nadzorništvo Narodne zaštite Sarajevo (KNNZS)

Zbirka plakata (ZP)

Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo

Zbirka fotografija (ZF)

Zbirka plakata

Objavljeni izvori

Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb: Ministarstvo pravosudja i bogoštovlja, 1941.

Žrtve fašističkog terora grada Sarajevo, tom IV, Sarajevo.

Štampa

Narodne novine, Zagreb, 1942.

Novi list, Sarajevo 1943–1944.

Osvit, Sarajevo, 1943.

Literatura

Knjige

Carter, Kit C. – Mueller, Robert (pr.), *U.S. Army Air Forces in World War II; Combat Chronology 1941 – 1945*, Washington DC: Center for Air Force History, 1991.

Čerčil, Vinston C., *Drugi svetski rat*, tom V, Beograd: Prosveta.

Davis, Richard G, *Bombing the European Axis Powers; A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive, 1939–1945*, Alabama: Air University Press Maxwell Air Force Base, 2006.

Donia, Robert J., *Sarajevo. Biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.

Greble, Emily, *Sarajevo, 1941–1945. Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, Sarajevo: University Press, 2020.

Karakaš Obradov, Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu; Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.–1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

Kovačević, Branislav, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944*, Podgorica: Pobjeda, 2003.

Lazarević, Božo, *Vazduhoplovstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972.

Pribilović, Kazimir, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu; Kronika događaja*, Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2006.

Upute za članove kućnih samozaštitnih zajednica, Zagreb: Hrvatska državna tiskara.

Članci

Karakaš Obradov, Marica, “Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata”, u: *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 6, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006, 469-496.

Karakaš Obradov, Marica, “Saveznička bombardiranja Šibenika u Drugom svjetskom ratu”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, br. 3, 883-894.

Karakaš Obradov, Marica, “Saveznički zračni napadi na Split i okolice i djelovanje Narodne zaštite u Splitu tijekom Drugog svjetskog rata”, u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2008, god. 61, br. 2, 323-349.

Šarac, Nedim, “Uslovi i pravci razvoja Narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu od novembra 1943. do aprila 1945. godine”, u: *Sarajevo u revoluciji, knjiga 4 – zbornik radova*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981, 9-61.

Vrana, Sead, “Vazдушna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2020, br. 19, 275-305.

Internetski izvori

- “List of Missions by date, The 449th Bomb Group(H)”, dostupno na: <https://449th.com/list-of-missions-by-date/> (pristupljeno: 8. 5. 2021).
- Lutvić, Dženita, “Savezničko bombardovanje. Svjedoci terora iz 1944.: Kako je zemlja u Sarajevu godinama skrivala avionske bombe”, *Klix.ba*, 11. 9. 2019, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/svjedoci-terora-iz-1944-kako-je-zemlja-u-sarajevu-godinama-skrivala-avionske-bombe/190911066> (pristupljeno: 7. 4. 2021).
- Dautefendić, Rešad, “Meta savezničkih snaga bila je i željeznička stanica Alipašin most, stradao i izbjeglički logor”, *Faktor.ba*, 11. 9. 2019, dostupno na: <https://faktor.ba/vijest/meta-saveznickih-snaga-bila-je-i-ze-ljeznicka-stanica-alipasin-most-stradao-i-izbjeglicki-logor/50982> (pristupljeno: 7. 4. 2021).
- Ćosić, Kenan, “(Video) Biće još bombi iz Drugog svjetskog rata”, *Oslobodjenje*, 12. 9. 2019, dostupno na: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/sarajevo/video-bice-jos-bombi-iz-drugog-svjetskog-rata-489133> (pristupljeno: 7. 4. 2021).
- “Buđenje pacova 8. septembra: Prije 75 godina bombardirano Sarajevo – 200 mrtvih”, *Stav*, 8. 9. 2019, dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/budjenje-pacova-8-septembra-prije-75-godina-bombardirano-sarajevo-200-mrtvih/> (pristupljeno: 7. 4. 2021)
- Katica, Nihad, “Lov na generala Lohra / Sedmica pacova ostavila je avio-bombe u Sarajevu”, *Radio Sarajevo*, 12. 9. 2019, dostupno na: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/sarajevo/350673> (pristupljeno: 7. 4. 2021).

- Arnautović, Marija, “Uništena bomba iz Drugog svjetskog rata”, *Slobodna Evropa*, 18. 11. 2019, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/uklonjena-aviobomba-iz-drugog-svjetskog-rata/25171849.html> (pristupljeno: 7. 4. 2021).
- S. H. P. “Znate li kakvu zanimljivu priču kriju sarajevski betonski tornjevi?”, *Klix.ba*, 9. 2. 2020, dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/znate-li-kakvu-zanimljivu-pricu-kriju-sarajevski-betonski-tornjevi/200207096> (pristupljeno: 8. 4. 2021).
- Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, broj: 06.1-2.3-59/14-19, 2. 4. 2014, dostupno na: http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_hrv/Sarajevo_Skloniste%20Vaso%20Miskin%20kompl%20HR.pdf (pristupljeno: 8. 4. 2021).

LIFE IN SARAJEVO UNDER ANGLO-AMERICAN BOMBS

Summary

Within the framework of wider Anglo-American strategic plans and goals in the Balkans – weakening of German military capabilities, blocking of German retreating military force, from Greece and Yugoslav area – in 1943 to 1944 the railway network and military infrastructure on the occupied territory were bombarded. Sarajevo as one of the connection points of the communication network was only an incidental target for Anglo-American aviation. The town was almost daily flown over but only periodically bombarded which did not result in its total and systemic destruction. In most cases, the flights of the bombers were nothing more than transitional flights and the dropping of a few bombs on the outer borders of the town. In the war memory of the then population of Sarajevo, three bombardments will remain in the long-lasting memory: November 29, 1943, September 8, and November 7, 1944. Although the targets were military infrastructure the bombardments also caused significant material destruction of the town and human casualties in the local population (several hundred human casualties). The incomplete data reveal that the victims were of different ages, national and religious identities, and social statuses. The first to help were the members of civil protection units by digging out the survivors from under the rubble and by administering first aid to the wounded. State, local authorities, and individuals were financially helping the stricken town dwellers which ultimately proved to be insufficient to compensate for the damages that occurred as the consequence of aerial bombardments. The fact that the populated parts of town, as well as refugees camps, were bombarded was used as a convenient argument in the local press to condemn the actions of Anglo-American aviation as an act of terrorism, inhuman and unchivalrous for achieving its own interests and its perpetrators as “aerial pirates”, “aerial gangsters”, “professional

murderers of innocent population, especially of women and children”. Regardless of the fact that the town did not suffer extensive destruction that would alter the visage of Sarajevo, bombarded did however affect the lives of its inhabitants and dictated acting of organs of local authorities – the construction of the network of shelters, distribution of the means to help the victims, accommodation for the victims and so on.

PRILOG POZNAVANJU POVIJESTI ODŽAKA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Nikica Barić

Hrvatski institut za povijest
nbaric@isp.hr

Apstrakt: U prilogu su, na temelju gradiva koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, prikazani određeni segmenti povijesti Odžaka u Drugom svjetskom ratu. Prilog, ni opsegom ni korištenim izvorima, ne predstavlja zaokruženi prikaz povijesti Odžaka u navedenom razdoblju. No, doneseni podaci teže dopuniti postojeća istraživanja i, kroz primjer Odžaka, pomoći boljem poznavanju Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Bosna i Hercegovina, Nezavisna Država Hrvatska, Odžak, Ustaški pokret, Domobranska dobrovoljačka pukovnija, “Hadžiefendićeva legija”, “Bosanski planinci”, “Zeleni kadar”

Abstract: The paper is mainly based on sources from Croatian State Archives in Zagreb and its aim is to present certain aspects of the history of Odžak, a town in the River Sava region in northern Bosnia, during World War II. The paper does not aim to give a complete history of Odžak in the mentioned period. Nevertheless, the data presented in this paper are aimed at supplementing the available research. Also, the example of the local history of Odžak can give better insight into the history of World War II in Bosnia and Herzegovina more generally.

* Ovaj članak nastao je u sklopu projekta: “Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća” (IP-2019-04-6673) Hrvatskoga instituta za povijest koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

Keywords: World War II, Bosnia and Herzegovina, Independent State of Croatia, Odžak, Ustasha movement, Home Guard Volunteer Regiment, “Hadžiefendić’s Legion”, “Bosnian Mountain Troops”, “Green Cadre”

Ovaj prilog, koji se uglavnom temelji na izvorima iz arhivskoga fonda Velike župe Posavje koji se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, prikazat će neke segmente povijesti Odžaka u Drugom svjetskom ratu. Prilog ne predstavlja cjeloviti prikaz Odžaka u tom ratu, za što bi bilo potrebno provesti šira istraživanja. Ipak smatram da doneseni podaci, osim što opisuju događaje u Odžaku, omogućavaju i nešto bolje razumijevanje širih prilika u Bosni i Hercegovini tijekom Drugoga svjetskog rata.¹

Organizacija vlasti NDH u Odžaku

Sporazumom Cvetković-Maček iz augusta 1939. u sastav nove Banovine Hrvatske u bosanskoj Posavini ušli su kotari Brčko, Gradačac i Derвента.² Odžak je bio u sastavu kotara Gradačac, te je u njemu djelovala kotarska ispostava. Ona je u svojim izvještajima nakon osnivanja Banovine Hrvatske i do marta 1940. bilježila da je muslimansko i srpsko stanovništvo na tom području uglavnom “neopredijeljeno”. U februaru 1940. u Odžaku je po prvi put osnovana organizacija Hrvatske seljačke stranke (HSS), kojoj je pristupio i veći broj muslimana. Istovremeno vlasti nisu primijetile da među srpskim stanovništvom, kao reakcija na osnivanje Banovine Hrvatske, postoji akcija “Srbi na okup”. Također nije primijećena nikakva aktivnost ilegalne Komunističke partije Jugoslavije.³

¹ Treba ukazati i na literaturu koja se bavi poviješću Drugoga svjetskog rata u mjestima koja su bili u blizini Odžaka. Ona donosi niz podataka koji su povezani s temom ovoga članka: *Modriča sa okolinom u prošlosti*, Glavni i odgovorni urednik dr. Ibrahim Karabegović, Modriča: Odbor za monografiju “Modriča i okolina kroz istoriju”, 1986, 167-280; Esad Tihić, *Gradačac od 1941. do 1945.*, Gradačac: Javna biblioteka “Alija Isaković”, 2008; Nikša Nežirović, *Monografija Bosanskog Šamca (od najranijih vremena do 1945. godine)*, Šamac: D.o.o. “Kula”, 2011, 491-554.

² Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb: Školska knjiga – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1992, 41.

³ Hrvatska, Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA), 1363, Politička situacija, inv. br. 5996, Banska vlast Banovine Hrvatske, Odjeljak za drž. zaštitu, Broj: 1370/1940., Banska vlast Banovine Hrvatske, Odjel za unutarnje poslove, Pov. Broj: 234/1940.

Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), Odžak je ostao organiziran kao kotarska ispostava u sastavu kotara Gradačac, odnosno bio je dio nove Velike župe Posavje čije se sjedište nalazilo u Brodu na Savi. Ta velika župa obuhvaćala je kotare Brod na Savi i Županja na slavonskoj obali Save, a s bosanske obale Save kotare Bijeljina, Brčko (s kotarskom ispostavom u Bosanskom Šamcu), Derventa (s kotarskom ispostavom u Bosanskom Brodu) i Gradačac (s kotarskom ispostavom u Odžaku).⁴ Dužnost velikog župana u Brodu na Savi prvo je obnašao Vladimir Sabolić, kojega je početkom marta 1943. zamijenio Derviš Omerović, a njega, godinu dana kasnije, Dragan Urumović.⁵

Na temelju pregledanih izvora teško je pratiti kako je u Odžaku, neposredno nakon proglašenja NDH, bila organizirana uprava, tko je obnašao određene funkcije, odnosno koji je bio (dis)kontinuitet nositelja tih funkcija u odnosu na razdoblje Banovine Hrvatske. Mjesec dana nakon proglašenja NDH, 11. maja 1941., “predstavnici Muslimana varoši Odžak” položili su prisegu NDH. Prisega je položena pred dr. Zdenkom Odićem, povjerenikom “Državnih Ustaških Vlasti”, a među ostalim položile su je osobe od kojih će neke biti često spominjane u ovom prilogu, poput imama Arif Hafiza Džananovića i Ferhata Kapetanovića. Također je prisegu položio Hasan Piragić.⁶

Zdenko Odić bit će istaknuti ustaški funkcionar na području Odžaka, odnosno ustaški logornik. Poginuo je u martu 1943. u borbama u planini Vučjak, vjerojatno u sukobu s četnicima.⁷ Čini se da je spomenuti Hasan Piragić neposredno nakon proglašenja NDH bio načelnik općine Odžak,⁸ ali ga je ubrzo zamijenio i na toj dužnosti dugo vremena ostao Ivo Čurčić.

⁴ HR-HDA-254, Velika župa Posavje, Taj. Broj: 1817./1942.

⁵ HR-HDA-223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, Personalni spisi, 9370, Omerović, Derviš.

⁶ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, Zbornik dokumenata*, Tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945., Knjiga 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941., Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993., dok. br. 25.

⁷ HR-HDA-254, Taj. Broj: 1958./1942.; Taj. Broj: 952/1943.

⁸ HR-HDA-254, Taj. Broj: 506/1941.

Upravu je kotarske ispostave u Odžaku u oktobru 1941. preuzeo Abdurahman Abdurahmanović, koji je do tada službovao u Bijeljini.⁹ Abdurahmanovića će u maju 1944. na navedenoj dužnosti zamijeniti Marko Ralica.¹⁰

Na području kotarske ispostave Odžak živjelo je, prema jednom dopisu iz jula 1941. godine, 16.000 katolika, 5.000 muslimana i 5.000 pravoslavaca.¹¹

Odnos prema srpskom stanovništvu

Kao što je navedeno, na području je kotarske ispostave Odžak 1941. živjelo oko 5.000 pravoslavaca, odnosno Srba. Kasnije, u periodičnim izvještajima Ispostave kotarske oblasti Odžak iz 1942. i s početka 1943., navodilo se da na njezinom području živi 5.692 pravoslavca.¹²

Važna značajka vlasti NDH, odnosno ustaškog režima, bilo je pokretanje i organiziranje državnog terora nad srpskim stanovništvom, kojega su nove vlasti nazivale “grko-istočnjacima”, a od 1942. “pravoslavcima”. Te su se mjere kretale od zatiranja nacionalnog i vjerskog identiteta Srba, preko tijekom 1941. organiziranoga iseljavanja dijela srpskoga stanovništva u Srbiju, do u brojnim dijelovima NDH provedenih masovnih likvidacija Srba od strane ustaša.¹³ Uostalom, takav teror nad Srbima odvijao se i u blizini Odžaka, primjerice u Brčkom.¹⁴

⁹HR-HDA-254, Taj. Broj: 1277/1942.; Taj. Broj: 1635/1943.

¹⁰HR-HDA-223, Personalni spisi, 4468, Ralica, Marko.

¹¹HR-HDA-254, Taj. Broj: 424/1941.

¹²HR-HDA-254, Taj. Broj: 182/1943.; Taj. Broj: 991/1943.

¹³Za novija djela o teroru NDH nad srpskim stanovništvom vidi: Tomislav Dulić, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2005; Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs, Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*, Hamburg: Hamburger Edition, Verlag des Hamburger Instituts für Sozialforschung, 2013; Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo – Zagreb: Buybook, 2018.

¹⁴Nikica Barić, “Brčko: A case study of state terror of the Independent State of Croatia, 1941–1942”, u: *Terrorism in the Balkans in the 20th and 21st century*, ur. Danuta Gibas-Krzak, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018, 80-100.

U takvom širem okviru događaja, pokušat će se prikazati položaj Srba na području Odžaka. Izvori pokazuju da su do sredine 1941. vlasti NDH, ali i njemačka vojska, na tom području pretraživale kuće po selima gdje su živjeli Srbi, u potrazi za oružjem i opremom zaostalim od bivše kraljevske jugoslavenske vojske, ali pri tome nije ništa pronađeno.¹⁵

Od ljeta 1941. znatniju važnost u politici NDH prema srpskom stanovništvu dobila je politika vjerskih prijelaza. Njezine vlasti onemogućile su djelatnost Srpske pravoslavne crkve, a zatim su težile prevesti Srbe na druge priznate vjeroispovijedi, iako, u stvarnosti, najčešće na rimokatoličku vjeru. U nepovoljnim okolnostima u kojima su se zatekli proglašenjem NDH, i u strahu za vlastitu egzistenciju, dio Srba izvršio je ove vjerske prijelaze.¹⁶

Veliki župan Sabolić početkom novembra 1941. zahtijevao je od Ispostave kotarske oblasti u Odžaku da pitanju vjerskih prijelaza posveti pažnju, budući da su u drugim dijelovima Velike župe Posavje brojni grko-istočnjaci već izvršili vjerski prijelaz. Zato su i vlasti u Odžaku, u suradnji sa župnim uredima i imamatima, trebale djelovati da što više grko-istočnjaka prijeđe na katoličku, odnosno islamsku vjeru. No, upravitelj ispostave Abdurahmanović početkom januara 1942. odgovorio je da vjerski predstavnici na njegovom području smatraju da je pitanje vjerskih prijelaza “delikatno”, zbog čega treba postupati “taktički”, kako ne bi bio narušen javni red i mir. Zato na grko-istočnjake nije trebalo vršiti “presiju”, nego ih je na prijelaz vjere trebalo potaknuti propagandnom akcijom. Katolički svećenici obećali su da će i osobno ići po selima u kojima žive grko-istočnjaci, kako bi ih potaknuli na vjerske prijelaze.¹⁷

Nakon izvjesnog vremena Ispostava kotarske oblasti Odžak izvijestila je da su grko-istočnjaci na njezinom području “mirni” i “povućeni”, ali se primjećuje da zanemaruju obradu svojih posjeda jer strahuju da će biti

¹⁵ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, Zbornik dokumenata*, Tom I, Knjiga 1, dok. br. 56.

¹⁶ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, 1977, 172-175.

¹⁷ HR-HDA-254, Taj. Broj: 506/1941.

iseljeni iz svojih domova. Velika župa Posavje odgovorila je da su glasine o iseljavanju neutemeljene, te da grko-istočnjaci moraju posvetiti najveću brigu poljoprivrednim radovima. Ponovljeno je da grko-istočnjacima treba objasniti da će vjerskim prijelazom na katoličku ili islamsku vjeru steći prava kao i svi Hrvati, nakon čega neće trebati strahovati da će biti iseljeni, odnosno da će izgubiti svoje posjede.¹⁸

Upravitelj ispostave Abdurahmanović 19. januara 1942. održao je sastanak o vjerskim prijelazima, kojem su prisustvovali Marijan Ivandić, župnik u Odžaku, fra Dominik Ćosić, župnik u Donjem Svilaju, fra Bono Švabić, župnik u Gornjoj Dubici, i Arif Hafiz Džananović, imam u Odžaku. Tom prilikom Ivandić je naveo da je pojedinih vjerskih prijelaza bilo i s njima će se nastaviti, ali i upozorio da smjernice Ministarstva unutarnjih poslova NDH iz oktobra 1941. navode da se vjerski prijelazi ne smiju poticati pritiscima i silom, s čime su se svi prisutni složili.¹⁹ Tako su, čini se, krajem 1941. i početkom 1942. vjerske prijelaze na rimokatoličku, i u jednom slučaju na evangelističku vjeru, na području Odžaka izvršili samo pojedini Srbi koji su bili državni službenici, očito zato kako bi zadržali svoj posao.²⁰

U međuvremenu, u ljeto 1941., na području južno od Odžaka, planuo je ustanak srpskog stanovništva protiv NDH. Tijekom proljeća 1942. prevlad u ustaničkim redovima zadobili su četnici, koji su izvršili prevrat u Ozrenskom partizanskom odred, a i na Trebavi su se četnici obračunali s komunistima.²¹

Krajem marta 1942. grupa domobrana i ustaša u Modriči samovoljno je uhapsila 15 Srba i jednoga Židova. Uhapšeni su zatim ispitivani i mučeni, kako bi se od njih dobili podaci o ustanicima. Jedan uhapšeni Srbin ubijen je tijekom ispitivanja, a ostali su odvedeni do rijeke Bosne i strijeljani, kao odmazda za pogibiju nekih domobrana u borbama s ustanicima. Tako je

¹⁸ HR-HDA-254, Taj. Broj: 222/1942.

¹⁹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 243/1942.

²⁰ HR-HDA-254, Taj. Broj: 620/1941.; Taj. Broj: 621/1941.; Taj. Broj: 1047/1942.

²¹ Esad Tihić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983, 5-14; E. Tihić, *Gradačac od 1941. do 1945.*, 33-38.

ubijeno 10 Srba, dok su se ostale osobe uspjele spasiti skokom u rijeku. Vlasti NDH zatim su uhapsile domobrane i ustaše odgovorne za ova ubojstva. Posve sigurno navedene ustaše nisu odgovarale za to djelo, jer su nakon nekoliko mjeseci pušteni iz pritvora, a nemam podataka ni da su spomenuti domobrani odgovarali za navedena ubojstva.²² No, zanimljivo je kako je o ovom događaju nadređene vlasti izvijestio Abdurahmanović, upravitelj kotarske ispostave u obližnjem Odžaku. Kada se saznalo da su domobrani i ustaše koji su izvršili strijeljanje u Modriči uhapšeni, Abdurahmanović je Veliku župu Posavje obavijestio da je to izazvalo veliko zadovoljstvo kod stanovništva, “bez razlike na vjeru”, budući da su svi bili zgroženi ubojstvima u Modriči:

“Istraga i hapšenje krivaca je vrlo dobro i povoljno uticala na javnu sigurnost. Hapšenjem krivaca odklonjena je bojazan da bi se koji od grkoistočnjaka odbio [odmetnuo] u šumu radi toga događaja. Pučanstvo je steklo duboko uvjerenje u zaštitu Državne vlasti u osobnom i imovnom pogledu sa ovom istragom.”²³

Sredinom 1942. godine Velika župa Posavje je od podređenih vlasti zatražila da joj dostave podatke koliko je Srba iseljeno iz NDH, ili su je dobrovoljno napustili; zatim koliko je Srba do tada deportirano u koncentracione logore, poginulo u borbama ili nestalo “na bilo koji način”, kao i koliko je Srba najavilo prijelaz na druge vjere, ili su taj prijelaz već izvršili.²⁴ Kada je riječ o Srbima nestalima “na bilo koji način”, pretpostavljam da je to, barem jednim dijelom, bio eufemizam za Srbe koje su pobile ustaše. Osim toga, budući da je u ljeto 1941. buknuo ustanak srpskog stanovništva protiv NDH, na to se odnosio zatraženi podatak o broju Srba koji su poginuli u borbama. Drugi kotari u Velikoj župi Posavje dostavili su podatke o desecima i stotinama iseljenih, stradalih i u logore deportiranih

²² O ovim ubojstvima u Modriči vidi: HR-HDA-254, Taj. Broj: 925/1942.; Taj. Broj: 1518/1942.; Taj. Broj: 1872/1942. Također vidi: *Modriča sa okolinom u prošlosti*, 193.

²³ HR-HDA-254, Taj. Broj: 1046/1942.

²⁴ Nikica Barić, “O osnutku i djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine: primjer Velike župe Posavje”, u: *Croatia Christiana periodica*, 2014., god. XXXVIII, br. 74, 139-140.

Srba, a, u nekim slučajevima, i o stotinama i tisućama Srba koji su izvršili ili najavili vjerske prijelaze. Nasuprot tome, Ispostava kotarske oblasti u Odžaku, na čijem je području, kako sam naveo, prema nekim podacima živjelo barem oko 5000, a prema drugima 5.692 Srba, izvijestila je da je samo 9 Srba iseljeno, odnosno da su dobrovoljno napustili to područje. Također je navedeno da niti jedan Srbin s tog područja nije deportiran u logore, poginuo ili nestao, odnosno da su samo 4 Srbina izvršila vjerske prijelaze, a 15 ih je najavilo da će to učiniti.²⁵

Na temelju ovih podataka može se reći da je teror nad srpskim stanovništvom na području Odžaka bio puno manji u odnosu na druge dijelove Velike župe Posavje i, razumljivo, u odnosu na neke druge dijelove NDH. Teško je konkretno utvrditi koji su faktori utjecali na to, no može se pretpostaviti da se ovo može pripisati i trezvenom postupanju onih koji su tada bili nositelji vlasti u Odžaku.

Osim toga, suočene s ustaničkim pokretom koji je ozbiljno destabilizirao stanje u državi, vlasti NDH u Zagrebu početkom 1942. pokrenule su mjere kojima je trebalo mirnim putem pacificirati srpsko stanovništvo i na neki ga način “integrirati” u NDH. Ove su mjere uključivale i sklapanje primirja između NDH i pojedinih četničkih odreda.²⁶ Paralelno s ovim mjerama, vlasti NDH nisu se odrekle korištenja vojne sile i represije kako bi suzbile ustanički pokret.

U sklopu opisanih promjena u politici NDH u aprilu 1942. osnovana je Hrvatska pravoslavna crkva (HPC). Ona nije trebala imati nikakve veze s nekadašnjom Srpskom pravoslavnom crkvom. Dakle, umjesto dotadašnje politike vjerskih prijelaza, vlasti NDH osnivanjem ove nove vjerske institucije težile su srpsko stanovništvo uključiti u sastav hrvatske nacije kao “Hrvate pravoslavne vjere”. HPC, među ostalim, nije bilo lako ustrojiti i zato jer ona uglavnom nije mogla računati na svećenstvo Srpske pravo-

²⁵ Ibid.

²⁶ Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, Zagreb – Sarajevo: Plejada – Bošnjačka nacionalna zajednica za Zagreb i Zagrebačku županiju – University Press, 2016, 166–171.

slavne crkve, koje je još tijekom 1941. godine značajnim dijelom iseljeno u Srbiju, a dijelom i stradalo u ustaškim progonima. Osim toga, upravo kada je riječ o Velikoj župi Posavje, veliki župan Sabolić i osobno je bio nesklon osnivanju HPC-a, te se čak i izravno suprotstavljao nalogima iz Zagreba o njezinoj uspostavi. S druge strane srpsko stanovništvo je ovu novu crkvu i prihvatilo, ali na način da je u njoj vidjelo “zaobilaznu” mogućnost “obnove” Srpske pravoslavne crkve. Na područje Odžaka kao svećenik HPC-a počeo je dolaziti Dušan Popović, iz Miloševca (mjesto na području kotarske ispostave Bosanski Brod). No, veliki župan Sabolić je, koristeći formalne razloge, početkom 1943. zabranio da Popović vrši vjerske obrede na području Odžaka.²⁷

Od sredine 1942. vlasti NDH započele su provoditi i novačenje, odnosno mobiliziranje vojnih obveznika pravoslavaca na službu u domobranske radne (DORA) jedinice. Ovo je bilo drukčije od dotadašnjeg razdoblja, kada Srbi nisu bili pozivani u domobranstvo.²⁸ Nakon što su i pravoslavni novaci s područja Odžaka pozvani u domobranstvo, oni se na te pozive nisu odazvali, nego su pobjegli “u šumu”. Pojedini pravoslavci obratili su se upravitelju kotarske ispostave Abdurahmanoviću, objašnjavajući mu da bi, kao “dobri domaćini”, željeli svoju djecu uputiti u domobranstvo, ali im “pobunjenici” poručuju da će oni koji to učine biti ubijeni, a njihove kuće spaljene. Zato su zatražili da njihove sinove na službu u domobranstvo sprovedu oružnici, kako im se ne bi moglo prigovoriti da su svojom voljom poslali djecu u domobranstvo. Abdurahmanović se složio s ovim prijedlogom.²⁹

No, kada je Velika župa Posavje obaviještena da se, nakon što su pozvani na službu u domobranstvo, pedesetak pravoslavni mladića iz Novoga Grada odmetnulo u četnike, ona je od vlasti u Odžaku zatražila da se prema

²⁷ N. Barić, “O osnutku i djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine”, 135-163.

²⁸ Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, 173-182.

²⁹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 182/1943.

članovima obitelji tih mladića primijeni odmazda, odnosno da ih se deportira u koncentracioni logor.³⁰ Nema podataka je li navedeni zahtjev proveden. Tijekom septembra 1942. Ispostava kotarske oblasti u Odžaku izvijestila je da su sela naseljena pravoslavicima na njezinom području mirna i poštuju vlast. No, na službu u domobranstvo odazvalo se tek 20% pozvanih pravoslavaca.³¹

Dakle, pojedini pravoslavci žalili su se vlastima u Odžaku da će, ako upute svoje sinove u domobranstvo, biti izloženi odmazdi ustanika. S druge strane, veliki župan Sabolić je iz Broda zahtijevao od vlasti u Odžaku da nad svim pravoslavnim obiteljima čiji su se sinovi odmetnuli u četnike provede oštre mjere odmazde. Kao što je navedeno, nema podataka jesu li vlasti u Odžaku takvu odmazdu i provele. Ipak, nema sumnje da su i na tom području vlasti NDH počele intenzivnije provoditi represivne mjere. Primjerice, u januaru 1943. Ispostava kotarske oblasti u Odžaku predložila je nadležnim vlastima da se u koncentracioni logor uputi Miloš Ružičić iz Gnionice.³² Izvori ne govore koje je bilo obrazloženje za njegovo upućivanje u logor. U martu 1943. Ispostava kotarske oblasti u Odžaku predložila je da se u koncentracioni logor uputi i Svetozar Kurešević iz Novoga Grada, budući da je pljačkao i bio povezan s ustanicima.³³

Četnici

I dok je, kako je navedeno, u ljeto 1941. buknuo ustanak protiv NDH, sve do proljeća 1942. to nije imalo neposrednog utjecaja na stanje na području Odžaka, odnosno vlasti su u tom mjestu izvještavale da na njezinom području nema “ni četnika ni partizana”.³⁴

Južno od Odžaka, na Ozrenu i Trebavi, prevlast su među ustanicima u proljeće 1942. uspostavili četnici. Novi trenutak nastupit će krajem maja

³⁰ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3171/1942.

³¹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 182/1943.; Taj. Broj: 991/1943.

³² HR-HDA-254, Taj. Broj: 125/1943.

³³ HR-HDA-254, Taj. Broj: 912/1943.

³⁴ HR-HDA-254, Taj. Broj: 1198/1942.; Taj. Broj: 1354/1942.

iste godine, kada su vlasti NDH upravo s predstavnicima Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda sklopili sporazume o primirju, kojima su četnici formalno priznali NDH. Iako su NDH i četnici imali nepomirljive političke ciljeve, ovakvi sporazumi bili su utemeljeni i u zajedničkoj težnji da se suzbije partizanski pokret.³⁵

I dio Srba s područja Odžaka, primjerice iz Novoga Grada, priključio se navedenim četničkim odredima. No, osim četnika s Ozrena i Trebave, jedna se četnička grupa pojavila i na području planine Vučjak, jugozapadno od Odžaka.³⁶ Upravo su četnici s Vučjaka, koje je vodio Branko Kovačević, i s kojima vlasti NDH nisu sklopile sporazum o primirju, od druge polovine 1942. i do ljeta 1943. godine napadali razna mjesta na području Odžaka. No, čini se da glavna, a svakako ne jedina značajka tih napada nije bila borba protiv snaga NDH, nego pljačka katoličkog, muslimanskog, ali, u nekim slučajevima, i pravoslavnog stanovništva.³⁷

I do kraja rata četnici na Vučjaku, pod komandom Branka Kovačevića, na određeni su način predstavljali “posebnu” formaciju. Raznovrsni izvori govore da je bila riječ o više stotina ljudi. Oni su surađivali s Nijemcima u osiguranju željezničke pruge Doboj – Derventa od partizanskih napada. Budući da su u ovome bili korisni njemačkoj vojsci, ona nije bila zabrinuta činjenicom što su se Kovačevićevi ljudi sukobljavali s ustašama. S druge strane, Kovačević je bio u kontaktu s partizanima i dozvoljavao je njihovim predstavnicima da se kreću po Vučjaku, odnosno Kovačević je partizanima izjavljivao da se s njima ne želi sukobljavati, ali niti surađivati, osim ako je riječ o borbi protiv ustaša. No, pri tome se borba Kovačevića protiv ustaša nerijetko svodila na pljačku hrvatskog stanovništva.³⁸

³⁵ Rasim Hurem, “Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.”, u: *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, 1966, god. II, br. 2, 285-325.

³⁶ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3676/1942.

³⁷ HR-HDA-254, Taj. Broj: 4224/1942.; Taj. Broj: 221/1943.; Taj. Broj: 878/1943.; Taj. Broj: 991/1943.; Taj. Broj: 1183/1943.; Taj. Broj: 1462/1943.; Taj. Broj: 2218/1943.; Taj. Broj: 2400/1943.; Taj. Broj: 2401/1943.

³⁸ Ovaj sažeti opis četnika Branka Kovačevića na Vučjaku utemeljio sam uspoređujući podatke iz tri izvora. Prvi je izvještaj Štaba XVII. istočnobosanske narodnooslobodilačke udarne divizije od

Židovi u Odžaku

Vlasti NDH prema Židovima vodile su politiku po uzoru na nacističku Njemačku, donoseći niz protužidovskih mjera, da bi Židovi konačno bili deportirani u različite koncentracione logore, gdje su stradali. Tako je bilo i na području Velike župe Posavje, gdje je dio Židova 1941. deportiran u logor u Gospiću, a većina je ostalih, uglavnom tijekom 1942. godine, deportirana u logor Jasenovac / Stara Gradiška.³⁹ Nisam uspio utvrditi jesu li i u Odžaku živjeli Židovi, odnosno jesu li i iz tog mjesta deportirani u logore.

Osim toga, vlasti NDH su od deportacija u logore izuzeli dio Židova liječnika, odnosno zdravstvenih radnika. Dio tih liječnika radio je za Zavod za suzbijanje endemijskog sifilisa u Banja Luci, ali i u drugim bolnicama i zdravstvenim ustanovama.⁴⁰ Tako je troje zdravstvenih radnika Židova bilo raspoređeno i u Odžaku, pa je njegova ispostava kotarske oblasti u svojim periodičnim izvještajima tijekom druge polovine 1942. godine i do marta 1943. u vezi s ovime izvještavala:

“Na području ove Ispostave stalno žive tri židova koji su zaposleni kod Zdravstvene postaje u Odžaku, te se i nad njima vodi strog i diskretan nadzor.”⁴¹

10. februara 1944. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom IV, Knjiga 22, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god., Beograd: Vojnoistorijski institut, 1962, dok. br. 44. Drugi je izvor izvještaj Ispostave kotarske oblasti NDH u Odžaku od 20. novembra 1944. Vidi: HR-HDA-254, Taj. Broj: 125/1944. Treći je izvor izvještaj jednog obavještajnog oficira Štaba Vrhovne komande Jugoslavenske vojske u otadžbini od 6. januara 1945. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XIV, Knjiga 4, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova Četničkog pokreta Draže Mihailovića avgust 1944. – maj 1945., Beograd: Vojnoistorijski institut, 1985, dok. br. 136.

³⁹ Aleksandar Stajić – Jakov Papo, “Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije”, u: *Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1966, 205-247.

⁴⁰ HR-HDA-226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 50.096/1941.

⁴¹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 182/1943.; Taj. Broj: 991/1943.

Bila je riječ o liječnicima dr. Otonu Fischeru i njegovoj supruzi dr. Klari Fischer-Lederer, koji su radili u Osijeku, a zatim su ih vlasti NDH premjestile u Odžak, u ekipu za suzbijanje endemskog sifilisa. Nema podataka o tome tko je bio treći Židov zdravstveni radnik u Odžaku. Bračni par Fischer krajem 1943. priključio se partizanima, gdje su radili u sanitetskoj službi.⁴²

Odnosi katolika i muslimana

Općenito je poznato da je ustaški pokret u svojoj ideologiji i propagandi isticao pripadnost bosansko-hercegovačkih muslimana hrvatskom narodu.⁴³ Unatoč tako proklamiranoj politici, i na području Odžaka pojavit će se nesuglasice između katolika i muslimana.

Početakom 1942. Oružnička postaja Odžak saznala je da Pavo Barišić, koji je nedugo prije smijenjen s dužnosti zapovjednika općinskog redarstva u Odžaku, prikuplja potpise za tužbu protiv predstavnika vlasti u Odžaku, koju je namjeravao uputiti u Zagreb. Tužba je bila usmjerena protiv trojice muslimana, službenika kotarske ispostave i općinskog poglavarstva u Odžaku, kao i protiv narednika Petra Gugića, zapovjednika Oružničke postaje Odžak. U tužbi je navedeno da su te osobe za vrijeme Kraljevine Jugoslavije nastupali kao Jugoslaveni, da su bili naklonjeni Srbima, a i nakon proglašenja NDH djeluju protiv Hrvata, odnosno katolika, vršeći različite zloupotrebe. U tužbi je izraženo i žaljenje što je ona uglavnom usmjerena protiv muslimana. No, objašnjeno je da se ona temelji na ustaškim načelima, te ne pravi razlike između katolika i muslimana, nego između poštenih i nepoštenih. Upravitelj ispostave Abdurahmanović odmah je proveo istragu o ovoj tužbi, te su optužbe koje su u njoj iznesene odbačene kao neutemeljene. Sejfidin Maglajlić, akcesist Ispostave kotarske oblasti Odžak, koji je i osobno bio prozvan u tužbi, u svojoj je izjavi objasnio podrijetlo katoličko-muslimanskih neslaganja:

⁴² Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945., žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, 366-367; HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 50.096/1941.

⁴³ F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 196-200.

“U ovom kraju postoji odavno vjerska mržnja katolika prema muslimanima koja nije imala uvijek veze sa političkim opredjeljenošću pojedinaca jer je i ako su pripadali možda istoj stranci ili istome društvu ipak u mnogim prilikama dolazili do nesuglasica iz čisto vjerskih razloga, koje su najviše raspirivala razna lica kojima je to išlo u prilog. Narod je i danas opterećen tom nesnošljivošću. U Odžaku postoji apsolutna većina muslimana, pa su zbog toga i službenici u Općini većinom muslimanske vjeroispovjesti što ne gledaju rado stanovnici sela koji su u većini rimokatoličke vjeroispovjesti. Postoji daklen borba između Odžaka i sela (...). Uzrok toj borbi leži i u tome što rimokatolici ovoga kraja smatraju da su muslimani bili uvijek pristalice svih režima i kao takovi favorizirani. Da li je to točno najbolje svjedoči ekonomski standard muslimana i beglučka imanja koja nisu do danas riješena.”⁴⁴

Konačno je Barišić kažnjen novčanom, odnosno zatvorskom kaznom. Ocijenjeno je da je raspirivao netrpeljivost katolika prema muslimanima, a prijavljen je i Kotarskom sudu u Odžaku zbog klevetanja državnih službenika. Također je utvrđeno da je Barišića na sastavljanje tužbe potaknuo Jozo Bičvić, načelnik općine Modriča. Ispostava kotarske oblasti u Odžaku zaključila je da Bičvić nastupa kao ustaški dužnosnik, iako kao takav nije službeno imenovan, odnosno riječ je o osobi koja i dalje djeluje kao političar bivše HSS, umjesto da radi na organiziranju ustaškoga pokreta. Zato je od Velike župe Posavje zatraženo da protiv Bičvića pokrene stegovni postupak zbog podnošenja neutemeljenih optužbi na račun državnih službenika i raspirivanja mržnje prema “Hrvatima muslimanima”.⁴⁵

Kasnije, početkom septembra 1942., ustaški logornik Zdenko Odić žalio se vlastima u Brodu na Savi na nezakonitu sječu državne šume Vučjak. Pri tome je naveo da to najviše čine “čaršinlije”, odnosno ljudi iz Odžaka, kao i pripadnici “raznih dobrovoljačkih postrojbi”, koji se s oružjem odupiru oružnicima i ustašama koji pokušavaju spriječiti sječu šume. Usto te osobe stupaju u kontakt s četnicima, kojima odnose hranu kako bi im oni dopustili sječu. Odić je zaključio da se razni “ološ” dokopao oružja,

⁴⁴ HR-HDA-254, Taj. Broj: 809/1942.

⁴⁵ Ibid.

navodno da se obrani od četnika, ali u stvarnosti kako bi se bavio sječom šume i krijumčarenjem. Očito je Odić za ovo najviše krivio muslimane iz Odžaka i pripadnike domobranskih dobrovoljačkih jedinica (koje su, kako ću kasnije opisati, bile popunjene muslimanima), budući da se požalio da se svaki pokušaj suzbijanja opisanih nezakonitosti proglašava “vjerskom mržnjom”, a vlasti u Odžaku svojim “mlitavim” postupanjem ne poduzimaju ništa protiv opisanih prijestupa.⁴⁶

Krajem augusta 1943. upravitelj kotarske ispostave Abdurahmanović izvijestio je vlasti u Brodu na Savi da je u Zagreb otputovala delegacija u čijem su sastavu bili velečasni Marijan Ivandić, župnik iz Odžaka, zatim župnici iz Donjeg Svilaja i Potočana, kao i ustaški logornik Delimir Odić (pretpostavljam brat logornika Zdenka Odića, koji je u međuvremenu poginuo). Navodno je ova delegacija u Zagrebu trebala zatražiti da Abdurahmanović bude smijenjen, budući da nije učinio dovoljno da osigura područje Odžaka od napada četnika. Abdurahmanović je ocijenio da je ta optužba neutemeljena, i da se iza nje skriva “vjerska netolerancija”, dodajući da je cjelokupno stanovništvo, “bez razlike na vjeru”, ogorčeno na postupak katoličkih svećenika koji se, u trenutnim teškim okolnostima, bave “intrigama”. Nakon što je o navedenom obaviještena Velika župa Posavje, čije je vođenje u međuvremenu preuzeo Derviš Omerović, ona je odgovorila Abdurahmanoviću da nastavi s redovitim obnašanjem svoje dužnosti.⁴⁷

Vojne snage NDH na području Odžaka

Do proljeća 1942. na području Odžaka nije bilo znatnijih snaga NDH, osim oružničke postaje u središtu kotarske ispostave, u kojoj je bilo osam oružnika.⁴⁸ No, zatim će, u skladu s ratnim okolnostima, na tom području doći do organiziranja snaga NDH, pri čemu će posebna značajka biti ta što

⁴⁶ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3346/1942.

⁴⁷ HR-HDA-254, Taj. Broj: 2437/1943.

⁴⁸ HR-HDA-254, Taj. Broj: 1198/1942.; Taj. Broj: 1354/1942.

će katolici s područja Odžaka biti uključeni u ustaške jedinice, a muslimani u domobranske dobrovoljačke, odnosno kasnije u jedinice “bosanskih planinaca”.

Tijekom 1942. na području Velike župe Posavje formirana je 4. ustaška pripremna bojna. Ovakve pripremne bojne trebale su biti popunjene po teritorijalnom načelu, članovima ustaškog pokreta koji inače nisu bili u stalnoj vojnoj službi. Početkom 1943. dio pripremnih bojni preveden je u djelatne ustaške bojne. Tako je 4. pripremna bojna postala XXXIX. djelatna ustaška bojna.⁴⁹

Tijekom 1942. i 1943. bilo je slučajeva da su pripadnici Ustaške pripreme, odnosno ustaški dužnosnici, na području Odžaka postupali nasilno i samovoljno. Skupina mladića iz sela Pećnik, među kojima je bio i jedan pripadnik Ustaške pripreme, krajem oktobra 1942. pokušala je napasti trgovca Tošu Vujanića iz Bosanskog Šamca. Napadači su uhapšeni i kažnjeni globom od 300 kuna, odnosno sa šest dana zatora, a protiv njih je podnesena i kaznena prijava Kotarskom sudu u Odžaku. Ispostava kotarske oblasti u Odžaku zatražila je od Ustaškog logora Odžak da provede i disciplinski postupak protiv pripadnika Ustaške pripreme koji je sudjelovao u pokušaju napada.⁵⁰ Sredinom aprila 1943. Ispostava kotarske oblasti u Odžaku naredila je Oružničkoj postaji Odžak da provede istragu protiv Peje Ilaka, ustaškog tabornika u selu Gornja Dubica. Navedeni je, s pripadnicima Ustaške pripreme, od ljudi iznuđivao novac, ili ih pljačkao. Ilak se branio tvrdnjom da je radio na suzbijanju krijumčarenja, no istragom je ustanovljeno da je on uzurpirao svoje ovlasti kako bi ostvario osobnu korist, te je uhapšen i predan Kotarskom sudu u Odžaku.⁵¹

No, kada je riječ o ustaškim snagama na području Odžaka, posebno treba spomenuti Petra Rajkovačića, rođenog 1919. u Odžaku (Tetima). On je 1940. zbog ubojstva osuđen na šest godina robije, ali je nakon progla-

⁴⁹ Davor Marijan, “Ustaške vojne postrojbe 1941.–1945.” (obranjen magistarski rad – neobjavljeno), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004, 50-51.

⁵⁰ HR-HDA-254, Taj. Broj: 84/1943.

⁵¹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 1352/1943.

šenja NDH pomilovan i pušten na slobodu. Iako nije služio u kraljevskoj jugoslavenskoj vojsci, postao je pripadnik Ustaške pripreme. U februaru 1943. Rajkovačić je s još jednim ustašom ubio Iliju Brainovića iz Odžaka, tvrdeći da je navedeni bio suradnik četnika. Upravitelj kotarske ispostave Abdurahmanović sumnjao je u navedeno, smatrajući da je tvrdnja o suradnji Brainovića s četnicima bila samo opravdanje kako ustaše ne bi snosile odgovornost za njegovo ubojstvo. Abdurahmanović je Velikoj župi Posavje prosljedio prijavu protiv Rajkovačića zbog ubojstva Brainovića.⁵² No, Rajkovačić zbog ovoga nije pozvan na odgovornost.

U međuvremenu je krajem 1941. na području sjeveroistočne Bosne osnovan Dobrovoljački odjel narodnog ustanka pod zapovjedništvom domobranskog bojnika Muhameda Hadžiefendića (“Hadžiefendićeva legija”). Bila je riječ o vojnom organiziranju muslimanskog stanovništva, kako bi se ono zaštitilo od ustaničkih napada, čemu je potporu dao i ministar domobranstva NDH vojskovođa Slavko Kvaternik. Te su snage u ljeto 1942. reorganizirane u Domobransku dobrovoljačku (DOMDO) pukovniju, pod Hadžiefendićevim zapovjedništvom. U Odžaku je također formiran jedan vod DOMDO pukovnije. Zapovjednik voda bio je pričuvni poručnik Muhamed Gagić, a kasnije pričuvni vodnik Ferhat Kapetanović, trgovac u Odžaku.⁵³

Tako će karakteristika vojnih snaga NDH na području Odžaka biti to da su djelovale kao snage popunjene lokalnim stanovništvom, pri čemu će podvojenost na ustaše, koji su bili katolici, i pripadnike DOMDO pukovnije, koji su bili muslimani, u kasnijem razdoblju imati odraz na stanje na tom području.

⁵² HR-HDA-254, Taj. Broj: 658/1943.

⁵³ Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla: DD “Zmaj od Bosne” – KDB “Preporod”, 1995, 31-70; Esad S. Tihić, “Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine (1942–1943.)”, u: *Gračanički glasnik, Časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline*, 1996, god. I, br. 2, 32-58; N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 154-157; Omer Hamzić, “Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području tuzlanske oblasti”, u: *Stav, Časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost*, 2004, god. III, br. 6–7, 63-77.

Ulazak partizana u Odžak i stanje do početka 1944. godine

U ljeto i jesen 1943. partizani su u sjeveroistočnoj Bosni ostvarili značajne uspjehe. Nakon bitke na Sutjesci, partizanske divizije pod komandom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije zauzele su više mjesta u istočnoj Bosni. Nakon toga Vrhovni štab s dijelom snaga napustio je to područje, ali su partizanske jedinice nastavile s uspješnim djelovanjem. Tako su partizani u septembru ovladali Bosanskim Šamcem, Gradačcem i Modričom, a početkom oktobra zauzeli su i Tuzlu.⁵⁴

Partizani su 16. septembra 1943. godine ušli i u Odžak. Čini se da su u njemu boravili samo jedan dan. Za to vrijeme uništili su značajan dio dokumentacije Općinskog poglavarstva i Ispostave kotarske oblasti.⁵⁵ Kasnije, u oktobru 1943., Ispostava kotarske oblasti u Odžaku zatražit će raspisivanje potrage za 29 osoba iz Odžaka, uglavnom mladih, dijelom i maloljetnika, koje su partizani 16. septembra povelili sa sobom.⁵⁶ Neke od njih partizani su možda povelili kao zarobljenike, ali većim dijelom bila je riječ o osobama koje su odlučile stupiti u partizane. Čini se da je boravak partizana u Odžaku trajao kratko budući da su se povukli pred njemačkom vojskom. Unatoč tome, vlast NDH u Odžaku bila je ozbiljno poremećena ovim događajima. Sredinom januara 1944. Ispostava kotarske oblasti u Odžaku izvijestit će da je stanje na njezinom području nepovoljno. Njemačke su se snage u međuvremenu povukle s područja kotara Gradačac, pa je ponovno ojačala djelatnost partizana koji su prelazili rijeku Bosnu, te nije bila isključena mogućnost da će ponovno napasti Odžak. Osim toga,

⁵⁴ E. S. Tihčić, *Posavsko-trebavski NOP odred*, 105-125; E. S. Tihčić, *Gradačac od 1941. do 1945.*, 65-70.

⁵⁵ HR-HDA-223, U. M. Broj: 1359/1944.; R. U. Broj: 7723/1944., B. I.

⁵⁶ Bila je riječ o sljedećim osobama, čije su godine starosti navedene u zagradi: Adem Ademović (22), Zarifa Ademović (16), Ibro Čaić (19), Meho Čaušević (19), tabornik Muške Ustaške mladeži Velid Delić (23), Džemal Džananović (34), Hasan Džananović (23), Rasim Durbić (19), Tadija Dujaković (23), Kemal Hadžiefendić (15), Nurija Hamzić (15), Muhamed Huremović (20), Šaćir Huremović (20), Seid Ismailović (18), Žarko Krnjić (15), činovnik Kotarskog suda Antun Jambriško (50), Marija Jambriško (32), Mara Marijanović (16), Refik Mehić (16), Simo Pjevašević (16), Redžo Porobić (15), Adem Pužić (21), Uzeir Ramić (20), Huso Salkanović (20), Nurudin Selvić (21), Garo Seljaković (16), Ibrahim Šabanović (17), Paša Šaćirović (18), Huso Zolotić (17). HR-HDA-254, Taj. Broj: 2883/1943.

četnici su u selima na području Odžaka u kojima su živjeli Srbi uspostavili svoja uporišta.⁵⁷

Usto je Abdurahmanović u tom razdoblju upozoravao nadređene i na sve veći problem koji, svojom samovoljom, predstavljaju pripadnici ustaških jedinica. Tako je 21. septembra 1943. izvijestio Veliku župu Posavje da ustaše Petar Rajkovačić, osoba kriminalne i nasilne prošlosti, i Ivo Čalušić, logornik Ustaške muške mladeži, “običan seljak” nesposoban za navedenu dužnost, kao i druge ustaše, stvaraju nered, “huškaju narod jedne protiv drugih, katolike, muslimane i pravoslavne”. Te su ustaše prijetile muslimanima iz Odžaka, štoviše i samom Abdurahmanoviću, da će ih ubiti. Zato je Abdurahmanović zatražio od nadređenih da navedene ustaše pozovu u Brod i da ih tamo pritvore, inače će stanje na području Odžaka postati kaotično.⁵⁸

Abdurahmanović je sredinom oktobra 1943. izvijestio Veliku župu Posavje o novim nasiljima “Petra Rajkovačića i njegove družine” u kojima su ranjeni jedan katolik i jedan pravoslavac. Ova nasilja zgrozila su cjelokupno stanovništvo, bez obzira na vjeru. Zato je Abdurahmanović zatražio da te ustaše budu deportirane u koncentracioni logor.⁵⁹ Mjesec dana kasnije, sredinom novembra 1943., Abdurahmanović se ponovno obratio vlastima u Brodu na Savi, sa zahtjevom da se u Odžak uputi 100 oružnika, koji će uhititi osobe koji narušavaju red. Abdurahmanović je ponovio da je i osobno meta prijetnji “kriminalnih tipova”, te ako njegovom traženju ne bude udovoljeno, morat će napustiti svoju dužnost.⁶⁰

No, Abdurahmanović nije mogao računati da će u svojim zahtjevima imati potporu svih vlasti u Brodu na Savi. Nakon što je sredinom oktobra 1943. zatražio da Petar Rajkovačić i njegovi ljudi budu uhapšeni, Župska redarstvena oblast u Brodu na Savi zauzela je stajalište da navedeno ne može provesti zbog niza razloga, a među ostalim i zato što su Rajkovačić

⁵⁷ HR-HDA-254, Taj. Broj: 1250/1944.

⁵⁸ HR-HDA-254, Taj. Broj: 2747/1943.

⁵⁹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3031/1943.

⁶⁰ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3115/1943.

i njegovi ljudi “gorljive” ustaše i borci protiv četnika i partizana.⁶¹ Usto je Glavni ustaški stan u Zagrebu primio izvještaj o događajima koji su uslijedili nakon što su partizani u septembru 1943. ovladali velikim dijelom bosanske Posavine, a na kraće vrijeme i Odžakom. Taj izvještaj su, među ostalima, sastavili Ante Mrkonjić, logornik Ustaške mladeži u Gradačcu, kao i predstavnici odbora Udruženja ratnih invalida u Odžaku. Glavna crta izvještaja bila je da su muslimani, iako i neki katolici, surađivali s partizanima. Tako su za suradnju s partizanima optuženi upravitelj kotarske ispostave Abdurahmanović, ali i Ivo Čurčić, načelnik općine Odžak, a iste su optužbe iznesene i protiv pripadnika DOMDO pukovnije u Odžaku i njihovog zapovjednika Ferhata Kapetanovića.⁶²

Kada je riječ o Abdurahmanoviću, on je zaista napustio dužnost u Odžaku, te je od aprila 1944. nastavio raditi u Kotarskoj oblasti Brčko.⁶³ Njega je na dužnosti predstojnika kotarske ispostave u Odžaku naslijedio Marko Ralica. Sredinom 1944. Ministarstvo unutarnjih poslova NDH zatražilo je od Ralice da provjeri podatke o nekoliko muslimana koji su navodno surađivali s partizanima. Ralica je odgovorio tek u novembru iste godine, navodeći da se dva sina imam-matičara Arifa Hafiza Džananovića nalaze u partizanima, iako se protiv njega osobno nije moglo primijetiti ništa sumnjivo. Kada je riječ o Ferhatu Kapetanoviću, zaista je bilo podataka da je on, kao zapovjednik DOMDO snaga u Odžaku, na određeni način surađivao s partizanima, a Ralica je izvijestio da je i prethodno zahtijevao da Kapetanovića zamijeni jedan pouzdan časnik, musliman.⁶⁴

Tako su uspjesi partizana u bosanskoj Posavini i njihov kratkotrajan boravak u Odžaku poremetili djelovanje vlasti NDH, pri čemu je dio njezinih predstavnika sa sumnjom gledao na muslimane, smatrajući da se dio njih priklonio partizanima.

⁶¹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3031/1943.

⁶² HR-HDA-254, Taj. Broj: 1250/1944.

⁶³ HR-HDA-254, Taj. Broj: 14/1945.

⁶⁴ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3050/1944.

Napetosti između “bosanskih planinaca” i ustaša tijekom 1944. godine

Uspjesi partizana u sjeveroistočnoj Bosni u jesen 1943. označili su i slom DOMDO pukovnije. Partizani su strijeljali osnivača i zapovjednika te jedinice, Hadžiefendića. No, ubrzo se pojavio “nastavak” te jedinice, odnosno takozvani “zeleni kadar” ili “bosanski planinci” pod zapovjedništvom Nešada Topčića. Te snage, popunjene muslimanima, borile su se protiv četnika i partizana, a tijekom 1944. uklopljene su u strukturu domobranstva kao 10. posadni zdrug. Ipak je kod vlasti NDH nerijetko vladalo nepovjerenje prema Topčiću i njegovim snagama, budući da su sumnjale da oni imaju i političke ciljeve, odnosno teže uspostavi “autonomije” Bosne i Hercegovine.⁶⁵

U međuvremenu su i pripadnici nekadašnje DOMDO pukovnije na području Odžaka nastavili djelovati kao dio “bosanskih planinaca”. Osim toga, Stožer Ustaške vojnice u Zagrebu krajem aprila 1944. unaprijedio je ustašu Petra Rajkovačića u čin pričuvnog ustaškog časničkog namjesnika.⁶⁶ Dakle, Rajkovačić je unaprijeđen u najviši dočasnički čin.

Krajem jula 1944. ustaše su u blizini Odžaka jednom “bosanskom planincu” oduzeli vojničke cipele. On je to prijavio svome zapovjedniku, Ferhatu Kapetanoviću, koji je uputio nekoliko svojih ljudi, zajedno s ustaškim vodnikom Ilijom Studenovićem, kako bi ustanovili što se dogodilo. Oni su pronašli ustašu Alojzija Lubina, koji je ukrao cipele, ali je on otvorio paljbu i ranio “bosanskog planinca” Zaima Topalovića, koji je nakon nekoliko dana umro. Vijest o ovome izazvala je veliko nezadovoljstvo među muslimanima i “bosanskim planincima” u Odžaku, koji su bili spremni napasti ustaše. Intervencijom uglednijih muslimana, Ferhata Kapetanovića i upravitelja ispostave Ralice, stanje je smireno. Veliki župan Dragan Urumović

⁶⁵ A. Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja*, 71-120; Gojko Malović, “Zeleni kadar – Samosvojna muslimanska vojska u sjeveroistočnoj Bosni (1943–1945)”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa “Uticaj ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća”*, glavni i odgovorni urednik dr. Azem Kožar, Tuzla, 2017, 101-148.

⁶⁶ HR-HDA-250, Ustaška vojnica, Stališka zapovied br. 17 Stožera Ustaške vojnice, U Zagrebu, dne 27. travnja 1944.

razgovarao je s izaslanstvom muslimana iz Odžaka i obećao im da će Lubin biti kažnjen. Urumović je intervenirao kod ustaškog poručnika Rudolfa Šnura, zapovjednika XXXIX. ustaške bojne, kako bi Lubin bio uhapšen i predan ratnom sudu. Urumović je i nadređene vlasti upozorio na to da je kažnjavanje Lubina preduvjet za smirivanje stanja, navodeći da je i prethodno zahtijevao da se i kod ustaša i kod “bosanskih planinaca” podigne disciplina, kako bi se izbjegli incidenti koji mogu imati političke posljedice. Usto je spomenuo da je upravo stradali Topalović bio jedan od muslimana koji se zalagao za suradnju s ustašama.⁶⁷

Narednik Ferhat Kapetanović, zapovjednik jedinice 10. posadnog zdruga u Odžaku, krajem jula 1944. žalio se na brojne izgrede i pljačke koje su počinili pripadnici XXXIX. ustaške bojne. Kapetanović se nadao da će zapovjednik te bojne, ustaški poručnik Šnur, ipak uspjeti zavesti red među svojim “razuzdanim” ljudstvom. No, na kraju je došlo do incidenta u kojem je ustaša Lubin ubio “bosanskog planinca” Topalovića. Unatoč zahtjevu narednika Kapetanovića i velikog župana Urumovića, ustaša Lubin nije bio uhapšen, pri čemu su se ustaški časnici opravdavali da to ne mogu učiniti zbog “razuzdanosti” svojih ljudi.⁶⁸

Suočen s ovim problemima, veliki župan Urumović krajem augusta 1944. uputio je dopis Ministarstvu unutarnjih poslova NDH. U njemu je naveo da se na području Bosanski Šamac – Modriča – Odžak – selo Grk nalazi XXXIX. ustaška bojna popunjena mjesnim katolicima. Oni su “dobri borci i ustaše”, ali i nedisciplinirani i samovoljni, budući da su njihovi časnici, uključujući zapovjednika bojne Šnura, nesposobni. Vojni obveznici s područja Odžaka koji su služili u drugim domobranskim jedinicama, ili u jedinicama njemačke vojske, bježali su iz tih jedinica i pristupali XXXIX. ustaškoj bojni. Osim toga, u njezinom sastavu bile su i osobe koje su prethodno počinile “najgora kriminalna djela”. Kada pripadnici te bojne počine i najteža kaznena djela, “pa i na štetu Hrvata”, njihovi časnici nisu poduzimali ništa da ih kazne. Zato je Urumović od Ministarstva unutarnjih

⁶⁷ HR-HDA-254, Taj. Broj: 1764/1944.

⁶⁸ Ibid.

poslova zatražio da poduzme mjere na rješavanju toga problema.⁶⁹

Nasuprot ovome stajalo je nezadovoljstvo XXXIX. ustaške bojne koja je upozoravala da se u redovima “bosanskih planinaca” u Odžaku nalazi više stotina “stranaca”, odnosno muslimana iz drugih mjesta Posavine, ali i iz raznih drugih dijelova Bosne. Bila je riječ o muslimanima koji su se vratili iz redova partizana. Pretpostavljam da je navedeno bilo povezano s činjenicom da su vlasti NDH u januaru 1944. proglasile “Poglavnikovu amnestiju” koja je bila na snazi do početka jula iste godine, kojom su partizani pozvani da se predaju vlastima NDH. Ta amnestija imala je djelomičnog odjeka među onima koje su partizani prisilno mobilizirali u svoje redove. No, kada su ovi muslimani, povratnici iz partizana, stupili u redove “bosanskih planinaca” u Odžaku, oni to nisu činili kako bi sudjelovali u borbama. Umjesto toga, kao pripadnici “bosanskih planinaca” dobivali su dozvole za dopust i odlazili kućama, nakon čega se nisu ni vraćali u svoju jedinicu u Odžaku, ili su to činili nakon dugo vremena. Zato je XXXIX. ustaška bojna zahtijevala da “bosanski planinci” u Odžaku iz svojih redova otpuste sve “strance” i upute ih njihovim kućama gdje će biti pod nadzorom nadležnih vlasti NDH. Također su ustaše tražile da iz redova “bosanskih planinaca” u Odžaku budu isključeni i svi katolici.⁷⁰

Marko Ralica, upravitelj kotarske ispostave u Odžaku, u novembru 1944. također je smatrao da u redovima “bosanskih planinaca” vlada nered, a pripadnici te jedinice bave se krijumčarenjem i preprodajom vojne imovine. Ralica je smatrao da bi se problemi s “bosanskim planincima” mogli riješiti ako bi oni prešli u redove Ustaške vojnice. U suprotnom, trebalo bi ih raspustiti, a ljudstvo uputiti u druge jedinice NDH. Istovremeno je Ralica bio svjestan da i u redovima ustaša na tom području stanje nije dobro. Ustaše su od katoličkog stanovništva prikupljali novac, navodno za potrebu nabave oružja i opreme, ali je ovo među narodom izazivalo veliko nezadovoljstvo. No, Ralica je izvijestio pretpostavljene da je nemoćan onemogućiti

⁶⁹ HR-HDA-254, V. T. Broj: 127/1944.

⁷⁰ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3053/1944.; Taj. Broj: 3083/1944. Opširnije o “Poglavnikovoj amnestiji” vidi: N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 486-488.

ustašku samovolju. Zato je predlagao da se u Odžak uputi 200 domobrana ili ustaša iz drugih jedinica. Oni bi, pod zapovjedništvom iskusnih časnika, predstavljali silu koja bi uvela red i prekinula samovolju mjesnih ustaša.⁷¹

Inače je tijekom većega dijela 1944. na području bosanske Posavine bila razmještena njemačka 13. SS-divizija “Handžar”, velikim dijelom popunjena bosansko-hercegovačkim muslimanima.⁷² Početkom novembra te godine ustaše su na području Odžaka ubili trojicu pripadnika te divizije. Do tada je navedena SS-divizija već napustila bosansku Posavinu, te je možda bila riječ o dezerterima iz njezinih redova. No, ova ubojstva izazvala su veliko nezadovoljstvo među muslimanskim stanovništvom. Nedugo kasnije, 9. novembra, Ivan Rajkovačić, Petrov brat i zapovjednik 3. satnije XXXIX. ustaške bojne, u Odžaku je, usred dana, na ulici ubio Jakova Skopljaka. Čini se da je Skopljak ubijen zato jer je prethodno služio u “bosanskim planincima”, a ustaše su smatrale da katolici ne smiju biti pripadnici te jedinice, budući da na taj način izbjegavaju sudjelovanje u borbama, te zato moraju pristupiti ustašama.⁷³

Nakon ovih događaja, veliki župan Urumović 22. novembra 1944. obratio se Župskoj redarstvenoj oblasti u Brodu na Savi. Od nje je zatražio da u Odžaku provede istragu i o različitim sumnjivim osobama, povratnicima iz partizana, koji su pristupili “bosanskim planincima”, kao i o opisanim ispadima i nasiljima ustaša. Budući da svi ti događaji utječu na odnose katolika i muslimana, Urumović je od Župske redarstvene oblasti zatražio da mu podnese izvještaj s prijedlogom što bi trebalo učiniti kako bi se stanje u Odžaku smirilo.⁷⁴

Zaista, nedugo prije nego se Urumović obratio Župskoj redarstvenoj oblasti, ona je od Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu

⁷¹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3053/1944.

⁷² Opširno o toj diviziji vidi: George Lepre, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen SS Handschar Division 1943–1945*, Atglen, PA: Schiffer Publishing Ltd., 1997; Xavier Bougarel, *La division Handschar, Waffen-SS de Bosnie 1943–1945*, Paris: Passés composés/Humensis, 2020.

⁷³ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3261/1944.; Taj. Broj: 276/1945.

⁷⁴ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3261/1944.

zatražila da utječe na to da se u Odžak uputi jedan ustaški časnik koji bi “harmonizirao” odnose između ustaša, kojih na tom području ima oko 3400, i “bosanskih planinaca”, kojih ima oko 1200, budući da postoji opasnost da među njima dođe do oružanog sukoba.⁷⁵

U decembru 1944., nakon što je o problemima u Odžaku obaviješten i Glavnostožerni ured Ministarstva oružanih snaga NDH, on je nadležnim zapovjedništvima naredio da poduzmu mjere kako bi se izbjegli eventualni sukobi između ustaša i “bosanskih planinaca”. No, zatim je ustanovljeno da XXXIX. ustaška bojna nije u sastavu XII. ustaškog stajaćeg zdruga u Brčkom, odnosno da taj ustaški zdrug nikada ni nije bio nadležan za ustaške snage zapadno od rijeke Bosne, odnosno na području Odžaka. Zatim je ustanovljeno da XXXIX. ustaška bojna nije ni u sastavu X. ustaškog stajaćeg zdruga u Banja Luci. Postojala je i informacija da se XXXIX. ustaška bojna zapravo nalazi u sastavu XVI. ustaškog stajaćeg zdruga u Derventi. Konačno je Zapovjedništvo II. zbornog područja u Brodu na Savi krajem februara 1945. od vrhovnih vojnih vlasti NDH u Zagrebu zatražilo da žurno odrede kojem ustaškom zdrugu pripada XXXIX. ustaška bojna.⁷⁶ Opisana konfuzija u vojnom sustavu NDH znakovita je, pokazujući njegovu nedovoljnu organizaciju, što je, može se pretpostaviti, i otvaralo prostor samovolji pripadnika te ustaške bojne.

Čini se da je krajem 1944. Ferhat Kapetanović napustio dužnost zapovjednika “bosanskih planinaca” u Odžaku, te je tu dužnost preuzeo dotadašnji stegovni časnik te jedinice, poručnik Haznadar (njegovo ime nisam uspio utvrditi). Tijekom dočeka nove 1945. godine u Odžaku, održanog u prostorijama “bosanskih planinaca”, kao da je došlo do neke vrste “pomirenja” između “bosanskih planinaca” i ustaša. Tom prilikom poručnik Haznadar je okupljenima, “braći Hrvatima, katolicima i muslimanima”, zaželio sretnu novu godinu i da ona protekne u “najboljoj slozi i ljubavi”.

⁷⁵ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3083/1944.

⁷⁶ HR-HDA-1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku, D-2172, snimke 329-337, Zapovjedništvo II. zbornog područja, Glavnostožerni odjel, Glst. Taj. Broj: 805/1945.

Na ovo mu je odgovorio ustaški dočasnik Nikola Petrušić, predstavnik XXXIX. ustaške bojne, koji je izjavio da se Hrvati moraju, s puškom u ruci, osloniti na vlastite snage, nakon čega je svima prisutnima čestitao novu 1945. godinu.⁷⁷

Nisam našao podatke kakvi su bili odnosi između ustaša i “bosanskih planinaca” u Odžaku tijekom posljednjih mjeseci rata, no neki izvori, neizravno, ukazuju na to da zaista nije bilo napetosti i sukoba kao tijekom 1944. godine.⁷⁸ No, to ne znači da su pripadnici XXXIX. ustaške bojne izmijenili svoje držanje. Tako je Petar Rajkovačić u februaru 1945. ubio ustašu Matiju Karlovića, a “obrazloženje” je bilo da je Karlović bio nediscipliniran i da je jednoj djevojci, naklonjenoj partizanima, odao tajne podatke.⁷⁹

Nasilja nad civilima krajem rata

Kao što je prethodno opisano, na temelju pregledanih izvora može se zaključiti da je područje Odžaka nakon proglašenja NDH, do kraja 1941., pa i početkom 1942., bilo pošteđeno većega nasilja, pri čemu mislim i na teror NDH nad srpskim stanovništvom, kao i na borbe snaga NDH s ustanicima. Po tome je Odžak bio različit i od nekih drugih dijelova Velike župe Posavje, kao i nekih drugih dijelova NDH.

No, stanje se promijenilo do 1944. godine, kada je na području Odžaka djelovala XXXIX. ustaška bojna. Uza sve prethodno opisane primjere samovolje i nasilja njezinih pripadnika, upravo će oni pokrenuti i veliko nasilje nad srpskim stanovništvom. Velika župa Posavje 22. novembra 1944. izvijestila je da su, nedugo prije, ustaše u Novom Gradu “bez ikakvog razloga” pobili četvero pravoslavaca, nakon čega je pravoslavno stanovništvo toga mjesta u strahu počelo bježati iz svojih domova.⁸⁰

⁷⁷ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3053/1944.; Taj. Broj: 166/1945.

⁷⁸ HR-HDA-254, Taj. Broj: 517/1945.; Taj. Broj: 708/1945.

⁷⁹ HR-HDA-254, Taj. Broj: 833/1945.

⁸⁰ HR-HDA-254, Taj. Broj: 3261/1944.

Nedugo kasnije, pripadnici XXXIX. ustaške bojne su u noći 7. decembra 1944. stigli u Trnjak, zaselak Gornje Dubice, gdje su prikupili oko 100 pravoslavaca starijih od 10 godina, koje su odveli do rijeke Save, gdje su ih pobili i pobacali u rijeku. Nakon toga ustaše su se vratile u Trnjak i odvele žene i djecu do Save, gdje su ih također pobili. Vlastima NDH nije bio poznat točan broj pobijenih žena i djece, ali se pretpostavljalo da je taj broj znatan, budući da je u Trnjaku bilo oko 60 pravoslavnih domova. Ustaše su opljačkale stoku pobijenih pravoslavaca. Iste noći, 7. decembra, ustaše su i iz Novoga Grada odveli 12 muškaraca pravoslavaca, te su ih ubili i bacili u Savu. Iduće noći, 8. decembra, ustaše su došli u Donju Dubicu i ubili oko 180 muškaraca pravoslavaca, koje su pokopali ili pobacali u rijeku Bosnu. Iste su noći ustaše u Novom Gradu uhvatili još 30 do 40 muškaraca pravoslavaca, koje su pobili i bacili u rijeku Savu. Zatim su ustaše u noći 9. decembra 1944. ponovno došli u Novi Grad, kao i u Lipik, zaselak sela Vrbovac, te su odveli 30 pravoslavaca koje su pobili i bacili u Savu.⁸¹

Tako su pripadnici XXXIX. ustaške bojne od 7. do 9. decembra 1944. pobili oko 350 do 360 pravoslavaca, očito i nekoliko desetaka više. Marko Ralica, upravitelj ispostave kotarske oblasti u Odžaku, doznao je da se po selima “vrši ubijanje i klanje pravoslavnog življa”, te je naredio Oružničkoj postaji Odžak da mu o tome dostavi podatke. Nakon što ga je oružništvo obavijestilo što se dogodilo, Ralica je vlasti u Brodu na Savi izvijestio:

“Ustaše koji su sve ovo radili pripadaju Sati Petra Rajkovačića. Dostavljajući prednje umoljavam naslov, da se odmah svim mogućim silama sprieči svaki daljnji ovakav rad, te da se ako je ikako moguće uzme u zaštitu goloruki pravoslavni živalj, jer se narod, i ako potajno kako katolički tako i muslimanski zgraža nad ovakovim protuzakonitim radom Ustaša.”⁸²

Nakon što je o navedenom izviješten veliki župan Urumović, on se obratio Predsjedništvu vlade NDH, navodeći da je i prethodno obavještavao vlasti u Zagrebu o potrebi da se u redovima XXXIX. ustaške bojne zavede

⁸¹ HR-HDA-1450, D-2172, snimke 326-328, 338-340, Zapovjedništvo II. zbornog područja, Glavnoštožerni odjel, Glst. Taj. Broj: 5777/1944.

⁸² Ibid.

red. Urumović je upozorio da, nakon navedenih pokolja pravoslavnog stanovništva, one koji su odgovorni treba odstraniti s područja Odžaka, budući da je to preduvjet da se smiri ne samo pravoslavno nego i hrvatsko stanovništvo, koje je uznemireno, o čemu su Urumovića osobno obavijestili izaslanici katolika i muslimana iz toga kraja. Nakon što je o ovim masovnim ubojstvima pravoslavnoga stanovništva obaviješten general i ustaški pukovnik Tomislav Sertić, glavar Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga NDH, on je zapovjedio da se ustaše XXXIX. bojne koji su pobili pravoslavce izvedu pred ratni sud i prema njima postupi strogo prema zakonu, te da ga se o tome izvijesti. No, u vezi s ovime pojavio se prethodno spomenuti problem – zapravo nije bilo jasno koje bi zapovjedništvo trebalo provesti zapovijed generala i ustaškog pukovnika Sertića, jer nije bilo jasno u sastavu kojega se ustaškog združenja nalazi XXXIX. ustaška bojna.⁸³

Pored svih namjera i zapovijedi vlasti NDH, kako onih u Brodu na Savi, tako i onih u Zagrebu, da se nešto poduzme kako bi se stanje na području Odžaka popravilo i onemogućila samovolja mjesnih ustaša, na kraju nisu poduzete nikakve konkretne mjere. No, na opisana masovna ubojstva pravoslavnog stanovništva u decembru 1944. odgovorili su četnici. Nekoliko tisuća četnika s Ozrena i Trebave, ali i Borja, 13. januara 1945. ušlo je u Modriču, a napali su i obližnja katolička sela. Četnicima su se suprotstavile ustaše, ali nisu mogli zaustaviti četnike koji su u pojedinim selima (Garevac, Pećnik) pobili, kako su procjenjivale vlasti NDH, na stotine katolika, velikim dijelom žena i djece. Pri tome su četnici izjavljivali da su navedeno učinili kao odgovor na pokolj pravoslavnog stanovništva koji su u decembru prethodne godine izvršili pripadnici XXXIX. ustaške bojne.⁸⁴

“Rat nakon rata” i “kultura sjećanja”

Na samom kraju rata, krajem aprila 1945. godine, jedinice Jugoslavenske armije, u koju je u međuvremenu reorganizirana partizanska vojska, sukobile su se s nekoliko tisuća ustaša, pripadnika XXXIX. ustaške bojne, koji

⁸³ Ibid.

⁸⁴ HR-HDA-249, Ustaša, Hrvatski oslobodilački pokret, Postrojništvo, Taj. Broj: 14-2/1945.

su, i nakon povlačenja njemačke vojske i snaga NDH prema zapadu, ostale držati Odžak i obližnja uporišta, od kojih je posebno važno bilo ono u Posavskoj (Vlaškoj) Mahali. Borbe su bile vrlo žestoke, pri čemu su jugoslavenske jedinice imale potporu artiljerije i avijacije. U tim borbama, vođenima i kada je Drugi svjetski rat u Europi već bio završen, jedinice Jugoslavenske armije imale su velike gubitke, a opkoljene ustaške snage konačno su uništene, a dijelom i zarobljene.⁸⁵ Tijekom završnih borbi i nakon njihovog okončanja, jugoslavenske su snage pri “čišćenju” terena likvidirale brojne zarobljenike, a stradalo je i hrvatsko stanovništvo na tom području.⁸⁶

Nakon što je beogradski tjednik *NIN* sredinom 1975. pisao o žestokim borbama Jugoslavenske armije s ustaškim snagama na području Odžaka krajem i nakon okončanja rata, na to se, u londonskoj *Novoj Hrvatskoj*, osvrnuo hrvatski politički emigrant Bruno Bušić. On je o događajima u Odžaku pisao kao o primjeru “hrabrosti hrvatskih boraca”. Oni Hrvati koji su se borili na strani NDH na kraju rata teško su stradali, ali su, u međuvremenu, i “hrvatski partizani” shvatili zlokobnost tih događaja. Tako je, zaključio je Bušić, hrvatski narod trenutno duhovno jedinstven, pa će “iduća borba” za samostalnu hrvatsku državu osigurati “konačnu hrvatsku pobjedu”.⁸⁷

Nakon velikih promjena početkom 1990-ih, koje je donio nasilni raspad Jugoslavije, s ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, i u hrvatskoj publicistici pojavili su se naslovi koji su se bavili događajima u Odžaku tijekom Drugog svjetskog rata, kao i žestokim borbama koje su na tom području vođene i nakon okončanja rata. U tim nacionalno romantiziranim prikazima braća Rajkovačić prikazani su kao “viteške vođe”, “velike vojskovođe”, koji brane hrvatski narod od Srba (četnika i partizana), dok su muslimani (primjerice upravo Abdurahman Abdurahmanović, upravitelj

⁸⁵ Opširno o ovim borbama vidi: Mladen Vukosavljević – Drago Karasijević, *Pedeset treća narodnooslobodilačka udarna srednjobosanska divizija*, Sarajevo: Novinsko izdavačko preduzeće “Zadrugar”, 1969; Ahmet Đonlagić, *Dvadesetsedma divizija*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983, 501-519.

⁸⁶ Opširno o tome vidi: Grga Vilić, *Vrijeme stradanja*, Tuzla – Odžak: Bosanska riječ Tuzla – Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Podružnica Odžak, 2005.

⁸⁷ Bruno Bušić, *Jedino Hrvatska! Sabrani spisi*, Svezak prvi, Priredio i životopis napisao Anđelko Mijatović, Mostar – Zagreb: Fram-Ziral, 2005, 495-501.

kotarske ispostave u Odžaku) nerijetko prikazani dvoličnima, onima koji će, u pogodnom trenutku, djelovati na štetu Hrvata.⁸⁸ Kada se ovakvi prikazi usporede s podacima koje sam iznio u ovom prilogu, onda je očito da bi se i navedene događaje i spomenute osobe trebalo interpretirati na puno slojevitiji način.

Zaključna razmatranja

Srpsko stanovništvo na području Odžaka, nasuprot stanju u drugim dijelovima bosanske Posavine, kao i u mnogim drugim dijelovima NDH, tijekom 1941. nije bilo izloženo masovnom ubijanju, niti iseljavanju. Također je to područje u prvom razdoblju rata bilo relativno mirno. Nije bilo borbi poput onih koje su, nakon izbijanja ustanka, izbile u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, odnosno NDH.

Postupno se rat sve više osjećao i na području Odžaka, a u septembru 1943. u to mjesto, iako vrlo kratko, ulaze partizani. Nasuprot relativno mirnom prvom razdoblju rata, prema njegovom kraju civilno stanovništvo na području Odžaka sve više je meta nasilja različitih sukobljenih strana. Pripadnici XXXIX. ustaške bojne krajem 1944. godine izvršili su masovno nasilje nad pravoslavnim stanovništvom na području Odžaka, a zatim su na to odgovorili četnici, koji su početkom 1945. vršili nasilje nad katoličkim stanovništvom. Nakon okončanja rata, hrvatsko, odnosno katoličko stanovništvo stradalo je i u "čišćenju" koje su na tom području provodile snage Jugoslavenske armije, odnosno nove komunističke vlasti.

Primjer Odžaka ukazuje na trvenja između katolika i muslimana, iako je NDH proklamirala da je riječ o ravnopravnim dijelovima hrvatskoga naroda. Ta su neslaganja bila izraženija s razvojem ratnih događaja i općim slabljenjem NDH, a posebno su se očitovala kada je riječ o vojnim snagama NDH, budući da su katolici na području Odžaka pristupili ustašama, a

⁸⁸ Božo Vukoja, *Hrvat žive vatre, križni put hrvatskog svećenika i njegova naroda*, Crnac: Župni ured Crnac, 1994. Također vidi: Mato Marčinko, *U Odžaku se branila hrvatska država*, Zagreb: Hrvatski obranbeni red, 2004.

muslimani su popunili jedinice DOMDO pukovnije, odnosno, kasnije, “bosanskih planinaca”.

Karakteristika vojnih snaga koje su u tim ratnim godinama bile prisutne na području Odžaka (ustaše, DOMDO / “bosanski planinci”, četnici s Vučjaka), unatoč svim razlikama među njima, bila je u tome što nije bila riječ o discipliniranim jedinicama. Sve te snage, po određenom ključu, okupljale su dijelove lokalnog stanovništva koje je na rat gledalo iz perspektive “svoga dvorišta”. Pri tome su se ustaše (XXXIX. bojna) isticali samovoljom i nasiljem, dok su četnici s Vučjaka više djelovali kao pljačkaška grupa, a manje kao jedinica koja je zainteresirana uključiti se u širi ratni sukob.

U dijelu hrvatske publicistike nakon 1990. godine događaji u Odžaku tijekom Drugoga svjetskoga rata romantizirano su prikazani kao borba hrvatskoga naroda za svoju opstojnost. Nasuprot tome, izvori u ovom prilogu pokazuju da su upravo “nositelji” te borbe sudjelovali u različitim zlodjelima, nad Srbima, ali i nad Hrvatima i Muslimanima.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH

HR-HDA-226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH

HR-HDA-249, Ustaša, Hrvatski oslobodilački pokret

HR-HDA-250, Ustaška vojnica

HR-HDA-254, Velika župa Posavje

HR-HDA-1363, Politička situacija

HR-HDA-1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje

se odnosi na Hrvatsku

Objavljeni izvori

Bušić, Bruno, *Jedino Hrvatska! Sabrani spisi*, Svezak prvi, Priredio i životopis napisao Anđelko Mijatović, Mostar – Zagreb: Fram-Ziral, 2005.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, Knjiga 22, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god., Beograd: Vojnoistorijski institut, 1962.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom XIV, Knjiga 4, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova Četničkog pokreta Draže Mihailovića avgust 1944. – maj 1945., Beograd: Vojnoistorijski institut, 1985.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, *Zbornik dokumenata*, Tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945., Knjiga 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941., Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993.

Literatura

Knjige

Barić, Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.–1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.

Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo – Zagreb: Buybook, 2018.

Boban, Ljubo, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb: Školska knjiga – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1992.

Bougarel, Xavier, *La division Handschar, Waffen-SS de Bosnie 1943–1945*, Paris: Passés composes – Humensis, 2020.

Dulić, Tomislav, *Utopias of Nation, Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2005.

- Donlagić, Ahmet, *Dvadesetsedma divizija*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983.
- Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, Zagreb – Sarajevo: Plejada – Bošnjačka nacionalna zajednica za Zagreb i Zagrebačku županiju – University Press, 2016.
- Jahić, Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla: DD “Zmaj od Bosne” – KDB “Preporod”, 1995.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, 1977.
- Korb, Alexander, *Im Schatten des Weltkriegs, Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*, Hamburg: Hamburger Edition, Verlag des Hamburger Instituts für Sozialforschung, 2013.
- Lepre, George, *Himmler’s Bosnian Division. The Waffen SS Handschar Division 1943–1945*, Atglen, PA: Schiffer Publishing Ltd., 1997.
- Marčinko, Mato, *U Odžaku se branila hrvatska država*, Zagreb: Hrvatski obranbeni red, 2004.
- Marijan, Davor, *Ustaške vojne postrojbe 1941.–1945.*, (magistarski rad – neobjavljeno), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004.
- Modriča sa okolinom u prošlosti*, glavni i odgovorni urednik dr. Ibrahim Karabegović, Modriča: Odbor za monografiju “Modriča i okolina kroz istoriju”, 1986.
- Nezirović, Nikša, *Monografija Bosanskog Šamca (od najranijih vremena do 1945. godine)*, Šamac: D.o.o. “Kula”, 2011.
- Romano, Jašo, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945., žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- Tihić, Esad, *Posavsko-trebavski NOP odred*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983.
- Tihić, Esad, *Gradačac od 1941. do 1945.*, Gradačac: Javna biblioteka “Alija Isaković”, 2008.
- Vilić, Grga, *Vrijeme stradanja*, Tuzla – Odžak: Bosanska riječ Tuzla – Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Podružnica Odžak, 2005.

Vukoja, Božo, *Hrvat žive vatre, križni put hrvatskog svećenika i njegova naroda*, Crnac: Župni ured Crnac, 1994.

Vukosavljević, Mladen – Karasijević, Drago, *Pedeset treća narodnooslobodilačka udarna srednjobosanska divizija*, Sarajevo: Novinsko izdavačko preduzeće “Zadrugar”, 1969.

Članci

Barić, Nikica, “O osnutku i djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine: primjer Velike župe Posavje”, u: *Croatica Christiana periodica*, 2014, god. XXXVIII, br. 74, 135-163.

Barić, Nikica, “Brčko: A case study of state terror of the Independent State of Croatia, 1941–1942”, u: *Terrorism in the Balkans in the 20th and 21st century*, Edited by Danuta Gibas-Krzak, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018, 80-100.

Hamzić, Omer, “Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području tuzlanske oblasti”, u: *Stav, Časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost*, 2004, god. III, br. 6/7, 63-77.

Hurem, Rasim, “Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.”, u: *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, 1966, god. II, br. 2, 285-325.

Malović, Gojko, “Zeleni kadar – Samosvojna muslimanska vojska u sjeveroistočnoj Bosni (1943–1945)”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa “Uticao ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća”*, Glavni i odgovorni urednik Dr. Azem Kožar, Tuzla 2017, 101-148.

Stajić, Aleksandar – Papo, Jakov, “Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije”, u: *Spoimenica 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1966, 205-247.

Tihić, Esad S., “Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOM-DO) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine (1942–1943.)”, u: *Gračanički glasnik, Časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline*, 1996, god, I, br. 2, 32-58.

CONTRIBUTION TO HISTORY OF ODŽAK DURING WORLD WAR II

Summary

The paper is mainly based on sources from Croatian State Archives in Zagreb and its aim is to present certain aspects of the history of Odžak, a town in the River Sava region in northern Bosnia, during World War II. The paper does not aim to give a complete history of Odžak in the mentioned period. Nevertheless, the data presented in this paper are aimed at supplementing the available research. Also, the example of the local history of Odžak can give insight into the general history of World War II in Bosnia and Herzegovina.

From the summer of 1939 until the Axis attack on the Kingdom of Yugoslavia, Odžak was part of the autonomous Banate of Croatia. It was inhabited by around 16,000 Croats (Catholics), 5,000 Serbs (Orthodox) and 5,000 Bosnian Muslims. In April 1941, Axis powers attacked Yugoslavia and new Independent State Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska, NDH*) was established, ruled by the Ustasha movement headed by Ante Pavelić. Ustashas, a strongly nationalist movement, organized the new regime along the Fascist and Nazi lines and initiated state terror against the Serb population, which was perceived by the Ustasha regime as an anti-Croat element. But this state terror soon led to armed uprising and resistance of the Serbs, which gradually developed into two different and mutually hostile movements – the People's Liberation Movement led by the Communist Party of Yugoslavia, and the Chetnik movement, loyal to the Yugoslav monarchy.

The paper present how the overall NDH policy toward the Serbs was implemented on Serbs in Odžak. It also presents the relations between the local Catholic and Muslim communities. The Ustasha regime proclaimed the Muslims in Bosnia and Herzegovina to be an integral part of the Croatian nation. Despite this, relations between Catholics and Muslims in

Odžak were sometimes strained, which became more visible with the gradual deterioration and weakening of NDH authorities, caused by the war and growing strength of the People's Liberation Movement. This division between Catholics and Muslims was visible in the organization of NDH military forces in Odžak. While Catholics joined the Ustasha militia units, Muslims were organized into so-called Home Guard voluntary units, later into units of "Bosnian mountain troops". These units filled with Muslims were part of the regular NDH army – Home Guards – but were particular because they were manned almost completely by Muslims. This gradually led to suspicion of NDH authorities, who feared that such units could be the basis for political demands of Muslims, seeking the "autonomy" of Bosnia and Herzegovina, thus separating it from NDH.

During 1943 and 1944 Ustasha militia units and "Bosnian mountain troops" units in Odžak were often in disagreement, even on the brink of an open conflict. Higher NDH authorities wanted to avoid the possible conflict between the Catholics and Muslims, but were also too weak to efficiently intervene and remedy the tensions in Odžak. Ultimately, the unruly Ustasha militia units in Odžak committed various acts of violence against certain Muslims, also against certain Catholics, as well as large scale atrocities against the local Serb population.

At the end of the war, the units of the Yugoslav army, newly organized from the Partisan army of the People's Liberation Movement, attacked the Odžak area and fought the local Ustasha militia units in fierce combat that finally ended in late May 1945, after the end of the World War II. Many captured Ustasha, as well as Croatian civilians, were then liquidated in mopping up operations of the Yugoslav troops and new communist authorities.

In the Croatian political emigration, during the period of communist Yugoslavia, as well as in certain books published in Croatia after the collapse of Yugoslavia in the early 1990s, the events in Odžak during World War II, particularly the fierce fighting between the Yugoslav army and Ustasha units at the end of the war, were presented as the struggle of

patriotic Croats against their Serb/Yugoslav and communist/Chetnik adversaries. But such accounts are contradictory to sources presented in this paper, showing that Ustasha units in question, prior to their ultimate battle with the Yugoslav army, committed numerous acts of violence and atrocities.

PRILOG POZNAVANJU ORGANIZACIJE NJEMAČKOG SUSTAVA ZAŠTITE ŽELJEZNIČKOG PROMETA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ S POSEBNIM OSVRTOM NA BOSANSKE PRUGE (1941. – 1945.)

Siniša Lajnert
Hrvatski državni arhiv
slajnert@arhiv.hr

Apstrakt: U radu se s aspekta povijesti institucija daje prilog poznavanju organizacije i djelovanja njemačkog sustava zaštite željezničkog prometa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) s posebnim osvrtom na bosanske pruge. Ovaj članak temelji se prvenstveno na proučavanju sačuvanoga arhivskog gradiva koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu. Osim analize arhivskih fondova, u radu su korišteni i objavljeni izvori te predmetna stručna i znanstvena literatura. Osnovni zadatak njemačkih željezničkih transportnih ustanova i jedinica bila je sigurnost prijevoza za potrebe njihove ratne i civilne privrede. Zadatak osiguranja pruga bio je povezan s mnogobrojnim problemima i poteškoćama, koji su se na kraju pokazali nepremostivi. Riječ je prvenstveno o napadima jedinica Narodnooslobodilačke vojske na željezničku infrastrukturu. Od njemačkih transportnih ustanova koje su, direktno ili indirektno, bile nadležne i za bosanske pruge, ovaj rad obrađuje: oficira za transport kod njemačkog generala u Zagrebu (oficir za vezu načelnika za transport kod njemačkog generala u Zagrebu), Transportnu komandanturu u Zagrebu, Vojnu željezničku komandu 7 u Zagrebu (Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj), Feldeisenbahnbetriebsabteilung 22 u Zagrebu, Štab za posebnu upotrebu Hengsberger u Doboju, Njemački štab za osiguranje željeznica Hrvatska u Brodu na Savi s područjima osiguranja “D” (štab u Doboju) i “F” (štab u Bosanskom Novom). Od operativnih vojnih jedinica spominju se neke njemačke divizije, i to samo u kontekstu njemačkih i hrvatskih oklopnih vlakova koji su se nalazili na njihovom području osiguranja.

Ključne riječi: Njemački sustav zaštite željezničkog prometa, oklopni vlakovi, bosanske pruge, Nezavisna Država Hrvatska, 1941. – 1945.

Abstract: The paper is a contribution to the knowledge from the aspect of the history of institutions of the organization and activity of the German protection system of the railway traffic in the Independent State of Croatia (NDH), with particular emphasis on the Bosnian railway lines. This paper is for the most part based on studying archival records kept at the Croatian State Archives. Besides analyzed archival funds the paper is also based on published sources, as well as professional literature pertaining to the subject. The main task of the German railway transport institutions and units was the transport safety of the operational units, armaments, military equipment, strategic raw materials, food and other goods required by their wartime and civilian production. The task of securing the railway lines was associated with numerous problems and difficulties that in the end proved insurmountable. The latter mainly concerned attacks on the railway infrastructure carried out by the National Liberation Army (the Partisans), and the Allied airstrikes during the final phase of the war. Of all the German transport institutions that were directly or indirectly authorized for the Bosnian railway lines this paper analyses the following: transport officer at the German general in Zagreb (liaison officer of the head for transport at the German general in Zagreb), Transport Command in Zagreb, No. 7 Railway Command in Zagreb (German representative for traffic in Croatia), No. 22 Feldeisenbahnbetriebsabteilung in Zagreb, the Hengsberger headquarters for specific use in Dobož, the German headquarters for securing railway lines Croatia in Brod na Savi with the secure zones “D” (the Dobož headquarters) and “F” (the Bosanski Novi headquarters). Among operational military units, some German divisions are mentioned, only in the context of the German and Croatian armor trains that were in the area they secured.

Keywords: The German protection system of the railway traffic, armour trains, Bosnian railway lines, the Independent State of Croatia, 1941 – 1945

Uvod

U radu autor na temelju arhivskih izvora, a s aspekta povijesti institucija, obrađuje organizaciju i djelovanje njemačkih željezničkih transportnih ustanova i jedinica u NDH s posebnim osvrtom na bosanske pruge.

NDH je proglašena 10. travnja 1941., a obuhvaćala je dijelove Hrvatske, Bosnu i Hercegovinu i Srijem.¹ Podijeljena je njemačko-talijanskom demarkacijskom linijom: Samobor – Glina – Jajce – Sarajevo – Višegrad, a svi navedeni gradovi nalazili su se na njemačkom interesnom, odnosno okupacijskom području. Željeznice “ispod”, odnosno južno od Sarajeva bile su pod nadzorom talijanskih vojnih vlasti, dok su istovremeno željeznice “iznad” navedene demarkacijske linije bile pod nadzorom njemačkih vojnih vlasti.²

Željeznička mreža NDH podijeljena je na dva ravnateljstva Hrvatskih državnih željeznica (HDŽ), i to u Sarajevu i Zagrebu. Pod upravom Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo bile su sljedeće uskotračne pruge (0,76 m):³

- Sarajevo – Vardište (Sarajevo – Međeđa, Međeđa – Dobrun, Dobrun – Vardište)
- Međeđa – Priboj (Rasputnica Most na Drini – Uvac, Uvac – Priboj)
- Ustiprača – Foča (Ustiprača – Goražde – Foča)
- Sarajevo – Bosanski Brod (Sarajevo – Zenica, Zenica – Žepče, Žepče – Doboј, Doboј – Bosanski Brod, Bosanski Brod – Brod)
- Semizovac – Ivančići
- Podlugovi – Vareš
- Lašva – Donji Vakuf – Bugojno (Lašva – Travnik, Travnik – Bugojno)
- Donji Vakuf – Jajce
- Doboј – Simin Han
- Karanovac – Gračanica
- Sarajevo – Zelenika (Sarajevo – Konjic, Konjic – Ostrožac, Ostrožac – Mostar, Mostar – Gabela, Gabela – Uskoplje, Uskoplje – (Zelenika) Komaj (drž. granica)

¹ Siniša Lajnert, “Ustroj Hrvatskih državnih željeznica (1941–1945)”, u: *Arhivski vjesnik*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003, god. 46, br. 1, 101.

² Siniša Lajnert, “Organizacija Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo (1941–1945)”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2020, br. 19, 309.

³ *Ibid.*, 311.

- Gabela – Metković
- Uskoplje – Dubrovnik
- Hum – Bileća (Hum – Trebinje, Trebinje – Lastva, Lastva – Bileća)
- Ilidža – Ilidža banja

Istovremeno su se na području nadležnosti Ravnateljstva HDŽ Zagreb nalazile još neke bosanske normalnotračne (1,435 m) i uskotračne pruge. Od normalnotračnih, bile su to:⁴

a) glavne pruge II. reda:

- Sunja – Dobrljin, Dobrljin – Banja Luka grad (Dobrljin – Bosanski Novi, Bosanski Novi – Prijedor, Prijedor – Banja Luka grad)
- Bosanski Novi – Bihać (Bosanski Novi – Bosanska Krupa, Bosanska Krupa – Bihać)

b) sporedne pruge:

- Vinkovci – Brčko
- Brod – Bosanski Brod

Od uskotračnih pruga, bile su to:⁵

- Rača – Bijeljina Ugljevik
- Brod – Bosanski Brod

Analizom izvještaja njemačkih vojnih komandi i jedinica o stanju željezničke infrastrukture na njihovom interesnom području NDH, vidljivo je da je glavni zadatak njemačkih snaga prvenstveno bila zaštita glavne pruge: granica Reicha – Zagreb – Beograd.⁶ Nadalje su tu bile pruge Caprag

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Navedena pruga bila je od ključne važnosti za Nijemce, što je općepoznato iz izvornih dokumenata i objavljene literature. Usp. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941.*, tom XII., knjiga 1, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973, 251-253; 718-723; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976, 503-509, 709-717; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda*

– Karlovac⁷ i Zagreb – Karlovac.⁸ Na bosanskom teritoriju za Nijemce je od posebnog vojnog i ekonomskog značaja bila normalnotračna željeznička pruga za prijevoz ruda Banja Luka – Prijedor – Bosanski Novi – Sunja s rudnikom Ljubija (rudnici u području Prijedora bili su važni za njemačku ratnu privredu),⁹ priključna normalnotračna pruga Bosanski Novi – Bihać¹⁰ te tzv. *Njemačka oblast uskotračnih željeznica*.¹¹ U njemačkim izvještajima iz njihovog područja nadležnosti, oblast uskotračnih željeznica prvenstveno se odnosi na sljedeće uskotračne pruge: industrijska pruga Zavidovići – Olovo – Han-Pijesak (šumska pruga važna zbog strugara koje su se nalazile u području Zavidovića),¹² Doboј – Tuzla – Simin Han (od neobične važnosti zbog prijevoza ugljena),¹³ sporedna pruga Vareš – Podlugovi,¹⁴ Lašva – Donji Vakuf – Jajce,¹⁵ Sarajevo – Brod,¹⁶ Sarajevo – Prača – Višegrad,¹⁷ Rača

Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941., tom XII., knjiga 1, 624-626. Također, vidi: Hrvatski državni arhiv (dalje: HRHDA) Zagreb, 492. Domobransko popunidbeno zapovjedništvo Bjelovar (dalje: DPZBj), kutija 5, ur. br. (Tajno) 1512/1942; Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, 166.

⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 503-509, 709-717.

⁸ Iako je pruga bila na njemačkom interesnom području, njeno osiguranje bilo je neko vrijeme u rukama Talijana. Pruga (Zagreb) – Karlovac – Ogulin – Rijeka bila je važna komunikacija za transport nafte. Vidi: *Ibid.*, 435-439, 709-717.

⁹ *Ibid.*, 85-86, 435-439, 503-509.

¹⁰ *Ibid.*, 435-439.

¹¹ U njemačkim izvještajima koji su objavljeni u *Zbornicima dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, za uskotračne željeznice u njihovoj interesnoj sferi spominje se izraz *Njemačka oblast uskotračnih željeznica*. Vidi: *Ibid.*, 85-86, 503-509.

¹² *Ibid.*, 464-471, 503-509, 709-717.

¹³ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941.*, tom XII., knjiga 1, 670-671; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 435-439, 464-471.

¹⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 464-471.

¹⁵ *Ibid.*, 709-717.

¹⁶ *Ibid.*, 435-439. Na potezu Sarajevo – Brod bila je i važna željezara u Zenici. Vidi: *Ibid.*, 464-471.

¹⁷ *Ibid.*, 435-439, 503-509.

– Ugljevik,¹⁸ Semizovac – Ivančići¹⁹ i Sarajevo – Mostar.²⁰

Općenito

Na samom početku ukratko treba objasniti njemački sustav zapovjedništva u NDH. Nakon što je u travnju 1941. proglašena NDH, za njemačkog vojnog predstavnika u Zagrebu postavljen je general Edmund Glaise von Horstenau.²¹ Krajem 1942. i početkom 1943. Nijemci su proveli reorganizaciju svojih zapovjedništava na području NDH. General von Horstenau postao je njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj, dok je general Rudolf Lütters imenovan za zapovjednika njemačkih trupa u Hrvatskoj.²²

¹⁸ Ibid., 435-439.

¹⁹ Ibid., 709-717.

²⁰ Ibid., 709-717. Istovremeno su s vojno-ekonomskog gledišta, na njihovom interesnom području Talijanima bile značajne sljedeće pruge NDH: pruga za transport nafte Zagreb – Rijeka, Karlovac – (Ljubljana), Ogulin – Knin, Knin – Split – Sinj i Knin – Šibenik, industrijska pruga Sretica – Knin (važna zbog transporta pečenog šljunka u Njemačku), Karlovac – Caprag te tzv. Talijanska oblast uskotračnih željeznica. To su bile sljedeće uskotračne pruge: Mostar – Dubrovnik (važna zbog transporta boksita), Metković – Ploče, Hum – Trebinje – Bileća, Uskoplje – Zelenika, Ustiprača – Foča. Vidi: Ibid., 503-509, 709-717.

²¹ Njemački general u Zagrebu, Edmund Glaise-Horstenau, imao je čin general-majora, a od 1. studenoga 1942. general-lajtnanta. U Zagreb ga je 14. travnja 1941. uputio Hitler sa zadatkom da bude veza između Vrhovne komande Wehrmachta i Nezavisne Države Hrvatske. Ovu dužnost, s titulom: Njemački general u Zagrebu (Der Deutsche General in Agram), s pridodanim ljudstvom: kapetanom Höffnerom, oficirom za transport, majorom Creydtom, pomoćnikom zrakoplovnog izaslanika, kapetanom Moserom, pomoćnikom izaslanika, majorom Schardtom, oficirom za privredu, i kapetanom Möhringom, obavještajnim oficirom, koji su činili ovu njemačku komandu u Zagrebu, tj. u NDH, obavljao je od 15. travnja 1941. do 1. studenoga 1942. General-lajtnant Glaise-Horstenau 1. studenoga 1942. postavljen je za Njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj (Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien). Od tada su njegova ovlaštenja i zadatci prošireni, pošto je izjednačen s komandantima vojnih oblasti i njihovim nadležnostima. Međutim, i dalje je ostalo u njegovoj nadležnosti da pred Pavelićevom vladom i njegovim oružanim formacijama zastupa interese Wehrmachta i da rukovodi zajedničkim operacijama protiv partizana. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Dokumenti Njemačkog Rajha 1941.*, tom XII., knjiga 1, 46. (fusnota br. 6).

²² Dana 28. listopada 1942. teritorij NDH izdvojen je iz nadležnosti zapovijedajućeg generala i zapovjednika u Srbiji te je na njemu formirano Zapovjedništvo njemačkih trupa u Hrvatskoj. Zapovjedništvo u Slavanskom Brodu počelo je funkcionirati 16. studenoga 1942. Njemu su bile podčinjene sve jedinice na teritoriju NDH. Krajem 1942. na teritoriju NDH postojala su dva njemačka zapovjedništva,

U ljeto 1943. došlo je do nove promjene u njemačkom zapovjednom sustavu, jer je ukinuto Zapovjedništvo njemačkih trupa u Hrvatskoj. Zapovjedništvo nad svim njemačkim jedinicama u NDH preuzelo je Zapovjedništvo njemačke 2. oklopne armije,²³ na čelu s generalom Lotharom Rendulicem. Njegovo se sjedište nalazilo u Srbiji.²⁴

Njemački Reich uspostavio je na svome interesnom području sustav transportnih ustanova i trupa za eksploataciju željeznica. Osnovni zadatak

i to: Njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj (Edmund Glaise von Horsteneu) sa Zapovjedništvom u Zagrebu i zapovjednik njemačkih trupa u Hrvatskoj (general-major Rudolf Lüthers) sa Zapovjedništvom u Slavanskom Brodu, a potom u Sisku, Banja Luci i Sarajevu. Funkcija zapovjednika njemačkih trupa u Hrvatskoj uspostavljena je zbog operativnijeg zapovijedanja djelovanjima u zoni budućih ratnih operacija tijekom IV. i V. ofenzive. Zbog toga je njegovo operativno područje bilo južno od Save do njemačko-talijanske demarkacijske linije. Bile su mu podčinjene njemačke i ustaško-domobranske jedinice na tome području. Od 20. siječnja 1943., dok su trajale navedene ratne operacije, Njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj bio je nadležan za područje sjeverno od Save. To je trajalo sve dok 15. lipnja 1943. nije završena Bitka na Sutjesci. General Lüthers kao zapovjednik njemačkih trupa u Hrvatskoj (ili Korpus "Kroatia") dobio je 23. lipnja 1943. ponovno pravo zapovijedanja i njemačkim trupama u NDH sjeverno od Save, tako da je tada bio nadležan za cijelu njemačku okupacijsku zonu. Tako su Nijemci na cijelom prostoru NDH u svojoj interesnoj zoni preuzeli zapovijedanje nad svim vojnim jedinicama NDH. Vidi: Nikola Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.–1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002, 52-56, 63, 66, 91-92, 210. Također, vidi: N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.*, 290.

²³ Na prostor NDH 2. oklopna armija došla je u kolovozu 1943. pod zapovjedništvom general-pukovnika Lothara Rendulica. Bila je podčinjena zapovjedniku Jugoistoka, odnosno Grupi armija "F". Štab je prvotno bio u Kragujevcu, a nakon toga u Vrnjačkoj Banji. Početkom listopada 1943. pod njenim zapovjedništvom bio je i 3. SS oklopni korpus "Germania" (došao u NDH u vrijeme kapitulacije Italije, a otišao sredinom studenoga 1943. na sovjetski front), 15. brdski armijski korpus (osnovan 26. kolovoza 1943. od jedinica Zapovjednika njemačkih trupa u NDH) i 69. armijski korpus (došao na jugoslavenski prostor 18. kolovoza 1943.). Krajem prosinca 1943. dobila je i 5. SS brdski armijski korpus (formiran sredinom rujna 1943.). Vidi: N. Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.–1945.*, 85-91, 208-209. Nakon kapitulacije Italije, 2. oklopna armija izdala je 9. rujna 1943. zapovijed podčinjenim komandama za zaposjedanje teritorija Jugoslavije pod talijanskom okupacijom te razoružanje na njoj zatečenih talijanskih oružanih snaga. Prema tom naređenju, 3. SS oklopni korpus "Germania" trebao je nastaviti s osiguranjem pruge Lekenik – Bosanski Novi te pripremiti preuzimanje daljnjeg osiguranja pruge od Bosanskog Novog do Bosanske Krupe. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1943.*, tom XII., knjiga 3, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1978, 540-546.

²⁴ Nikica Barić, "Represivne mjere Njemačke vojske u Bosni i Hercegovini tijekom Drugog svjetskog rata", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2020, br. 19, 240-242.

tih ustanova bila je sigurnost prijevoza operativnih jedinica, naoružanja, vojne opreme te strategijskih sirovina (najviše boksit i željezna ruda²⁵), ugljena, hrane i drugih dobara za potrebe njihove ratne i civilne privrede.²⁶ Njemačko interesno područje Nezavisne Države Hrvatske spadalo je pod područje Transportne službe Jugoistoka, a nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943., pod njenu nadležnost potpala je i cijela NDH. U početku je transportne poslove obavljao oficir za transport kod njemačkoga generala u Zagrebu. Njegov službeni naziv bio je oficir za vezu načelnika za transport

²⁵ Od kraja 1942. do kraja 1943. Ravnateljstvo državnih željeznica u Sarajevu mjesečno je u prosjeku imalo na raspolaganju 18.000 vagona, od čega je u Slavonskom Brodu, zbog prelaska s uskog na normalni kolosijek, moralo biti pretovareno oko 10.000 vagona mjesečno. U ovim su se vagonima, pored trupa Wehrmachta, najviše prevozile boksitne i željezne rude te uglj. Vidi: Izveštaj vojnoprivrednog oficira u Zagrebu od 15. studenoga 1943. o eksploataciji prirodnih i privrednih bogatstava s teritorije Hrvatske i Bosne i Hercegovine za potrebe Wehrmachta, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1943.*, tom XII., knjiga 3, 673. (fusnota br. 11).

²⁶ Prema Pregledu utovara željezničkih vagona na području NDH u mjesecu srpnju 1941. (prema području željezničkih oblasti i stanicama), na svim utovarnim stanicama u zemlji, kojih je bilo ukupno 499, tj. 158 (zajedno s ugibalištima) na području Ravnateljstva željeznica u Sarajevu i 341 na području Ravnateljstva željeznica Zagreb, utovareno je ukupno 57.171 željezničkih vagona, računajući i pretovar vagona na pretovarnim stanicama. Od toga je na područje Ravnateljstva Zagreb otpadalo 41.237 vagona (72,13%), a na područje Ravnateljstva Sarajevo 15.934 vagona (27,87%). Prema vrsti robe količina utovarenih vagona bila je vrlo različita za pojedine vrste robe. Na prvo mjesto dolazili su proizvodi rudarstva, a pogotovo kameni ugljen, koji je predstavljao oko 25% cjelokupnog utovara. Zatim su slijedili proizvodi šumarstva i obrade drva sa 16%, pa građevni i nasipni materijal s gotovo 15%, poljoprivredni proizvodi s približno 5% itd. Prema zemljama namjene, od ukupnog broja utovarenih vagona bilo je namijenjeno za tuzemstvo 52.784 vagona (92,32%), a za inozemstvo 4.387 vagona (7,68%). U ovom željezničkom izvozu sudjelovale su po količini u prvom redu Njemačka i Italija, koje su i u normalnim prilikama predstavljale prirodno i najjače izvozno tržište NDH. Na njih je otpadalo oko 82% vagona utovarenih za izvoz, dok su ostale zemlje slijedile sa znatno manjim količinama, i to: Njemačka 2.025 vagona (46,16%), Italija 1.583 vagona (36,08%), Srbija 481 vagona (10,96%), Mađarska 277 vagona (6,31%), Slovačka 15 vagona (0,34%), Švicarska 3 vagona, Crna Gora 2 vagona i Bugarska 1 vagon (sveukupno 4.387 vagona). Prema zemljama namjene i vrsti robe, za Njemačku je u srpnju 1941. utovareno sveukupno navedenih 2.025 vagona, i to: 1.051 vagona proizvoda šumarstva i obrade drva, 576 vagona ruda, 127 vagona proizvoda stočarstva, 73 vagona poljoprivrednih proizvoda, 53 vagona kemikalija, 4 vagona mesa, 1 vagon koža, 63 vagona ostale robe, 22 vagona za selidbe, 55 vagona vojničkih pošiljaka. Vidi: HR-HDA-224. Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine Nezavisne Države Hrvatske – Zagreb (1941. – 1945.), kutija 142, Izvještaji o željezničkom prometu (1941. – 1943.).

kod njemačkog generala u Zagrebu (Verbindungsoffizier des Transportchefs beim Deutschen General in Agram) ili skraćeno Transportoffizier Zagreb (T. O. Agram).²⁷

Prema podacima od 1. siječnja 1944., Nijemci su imali organizirane transportne ustanove i trupe za eksploataciju željeznica. Nad njemačkim transportnim ustanovama područja Jugoistoka vrhovnu upravu i nadzor imao je general Transportne službe Jugoistoka sa sjedištem u Beogradu. Direktno podređeni njemu bili su: opunomoćeni transportni oficiri (opunomoćeni oficir za transport Grupe armija "E" u Solunu²⁸ i opunomoćeni oficir za transport Komande 2. oklopne armije u Vrnjačkoj Banji) i transportne komandanture (Transportkommandantur) sa sjedištima u Zagrebu, Ateni, Beogradu i Sofiji. Transportna komandantura u Zagrebu (Transport-Kommandantur Agram²⁹) bila je nadležna za njemačko interesno područje NDH, pa tako i za bosanske uskotračne pruge pod upravom Ravnateljstva HDŽ u Sarajevu te bosanske normalnotračne i uskotračne pruge pod upravom Ravnateljstva HDŽ u Zagrebu. Od podređenih ustanova vezanih za ovaj rad, Transportna komandantura u Zagrebu imala je pod sobom sljedeća tijela: Ispostava Sarajevo Transportne komandanture u Zagrebu, Željeznička stanična komandantura II/176 (Bahnhofkommandantur) u Bosanskom Brodu, Željeznička stanična komandantura II/192 u Bihaću, Željeznička stanična komandantura II/209/mot. u Dubrovniku s obavještajnim punktom u Zelenici i Željeznička stanična komandantura II/224/mot.

²⁷ Pregled dislokacije okupacionih vojnih ustanova, komandi, štabova i jedinica na teritoriju Srbije, Banata, Hrvatske i Bosne od 19. avgusta 1941., *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Dokumenti Njemačkog Rajha 1941.*, tom XII., knjiga 1, 314-315; HR-HDA-241. Ravnateljstvo državnih željeznica – Zagreb 1941. – 1945. (dalje: RDŽ/Z), kutija 2, ur. br. (Povjerljivo) 150/1941.

²⁸ Općenito o Grupi armija "E", odnosno Zapovjedništvu Jugoistoka, vidi: N. Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945.*, 83-84, 207.

²⁹ U službenom hrvatskom željezničkom tisku za Transportkommandanturu u Zagrebu koristi se naziv: *Njemačko zapovjedništvo prijevoza u Zagrebu* ili *Njemačko prijevozno zapovjedništvo*. Vidi: HR-HDA-219. MPJR GRP, "Okružnica", *Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznice i autopromet*, br. 15, Zagreb, 1. 8. 1942, 371. Fond je u sređivanju.

u Sarajevu s obavještajnim punktom u Mostaru.³⁰ Osim transportnih ustanova Transportne službe Jugoistoka, postojale su još i trupe za eksploataciju željeznica, i to: Vojna željeznička komanda (Feldeisenbahnkommando) 1 u Beogradu,³¹ Vojna željeznička komanda 6 u Solunu, Vojna željeznička komanda 7 u Zagrebu³² i Štab za transport u Sofiji. Pod nadležnost Vojne željezničke komande 7 u Zagrebu spadala su sljedeća podređena tijela: Ispostava Sarajevo Vojne željezničke komande 7, Ispostava Zemun Vojne željezničke komande 7, 5. bataljun za eksploataciju Vojne željezničke komande 7 u Vinkovcima, 22. bataljun za eksploataciju Vojne željezničke komande 7 u Zagrebu i 1. mašinski bataljun Vojne željezničke komande 7 u Zagrebu.³³

Od njemačkih nadzornih tijela treba spomenuti i inspektora za sigurnost željeznica koji je imao svoje sjedište u Vinkovcima (Inspekteur der Eisenbahnsicherung Kroatien in Vinkovci).³⁴ O njegovom djelovanju i

³⁰ Osim navedenih transportnih ustanova, Transportna komandantura u Zagrebu bila je nadležna još i za sljedeća podređena tijela na prostoru NDH: Ispostava Zemun Transportne komandanture u Zagrebu, Željeznička stanična komandantura I/322 u Slavanskom Brodu, Željeznička stanična komandantura II/42 u Osijeku, Željeznička stanična komandantura II/43 u Karlovcu, Željeznička stanična komandantura II/140/mot. u Zemunu, Željeznička stanična komandantura II/154 u Vinkovcima, Željeznička stanična komandantura II/195 u Sunji s obavještajnim punktom u Novskoj, Motorizirana istovarna komanda 3 u Zagrebu (Ausladungskommando 3/motorisiert) i Motorizirana istovarna komanda 26 u Zagrebu.

³¹ Transportna komandantura u Zagrebu saopćila je Glavnom ravnateljstvu za promet NDH da je dotadašnji naziv *Wermachtverkehrsdirktion Südost Belgrad* danom 19. rujna 1943. promijenjen u novi, i to: *Feldeisenbahnkommando 1 (F. E. Kdo. 1) Belgrad*. Vidi: HR-HDA-219. Ministarstvo prometa i javnih radova – Zagreb (1941. – 1945.), *Glavno ravnateljstvo za promet (dalje: MPJR GRP), "Okružnica", Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet*, br. 20, Zagreb, 1. 10. 1943, 445.

³² Drugi naziv koji je Vojna željeznička komanda 7 koristila tijekom rata bio je Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj.

³³ Izvještaj generala Transportne službe jugoistoka od 1. siječnja 1944. načelniku Transportne službe Generalštaba kopnene vojske o formiranju transportnih ustanova i trupa za eksploataciju željeznica na području jugoistoka, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1944.–1945.*, tom XII., knjiga 4, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979, 12-15. Također, vidi: Nikica Barić, "Željeznički promet i njegova zaštita u NDH (1941.–1945.)", u: *Radovi*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997, god. 30, br. 1, 261.

³⁴ N. Barić, "Željeznički promet", 262.

području teritorijalne nadležnosti autor do sada nije otkrio neke detaljnije podatke. U sačuvanim dokumentima on se spominje 23. veljače 1944. kada mu Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj, koji je bio zadužen za nadgledanje svih željezničkih transporta njemačkih oružanih snaga na HDŽ, šalje na uvid upute o korištenju oklopnih vlakova.³⁵

Budući da su napadi na željezničke pruge NDH bili učestali, Nijemci su tokom vremena prema potrebi počeli osnivati posebne štabove za osiguranje željezničkih pruga, i to: Štab za osiguranje pruga za posebnu namjenu (Eisenbahnsicherungsstab zur besonderen Verwendung) u Brodu na Savi,³⁶ Štab za posebnu upotrebu Hengsberger (Stab zur besonderen Verwen-

³⁵ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 1, ur. br. (Vrlo tajno) 498/1944.

³⁶ S obzirom na to da im je pruga Dobova – Zagreb – Zemun prema Beogradu bila od primarne i presudne važnosti, za cjelokupno i jedinstveno osiguranje te pruge Zapovjedništvo 718. njemačke pješačke divizije izdalo je 6. srpnja 1942. pod br. taj. 2229/42. zapovijed za osnivanje posebnog Štaba za osiguranje pruga za posebnu namjenu s danom 15. srpnja 1942. Sjedište Štaba bilo je u Brodu na Savi pod zapovjedništvom majora/bojnika Von Esmarcha. Ovome su štabu u taktičkom pogledu podčinjene sljedeće jedinice: 823. i 925. bojna Landeschützen (teritorijalni zaštitni bataljoni), oklopni vlak 24, sve hrvatske snage koje su bile upotrijebljene za osiguranje pruge Dobova – Zagreb – Zemun i jedinice koje su se smjele upotrijebiti samo u slučaju nužde (718. oklopni sat, 9./12. vod bojnih kola, 718. veterinarski sat i 718. obskrbni ured). Temeljem Zapovijesti komandirajućeg generala i komandanta u Srbiji Borbenoj grupi “Zapadna Bosna” za nastavak operacija protiv partizana u zapadnoj Bosni i zaštitu željezničke pruge Beograd – Zagreb od 17. srpnja 1942., osiguranje navedene pruge zadržao je major Von Esmarch, zapovjednik 823. landesšicen-bataljona u Brodu, sa svojim dotadašnjim Štabom za posebnu namjenu. U taktičnom pogledu on je do daljnjega bio neposredno podčinjen komandirajućem generalu i komandantu u Srbiji. Temeljem Naređenja komandirajućeg generala i komandanta u Srbiji od 20. srpnja 1942., na mjesto oboljelog majora Von Esmarcha, komandu nad svim trupama angažiranim na osiguranju željezničke pruge Beograd – Zagreb preuzeo je potpukovnik Von Gejzo, zapovjednik I/202. oklopnog puka. Taktički je bio neposredno podređen komandirajućem generalu i komandantu u Srbiji. Potpukovnik Von Gejzo trebao je Štab za osiguranje pruga za posebnu namjenu, koji je obrazovala 718. pješačka divizija u Brodu, ojačati potrebnim snagama iz I/202. oklopnog puka. Opskrbu Štaba za osiguranje pruga za posebnu namjenu i njemu podčinjenih njemačkih jedinica vršila je 718. pješačka divizija. Nakon završetka operacije protiv partizana na Psunju nastupila je reorganizacija divizija. Borbena grupa “Zapadna Bosna” rasformirana je do 29. kolovoza 1942. Temeljem Naređenja komandirajućeg generala i komandanta u Srbiji od 15. kolovoza 1942., Štab za osiguranje pruge za posebnu namjenu Brod trebao je biti rasformiran 31. kolovoza 1942. u 24 sata. Osiguranje željezničke pruge Beograd – Zagreb prešlo je od toga trenutka na divizije. Štab za osiguranje pruga za naročitu namjenu u Brodu rasformiran je u stvari 24. kolovoza 1942. u 24 sata. Osiguranje željezničke pruge od željezničkog mosta na potoku Orlava južno od željezničke stanice Pleternica, uključivo do granice Reicha, preuzeo je 741. pješački puk.

dung Hengsberger) u Doboju, Štab za osiguranje “Huwe” u Novskoj³⁷ te Njemački štab za osiguranje željeznica Hrvatska (Deutscher Eisenbahnsicherungsstab Kroatien) u Brodu na Savi.³⁸

Što se njemačkih divizija tiče, u periodu 1941. – 1945. na prostoru Bosne i Hercegovine nalazilo se njih 14.³⁹ Između ostalih zadataka, one su bile odgovorne i za osiguranje pruga na svome području nadležnosti. U ovome članku spomenute su samo neke od njih, i to u kontekstu oklopnih vlakova koji su se nalazili na njihovom području osiguranja.

Vezano za problematiku osiguranja željezničkog prometa u NDH, sve njemačke transportne ustanove i jedinice na njihovom interesnom području bile su nadređene, ili su se bar tako ponašale, vojnim i civilnim ustanovama NDH. Preuzimanje zapovjednih ovlasti nad njima teklo je postupno. Na kraju krajeva sve te njemačke ustanove i jedinice nisu ni postojale odmah 1941. godine.

Za tu svrhu puku su bili podčinjeni: 23 tenka, 924. i 925. landesšicen-bataljoni s oklopnim vlakom D 209. Vidi: HR-HDA-1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku, rola D-2379, Ustaška vojnica, spis Hrvatskog generala kod njemačke 718. pješačke divizije u Sarajevu, Op. br. 1301/taj. od 7. srpnja 1942; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 568-569, 574-575, 625-626, 701-707; N. Barić, “Željeznički promet”, 261-262.

³⁷ Što se osiguranja željeznica tiče, 30. kolovoza 1942. formiran je Štab za osiguranje “Huwe” sa sjedištem u Novskoj. Bojnik Huwe dobio je ovlaštenja jednog zapovjednika puka. Prema istraživanjima Nikice Barića, taj je štab zamijenio ukinuti Štab za osiguranje pruga za posebnu namjenu Brod na Savi. Izgleda da je Štab za osiguranje “Huwe” ukinut krajem 1942. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 701-707; N. Barić, “Željeznički promet”, 262.

³⁸ HR-HDA-1450, rola D-2379, Ustaška vojnica, spis Hrvatskog generala kod njemačke 718. pješačke divizije u Sarajevu, Op. br. 1301/taj. od 7. srpnja 1942.; spis Stana stožera 718. njemačke pješačke divizije br. 2304/42. taj.; N. Barić, “Željeznički promet”, 261-262.

³⁹ N. Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945.*, 234.

Oficir za transport kod njemačkog generala u Zagrebu (oficir za vezu načelnika za transport kod njemačkog generala u Zagrebu)

Najvažnija osoba u njemačkom interesnom području vezana za problematiku transporta u NDH, godine 1941., bio je kapetan Artur Höffner,⁴⁰ oficir za transport kod njemačkog generala u Zagrebu. Činio je dio ljudstva pridodanog njemačkom generalu u Zagrebu. Kao što je već rečeno, njegov službeni naziv, koji je na svim njegovim službenim dopisima bio odštampan u gornjem lijevom uglu na njemačkom jeziku, bio je oficir za vezu načelnika za transport kod njemačkog generala u Zagrebu ili skraćeno oficir za transport.⁴¹

Oficir za transport nalazio se na lokaciji u Hatzovoj ulici br. 16.⁴² On se bavio svim pitanjima vezanim za transport, pa čak i običnim prijavama protiv nepoćudnog ponašanja željezničkih službenika.⁴³ Između ostalih poslova, oficir za transport redovno je Njemačkom generalu u Zagrebu slao izvještaje o stanju na svim prugama NDH.⁴⁴

⁴⁰ U nekim dokumentima spominje se i kao Artur Höfer.

⁴¹ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 2, ur. br. (Povjerljivo) 150/1941; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941.*, tom XII., knjiga 1, 46. (fusnota br. 6).

⁴² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941.*, tom XII., knjiga 1, 322-323.

⁴³ Tako je npr. 2. kolovoza 1941. od Ravnateljstva državnih željeznica Zagreb tražio da riješe prijavu njemačkog podoficira Johanna Leipolda protiv Emila Voske, predstojnika željezničke stanice Međeđa, zbog toga što ga je ovaj nepristojnim tonom napao na peronu navedene stanice prepunom ljudi. Zagrebačko Ravnateljstvo HDŽ upućuje predmet sarajevskom željezničkom Ravnateljstvu, koje je bilo nadležno za stanicu Međeđa. Nakon saslušanja dotičnog predstojnika, sarajevsko Ravnateljstvo državnih željeznica šalje zapisnik o saslušanju Ministarstvu prometa i javnih radova NDH s preporukom o njegovom umirovljenju. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 2, ur. br. (Povjerljivo) 150/1941.

⁴⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941.*, tom XII., knjiga 1, 322-323.

Transportna komandantura u Zagrebu

Prema istraživanjima Nikice Barića, Transportna komandantura u Zagrebu djelovala je već od godine 1941.⁴⁵ Kao što je već rečeno, imala je ispostavu u Sarajevu.⁴⁶ Transportna komandantura u Zagrebu bila je nadležna za organizaciju transporta u NDH.⁴⁷ Komandant Transportne komandanture u Zagrebu bio je gore spomenuti transportni oficir Artur Höffner, unaprijeđen u čin majora. U dokumentima se potpisivao i kao komandant Transportnog područja Zagreb (Kommandant des Transportbezirks Agram). Transportna komandantura nalazila se na lokaciji u Hatzovoj ulici br. 16.⁴⁸ Vidljivo je da je riječ o istoj lokaciji na kojoj je Höffner djelovao kao oficir za transport kod njemačkog generala u Zagrebu. Zbog sve kompliciranije situacije oko željezničkog prometa i sve većeg obima poslova koje nije mogao obavljati samo jedan čovjek, osnovana je ova komandantura, no s proširenim nadležnostima, većim ovlastima, većim brojem ljudstva i s većom odgovornošću. Preuzimanje zapovjednih ovlasti Transportne komandanture nad civilnim i vojnim ustanovama NDH teklo je postupno.⁴⁹

⁴⁵ N. Barić, "Željeznički promet", 261.

⁴⁶ Izvještaj generala Transportne službe jugoistoka od 1. siječnja 1944. načelniku Transportne službe Generalštaba kopnene vojske o formiranju transportnih ustanova i trupa za eksploataciju željeznica na području jugoistoka, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1944.-1945.*, tom XII., knjiga 4, 12-15. Također, vidi: N. Barić, "Željeznički promet", 261.

⁴⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1943.*, tom XII., knjiga 3, 572-580.

⁴⁸ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 3, ur. br. (Tajno) 670/1942. Osim Höffnera, jedan od značajnijih ljudi kod Transportne komandanture u Zagrebu bio je i Hermann Miller, kapetan/satnik njemačke vojske. Iako samim službenim propisima nije bio obavezan, on je vlastitom inicijativom i osobnim trudom i zalaganjem željeznicama NDH znatno olakšao uspješno vršenje službe. Zbog navedenog razloga, 22. rujna 1943. glavni ravnatelj – državni tajnik Glavnog ravnateljstva za promet NDH – predložio je da ga za spomenute zasluge odlikuje osobno poglavnik NDH. Vidi: HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. (Tajno) 3517/1943., u predmetu ur. br. (Tajno) 2603/1944.

⁴⁹ Tako je npr. Transportna komandantura u Zagrebu 27. travnja 1943. zatražila od Glavnog ravnateljstva za promet Ministarstva prometa NDH u Zagrebu i ravnateljstva HDŽ u Sarajevu i Zagrebu, da im žurno pošalju izvještaje o radu i poteškoćama, što su ovi već 1. svibnja 1943. i učinili. Vidi: HR-HDA-219. MPJR GRP, ur. br. 16331/1943. Nakon što su jedinice Narodnooslobodilačke vojske u ožujku 1943. na pruži Konjic – Mostar srušile željeznički most na Neretvi kod

Također, s Transportnom komandanturom i njezinim ispostavama morale su usko surađivati i ostale njemačke transportne ustanove i trupe, pa tako i posebni njemački štabovi za osiguranje željezničkih pruga.⁵⁰

Iz mnogobrojnih izvještaja Transportne komandanture u Zagrebu, koji su po sadržaju izuzetno slični, vidljivo je da je zadatak osiguranja pruga bio povezan s mnogobrojnim problemima i poteškoćama. Riječ je prvenstveno o napadima jedinica Narodnooslobodilačke vojske na željezničku infrastrukturu. Mnogobrojni napadi na pruge izuzetno su dobro dokumentirani u sačuvanim arhivskim i objavljenim izvorima.⁵¹

Vojna željeznička komanda 7 u Zagrebu (Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj)

Vojna željeznička komanda 7 ili najčešće Zapovjedništvo vojne željeznice 7 tijekom rata koristila je i naziv: Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj ili Njemački opunomoćenik za prijevoz preselica u Hrvatskoj

Jablanice, na njegovu izgradnju upućena je u lipnju 1943. 2. tehnička sat. Željezničke bojne. Žurno podizanje željezničkog mosta obavila je ta vojna jedinica NDH zadužena za vojno-gradevinske radove na željezničkoj infrastrukturi na izričit zahtjev Transportne komandanture u Zagrebu od 21. svibnja 1943. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 5, ur. br. (Tajno) 2196/1943. Prema zahtjevu Transportne komandanture u Zagrebu, uprava HDŽ nije smjela primati naloge i zahtjeve bilo koje vrste pojedinih njemačkih vojnih jedinica izravno, već samo preko njemačkih prijevoznih službenih mjesta (Transportne komandanture). I dostava drezina, na primjer, morala je biti zatražena samo preko nje. Vidi: HR-HDA-219. MPJR GRP, "Okružnica", *Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznice i autopromet*, br. 15, Zagreb, 1. 8. 1942., 371.

⁵⁰ HR-HDA-1450, rola D-2379, Ustaška vojnica, spis Hrvatskog generala kod njemačke 718. pješačke divizije u Sarajevu, Op. br. 1301/taj. od 7. srpnja 1942.; spis Glavnostožernog odjela Glavnog stožera Ustaške vojnice br. 590/tajno od 23. srpnja 1942.

⁵¹ Vidi npr. izvještaj koji je 20. svibnja 1942. Transportna komandantura u Zagrebu u vezi s razvojem ustaničkog pokreta u odnosu na željezničke pruge u NDH poslala njemačkom generalu u Zagrebu za period od 1. svibnja do 15. svibnja 1942., *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 435-439. Također, vidi izvještaj o situaciji i aktivnostima partizana na željezničkim prugama NDH za period od 16. do 31. kolovoza 1942., koji je 4. rujna 1942. Transportna komandantura Zagreb poslala Vojnotransportnom odjeljenju Jugoistok u Beču, Isto, 709-717. Ukratko o zračnim napadima na bosanske pruge vidi: S. Lajnert, "Organizacija Ravateljstva državnih željeznica Sarajevo", 341-342.

(Deutscher Transportbevollmächtigter Kroatien), skraćeno Dt. Trsp. Bv. Kroatien. Autor do sada u svojim istraživanjima nije našao detaljnije podatke o tome kada je korišten koji naziv. Sjedište Njemačkog opunomoćenika za promet u Hrvatskoj bilo je u Zagrebu, Martićeva ulica 14.⁵² Kao što je već rečeno, a vezano za nadležnost nad bosanskim prugama, u svome sastavu imao je i ispostavu u Sarajevu te 22. poljski željeznički bataljun za eksploataciju u Zagrebu (Feldeisenbahnbetriebsabteilung 22).⁵³

Budući da je njemačka vojska imala veliki interes vezan za hrvatske željeznice, osnovan je Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj za obradu i rješavanje svih pitanja koja su bila u vezi sa željezničkom službom. U tome kontekstu, njemački opunomoćenik najuže je surađivao s hrvatskim željeznicama.⁵⁴ Prema njegovim uputama upućenim 30. rujna 1944. Ministarstvu oružanih snaga NDH, time nije bila taknuta samostalnost i odgovornost HDŽ, nego su one same bile nadležne za obavljanje prometa,

⁵² HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 11, ur. br. (Tajno) 779/1944.

⁵³ Izvještaj generala Transportne službe jugoistoka od 1. siječnja 1944. načelniku Transportne službe Generalštaba kopnene vojske o formiranju transportnih ustanova i trupa za eksploataciju željeznica na području jugoistoka, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1944.–1945.*, tom XII., knjiga 4, 12-15. Također, vidi: N. Barić, "Željeznički promet", 261.

⁵⁴ Tako se npr. Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj 4. srpnja 1944. požalio Glavnom ravnateljstvu za promet Ministarstva prometa NDH u vezi s nemarnim obavljanjem prometne službe na pruži Sunja – Bosanski Novi – Prijedor – Bihać od strane hrvatskih željezničkih službenika. Naime, nadstojnici stanica i ložionica pa i ostalo osoblje napuštali su svoja službena mjesta već ujutro, a vraćali su se tek navečer zbog straha od zračnih napada na željezničke objekte. Glavno ravnateljstvo za promet NDH zatražilo je zagrebačko Ravnateljstvo HDŽ da hitno riješi problem te da o tome izvijeste njih i njemačkog opunomoćenika za promet. Nakon što je ravnateljstvo upozorilo svoje službenike na potrebu poštivanja propisa te riješilo ostale probleme, o tome je 12. kolovoza 1944. obaviješten i Njemački opunomoćenik za promet. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 14, ur. br. (Tajno) 1666/1944. U svrhu pružne zaštite i sigurnosti željezničkog prometa, Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj poslao je u ožujku 1944. upute o prometu oklopnih vlakova na znanje Glavnom ravnateljstvu za promet Ministarstva prometa NDH. Te upute odmah su prosljeđene podređenim željezničkim ustanovama. Već 3. rujna 1944. Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj poslao je istom Glavnom ravnateljstvu donekle izmijenjene upute o prometu pružnih zaštitnih vlakova, koje ih odmah prosljeđuje podređenim hrvatskim željezničkim ustanovama. Tih uputa trebalo se strogo držati, a njihovo provođenje se nadziralo. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 16, ur. br. (Tajno) 2216/1944.

građevna pitanja te popravak porušenih pruga. U posljednjoj polovici 1944. isporučeno je iz Njemačke posredovanjem njemačkog opunomoćenika okruglo 18 km kompletnog kolosijeka za glavne pruge. Daljnje isporuke posebno teških tipova (S 45, S 49, Xa i VIII) tada se nisu mogle očekivati. Pitanje nedostatka hrvatske radne snage, zbog odlaska “u šumu”, znatno se pooštrilo. Stoga je njemački opunomoćenik predložio mjere za dobivanje materijala za popravak gornjeg stroja pruga te za rješavanje problema radne snage (nedostatak strojno-tehničkog i vlakopravnog osoblja). Što se građevnih snaga njemačkog opunomoćenika za promet tiče, one su po broju bile neznatne, ali zbog oštrog vodstva i discipline napravili su izuzetno puno, pogotovo što su radile i po noći te na nedjelje i praznike. Često su izlazili na teren samo sa slabim osiguranjem te su zbog pomanjkanja snaga za osiguranje sami osiguravali građevno mjesto. Njemački opunomoćenik obavještava Ministarstvo oružanih snaga da je u toku novo sastavljanje pružne zaštite te je naveo ciljeve: dobrim pružnim osiguranjem smanjiti diverzije te osigurati zaštitnu pratnju za radnu snagu tako da se ova može nesmetano posvetiti popravcima pruga.⁵⁵

Od 10. siječnja 1945. naziv službene jedinice Deutscher Transportbevollmächtigter Kroatien promijenjen je u Feldeisenbahnkommando 7. Kao što je već rečeno, njen zadatak bio je da nadgleda sve željezničke transporte njemačkih oružanih snaga na Hrvatskim državnim željeznicama (normalnog i uskog kolosijeka). Njoj su bile podređene sljedeće vanjske jedinice: Sredina (države) u Novoj Kapeli Batrini za pruge Vinkovci – Okučani (uključivo⁵⁶) sa sporednom prugom, ali bez uskotračne pruge Bosanski Brod – Sarajevo te Jug (države) u Sarajevu za uskotračnu prugu Bosanski Brod – Doboš – Sarajevo – Mostar sa sporednim prugama.⁵⁷

⁵⁵ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 15, ur. br. (Tajno) 2197/1944.

⁵⁶ Svaka željeznička stanica ima određenu dužinu koja se mjeri od ulazne do izlazne skretnice. Termin “uključivo” pored naziva željezničke stanice znači da se određena željeznička pruga računa zajedno s cjelokupnom dužinom navedene željezničke stanice. Termin “isključivo” pored naziva željezničke stanice znači da se određena željeznička pruga računa bez navedene željezničke stanice.

⁵⁷ HR-HDA-219. MPJR GRP, “Okružnica”, Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova, Glavno ravnateljstvo za promet, br. 4, Zagreb, 15. 2. 1945., 46-47.

Feldeisenbahnbetriebsabteilung 22 u Zagrebu

Sjedište Feldeisenbahnbetriebsabteilung 22, skraćeno F. B. Abt. 22 bilo je u Zagrebu, Martićeva ulica 14. Predstavljao je željezničku direkciju njemačke vojske za područje NDH. U zgradi Ravnateljstva HDŽ Zagreb imao je jedan ured, u čiji rad službenici Ravnateljstva nisu imali uvida, jer su u tom uredu bili zaposleni samo pripadnici njemačke vojske. Osim ovoga ureda u zgradi Ravnateljstva nalazili su se još i Oberzügleitung te Zügleitung, koji su vodili nadzor nad kretanjem vlakova, i to Zügleitung na jednom dijelu pruga, a Oberzügleitung na cijeloj mreži HDŽ, tj. vodio je nadzor nad svim Zügleitungima, kojih je na pruži bilo više. Usporedno s Zügleitungom vršilo je i Ravnateljstvo preko svojih činovnika tzv. disponenta nadzor nad cjelokupnim prometom. Službena prostorija tih disponenta nalazila se u neposrednoj blizini Zügleitunga, jer su oni bili posrednici za izvršenje naređenja koja je davao Zügleitung, a osim toga su mu morali davati informacije o prometu vlakova. Samo toliko, dakle, dolazili su ovi činovnici-disponenti u dodir s činovnicima Zügleitunga, a s drugima nikako.⁵⁸ Feldeisenbahnbetriebsabteilung 22, kao vojna jedinica za eksploataciju željeznica, rješavala je sve probleme sigurnosti željeznčkog prometa na svome području nadležnosti.⁵⁹

Feldeisenbahnbetriebsabteilung 22 poslao je 1. rujna 1943. ravnateljstvi- ma državnih željeznica Sarajevo i Zagreb iskaz stanica na kojima se nalazila dodijeljena njemačka nadzorna služba. Stanice na bosanskim prugama na kojima se nalazila dodijeljena njemačka nadzorna služba bile su sljedeće (nadzorne stanice s nadzornim odsjecima): Bosanski Novi (Volinja /isklj./ – Dragotinja /uklj./, Bosanski Novi – Rudica /uklj./), Prijedor (Dragotinja /isklj./ – Piskavica /isklj./), Banja Luka Grad (Piskavica /uklj./ – Banja

⁵⁸ HR-HDA-1576. Direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica Zagreb (1945. – 1953.), kutija 7, ur. br. (Tajno) 79/1946., u predmetu ur. br. (Tajno) 135/1946.

⁵⁹ Tako se npr. Feldeisenbahnbetriebsabteilung 22 u kolovozu 1943. žalio Ravnateljstvu HDŽ u Zagrebu na prometne poteškoće na pruži Bosanski Novi – Bihać i Sunja – Banja Luka koje je trebalo hitno ukloniti. Odmah su od strane zagrebačkog Ravnateljstva izdani nalozi podređenim sekcijama HDŽ za uređenje navedenih pruga. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 6, ur. br. (Tajno) 2789/1943.

Luka), Bosanska Krupa (Rudice /isklj./ – Grmuša /isklj./), Bihać (Grmuša /uklj./ – Bihać /uklj./), Bosanski Brod (Bosanski Brod /uklj./ – Lupljanića /uklj./), Doboj (Lupljanića /isklj./ – Zavidovići /uklj./, Doboj – Tuzla, Zavidovići – Han Pijesak), Zenica (Zavidovići /isklj./ – Podlugovi /isklj./), Sarajevo (Podlugovi /uklj./ – Bradina /uklj./, Sarajevo – Vardište, Ustiprača – Foča), Mostar (Bradina /isklj./ – Dubrovnik, Gabela – Ploče) i Zenica (Lašva – Jajce i tada u pogonu Lašva – Turbe). Pod Sarajevsko ravnateljstvo spadale su sljedeće nadzorne stanice: Bosanski Brod, Doboj, Zenica, Sarajevo i Mostar, dok su pod Zagrebačko ravnateljstvo HDŽ spadale: Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka Grad, Bosanska Krupa i Bihać. Službene željezničke jedinice trebale su u slučajevima nepravilnosti, sabotaza i sl. smjesta podnijeti prijavu određenoj njemačkoj nadzornoj stanici.⁶⁰

Štab za posebnu upotrebu Hengsberger u Doboju

Situacija u Bosni u srpnju 1942. nalagala je potrebu strogog i jedinstvenog uređenja zaštite željeznica. Osobito se moralo pod svaku cijenu spriječiti rušenje i, makar i prolazno, prekidanje željezničkih pruga Brod – Sarajevo i Doboj – Tuzla. Zbog navedenog razloga, Štab njemačke 718. pješačke divizije⁶¹ svojom zapovijedi br. taj. 2304/42. od 18. srpnja 1942. osnovao je s danom 25. srpnja 1942. Štab za posebnu upotrebu Hengsberger (Stab zur besonderen Verwendung Hengsberger) ili skraćeno Stab z. b. V. sa sjedištem u Doboju. Njegov zadatak bio je da nadzire osiguranje željeznica i da regulira upotrebu domobranskih četa II. i III. domobranskog sбора, kojima je do tada to osiguranje i bilo povjereno. Od 25. srpnja u 12.00 sati navedene domobranske čete bile su u taktičkom pogledu podčinjene posebnom Štabu Hengsberger u Doboju.⁶²

⁶⁰ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 50, ur. br. 59147/1943.

⁶¹ Općenito o 718. pješačkoj diviziji, vidi: N. Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.–1945.*, 24, 47–48, 53, 89, 97, 215, 232–242.

⁶² HR-HDA-1450, rola D-2379, Ustaška vojnica, spis Stana stožera 718. njemačke pješačke divizije br. 2304/42. taj.; spis Glavnostožernog odjela Glavnog stožera Ustaške vojnice br. 590/tajno od 23. srpnja 1942.

Štab je bio pod zapovjedništvom njemačkog kapetana / satnika Hengsbergera. Štabu je trebao biti dodijeljen jedan domobranski oficir za vezu s jednim glasnikom, koji su se trebali javiti do 24. srpnja s oružjem i svom opremom kod njemačkog zapovjedništva mjesta u Doboju. Štab je u taktičkom pogledu bio neposredno podčinjen Zapovjedništvu 718. njemačke pješачke divizije. Zadatak Štaba bio je: preispitivanje do tada zapovjedenih mjera osiguranja i davanje prijedloga za poboljšanje osiguranja, obrana navedenih pruga od sabotaža te napada na pruge i njihove uređaje osiguranja, vođenje istraga povodom učinjenih djela sabotaže i napada, te žurno poduzimanje protumjera i suradnja s ispostavama Transportne komandanture u Zagrebu (Aussenstellen der Transportkommandantur), od kojih je jedna bila u Sarajevu.⁶³

Njemački štab za osiguranje željeznica Hrvatska u Brodu na Savi

Krajem 1942. ili početkom 1943. u Brodu na Savi osnovan je novi štab pod nazivom Njemački štab za osiguranje željeznica Hrvatska, skraćeno Dt. Eis.-Sicher.-Stab Kroatien. Štab je rukovodio osiguranjem pruga koje su bile podijeljene na određena područja osiguranja (Sicherungsabschnitt), i to: "A" (štab u Zagrebu), "B" (Brod na Savi), "C" (Ruma), "D" (Doboj⁶⁴), "E" (Caprag⁶⁵) i "F" (Bosanski Novi⁶⁶). Područje "D" pokrivalo je prugu Brod na Savi – Sarajevo i Doboj – Tuzla, dok je područje "F" bilo nadležno za prugu Sisak – Bihać / Banja Luka. Da bi se omogućila kvalitetnija suradnja Nijemaca i NDH, osnovan je Hrvatski štab za vezu kod E.S. Staba.⁶⁷

⁶³ HR-HDA-1450, rola D-2379, Ustaška vojnica, spis Glavnostožernog odjela Glavnog stožera Ustaške vojnice br. 590/tajno od 23. srpnja 1942.

⁶⁴ Željezničke pruge područja osiguranja "D" spadale su pod nadležnost Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 7, ur. br. (Tajno) 3060/1943.

⁶⁵ U dokumentu iz lipnja 1943. spominje se da područje osiguranja "E" ima sjedište u Novskoj, dok se u dokumentu iz veljače 1944. spominje da područje osiguranja "E" ima sjedište u Capragu. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 6, ur. br. (Tajno) 2783/1943.; kutija 1, ur. br. (Vrlo tajno) 498/1944.

⁶⁶ Željezničke pruge područja osiguranja "F" spadale su pod nadležnost Ravnateljstva državnih željeznica Zagreb. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 14, ur. br. (Tajno) 1571/1944.

⁶⁷ Područja osiguranja "A", "B" i "C" osiguravala su prugu Dobova – Zemun i Vinkovci – Osijek, a

Prema naređenju vrhovnog komandanta Jugoistoka (Vrhovna komanda vojne grupe armija "E"), njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj Edmund Glaise von Horstenau preuzeo je za vrijeme većih operacija, koje su otpočele 20. siječnja 1943., zadatke zapovjednika njemačkih trupa u Hrvatskoj na teritoriju sjeverno od Save. Za ovo su u operativnom pogledu njemačkom opunomoćenom generalu bile podređene, počevši od 20. siječnja 1943., sve njemačke i hrvatske jedinice i naoružane formacije na tome području. Njemu je također bio podređen Štab za osiguranje željeznica u Hrvatskoj s podređenim mu jedinicama.⁶⁸

Navedimo sada nekoliko primjera djelovanja Njemačkog štaba za osiguranje željeznica Hrvatska, odnosno nekih područja osiguranja koje su poduzeli da bi zaštitili željezničku infrastrukturu od napada.

1. Na temelju traženja Njemačkog štaba za osiguranje željeznica Hrvatska od 3. veljače 1943, imala se izvršiti izgradnja stražarskih tornjeva i nastambi sposobnih za obranu uzduž željezničkih pruga NDH. U svrhu određivanja mjesta za izgradnju zatraženih objekata, određen je za obilazak željezničkih pruga na području Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu – bojnič Dragan Hrbaček, zapovjednik Tehničke organizacije rada u Sarajevu. Određeni predstavnici trebali su obići željezničke pruge s predstavnicima Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu radi utvrđivanja stražarskih tornjeva i nastambi za obranu. Po završetku obilaska trebali su dostaviti elaborat Sarajevskom ravnateljstvu, koje je zamoljeno da poduzme mjere za izgradnju navedenih objekata.⁶⁹

područje "E" prugu Zagreb – Sisak – Novska. Vidi: N. Barić, "Željeznički promet", 262. Također, vidi: N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.*, 167.

⁶⁸ Zapovijed Edmunda Glaisea von Horstenaua, Njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj od 23. siječnja 1943. o akcijama protiv snaga Narodnooslobodilačkog pokreta, *Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941.–1945.*, Knjiga IV (siječanj – svibanj 1943.), Zagreb: Savjet za izdavanje "Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941.–1945.", 1985, 147-149.

⁶⁹ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 4, ur. br. (Tajno) 666/1943. U dokumentu se spominje izgradnja stražarskih tornjeva i na području nadležnosti Ravnateljstva državnih željeznica Zagreb.

2. Početkom 1943. Njemački štab za osiguranje željeznica Hrvatska zahtijevao je da se odmah započne s osiguranjem željezničkih stanica i objekata na prugama Brod – Sarajevo i Doboj – Tuzla izgradnjom utvrda i željezničkih objekata na tim prugama. Taj zahtjev potvrdilo je i Ministarstvo oružanih snaga NDH. Na temelju zahtjeva Glavnog ravnateljstva za promet Ministarstva prometa NDH od 24. ožujka 1943. da se s tim poslovima mora završiti najkasnije do kraja srpnja 1943., Ministarstvo državne riznice NDH odobrilo je da se na teret prometne glavnice Glavne državne blagajne otvori privremeni kredit.⁷⁰
3. Povodom pritužbe jednog od zapovjednika područja osiguranja (Sicherungsabschnitt) da područni nadstojnici sekcija za održavanje pruga HDŽ ne udovoljavaju zahtjevima zapovjedništava za osiguranje željezničkih pruga u pogledu taktičkih načela izgradnje stražarskih tornjeva, Glavnostožerni ured Ministarstva oružanih snaga NDH i službeno je 10. siječnja 1944. riješio da Njemački štab za osiguranje željeznica i njegova područna zapovjedništva Sicherungsabschnitta svoje zahtjeve nisu više dužni tražiti putem Transportne komandanture u Zagrebu ili Feldeisenbahnkommando 7, već ih izravno mogu podnositi sekcijama HDŽ za održavanje pruga. O tome je obaviješteno i Ravnateljstvo državnih željeznica u Sarajevu, kao i sve predmetne sekcije te su upućeni da u svemu postupaju prema njemačkim zahtjevima.⁷¹
4. Područje osiguranja (Sicherungsabschnitt) "F" iz Bosanskog Novog poslalo je u srpnju 1944. Sekciji za održavanje pruga HDŽ Sisak dopis u vezi s hitnom izgradnjom bunkera na pruzi Sunja – Bosanski Novi – Prijedor. Predstojnik Sekcije Sisak o tome je 15. srpnja 1944. obavijestio Ravnateljstvo HDŽ Zagreb te zatražio odgovarajuće upute. Nijemci su izjavili da će sami izraditi nacрте te ih dostaviti sekciji. Što se tiče materijala i radne snage, sisačka sekcija nije imala niti jedno niti drugo. Kako nije bila u stanju nabaviti materijal, sekcija je

⁷⁰ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 5, ur. br. (Tajno) 1317/1943. Osim navedenih pruga, Njemački štab zahtijevao je izgradnju utvrda i na pruzi Dobova (državna granica) – Zemun.

⁷¹ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 9, ur. br. (Tajno) 83/1944.

zamolila zagrebačko ravnateljstvo da se pobrine za njegovu nabavu, a isto i za radnu snagu, te da se omogući osiguranje kod radova. Za jedan bunker trebalo je cca 4 zidara i 16 radnika, a ako bi se radi-
lo više bunkera odjednom, to je trebalo osigurati i odgovarajući broj radnika. Za osiguranje je bilo potrebno predvidjeti na svakom mjestu rada barem 100 dobro naoružanih vojnika, a naročito na dijelu od Volinje do Bosanskog Novog, gdje je trebalo i više (oko 150), pošto su partizani tamo napadali i po danu. Sisačka sekcija zatražila je da u slučaju izgradnje bunkere treba prije dovršetka čuvati i po noći, jer bi u protivnom slučaju ono što se preko dana izgradi bilo po noći porušeno, kao što se to već i događalo. Nijemci su istovremeno tražili izgradnju bunkera kod Blagaja, Dragotinje i Prijedora, što je spadalo u nadležnost prijedorske sekcije.⁷²

Odsjek za osiguranje željeznica “D” u Doboju preselio se 22 prosinca 1944. u Zabok radi osiguranja željezničke pruge Zagreb – Varaždin.⁷³

U sastavu Njemačkog štaba za osiguranje željeznica Hrvatska postojala je i Brigada za utvrđivanje 1 (Deutscher Eisenbahnsicherungsstab Kroatien, Festungsbrigade 1). Njen zadatak bio je da se kod odsjeka za osiguranje, uzduž željezničkih pruga, izgrade za obranu sposobna uporišta sa skloništima, stražarski tornjevi, barake, bunker i stanovi.⁷⁴

Tako je npr. 20. lipnja 1943. Brigada za utvrđivanje 1 Njemačkog štaba za osiguranje željeznica Hrvatska poslala putem njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj (Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien) Etapnom odjelu Ministarstva oružanih snaga NDH zahtjev za nabavu rezane građe za krevete namijenjene posadama u stražarskim tornjevima. Za Odsjek za osiguranje “D” Dobj bilo je predviđeno 1100 kreveta.⁷⁵

⁷² HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 14, ur. br. (Tajno) 1571/1944.

⁷³ N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945.*, 167.

⁷⁴ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 4, ur. br. (Tajno) 666/1943.

⁷⁵ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 6, ur. br. (Tajno) 2783/1943. Dokument je pisan na njemačkom jeziku. Preveo ga je Ivan Posavec.

Njemačkom štabu za osiguranje željeznica Hrvatska, osim zapovjedništava (štabova) Sicherungsabschnitta, bile su podređene i domobranske željezničke stražarske bojne (žestra).⁷⁶ Početni razlog za osnivanje željezničkih stražarskih bojni bio je da se operativne postrojbe hrvatskog domobranstva, barem u krajevima sjeverno od Kupe i Save, što više oslobode od osiguranja željezničkih pruga. Zbog toga je generalporučnik Vladimir Laxa, glavar Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva, izdao 18. prosinca 1941. *Zapovijed o postrojavanju željezničkih stražarskih jedinica*. Temeljem navedene zapovijedi ustrojene su posebne željezničke stražarske bojne ili satovi od rezervista od 33 do 42 godine starosti, a od rezervnih ili umirovljenih oficira starih preko 42 godine. Osiguranje željezničkih pruga trebalo je preuzeti najkasnije do 25. siječnja 1942. Oficiri i podoficiri trebali su nositi su domobransku uniformu, a ostalo ljudstvo svoje građansko odijelo, s time da su svi pripadnici ovakvih jedinica nosili na lijevom rukavu povez u bojama NDH s otisnutim slovima “Ž. Str.” i okruglim pečatom jedinice.⁷⁷

Izgradnja objekata za zaštitu pruga koje su čuvali pripadnici žestra bojni tekla je kontinuirano tokom cijelog rata. Tako je npr. 3. veljače 1943. Brigada za utvrđivanje 1 zatražila od Ministarstva domobranstva NDH da se kod Odsjeka za osiguranje “D” izgrade:

1. za obranu sposobna uporišta sa skloništima za domobransku XV. žestra bojnu: 2 kod Suhog Polja s obje strane željezničke zgrade za po 15 vojnika, 1 kod Poljanića za 40 vojnika, 1 kod mjesta Karanovac, izgradnja željezničkog kolodvora,⁷⁸ 1 kod Kakmuža za 40 vojnika

⁷⁶ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 6, ur. br. (Tajno) 2778/1943. U izvornom dokumentu Ministarstva domobranstva NDH br. od 2. kolovoza 1943, za željezničke stražarske bojne koristi se njemačka kratica: E. S. Btl.

⁷⁷ HR-HDA-492. DPZBj, kutija 2, ur. br. (Tajno) 614/1941; HR-HDA-487. Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (Ministarstvo hrvatskog domobranstva) – Zagreb (1941.–1945.), kutija 2, Glavni stožer, Odjel za ustrojstvo, ustr. br. (Tajno) 7832/1941. Također, vidi: N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.*, 164.

⁷⁸ U dokumentu je izostavljen broj vojnika.

2. za obranu sposobna uporišta sa skloništima za domobransku XVI. žestra bojnu: 1 kod mjesta Bradići za oko 16 vojnika
3. za obranu sposobna uporišta sa skloništima za domobransku XVII. žestra bojnu: izgradnja kolodvorske zgrade Janjici⁷⁹
4. stražarski tornjevi za domobransku XV. žestra bojnu: 1 kod mosta na rijeci Bosni kod Doboja, 1 kod mjesta Karanovac, južna strana kolodvora
5. stražarski tornjevi za domobransku XVI. žestra bojnu Bataljun: 1 kod mjesta Parnica, 1 kod Vineste, 2 kod mjesta Žepče na željezničkom kolodvoru – novogradnja, 2 kod Begovog Hana na kolodvorskoj zgradi
6. stražarski tornjevi za domobransku XVII. žestra bojnu: 2 bunkera željeznički kolodvor Nemila kod Lašve, izgradnja tornja na jugoistočnoj strani kolodvora i 2 kod Kaknja
7. stražarski tornjevi za domobransku XVIII. žestra bojnu: 1 kod kolodvora Podlugovi
8. barake: 1 kod Petrovog Sela za Štab bojne i satnije i 1 kod Petrovog Sela za 50 vojnika.

Ministarstvo već 15. veljače 1943. naređuje inspekcijski obilazak tih pruga te nakon toga traži od Ravnateljstva HDŽ Sarajevo da poduzme mjere za izgradnju traženih objekata.⁸⁰

Aleksandar Löhr, komandant njemačkih trupa Jugoistoka, i Glaise von Horstenau, njemački opunomoćeni general u NDH, sastali su se 4. travnja 1943. u vezi s vojno-političkom situacijom i usavršavanjem okupacijske uprave u NDH. Na sastanku je dogovoreno stavljanje cjelokupnih hrvatskih oružanih snaga na njemačkoj okupacijskoj teritoriji pod njemačku komandu. Tako su npr. na dan 6. travnja 1943., Njemačkom štabu za osiguranje željeznica u Brodu na Savi na bosanskom teritoriju bile podređene

⁷⁹ U dokumentu piše Janjici.

⁸⁰ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 4, ur. br. (Tajno) 666/1943. U izvornom dokumentu Brigade za utvrđivanje 1 koji je 3. veljače 1943. napisan na njemačkom jeziku, za željezničke stražarske bojne koristi se kratica: E. S. Btl, a za Štab bojne i satnije kratica Batl. und Komp. Stab. Dokument su preveli Ivan Posavec i Danijela Marjanić, na čemu im zahvaljujem.

sljedeće željezničke stražarske bojne: XIV. željeznička stražarska bojna sa sjedištem u Doboju, XV. željeznička stražarska bojna sa sjedištem u Tuzli, XVI. željeznička stražarska bojna sa sjedištem u Zavidovićima i XVII. željeznička stražarska bojna sa sjedištem u Zenici.⁸¹ Na dan 4. rujna 1944. u sastavu Štaba XVII. žestra bojne sa sjedištem u Zenici nalazili su se pomoćni željeznički oklopni vlak “Zenica” u Zenici i pomoćni željeznički oklopni vlak “Lašva” u Lašvi. Štab XVII. žestra bojne potpadao je pod jedinice za osiguranje željezničke pruge Štaba “D” odsjeka.⁸²

Oklopni vlakovi

Općenito o oklopnim vlakovima

Njemačka je na prostoru NDH koristila svoje oklopne vlakove, ali i hrvatske oklopne vlakove,⁸³ koji su rađeni u radionicama HDŽ.

Budući da su oklopni vlakovi, s obzirom na svrhu za koju su bili određeni, smatrani borbenim i izviđačkim jedinicama, stavljeni su kao takvi pod neposredan nadzor i nadležnost njemačkih i hrvatskih oružanih snaga. *Upute o prometu oklopnih vlakova* izradio je Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj te ih u ožujku 1944. poslao na znanje Glavnom ravnateljstvu za promet Ministarstva prometa NDH. Prema navedenim uputama, sve predviđene i nepredviđene vožnje oklopnih vlakova trebale su jedinice za osiguranje pruga prijaviti najbržim putem nadležnoj njemačkoj nadzornoj službi, kao i njemačkoj vojno-prijevoznoj jedinici (Transportdienststelle). U svim domovnim postajama oklopnih vlakova nalazile su se nadzorne službe njemačkih vojno-prometnih jedinica. Djelatnici ove službe bili su

⁸¹ HDA HR-HDA-1450, rola D-2227, Glavni stožer oružanih snaga, spis Ustr. br. 2329/taj. od 6. travnja 1943. Također, vidi: N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, 167-169.

⁸² Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, tom IV., knjiga 29, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968, 674-682.

⁸³ O hrvatskim oklopnim vlakovima na bosanskim prugama na području nadležnosti Ravnateljstva HDŽ Zagreb, koje su koristile i njemačke jedinice, vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 5, ur. br. (Tajno) 2254/1943.

dužni voditi brigu o svim pitanjima koja su se ticala prometa oklopnih vlakova, nadalje su bili osobno odgovorni da se svi nalozi koji su savezno s prometom oklopnog vlaka bili izdani doista u cijelosti izvrše, konačno su bili dužni održavati vezu sa zapovjednikom oklopnog vlaka. Isto je vrijedilo i za nadzorne službe na usputnim stanicama.⁸⁴

Budući da su do rujna 1944. Nijemci skupili dovoljno iskustava u pogledu prometa pružnih zaštitnih vlakova, Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj 3. rujna 1944. poslao je donekle izmijenjene upute o prometu tih vlakova Glavnom ravnateljstvu za promet Ministarstva prometa NDH. Svrha je pružne zaštite bila sigurnost željezničkog prometa. Temeljem navedenih uputa, jedinice vojske za osiguranje pruge, u prvom redu zapovjednici oklopnih vlakova i željeznička prometna službena mjesta, trebali su najuže surađivati. Vožnje koje nisu služile za osiguranje pruge, tzv. predviđene vožnje, morala je predložiti njemačka nadležna nadzorna stanica njemačkom opunomoćeniku za promet u Hrvatskoj, odnosno njegovoj vanjskoj vojnoj jedinici (Aussenstelle) u Sarajevu ili Zemunu. Nepredviđene vožnje morao je zapovjednik vlaka prijaviti nadležnoj njemačkoj nadzornoj stanici. Nadzor nad vožnjama u NDH imali su Feldeisenbahnbetriebsabteilung 5 i 22, koji su do 10. u mjesecu trebali dati iskaz izvršenih vožnji i pružnih zaštitnih vlakova za protekli mjesec njemačkom opunomoćeniku za promet u Hrvatskoj.⁸⁵

Njemački oklopni vlakovi

U ovom poglavlju ukratko su, kao primjer, prikazani njemački oklopni vlakovi na bosanskom teritoriju, kao i jedinice koje su ih koristile za osiguranje željezničkih pruga.

⁸⁴ Upute o prometu oklopnih vlakova iz ožujka 1944, HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 1, ur. br. (Vrlo tajno) 498/1944. Također, vidi: N. Barić, "Željeznički promet", 262 i 273.

⁸⁵ HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 16, ur. br. (Tajno) 2216/1944. Feldeisenbahnbetriebsabteilung 5 imao je svoje sjedište u Vinkovcima. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1944.-1945.*, tom XII., knjiga 4, 12-15.

Prema Pregledu dislokacije komandi i jedinica njemačke 718. pješadijske divizije od 28. svibnja 1942., postojalo je pet oklopnih vlakova, od kojih dva sa sjedištem na bosanskom teritoriju. Improvizirani (pomoćni) oklopni vlak 103 imao je svoje sjedište u Sarajevu, a improvizirani oklopni vlak 105 u Doboju.⁸⁶

Dolaskom njemačke 714. pješačke divizije⁸⁷ na teritorij zapadne Bosne ona je bila podčinjena Borbenoj grupi “Zapadna Bosna”, a dijelove jedinica uvodila je u djelovanje posredstvom Operativnog štaba Borbene grupe “Zapadna Bosna”.⁸⁸ Prema Pregledu dislokacije štabova i jedinica njemačke 714. pješačke divizije od 31. srpnja 1942., postojao je oklopni vlak 23 koji je potpadao pod Borbenu grupu “Zapadna Bosna”.⁸⁹ Prema mjesečnom izvještaju 714. pješačke divizije iz druge polovice kolovoza 1942., oklopni vlak 23 je uslijed partizanskog djelovanja uništen između Capraga i Blinjskog Kuta, a od tada se nalazio u Zagrebu na popravku.⁹⁰ Prema navedenom izvještaju, postojao je i oklopni vlak D 209 (Banja Luka / Kozarac).⁹¹ Zbog navedenog razloga, željeznički oklopni vlak 23 izašao je iz sastava 714. pje-

⁸⁶ Postojali su još oklopni vlak 24, improvizirani oklopni vlak 104 i improvizirani oklopni vlak 209 sa sjedištem u Slavonskom Brodu. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 444-446. Prema novom Pregledu dislokacije komandi i jedinica njemačke 718. pješadijske divizije od 31. srpnja 1942., jedina promjena sastoji se u tome što pomoćni oklopni željeznički vlak 209 seli u Zagreb. Vidi: *Ibid.*, 594-596.

⁸⁷ Općenito o 714. pješačkoj diviziji, vidi: N. Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945.*, 24, 96-97, 215, 232-239.

⁸⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 705-706.

⁸⁹ *Ibid.*, 591-593.

⁹⁰ U toku dva dana eksplozijama su izbačena tri njemačka oklopna vlaka iz kolosijeka, pri čemu je 23. željeznički oklopni vlak bio teško oštećen, 1 mrtav, 37 ranjenih, od toga 3 oficira. Dijelovi Moslavačkog NOP odreda 28. kolovoza 1942. podmetnuli su minu improviziranom oklopnom vlakom, koji je iskočio iz šina. Promet je bio obustavljen 24 sata. Zatim je 30. kolovoza 1942. ovaj odred minirao prugu kod Kutine. Na mine je naletio oklopni vlak. Tom je prilikom pruga bila lakše oštećena. Žrtva treće diverzije bio je 23. oklopni vlak, koji je 31. kolovoza 1942. naletio na minu kod Capraga. Ovu diverziju izveli su dijelovi Banijskog NOP odreda. Vlak je iskočio iz šina, a pruga je znatno oštećena. Vidi: *Ibid.*, 696-697.

⁹¹ *Ibid.*, 701-707.

šačke divizije sa sljedećim ljudstvom: 6 oficira, 1 službenik, 29 podoficira i 123 vojnika.⁹²

Od rujna do studenoga 1942. oklopni vlak 103 djelovao je na različitim borbenim zadacima. Bio je podređen 718. pješačkoj diviziji.⁹³

Prema mjesečnom izvještaju njemačke 114. lovačke divizije od 31. svibnja 1943., na najugroženijim željezničkim prugama bila su organizirana težišta osiguranja. Težište osiguranja bilo je na pruži Bosanski Novi – Prijedor. Za osiguranje stajali su na raspolaganju: oklopni vlakovi u Prijedoru i Bosanskom Novom, pomoćni oklopni vlak u Banjoj Luci, 1 ojačani vagon u Bosanskom Novom. Odgovoran za osiguranje bio je 721. lovački puk.⁹⁴

Prema Zapovijesti od 11. rujna 1943., njemačka 369. pješačka divizija⁹⁵ trebala je, uz dotadašnje zadatke, preuzeti zaštitu željezničke pruge i puta Sarajevo – Mostar do Ostrošca (uključivo). U tu svrhu 370. grenadirski puk trebao je preuzeti oklopne vlakove 103 i 106 koje je 7. SS-divizija trebala prebaciti za Sarajevo. Divizija je trebala telefonski javiti brojno stanje posada koje je trebalo smijeniti i vrijeme preuzimanja vlakova.⁹⁶

U skladu sa zapovijedi 369. pješačke divizije od 2. listopada 1943., Glavnostožerni odjel Zapovjedništva III. zbornog područja u Sarajevu izdao je 7. listopada 1943. zapovijed svojim podređenim jedinicama o upotrebi

⁹² Mjesečni izvještaj Operativnog odjeljenja 714. pješačke divizije za listopad 1942., Isto, 853.

⁹³ Isto, 740-742, 797-802, 866-867, 902-905. Od 28. rujna 1942. oklopni vlak 103 potpadao je pod Borbenu grupu "Vist", pod zapovjedništvom potpukovnika Vista (operacija "Jajce" protiv partizanskih snaga), od 18. listopada 1942. potpadao je pod Borbenu grupu "Humel", pod zapovjedništvom potpukovnika Humela (šire područje Jajca), od 7. studenoga 1942. potpadao je pod Grupnu za osiguranje "Schmid", pod zapovjedništvom kapetana Schmida (područje Turbe – Donji Vakuf – Jajce), od 30. studenoga 1942. potpadao je pod Borbenu grupu "Anaker", pod zapovjedništvom majora Anakera (operacija "Jajce III").

⁹⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1943.*, tom XII., knjiga 3, 330-337.

⁹⁵ Općenito o 369. pješačkoj (legionarskoj) "Vražjo" diviziji, vidi: N. Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.-1945.*, 53, 57, 89, 99, 217, 233-243.

⁹⁶ Zapovjest 369. pješačke divizije od 11. rujna 1943. potčinjenim jedinicama za angažiranje duž željezničke pruge Sarajevo – Mostar, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1943.*, tom XII., knjiga 3, 547-549. U dokumentu se ne navodi koja je SS divizija u pitanju, no riječ je o 7. SS diviziji.

željezničkih oklopnih vlakova. Zapovijed sadrži raspored 11 njemačkih i hrvatskih oklopnih vlakova, počevši od 3. listopada 1943., i to:

Oklopni vlak	Posadno mjesto	Osigurava prugu
Oklopni vlak Lisac (Fuchs)	Podlugovi	Sarajevo – Visoko (uklj.)
Oklopni vlak Vuk (Wolf)	Stambulčić	Sarajevo – Stambulčić
Oklopni vlak Ris (Luchs)	Konjic	Sarajevo – Rama (uklj.)
Pom. oklopni vlak Bistrica	Breza	Podlugovi – Breza
Pom. oklopni vlak Neretva	Jablanica	Rama (isklj.) – Mostar (isklj.)
Pom. oklopni vlak Zenica I.	Zenica	Zenica (uklj.) – 3 km z. od Begov Hana
Pom. oklopni vlak Zenica II.	Lašva	Lašva (uklj.) – Zenica (isklj.)
Oklopni vlak Lav (Löwe)	Kakanj	Lašva (isklj.) – Visoko (isklj.)
Oklopni vlak Tigar (Tiger)	Žepče	3 km z. od Begov Hana – Zavidovići (uklj.)
Oklopni vlak Panter (Panther)	Maglaj	Zavidovići (isklj.) – Rječice (uklj.)
Pom. okl. vlak Travnik	Travnik	Lašva (uklj.) – Travnik

Posade za oklopne vlakove Bistrica, Lav, Tigar i Panter davali su Nijemci, dok su posade ostalih vlakova činile jedinice NDH, i to: Ris, Vuk i Lisac – 3 sat okl. vlakova, Neretva – 2. gorska pukovnija i Zenica I. i II. – XVII. željeznička stražarska bojna. Za oklopni vlak Bistrica u zapovijedi se općenito navodi da je bio podređen Nijemcima, dok se za oklopne vlakove Tigar i Travnik specificira da su bili podređeni njemačkoj 369. pukovnici, a oklopni vlakovi Panter, Zenica I. i II. Štabu za osiguranje željeznica “D” u Doboju. Ostali vlakovi bili su podređeni NDH jedinicama, i to: oklopni vlak Lisac preko 3. sati oklopnih vlakova Zapovjedništvu III. zbornog područja, oklopni vlak Vuk Oružničkom vodu “Goražde” u Palama, a oklopni vlakovi Ris i Neretva 2. gorskoj pukovnici.⁹⁷ Na dan 4. rujna 1944. neki hrvatski oklopni

⁹⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1943. god.*, tom IV., knjiga 18, Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1958, 475-477. Također, vidi: N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, 172. Na dan 4. rujna 1944. na području osiguranja njemačke 369. pješačke divizije nalazio se hrvatski pomoćni željeznički oklopni vlak “Gabela” u Gabeli, koji

vlakovi potpadali su pod područje osiguranja njemačke 7. SS brdske divizije “Prinz Eugen”.⁹⁸ Bili su to: oklopni vlak br. 3 “Lisac” u Stambulčiću, oklopni vlak “Neretva” u Ostrožcu i oklopni vlak br. 2 “Vuk” u Ustiprači (osiguravao je Sudiće, most na Limu). Područjem osiguranja zapovijedao je zapovjednik 7. SS divizije preko III. zbornog područja u Sarajevu.⁹⁹

Prema istraživanjima Wolfganga Sawodnya,¹⁰⁰ Štab za osiguranje željeznica Hrvatska podijelio je prugu Zagreb – Beograd na više područja osiguranja, a u svakom od njih nalazio se oklopni vlak:

- Područje osiguranja “A”: oklopni vlak 65 (Zagreb)¹⁰¹
- Područje osiguranja “B”: oklopni vlak 6 (Brod na Savi)¹⁰²

je spadao pod Štab V. bojne u Ostrožcu. Štab je bio pod zapovjedništvom IX. ustaškog zdruga u Mostaru, a Zdrug je pak spadao pod područje osiguranja njemačke 369. pješačke divizije. Vidi *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, tom IV., knjiga 29, 674-682.

⁹⁸ Općenito o njemačkoj 7. SS brdskoj lovačkoj dobrovoljačkoj diviziji “Prinz Eugen”, vidi: N. Anić, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.–1945.*, 89-90, 93, 212, 232-243.

⁹⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine*, tom IV., knjiga 29, 674-682. Također, vidi: Tomislav Aralica – Višeslav Aralica, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća. Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske i druge postrojbe na osovinskoj strani 1941.–1945.*, 3. knjiga, Zagreb: Znanje, 2010, 104.

¹⁰⁰ Wolfgang Sawodny, *Die Panzerzüge des Deutschen Reiches 1899–1945*, Freiburg: EK-Verlag, 2006, 293-311, 415, 427-438. Tekst su s njemačkog preveli Ivan Posavec i Danijela Marjanić. Također, vidi: T. Aralica – V. Aralica, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća*, 104. Izvorni dokumenti uglavnom potvrđuju navode Wolfganga Sawodnya. Tako npr. prema Pregledu domovnih postaja oklopnih vlakova, vlakova za osiguranje pruga i oklopnih drezina na području Njemačkog prijevoznog opunomoćenika za Hrvatsku od 1. veljače 1944., stanje uglavnom odgovara Sawodnyjevim podacima od 15. kolovoza 1944. (njemački oklopni vlak 23 u Sisku, 65 u Popovači, 6 u Brodu na Savi i 64 u Rumi). Izuzetak je vlak za osiguranje pruge 206, za koji dokument navodi da se nalazi u Brodu na Savi, a ne u Karlovcu, kako Sawodny navodi. No, razlika između datuma je ipak 6 mjeseci, pa je moguće da je vlak naknadno premješten u Karlovac. Autor do sada nije naišao na dokument koji bi potvrdio Sawodnyjeve navode. Vidi: HR-HDA-241. RDŽ/Z, kutija 1, ur. br. (Vrlo tajno) 498/1944.

¹⁰¹ Oklopni vlak 65 sredinom srpnja 1943. bio je spreman za uvrštavanje. Najprije je trebao ići u Grčku. Njegova vožnja do Soluna ipak je pokazala da je bio pretežak za tamošnje pruge, mostove i temelje mostova. Zbog toga je vraćen i od sredine kolovoza bio je smješten u Zagrebu na Glavnom kolodvoru.

¹⁰² Umjesto isključenog oklopnog vlaka 23 u listopadu 1942. na Balkan je došao dodatno opremljen oklopni vlak br. 6 sa zaplijenjenim ruskim topovskim vagonom. Područje uvrštavanja također je

- Područje osiguranja “C”: oklopni vlak 64 (Ruma)¹⁰³
- Područje osiguranja “D”: hrvatski oklopni vlakovi br. 1 i 2, zaštitni vlakovi br. 104 i 105; Doboj (uskotračna željeznička pruga Brod na Savi – Sarajevo)
- Područje osiguranja “E”: oklopni vlak 23 (Novska).¹⁰⁴

Na dan 15. kolovoza 1944. na području Vrhovnog zapovjedništva Jugoistok postojali su sljedeći oklopni i zaštitni vlakovi (ovdje je naveden ustroj koji se odnosi samo na područje NDH):

- zapovjednik oklopnih vlakova pri Vrhovnom zapovjedništvu Grupe armija “F” (Indija)¹⁰⁵
- Štab za osiguranje željeznica Hrvatska: 6 oklopnih drezina (Panzerdraisinen)
- Područje osiguranja “A”: oklopni vlak 65, željeznička oklopna kola

bila cijela pruga od Zagreba do Beograda. Sredinom ožujka 1943. ovom oklopnom vlaku dodijeljena su željeznička oklopna kola (PT 15).

¹⁰³ Oklopni vlak 64 stigao je 22. lipnja 1943. u Hrvatsku i stacioniran je u Rumi.

¹⁰⁴ Zbog pojačanih napada na pruzi Zagreb – Beograd, u proljeće 1942. na to područje uvršten je njemački oklopni vlak br. 23. Najprije je kratko vrijeme stajao u Novskoj, a njegovo krajnje odredište bio je Sisak. Osim osiguranja glavne pruge od Zagreba u smjeru Beograda, našle su se također vožnje na odvojnoj pruzi od Sunje do Bihaća, odnosno Banja Luke, koje su u stvari završavale u Kostajnici, budući je tamošnji most na Uni bio preslab za oklopne vlakove i svaki prijelaz, bez obzira na odgovarajuće mjere opreza, predstavljao je rizik. Dana 30. kolovoza 1942. oklopni vlak 23 teško je oštećen u partizanskom napadu kod Capraga, da bi onda njegovi ostaci bili otpremljeni u Radionicu za popravak Njemačkih državnih željeznica Reichsbahn-Ausbesserungswerk (RAW) Gleiwitz, gdje je izvršena potpuna novogradnja. Sredinom kolovoza 1943. u Hrvatskoj se opet pojavio novoizrađeni oklopni vlak 23. Najprije je bio smješten u Sunji, a od 19. rujna u Novskoj (gdje se nalazio pružni zaštitni vlak br. 206, koji je tada prebačen na prugu Sunja – Bosanski Novi).

¹⁰⁵ Krajem siječnja 1944. kao zapovjedništvo oklopnih vlakova na Balkanu osnovan je Štab zapovjednika oklopnih vlakova pri Grupi armija F u Beogradu, koji je nakon bombardiranja sredinom travnja 1944. preseljen u Indiju. Štab Vrhovnog zapovjedništva Jugoistok premješten je tek 13. listopada 1944. u Rumu, dok je general sustava prijevoza (General des Transportwesens) još 6. listopada 1944. iz Beograda krenuo za Osijek. Zapovjednik oklopnih vlakova pri Grupi armija F preseljen je iz Indije u Rumu.

PT 15 (Popovača¹⁰⁶)¹⁰⁷

- Područje osiguranja “B”: oklopni vlak 6 privremeno na popravku u Radionici za popravak Njemačkih državnih željeznica Maribor¹⁰⁸
- Područje osiguranja “C”: oklopni vlak 64, željeznička oklopna kola PT 32 i 33 (Ruma)¹⁰⁹
- Područje osiguranja “D”: hrvatski oklopni vlakovi br. 1 i 2 (Doboj), zaštitni vlakovi br. 104, 105 (pruga Brod na Savi – Sarajevo – Mostar)
- Područje osiguranja “E”: oklopni vlak 23 (Sisak)
- Područje osiguranja “F”: zaštitni vlak br. 206 (Karlovac).

¹⁰⁶ Prema Zapovijesti Štaba 7. divizije NOVJ od 30. kolovoza 1944. podređenim jedinicama, u željezničkoj stanici Popovača nalazio se jedan oklopni vlak (pancer) s 20 Nijemaca. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1944. godine*, tom V., knjiga 31, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964, 470.

¹⁰⁷ Početkom 1944. uslijedilo je premještanje oklopnog vlaka 65 u Popovaču na sjeverni kolosijek Zagreb – Novska. Nakon što je već tijekom prvog sukoba s partizanima 15. kolovoza 1944. kod Volodera bilo nekoliko ranjenih, oklopni vlak 65 teško je oštećen 31. kolovoza 1944. prilikom napuštanja kolodvora Popovača zbog serijskih eksplozija. Poginulo je 6 ljudi, a 12 ih je bilo ranjeno. Još upotrebljivi vagoni (u biti stražnja polovica vlaka) ponovo su postavljeni na kolosijek i popravljeni. Vlak je do dolaska zamjenskih vagona popunjen privremeno oklopljenim vagonima i običnom lokomotivom, što je značilo da se više nije mogao dopustiti odlazak vlaka na duže popravke. Oklopni vlak 65 sa željezničkim oklopnim kolima PT 15 ostao je i dalje smješten u Popovači do 18. siječnja 1945. kada su oba vlaka povučena u Pričuvni odjel oklopnih vlakova u Milovice.

¹⁰⁸ Dana 23. travnja 1944. oklopni vlak br. 6 znatno je oštećen u eksploziji mine i otpremljen u Radionicu Njemačkih državnih željeznica Maribor (Marburg).

¹⁰⁹ Sredinom srpnja 1944. na Balkan su stigla određena željeznička oklopna kola, talijanske “Littorine” br. 32 i 33. Željeznička oklopna kola (PT) 32 prvobitno su bila predviđena za laki izviđački vlak br. 302, no bila su podređena, odnosno u sastavu: PZ 64 (srpanj – kolovoz 1944.), PZ 65 (rujan – listopad 1944.), PZ 4 (ožujak – svibanj 1945.). Željeznička oklopna kola (PT) 33 prvobitno su bila predviđena za laki izviđački vlak br. 302, no bila su podređena, odnosno u sastavu: PZ 64 (srpanj – studeni 1944.), teški izviđački vlak br. 203 ? (veljača 1945.). Često su pozivane od zapovjednika oklopnih vlakova kod Grupe armija F u Indiji za inspekcijske vožnje. U listopadu 1944. oklopni vlak 64 iz svoje prethodne smještajne stanice Ruma uputio se u Jankovce istočno od Virovitice. Od 26. listopada 1944. osiguravao je Štab Vrhovnog zapovjedništva Jugoistok i generalfeldmaršala Weichsa koji se privremeno nalazio u Slavanskom Brodu te je 29. listopada 1944. pratio njegov zapovjedni vlak do konačne smještajne postaje – Zagreb. Tijekom vožnje pratnju su napali partizani, ali je napad bio odbijen. Od 5. studenoga 1944. oklopni je vlak 64 tijekom 14 dana bio smješten u Andrijevcima.

Osim navedenih oklopnih vlakova, Wolfgang Sawodny spominje još i njemački oklopni vlak (Panzerzüge/PZ) br. 24,¹¹⁰ teški izvidnički vlak br. 201¹¹¹ te izvidnički vlak br. 204.¹¹²

Ako je cilj oklopnih vlakova bila zaštita željezničkih pruga i borba protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske, onda možemo zaključiti da je taj zadatak ispunjen samo djelomično. Čak i sa svakodnevnim djelovanjem oklopnih vlakova, željeznička infrastruktura uništavana je danonoćno. O tome postoje nebrojeni sačuvani dokumenti i literatura. Međutim, postavlja se pitanje, da nije bilo oklopnih vlakova, da li bi ta devastacija bila destruktivnija. S obzirom na to da su Nijemci, bez obzira na sve, forsirali izradu i upotrebu oklopnih vlakova do samog kraja rata, znači da su oni za njih ipak ispunjavali funkciju za koju su zamišljeni.

Intenziviranjem rata, a pogotovo od 1943., Nijemci su se ograničili samo na osiguranje pruga i objekata od primarne važnosti za njih te su na taj način ipak i u takvim uvjetima uspjeli održavati željeznički promet. Njemački komandanti i njihovi privredni savjetnici poduzeli su radikalne mjere ograničenja civilnog željezničkog prometa, davanja prednosti transportu operativnih jedinica, opremi i dopremi hrane, a zatim transportu stratejskih sirovina i ugljena.¹¹³ Tako npr. njemački general u Zagrebu u

¹¹⁰ Zbog pojačanih napada na pruzi Zagreb – Beograd, u proljeće 1942. na to područje uvršten je njemački oklopni vlak br. 24. Bio je stacioniran u Slavanskom Brodu. Djelovao je na pruzi Zagreb – Beograd, a nakon isključenja oklopnog vlaka 23 također na liniji od Sunje preko Bosanskog Novog i Prijedora za Banja Luku i od Siska do Karlovca. Tijekom sukoba s partizanima u okviru operacije “Weiss” oklopni vlak 24 bio je oštećen i upućen na popravak u Radionicu Njemačkih državnih željeznica u Maribor (Marburg). U međuvremenu je ipak odlučeno da ga se u Münchenu potpuno prepravi. Nikada više nije vraćen na Balkan.

¹¹¹ Najprije je upućen u Slavonski Brod, tj. do dolaska prvog oklopnog vlaka 75 na Balkan u siječnju 1945. Osiguravao je nakon toga neko vrijeme pruge iz pravca Vinkovaca prema Osijeku i Brčkom.

¹¹² Izvidnički vlak br. 204 sa željezničkim oklopnim kolima PT 34 stajao je na pruzi Sunja – Bosanski Novi u pravcu Bihaća. Željeznička oklopna kola (PT) 34 bila su podređena, odnosno u sastavu teškog izvidničkog vlaka br. 204.

¹¹³ Izveštaj vojnoprivrednog oficira u Zagrebu od 15. studenoga 1943. o eksploataciji prirodnih i privrednih bogatstava s teritorije Hrvatske i Bosne i Hercegovine za potrebe Wehrmachta, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1943.*, tom XII., knjiga 3, 673 (fusnota br. 11).

svome izvještaju o osiguranju željezničkog transporta i eksploataciji rudnika u okolini Prijedora i Jajca od 30. siječnja 1942. navodi da transport željezne rude željezničkom prugom Prijedor – Bosanski Novi – Sunja tada nije bio izvodljiv. Zbog toga je Transportna komandantura u Zagrebu trebala pokušati oklopnim vlakom transportirati u Prijedor 60 tona uglja (4 vagona).¹¹⁴ Prema izvještaju Vojnoprivrednog štaba jugoistoka u Beogradu upućenog 19. rujna 1944. Upravi za vojnu privredu Vrhovne komande Wehrmachta, tada su u NDH osiguravane još samo pruge Zagreb – Beograd (sjeverni krak cijeli, južni krak samo još od Zagreba do Capraga i od Sunje do Novske), Sunja – Bihać, Brod – Mostar, kao i Vinkovci – Osijek i Indija – (Novi Sad).¹¹⁵

Zaključak

Ovim člankom daje se prilog poznavanju organizacije i djelovanja njemačkog sustava zaštite željezničkog prometa u NDH s posebnim osvrtom na bosanske pruge u razdoblju od 1941. do 1945. godine. NDH je bila podijeljena njemačko-talijanskom demarkacijskom linijom: Samobor – Glina – Jajce – Sarajevo – Višegrad, a svi navedeni gradovi nalazili su se na njemačkom interesnom, odnosno okupacijskom području. Željeznice “iznad” navedene demarkacijske linije bile su pod nadzorom njemačkih vojnih vlasti. Nijemci su na osvojenom području uspostavili svoj sustav ustanova i jedinica za osiguranje željezničke infrastrukture, koje su u svakom pogledu bile nadređene hrvatskim civilnim i vojnim vlastima. Od ustanova koje su, direktno ili indirektno, bile nadležne i za bosanske pruge, ovaj rad obrađuje: oficira za vezu načelnika za transport kod njemačkog generala u Zagrebu, Transportnu komandanturu u Zagrebu, Vojnu željezničku komandu 7 u Zagrebu (Njemački opunomoćenik za promet u Hrvatskoj), Feldeisenbahnbetriebsabteilung 22 u Zagrebu, Štab za posebnu upotrebu

¹¹⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942.*, tom XII., knjiga 2, 85-86.

¹¹⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1944.-1945.*, tom XII., knjiga 4, 599-601.

Hengsberger u Doboju te Njemački štab za osiguranje željeznica Hrvatska u Brodu na Savi. Od operativnih vojnih jedinica (divizija) spominju se: 7. SS brdska divizija “Prinz Eugen”, 714. pješačka divizija (1. travnja 1943. reorganizirana u 114. lovačku diviziju), 718. pješačka divizija (1. travnja 1943. reorganizirana u 118. lovačku diviziju) te 369. pješačka (legionarska) “Vražja” divizija, i to samo u kontekstu njemačkih i hrvatskih oklopnih vlakova koji su se nalazili na njihovom području osiguranja. Osnovni zadatak tih ustanova bila je sigurnost prijevoza vojske, naoružanja, vojne opreme te strategijskih sirovina i drugih dobara za potrebe njihove ratne i civilne privrede. Glavni zadatak njemačkih snaga u NDH prvenstveno je bila zaštita glavne pruge: granica Reicha – Zagreb – Beograd. Na bosanskom teritoriju za Nijemce je od posebnog vojnog i ekonomskog značaja bila normalnotračna željeznička pruga za prijevoz ruda Banja Luka – Prijedor – Bosanski Novi – Sunja s rudnikom Ljubija, priključna normalnotračna pruga Bosanski Novi – Bihać te tzv. Njemačka oblast uskotračnih željeznica. U njemačkim izvještajima prvenstveno se ističu sljedeće uskotračne pruge: industrijska pruga Zavidovići – Olovo – Han-Pijesak, Doboj – Tuzla – Simin Han, sporedna pruga Vareš – Podlugovi, Lašva – Donji Vakuf – Jajce, Sarajevo – Brod, Sarajevo – Prača – Višegrad, Rača – Ugljevik, Semizovac – Ivančići, Sarajevo – Mostar. Glavni problem njemačkom sustavu osiguranja pruga prvenstveno su bili svakodnevni, uglavnom uspješni i devastirajući napadi jedinica Narodnooslobodilačke vojske na željezničku infrastrukturu. Rezimirajući prikazanu organizaciju njemačkih transportnih ustanova i jedinica, možemo zaključiti da je njemačka vojska postupno preuzimala sve veće ovlasti u NDH. Istovremeno se ratna situacija sve više pogoršavala. Nijemci su zbog važnosti za ratnu privredu učinili sve da cjelokupni željeznički sustav na svome interesnom području djelovanja stave pod posvemašnju kontrolu i nadzor, no to im nikada uistinu nije uspjelo u potpunosti. Bar ne na dulje vrijeme.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), Zagreb:

219. Ministarstvo prometa i javnih radova – Zagreb (1941. – 1945.),
Glavno ravnateljstvo za promet
224. Ministarstvo obrta, veleobrti i trgovine Nezavisne Države
Hrvatske – Zagreb (1941. – 1945.)
241. Ravnateljstvo državnih željeznica – Zagreb (1941. – 1945.)
487. Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske
(Ministarstvo hrvatskog domobranstva) – Zagreb (1941. – 1945.)
492. Domobransko popunidbeno zapovjedništvo Bjelovar
1450. Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi
na Hrvatsku
1576. Direkcija Jugoslavenskih državnih željeznica Zagreb (1945. –
1953.)

Objavljeni izvori

Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945, Knjiga IV (siječanj – svibanj 1943), Zagreb: Savjet za izdavanje “Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941.–1945.”, 1985.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1943. god., tom IV., knjiga 18, Beograd: Vojni istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, 1958.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. godine, tom IV., knjiga 29, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1944. godine, tom V., knjiga 31, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1941., tom XII., knjiga 1, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1942., tom XII., knjiga 2, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1943., tom XII., knjiga 3, Beograd: Vojnoistorijski institut, Beograd, 1978.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha 1944.–1945., tom XII., knjiga 4, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979.

Štampa

Vjestnik Ministarstva prometa, Glavno ravnateljstvo za promet, Zagreb, 1943.

Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova, Glavno ravnateljstvo za promet, Zagreb, 1945.

Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova, Odio za željeznice i autopromet, Zagreb, 1942.

Literatura

Knjige

Anić, Nikola, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941.–1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.

Aralica, Tomislav – Aralica, Višeslav, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća. Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske i druge postrojbe na osovinskoj strani 1941.–1945.*, 3. knjiga, Zagreb: Znanje, 2010.

Barić, Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.

Sawodny, Wolfgang, *Die Panzerzüge des Deutschen Reiches 1899–1945*, Freiburg: EK-Verlag, 2006.

Članci

Barić, Nikica, “Željeznički promet i njegova zaštita u NDH (1941–1945)”, u: *Radovi*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997, vol. 30, br. 1, 257-278.

Barić, Nikica, “Represivne mjere Njemačke vojske u Bosni i Hercegovini tijekom Drugog svjetskog rata”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2020, br. 19, 239-273.

Lajnert, Siniša, “Organizacija Ravnateljstva državnih željeznica Sarajevo (1941–1945)”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2020, br. 19, 307-348.

Lajnert, Siniša, “Ustroj Hrvatskih državnih željeznica (1941–1945)”, u: *Arhivski vjesnik*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2003, god. 46, br. 1, 101-129.

THE CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE ORGANIZATION OF THE GERMAN PROTECTION SYSTEM OF THE RAILWAY TRAFFIC IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA WITH PARTICULAR EMPHASIS ON THE BOSNIAN RAILWAY LINES

Summary

The paper is a contribution to the knowledge from the aspect of the history of institutions of the organization and activity of the German protection system of the railway traffic in the Independent State of Croatia (NDH), with particular emphasis on the Bosnian railway lines in the period from 1941 to 1945. The paper is based on the research of the saved and accessible archival records kept at the Croatian State Archives, published sources, official *Vjestnik Ministarstva prometa i javnih radova* gazette from that time, as well as on studying the relevant professional and scientific literature. The NDH was divided by the German-Italian demarcation line going Samobor – Glina – Jajce – Sarajevo – Višegrad and all these towns were in the German area of interest i.e. occupied territory. The railways “above” the demarcation line were under the control of the German military administration. On the conquered territory the Germans established their system of institutions and units for securing the railway infrastructure that were in every respect superior to the Croatian civilian and military administration. Of all the German transport institutions that were directly or indirectly authorized for the Bosnian railway lines this paper analyses the following: transport officer at the German general in Zagreb (liaison officer of the head for transport at the German General in Zagreb), Transport Command in Zagreb, No. 7 Railway Command in Zagreb (German representative for traffic in Croatia), No. 22 Feldeisenbahnbetriebsabteilung in Zagreb, the Hengsberger headquarters for specific use in Dobož, the German headquarters for securing railway lines Croatia in Brod na Savi with the secure zones

“D” (the Doboj headquarters) and “F” (the Bosanski Novi headquarters). The operational military units (divisions) mentioned are: the 7th SS “Prinz Eugen” Mountain Division, the 714th Infantry Division (which was reorganized on 1 April 1943 into the 114th Jäger Division), 718th Infantry Division (which was reorganized on 1 April 1943 into the 118th Jäger Division) and the 369th “the Devils” Division, only in the context of the German and Croatian armor trains that were in the area they secured. The main task of the German railway transport institutions and units was the transport safety of the military units, armaments, military equipment, strategic raw materials, food and other goods required by their wartime and civilian production. The main task of the German forces in the NDH was first and foremost to protect the main railway line: the Reich border – Zagreb – Belgrade. For the Germans the particularly important railway line in the military and economic sense on the Bosnian territory was the standard-gauge railway line for the transport of ore; Banja Luka – Prijedor – Bosanski Novi – Sunja with the Ljubija mine, the connecting standard-gauge railway line Bosanski Brod – Bihać and the so-called German Province of Narrow-Gauge Railway. The German reports primarily emphasize the following narrow-gauge railway lines: the industrial Zavidovići – Olovo – Han-Pijesak line, Doboj – Tuzla – Simin Han, branch railway line Vareš – Podlugovi, Lašva – Donji Vakuf – Jajce, Sarajevo – Brod, Sarajevo – Prača – Višegrad, Rača – Ugljevik, Semizovac – Ivančići, Sarajevo – Mostar. The main problems for the German system of securing railways were primarily the everyday, mostly successful and devastating attacks on the railway infrastructure by the units of the National Liberation Army (the Partisans). By summing up the shown organization of the German transport institutions and units we can conclude that because of its importance for the war effort the Germans did everything in their power to put the entire railway system in their area of interest under their complete control and supervision, but they never managed to completely achieve that, at least for a longer period.

Translated by Marijan Bosnar

ZAPISNICI VRHOVNOG SAVETA ODBRANE (VSO) 1992–1993. – DOKAZI O AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU

Meldijana Arnaut Haseljić

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
ameldijana@hotmail.com

Apstrakt: Među dokumentima koji Saveznu Republiku Jugoslaviju (Srbiju i Crnu Goru) direktno povezuju s agresijom izvršenom na republike Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku nalaze se i zapisnici *Vrhovnog saveta odbrane* (VSO) Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Sadržaj ovih dokumenata inkriminirajući je za SRJ, jer eklatantno pokazuje i dokazuje učešće ove države u agresiji i izvršenju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjenih na područjima nekadašnjih jugoslavenskih republika, nakon proglašenja njihovog osamostaljenja i nezavisnosti. Koji značaj imaju ovi dokumenti pokazuju oznake “državna tajna” / “vojna tajna” i “strogo povjerljivo” koje su im dodijeljene.

O radu sjednica VSO vođen je zapisnik koji je zajedno sa materijalima za raspravu i stenografskim bilješkama predstavljao arhivsku građu. Ovi dokumenti neupitno dokazuju da su oficiri Vojske Jugoslavije (VJ) koji su službovali u Bosni i Hercegovini za vrijeme oružanog sukoba dobijali plaće i ostvarivali druge prinadležnosti iz personalnog centra VJ u Beogradu (30. kadrovski centar). Zapisnici VSO također pokazuju da je VJ osiguravala logističku pomoć širokih razmjera Vojsci Republike Srpske (VRS) koja se sastojala iz velike količine pješadijske i artiljerijske municije, goriva, rezervnih dijelova, te u izvođenju obuke i pružanju stručne pomoći kako bi se izvodile oružane operacije na području Republike Bosne i Hercegovine. U ovom radu nam je cilj da metodom analize dokumenata – zapisnika sa sjednica VSO do(po)kažemo na koji je način SR Jugoslavija i kojom vrstom

aktivnosti izvršila agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu, nezavisnu i suverenu državu. Obim dokumentacione građe ograničava nas na obradu dokumenata po periodima, te se u ovom tekstu bavimo analizom zapisnika iz 1992. i 1993.

Ključne riječi: *Vrhovni savet odbrane* (VSO), JNA/JA/VJ, VRS, agresija, Republika Bosna i Hercegovina, Savezna republika Jugoslavija

Abstract: Among the documents that directly link the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) to the aggression against the Republics of Bosnia and Herzegovina and Croatia are the minutes of the Supreme Defense Council (SEC) of the Federal Republic of Yugoslavia (FRY). The content of these documents is incriminating for the FRY, because it blatantly shows and proves the participation of this state in aggression and the commission of crimes against humanity and international law committed in the territories of the former Yugoslav republics, after the declaration of their independence. The significance of these documents is shown by the designations “state secret” / “military secret” and “top secret” assigned to them.

Minutes were kept of the work of the SEC sessions, which together with the materials for the discussion and stenographic notes represented the archival material. These documents unequivocally prove that Yugoslav Army (YA) officers who served in Bosnia and Herzegovina during the armed conflict received salaries and other benefits from the YA personnel center in Belgrade (30th Personnel Center). SEC records also show that the YA provided large-scale logistical assistance to the Republika Srpska Army (RSA) consisting of large quantities of infantry and artillery ammunition, fuel, spare parts, and in conducting training and providing expert assistance to conduct armed operations in the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina. In this paper, the aim is to use the method of analysis of documents – minutes from the sessions of the SEC to show and prove how the FR Yugoslavia and what type of activity carried out the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, an independent and sovereign state. The scope of documentary material limits us to the processing of documents by periods, and in this text, we deal with the analysis of the minutes from 1992 and 1993.

Keywords: Supreme Defense Council (SDO), YPA/YA, ARS, aggression, Republic of Bosnia and Herzegovina, Federal Republic of Yugoslavia

Uvod

Kakva je bila uloga Savezne republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) u oružanim sukobima i agresiji izvršenoj na Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku najočitije govore i do(po)kazuju zapisnici, stenografske i magnetofonske bilješke sa sastanaka *Vrhovnog saveta odbrane* (VSO). Zbog obima dokumentacione građe u ovom radu opredjeljujemo se za analizu dokumenata iz 1992. i 1993. godine.¹ Iz njihovog je sadržaja evidentno da je infrastruktura JNA postala temeljem formiranja Vojske Republike Srpske (VRS).² Kada se JNA formalno povukla, starješine JNA su jednostavno postali starješine VRS.³ To potvrđuju i izjave presuđenih ratnih zločinaca koji su bili duboko

¹ Zapisnici, stenografske i magnetofonske bilješke sa sastanaka VSO dostupni su u različitim arhivama i bazama podataka (npr. baza podataka ICTY, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, SENSE centar za tranzicijsku pravdu i slično. U ovom radu autorica koristi dokumente iz sopstvenog arhiva (u daljem tekstu: AA – arhiv autora/ice).

² Vojska Republike Srpske (VRS) prvobitno je imala naziv Vojska Srpske Republike Bosne i Hercegovine (VSRBiH). Naime, “na osnovu Amandmana 2. na Ustav Srpske Republike BiH a u vezi sa članom 70. tačka 2. Ustava SRBiH, Narodna Skupština donosi Odluku o formiranju vojske Srpske Republike BiH. Prvo: Formira se vojska Srpske Republike Bosne i Hercegovine, Drugo: dosadašnje jedinice i štabovi teritorijalne odbrane preimenuju se u komande i jedinice vojske čiju će organizaciju i formaciju utvrditi predsjednik Republike. Treće: za komandanta glavnog štaba vojske Srpske Republike BiH postavlja se general potpukovnik Ratko Mladić. Četvrto: Vojska Srpske Republike BiH nosi uniforme i činove koje su nosili pripadnici JNA i teritorijalne odbrane. Osnov oznaka na kapama čini srpska zastava a na lijevoj nadlaktici srpska zastava na kružnoj podlozi sa natpisom vojska Srpske Republike BiH. Peto: Ova Odluka stupa na snagu danom donošenja i važiće do proglašenja Zakona o vojsci Srpske Republike BiH. Predsjednik Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine, mr Momčilo Krajišnik.” Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Skupština srpskog naroda u BiH, Magnetofonski snimak sa 16. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane 12. maja 1992. godine, Transkripti genocida, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/16.%20SJEDNICA.pdf> (pristupljeno: septembar 2021). Na 19 sjednici Skupštine srpskog naroda u BiH, održanoj 12. augusta 1992. godine u Banjoj Luci, donesena je Odluka o promjeni naziva “Srpska Republika Bosna i Hercegovina” u naziv “Republika Srpska”. Magnetofonski snimak 19. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, održane 12. augusta 1992. godine u B. Luci, Transkripti genocida, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/transkripti-genocida.html> (pristupljeno septembar 2021).

³ “General Morillon, komandant UNPROFOR-a tokom rata u BiH, također je svjedočio da je JNA ‘promijenila dres’ u VRS u svibnju 1992. Prema njegovim riječima, sva municija, gorivo, logistika

involvirani u izvršenje agresije i počinjenje zločina različitih oblika i obima. Tako je Radovan Karadžić na sjednici Narodne skupštine RS održanoj u maju 1994. istakao kako “ništa se ne bi dogodilo bez Srbije. Mi nemamo te resurse i ne bismo se mogli boriti”.⁴ Isto tako, general Ratko Mladić priznao je da “ne bismo mogli da živimo”⁵ kad bi prestala ta pomoć. U svom izvještaju iz septembra 1992. naglasio je kako je “VRS na početku raspolagala znatnim materijalnotehničkim sredstvima, posebno borbenom tehnikom, municijom, gorivom i zalihama hrane, jer je JNA kada se povukla iz Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 1992, ostavila Srbima u Bosni i Hercegovini gotovo kompletnu vojsku, snabdjevenu opremom iz bivše 2. vojne oblasti JNA”.⁶ General Momčilo Perišić koji je bio načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije u više navrata izjavljivao je da bi VRS bila suočena sa daleko većim poteškoćama u vođenju rata da joj je bila uskraćena vojna pomoć.⁷ Potvrđuje to i obraćanje Radovana Karadžića, predsjednika Republike Srpske, na zasjedanju Narodne skupštine održanom 15. i 16. aprila 1995. u Sanskom Mostu:

“Mi smo tada mobilisali, kod nas nije bio rat. Rat je bio u Krajini i mobilisali smo ikada mi govorimo, želim da kažem gospodinu Grahovcu, kada mi govorimo

i oružje koje je koristila VRS došlo je od JNA. On je bio uvjeren da je VRS bila podređena Vojski Jugoslavije (VJ) tijekom cijelog trajanja rata u BiH, preko generala Mladića. On je bio načelnik Generalštaba VRS od svibnja 1992, ali je u isto vrijeme bio i časnik novoosnovane Vojske Jugoslavije od koje je primao plaću tijekom cijelog perioda koji je relevantan za optužnicu za BiH. Umirovljen je tek 2002. i to kao časnik VJ.” Nevenka Tromp, *Smrt u Hagu – Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, Edicija Međunarodna biblioteka, knjiga treća, Sarajevo: University press – Izdanja Magistrat, 2019, 243.

⁴ ICTY, Predmet IT-04-81, Tužilac protiv Momčila Perišića, *Sažetak presude Pretresnog vijeća*, 6. septembar 2011, 4; Zapisnik sa 40. sjednice Narodne skupštine RS održane 1. i 11. maja 1994, paragraf 57.

⁵ ICTY, Predmet IT-04-81, Tužilac protiv Momčila Perišića, *Sažetak presude Pretresnog vijeća*, 6. septembar 2011, paragraf 4.

⁶ Meldijana Arnaut Haseljić, *Politike i prakse prikrivanja zločina – Masovne grobnice na području Sarajeva 1992–1995*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2021, 40.

⁷ ICTY, Predmet IT-04-81, Tužilac protiv Momčila Perišića, *Sažetak presude Pretresnog vijeća*, 6. septembar 2011, paragraf 4.

tri godine rata, mi govorimo samo sa materijalnog aspekta. Mi izdržavamo rat tri godine, a ratujemo četiri i po pet godina. ... i počeo je rat i JNA je ponegdje pomogla koliko je mogla, pomogla je prije toga, valjda ovo neće otići na HTV, general Subotić je pomagao i prije samog rata šaljući tenkove i rizikujući da potpiše da idu na remont a šaljući ih na Baniju, pa je tamo pala Kostajnica i zarobili smo 300–400 ustaša zarobljeno, to je tenkovima generala Subotića koji je ovdje bio pukovnik urađeno. Izvršena je disperzija oružja zahvaljujući JNA, izvuklo se što se moglo izvući i rasulo po srpskim prostorima i podijelilo narodu...⁸

Vojne formacije stacionirane na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine bile su podređene JNA jer su praktično operirale kao jedinstvena armija. Raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), JNA kao oružana sila bivše države formalno je prestala postojati, ali faktički je nastavila funkcionirati u tri povezane srpske vojske: Vojski Jugoslavije (VJ), službenoj oružanoj sili novoformirane SRJ; Vojski Republike Srpske (VRS), koja je formirana u Republici Srpskoj (RS); i Srpskoj vojsci Krajine (SVK), koja je formirana u Republici srpska krajina (RSK). Ove tri komponente sačinjavali su kadrovi JNA i materijalno-tehnički resursi i oprema JNA koji su im dodijeljeni. Isplata plaća i druge profesionalne prinadležnosti obavljani su preko VJ.⁹ Slobodan Milošević istakao je da je “sve šta je tamo [u

⁸ Magnetofonski snimak sa zasjedanja 50. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane 15. i 16. 4. 1995. godine u Sanskom Mostu, Transkripti genocida, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/50.%20SJEDNICA.pdf> (pristupljeno: septembar 2021).

⁹ “Formalno povlačenje JNA iz Bosne i Hercegovine izvršeno je 19. maja 1992; VRS je zapravo bila proizvod raspada stare JNA i povlačenja njenih nebosanskih dijelova u Srbiju. Međutim, većina komandanata jedinica bivše JNA, ako ne i svi, skoro svi Srbi, koji su se 18. maja 1992. sa svojim jedinicama našli na dužnosti u Bosni i Hercegovini, ostali su na dužnosti kao komandanti svojih jedinica tokom 1992. i 1993. ne vraćajući se u Srbiju, bez obzira da li su porijeklom bili bosanski Srbi ili ne. Ovo je vrijedilo i za većinu oficira i podoficira. Iako su tada formalno bili pripadnici VRS, a ne bivše JNA, nastavili su primati plate od vlade Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora), a penzije od te vlade dobijali su i oni koji su s vremenom penzionisani. Na sastanku oficira zaduženih za logistiku general Đorđe Đukić, tada u VRS, ali do 18. maja 1992. načelnik štaba tehničke uprave JNA u Beogradu, objavio je da će svi aktivni pripadnici na službi u VRS nastaviti primati plate od savezne vlade iz Beograda, koja će nastaviti finansirati VRS kao što je to činila i sa JNA, sa istim brojnim stanjem oficira kakvo je zabilježeno 19. maja 1992. Oružje i oprema kojim je bila naoružana nova VRS bili su oni isti koje su jedinice imale dok su bile u sastavu JNA. Poslije 18. maja 1992. oružane

Bosni, op. a.] urađeno, urađeno zahvaljujući Srbiji i vojsci”.¹⁰

U postupku vođenom protiv Slobodana Miloševića pred ICTY, a i u nekim drugim sudskim procesima,¹¹ zapisnici VSO trebali su predstavljati ključne dokaze. Međutim, još 2003. predstavnici Srbije i Crne Gore su,¹² u skladu s Pravilnikom o postupku i dokazima ICTY-a, uputili prijedlog Sudskom vijeću Haškog tribunala kako bi Srbija i Crna Gora osigurale zaštitu stenograma i pratećih dokumenata (arhive) VSO, što im je Vijeće Tribunala i odobrilo. Zapisnici VSO su odlukom Haškog tribunala – proglašeni zaštićenim.¹³ Ovaj

snage Bosne i Hercegovine nastavile su se snabdijevati iz Srbije.” ICTY, Predmet br. IT-94-1-T, Tužilac protiv Duška Tadića zvanog Dule, *Mišljenje i presuda*, 7. maj 1997, paragraf 115.

¹⁰ Magnetofonski snimak sa zasjedanja 50. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane 15. i 16. 4. 1995. godine u Sanskom Mostu, Transkripti genocida, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/50.%20SJEDNICA.pdf> (pristupljeno: septembar 2021).

¹¹ Od izuzetne važnosti mogli su biti ovi dokumenti (u to vrijeme zaštićeni) u različitim procesima vođenim pred ICTY, ali i najvažnijem postupku vođenom pred Međunarodnim sudom pravde. Naime, Vlada Republike Bosne i Hercegovine 20. marta 1993. podnijela je Uredu Registrara Međunarodnog suda pravde Zahtjev za pokretanje postupka protiv Savezne republike Jugoslavije u vezi sa kršenjem *Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* koju je Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila 9. decembra 1948. Postupak je vođen sa uskraćenim pristupom zapisnicima VSO-a koji su umnogome mogli pridonijeti rasvjetljavanju odnosa. Presuda Međunarodnog suda pravde u vezi s primjenom *Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* u predmetu Tužbe Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore izrečena je 26. februara 2007.

¹² Kao pravni sljedbenik Savezne Republike Jugoslavije država je od 4. februara 2003. promijenila naziv u “Srbija i Crna Gora”, a od 3. juna 2006. nazvana je “Republika Srbija”.

¹³ “Beogradske vlasti su po prvi put stavile na raspolaganje bilješke sa sjednica VSO u svibnju 2003. godine, i to samo na uvid istraživaču Tužiteljstva. Nakon što je istraživač procijenio da su ovi materijali relevantni, upućen je službeni zahtjev Beogradu za dostavu svih dokumenata VSO. Kada su dokumenti predani Tužiteljstvu za razdoblje od kolovoza do prosinca 2003, plan optužbe je bio da uvede veći dio ovih dokumenata u dokaze putem generala Momčila Perišića, s kojim je Tužiteljstvo o tom razdoblju razgovaralo kao s potencijalnim svjedokom. Na kraju, general Perišić nije pozvan da svjedoči, a dokumenti VSO su izvedeni kao dokaz u formi izvještaja u kojem se analizira njihov sadržaj. Zapisnici su dostavljeni za sve sjednice VSO, no stenografske bilješke nisu dostavljene za 21. sjednicu. Na papiru je izgledalo da na sedamnaest od te dvadesetjedne sjednice uopće nije vođen stenografski zapisnik, a razlozi za to nisu potpuno jasni. Zoran Lilić, predsjedavajući član VSO u periodu od 1993. do 1997, svjedočio je da se ovo obično događalo na Miloševićevu inicijativu jer je on smatrao da su neke teme previše osjetljive da bi ih čuo ‘autsajder’ (pri čemu je mislio na osoblje koje je snimalo sastanke na audio trake i nakon toga pravilo stenografske bilješke). Jedanaest od osamnaest sjednica koje su održane 1995. godine nije

postupak dao im je dodatnu važnost jer se postavlja pitanje opravdanosti i važnosti zaštite državnih dokumenata iz kojih se mogu utvrditi značajne činjenice, i to prevashodno one koje upućuju na liniju komande i kontrole i *de facto* utjecaj na donošenje političkih i vojnih odluka, pa stoga i ulogu SR Jugoslavije u agresiji izvršenoj na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Dijelove ovih dokumenata mogla je iskoristiti Bosna i Hercegovina u postupku koji je 1993. pred Međunarodnim sudom pravde pokrenula u tužbi za genocid koju je podnijela protiv Srbije i Crne Gore. Međutim, ovom presudom, koja je donesena bez pristupa dokumentima VSO, jer je sucima Međunarodnog suda pravde uskraćen uvid u ove dokumente, utvrđeno je da genocid jeste počinjen, ali da Srbija nije bila odgovorna za njegovo izvršenje, nego joj je pripisana odgovornost samo za kršenje Ženevskih konvencija jer nije spriječila genocid. U protivnom, Sudsko vijeće Međunarodnog suda pravde moglo je izvući i drugačije zaključke. Pokazuje to i izjava Slobodana Miloševića koji na jednoj od sjednica kaže:

“Postoji realna opasnost da se Savezna Republika Jugoslavija uvuče u rat. Za nas nije tajna da je NATO imao informaciju da su radarski sistemi i sistemi komunikacija u Saveznoj Republici Jugoslaviji i Republici Srpskoj zapravo ujedinjeni – to je jedan te isti sistem. Zbog toga je na početku rata bilo neophodno zračnim napadima najprije uništiti komunikacijske centre i radarske sisteme na teritoriju Jugoslavije kako bi se onespobile snage koje vode rat u Bosni i Hercegovini.”

Ovdje Milošević zapravo kaže da je imao informaciju o planovima NATO da napadne Jugoslaviju i pretpostavljam da je Srbija tražila da ovaj dio transkripata *Vrhovnog saveta odbrane* bude zaštićen od javnosti zato što je jasno da jedna država može imati radarsku kontrolu samo na svojoj teritoriji. Time što su vlasti u Beogradu priznale da su imale kontrolu nad teritorijem Republike Srpske, one su ujedno priznale i da su Republiku Srpsku smatrale svojim teritorijem. Naravno da je ovo moglo imati izvjesnog

zabilježio stenograf. Interesantno je da je većina nedostajućih dokumenata bila iz 1995. godine, kada su počinjeni zločini u Srebrenici i kada su Srbi radili na tome da putem mirovnih pregovora konsolidiraju teritorije koje su u BiH osvojili silom.” N. Tromp, *Smrt u Hagu – Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, 236.

uticaja na proces koji je Bosna i Hercegovina pokrenula pred Međunarodnim sudom pravde.¹⁴

Vrhovni savet odbrane (VSO)

Prema ustavu SRJ *Vrhovni savet odbrane* predstavljao je organ koji komanduje vojskom, kako u ratnim, tako i u mirnodopskim uvjetima. Članovi *Vrhovnog saveta odbrane* bili su predsjednik Savezne Republike Jugoslavije, te predsjednici Srbije i Crne Gore. Sjednicama VSO po potrebi su prisustvovali i drugi visoki vojni i civilni dužnosnici koji su pozivani sukladno potrebama Dnevnog reda. VSO je raspravljao i donosio odluke o pitanjima iz oblasti odbrane i sigurnosti. Sjednice VSO počele su se održavati od 1992. Ovo tijelo donijelo je značajne odluke iz kojih se eklatantno uočava učešće SRJ i njenih državnih, političkih i oružanih struktura u agresiji izvršenoj nad bivšim jugoslavenskim republikama. Svoje odluke VSO donosio je na osnovu materijala koje su pripremali Ministarstvo odbrane, Generalštab VJ, te po potrebi i drugi državni organi. Koju je ulogu imao VSO ilustrativno potvrđuje izjava Slobodana Miloševića:

“Ne može Vrhovni komandant; odluke donosi Vrhovni savet odbrane, i to piše u Ustavu. Vrhovni komandant nema pravo da donese nijednu odluku bez odluke Vrhovnog saveta odbrane; izbijte sebi to iz glave!”¹⁵

Zapisnici VSO iz 1992. godine

Da je rukovodstvo SR Jugoslavije svjesno i ciljano pripremalo i izvršilo agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu vidljivo je već iz Zapisnika *Vrhovnog saveta odbrane* iz 1992. godine. Na sjednici VSO održanoj 8. jula

¹⁴ Edina Bećirević, citirano prema: “Tajni srbijanski vojni dokumenti: Da li će ikada biti objavljeni?”, dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/tajni_vojni_dokumenti/1117264.html (pristupljeno: juni 2021).

¹⁵ AA, Predsednik Savezne Republike Jugoslavije, Državna tajna, *Stenografske beleške sa sednice Vrhovnog saveta odbrane* – održane 10. februara 1993. godine, Beograd, 22.

1992.¹⁶ evidentirana je, između ostalog, i sljedeća rasprava:

“Slobodan Milošević: Gdegod, van teritorije Jugoslavije, zadržiš Vojsku Jugoslavije, dolaziš u onaj prestup o kome govori Gavro [prof. dr. Gavro Perazić, op. a.] – da se sa stanovišta međunarodnog prava smatraš agresorom.

Momir Bulatović: Pa, što ne smatraju Hrvatsku agresorom na Bosnu?

Slobodan Milošević: Pa, treba da je smatraju. U tom pravcu treba, i te kako, da delujemo. Međutim, videli ste šta kažu Amerikanci – ‘da se povuku one snage koje tu nisu uz saglasnost vlasti’. Izetbegović kaže: ‘Hrvatska vojska je uz saglasnost vlasti Bosne i Hercegovine’¹⁷.

Dakle, rukovodstvo SR Jugoslavije nije prezalo od kršenja međunarodnih pravnih i ugovornih odredbi. U planiranju daljih aktivnosti razrađen je plan vojnih djelovanja uz tendenciozno ugrožavanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Republike Bosne i Hercegovine. Tako na istom sastanku Momir Bulatović predlaže:

“Razgovarajte sa Hercegovcima – ako im nešto od toga treba, mi to možemo neopaženo proturiti; neko artiljerijsko oruđe, da drže gore ove strateške tačke. Jer, juče mi je rekao general Strugar da se to može tako vojnički osigurati, sve sa teritorije Hrvatske i Bosne i Hercegovine.”¹⁸

Raspravljajući dalje na istoj sjednici o statusu Jugoslavije (onoga što je od nje ostalo u procesu disolucije) Momir Bulatović predložio je:

“Mi treba sada, ako je taj potez dobar, a mislim da jeste, da iskoristimo prednost tog poteza; da jednostavno vidimo šta je u nekoj našoj perspektivi; da li možemo sve da napustimo, ili možemo polako i postepeno da mijenjamo

¹⁶ Sjednici prisustvovali: akademik Dobrica Ćosić, predsjednik *Vrhovnog saveta*; Slobodan Milošević i Momir Bulatović – članovi Vrhovnog saveta; general-pukovnik Života Panić; dr. Borisav Jović, predsjednik Državnog komiteta za saradnju sa mirovnim snagama UN; prof. dr. Gavro Perazić iz Kabineta Predsjednika SRJ; pukovnik Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta. AA, *Magne-tofonske beleške sa 2. sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 8. VII (i nastavak iste sjednice 10. VII) 1992. g., 1.

¹⁷ Ibid., 37.

¹⁸ Ibid., 47.

taj imidž u svijetu. Ako košta pedeset, sto ili dvesta miliona dolara – da kongresmeni i američki senatori počnu da misle o nama drugačije, dajte odmah te pare da platimo, jer se to tako radi; da damo gospodinu Paniću, ili nekom drugom čovjeku, ovlaštenje da ide i da uplaćuje sredstva. Gospodin Vasiljević, vlasnik ‘Jugoskandika’, je uplatio milion dolara svakom od tri predsjednička kandidata sada u ovoj ‘igri’ u Americi. To se svuda u svijetu radi”.¹⁹

Sadržaj ovog Zapisnika umnogome razjašnjava odnose i strategiju svih strana koje su učestvovala u procesima disolucije SFRJ, te daljim pregovorima o statusu Republike Bosne i Hercegovine vođenim na međunarodnoj razini od Cutileirovog plana, pa sve do Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Da su najviši organi vlasti SFRJ/SRJ²⁰ bili upoznati s ubistvima i zločinima izvršenim nad Bošnjacima također se može vidjeti iz zapisnika VSO. Tako na sjednici VSO iz jula 1992. Momir Bulatović izvještava:

“Nama se desilo prekjuche da su, recimo, Srbi doveli na našu teritoriju, i ubili troje uglednih Muslimana iz Foče... Jednostavno, te granice su otvorene; tu prolaze najgori kriminalci, pod vidom ‘srpske teritorijalne odbrane’, koji uzimaju po desetine hiljada maraka, po glavi nekog Muslimana, da ga spasu i da ga prevedu na ovu teritoriju; čim pređu na ovu našu teritoriju, ubiju ih kao pse. To su događaji od prije dva dana.”²¹

U istom Zapisniku Momir Bulatović izvještava VSO:

“jučer smo imali razgovor sa gospodom iz Hercegovine – sa gospodinom Vučurovićem i njegovim saradnicima; povod je, naravno, bio sasvim drugi; obezbjeđujemo im prolaz neke nafte i nabavku nekih sirovina; testirao sam, kod njih, tu ideju šta misle oko toga da se mi, pod ovim pritiskom međunarodne zajednice, povučemo sa linije Cavtat – Plat. Oni su rekli da bi to bila

¹⁹ Ibid., 40-41.

²⁰ Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) koju su sačinjavali Srbija i Crna Gora nastala je usvajanjem Ustava 27. aprila 1992, Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: Planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu – Kult B, 2004, 1129.

²¹ AA, *Magnetofonske beleške sa 2. sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 8. VII (i nastavak iste sjednice 10. VII) 1992. g., 58.

potpuna katastrofa za njih, kao takve.”²²

Zapisnici sa sjednica VSO, također, van svake sumnje potvrđuju da su Arkanove jedinice i jedinice kapetana Dragana, koje su izvršile brojne zločine u Bosni i Hercegovini, bile u sistemu rukovođenja i komandovanja JNA/VJ. Iz rasprave koja je vođena na sjednici VSO posljednjeg dana jula mjeseca 1992.²³ to je neupitno potvrđeno:

“Momir Bulatović: Arkan se sada vozi po Hercegovini, sa milicijskim tablicama ‘M-900’ – Saveznog SUP-a. ... I Arkan je jedno vrijeme bio u milosti, pa je pao u nemilost; pa je tražio da dođe u Crnu Goru, bojao se da će ga ubiti neko; sada je opet osilio. To znači, neko iza tih ljudi stoji.

Pavle Bulatović: To je isti slučaj sa jedinicama kapetana Dragana.

Dobrica Ćosić: Zar on ima jedinice?

Slobodan Milošević: Mislim da nema; po ovim informacijama, koje ja imam od našeg Ministarstva, nema; a i Arkan je bio kao dobrovoljac u vreme dok je funkcionisala Armija na ratištu i pod komandom Vojske, a ne kao slobodan.

Momir Bulatović: Ne da je bio pod komandom Vojske, nego je on bio glavni tamo.

Pavle Bulatović: Šta se desilo, u februaru mesecu, njih petina, imenom i prezimenom, iz jedinice kapetana Dragana, došli su u Brčko, kao instruktori, radi obuke rezervnog sastava bivše JNA ...”²⁴

Milošević je, sa pozicije predsjednika Republike Srbije, u svojim istupima istrajavao u zataškavanju učešća jedinica iz Srbije i njihovim aktivnostima u Republici Bosni i Hercegovini.

²² Ibid., 63.

²³ Sjednici prisustvovali: akademik Dobrica Ćosić, predsjednik *Vrhovnog saveta*; Slobodan Milošević i mr Momir Bulatović – članovi *Vrhovnog saveta*; general-pukovnik Života Panić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; Pavle Bulatović, savezni ministar za unutrašnje poslove; pukovnik Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta. AA, *Magnetofonske beleške sa 4. sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 31. jula 1992. g.

²⁴ Ibid., 16-17.

Na 3. sjednici VSO održanoj 23. jula 1992.²⁵ vođena je rasprava o problemima nastalim usljed izbjegavanja obaveze služenja vojnog roka, odnosno problemima mobilisanja regrutnog sastava. General Života Panić predložio je

“da se na odgovornost pozivaju svi oni koji skrivaju vojnog obveznika, ili dezertera – to obično rade roditelji, prijatelji i neka druga lica. Dosta se govori oko amnestije tih ljudi ... rekao sam mu da o amnestiji nema ni govora. Tu amnestiju, za ova lica koja su pobjegla, ne smemo da primenimo.”²⁶

Na 5. sjednici VSO održanoj 5. avgusta 1992.²⁷ Momir Bulatović govoreći o situaciji u Pljevljima, konstatuje:

“... Naime, dugo vremena je ta teritorija, kao granična, služila kao prostor gdje su se ukrštale i kretale različite formacije, najčešće one koje su uz pomoć i organizaciju armije išle prema Srpskoj republici Bosni i Hercegovini. Sada su te aktivnosti u nešto manjem intenzitetu, ali se i dalje odvijaju. ... Znam da smo dobijali informacije iz našeg Ministarstva – tad je ministar Pavle Bulatović bio na čelu Republičkog ministarstva – da su te kolone prolazile i njih su vodili ljudi sa urednom dokumentacijom da su pripadnici Jugoslovenske narodne armije. To je bilo i poslije isteka onog perioda od 19. maja, tada je isteklo naše naređenje Predsjedništva Jugoslavije.

Pavle Strugar: Moguće da su i ranije da su išli.

Života Panić: To su ih prebacivali dok je Adžić bio.

²⁵ Sjednici prisustvovali: akademik Dobrica Ćosić, predsjednik *Vrhovnog saveta*; Slobodan Milošević i Momir Bulatović – članovi *Vrhovnog saveta*; general-pukovnik Života Panić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; pukovnik Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta. AA, Stenografske beleške sa 3. sednice *Vrhovnog saveta odbrane*, održane 23. jula 1992. g., 1.

²⁶ *Ibid.*, 6.

²⁷ Sjednici prisustvovali: akademik Dobrica Ćosić, predsjednik SRJ – predsjednik *Vrhovnog saveta*; mr. Momir Bulatović, predsjednik Predsjedništva Republike Crne Gore – član *Vrhovnog saveta odbrane*; Pavle Bulatović, savezni ministar za unutrašnje poslove; general-pukovnik Života Panić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; Milo Đukanović, predsjednik Vlade Republike Crne Gore, Zoran Sokolović, ministar unutrašnjih poslova Republike Srbije, general-pukovnik Pavle Strugar, komandant II armije vojske Jugoslavije; pukovnik Slavko Krivošija, sekretar *Vrhovnog saveta odbrane*. AA, *Stenografske beleške sa 5. sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 7. avgusta 1992. g., 1.

Pavle Strugar: To je ranije bilo.

Momir Bulatović: Bilo je poslije 19. maja. Bio je jun. ... Tražimo da se presiječe prelazak tih formacija preko teritorije Pljevalja. Ako treba iz nekih drugih planova i interesa – u koje ja ne ulazim – da idu dobrovoljci i neke druge paravojne formacije u Bosnu i Hercegovinu, neka idu i neka im je sa srećom. Neka ih organizuje ko god hoće. Nama treba Vaša pomoć i saradnja da ne prelaze preko tog kritičnog područja, jer tu nama može da izbije rat. ...

Milo Đukanović: Ne bih bio u stanju da utvrdim ko te ljude naoružava i pomaže, ali je sasvim sigurno da ih neko naoružava i pomaže. Riječ je o ljudima koji su naoružani ne samo dugim pješadijskim naoružanjem nego i jačim od toga. Potpuno je pouzdano da su se oni, juče, pozivali da su naoružani od strane Vojske Jugoslavije. ...²⁸

Iz ovog razgovora zaključuje se da je najviši vojni vrh organizovao učešće jedinica JNA u vojnim aktivnostima na području Republike Bosne i Hercegovine. U daljem toku rasprave koja se vodila oko postojanja i naoružavanja vojnih formacija koje prelaze preko granica SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) u Republiku Bosnu i Hercegovinu (i nazad), general-pukovnik Pavle Strugar, komandant II armije Vojske Jugoslavije, naglasio je:

“Otvoreno ću da vam kažem, pre nego što je general Panić došao, dok je bilo ono vrijeme, ja sam imao i zadatke naoružavao sam taj narod; njima sam davao pomoć; njima sam ostavljao i artiljeriju, municiju, tenkove, samohotke; to je tačno. Deo tih tenkova i pet samohotki su došli preko Pljevalja, jer odavde nisu mogli doći. To je period od prije dva-tri mjeseca”²⁹

General Života Panić je u nastavku diskusije dodao: “na prostoru Hercegovine i Bosne, nama je na hiljade i hiljade vojnih vozila ostalo”³⁰ a Pavle Strugar je dodao: “... mnoštvo vozila je išlo, bio je to ustaljeni metod – pomoć iz reona”³¹

²⁸ Ibid., 4, 10-11.

²⁹ Ibid., 26.

³⁰ Ibid., 31.

³¹ Ibid.

Na sjednici VSO održanoj 9. decembra 1992.³² raspravljalo se, između ostalog, o angažmanu JNA i njenih pripadnika na prostoru Republike Bosne i Hercegovine. Milošević je 1992. sugerirao da lidere RS i RSK treba pozvati na savjetovanje o odbrani ova dva entiteta i dogovoru oko podrške koju mogu dobiti od SRJ. General-major Risto Matović, načelnik Personalne uprave, izvijestio je o angažmanu ljudstva na području Republike Srpske:

“Okolo 1800 starešina se nalazi na tom prostoru iz bivše JNA. Jedan deo tih starešina su, u stvari, sadašnji dobrovoljci – njih nekoliko stotina, a ostali su se zatekli, odnosno izjasnili su se o razdvajanju JNA na Vojsku Jugoslavije i na Vojsku Republike Srpske; najveći broj je upravo u reonu Banja Luke. Dok su oni tamo sa starešinama popunjeni preko 80%, dotle u istočnobosanskom korpusu imamo brigada u kojima su rezervne starešine komandiri i komandanti, recimo, rezervni vodnici.”³³ Dobrica Ćosić je upitao: “Koliko imamo generala iz bivše JNA u Bosni i Hercegovini?”³⁴ na što je general Matović odgovorio: “Dvojicu, osim Mladića. U RSK imamo trojicu.”³⁵

Dakle, u dokumentaciji VSO koja se odnosi na 1992. godinu evidentno se potvrđuje učešće jedinica JNA u agresiji izvršenoj na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Također, ovi dokumenti neupitno potvrđuju i dokazuju da se VRS nalazila u sastavu JNA i da je potpomagana, kako ljudstvom, tako

³² Sjednici prisustvovali: akademik Dobrica Ćosić, predsjednik Savezne Republike Jugoslavije – predsjednik *Vrhovnog saveta*; Slobodan Milošević, predsjednik republike Srbije; Momir Bulatović, predsjednik Republike Crne Gore – član *Vrhovnog saveta odbrane*; general-pukovnik Života Panić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; general-potpukovnik Rade Polić, načelnik Uprave za operativne poslove; general-major dr. Radovan Radinović, načelnik Uprave za strategijske studije i politiku odbrane Ministarstva odbrane; general-major Risto Matović, načelnik Personalne uprave; pukovnik Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta – sekretar *Vrhovnog saveta*. AA, *Stenografske beleške sa 6. sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 9. decembra 1992. g., 1.

³³ Ibid., 18.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid. U VRS-u u to vrijeme nalazili su se: general-major Momir Talić, general-major Bogdan Subotić, general-major Dušan Kovačević. M. Arnaut Haseljić, *Politike i prakse prikrivanja zločina – Masovne grobnice na području Sarajeva 1992–1995*, 417-418.

U RSK u to vrijeme su se nalazili: general-major Mile Novaković, general-major Mirko Bjelanović, general-major Borislav Dukić. ICTY, Predmet IT -04-81-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv Momčila Perišića, 15. februar 2008, *Druga izmijenjena optužnica*, Prilog E, 10-14.

i oruđima, oružjima, municijom i drugim neophodnim resursima tokom cijele godine, pa i nakon odluke i formalnog naređenja da se jedinice JNA povuku sa teritorije nezavisne, suverene i međunarodno priznate države.

Zapisnici VSO iz 1993. godine

Pod oznakom “državna tajna” vođene su *Stenografske beleške* sa sjednice VSO održane 10. februara 1993.³⁶ Raspravljano je o prijedlogu zakona o vojsci i o prijedlogu zakona o odbrani, te problemima finansiranja VJ i finansiranja pomoći RSK, kao i o aktivnostima paravojnih političkih vojski na teritoriji Jugoslavije.³⁷ Ljubomir Domazetović, pomoćnik načelnika Generalštaba, pojasnio je kako je u prethodnoj organizaciji i funkcioniranju Savezni sekretarijat

“bio isključivo vojni organ koji je rukovodio i komandovao sa Vojskom Jugoslavije, preko Generalštaba, a bio je samo koordinirajući faktor, organ za odbrambene pripreme. Sada je došlo do toga da Ministarstvo mora biti odvojeno, zbog toga što treba državu pripremiti za mobilizaciju, za ratnu proizvodnju i sve to planski regulisati; ceo civilni sektor treba dobro organizovati i dobro pripremiti, jer rat ne vodi samo armija, nego cela zemlja.”³⁸

Nedvosmisleno je istakao da je SR Jugoslavija u ratnom stanju, odnosno da cijela zemlja učestvuje u planiranju, pripremanju i izvođenju vojnih operacija.

³⁶ Sjednici su prisustvovali: akademik Dobrica Ćosić, predsjednik Savezne republike Jugoslavije i predsjednik *Vrhovnog saveta*; Slobodan Milošević i Momir Bulatović – članovi *Vrhovnog saveta*; dr. Radoje Kontić, potpredsjednik Savezne vlade; generalpukovnik Života Panić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; general-potpukovnik Ljubomir Domazetović, pomoćnik načelnika Generalštaba VJ; general-potpukovnik Milorad Dragojević, pomoćnik ministra odbrane za vojno-privredni sektor; pukovnik dr. Miodrag Starčević, načelnik Pravne uprave Ministarstva odbrane; pukovnik Ratimir Ristić, načelnik Odjeljenja za organizaciju i formaciju; pukovnik Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta, sekretar *Saveta*. (Stenografisao Jordan Živanović, šef Stenografske grupe u Kabinetu Predsjednika SRJ.) AA, Predsednik Savezne Republike Jugoslavije, Državna tajna, *Stenografske beleške sa sednice Vrhovnog saveta odbrane* – održane 10. februara 1993. g., Beograd, 1.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., 11.

Da su JNA prisvojile Srbija i Crna Gora potvrđuje izjava Slobodana Miloševića na ovoj sjednici VSO kada je, diskutujući o obilježavanju 22. decembra – dana JNA, kazao:

“prva jedinica koja je napravljena u istoriji, jedinstvena jedinica, bila je Prva proleterska brigada 22. decembra, sastavljena od 4 srpska i 2 crnogorska bataljona. To je prva jedinica koja je bila jedinstvena vojska Srbije i Crne Gore.”³⁹

Iz rasprave o dodjeljivanju budžetskih sredstava za potrebe vojske sasvim je precizno opisana pozicija SRJ i pokazano njeno direktno učešće u agresiji izvršenoj na republike Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku. Tako je general-pukovnik Života Panić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije, dajući uvodnu informaciju o trećoj tački dnevnog reda – Problemi finansiranja Vojske Jugoslavije i finansiranje pomoći “srpskim republikama”, istakao:

“Što se tiče Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, naša ogromna materijalna sredstva odlaze. Sve ono što šaljemo moramo da nadoknadimo na našem tržištu – hrana, rezervni delovi, municija, odeća itd. U Vojski Republike Srpske nalazi se 2.500 naših starešina. Oni su sa tog prostora, ali i iz naših jedinica. One će nakon tri-četiri meseca da se vrate ovde; poslaćemo druge itd. U Vojsku Republike Srpske Krajine poslali smo 700 starešina – i sada se nalaze tamo; oni su dobrovoljci i iz tih krajeva. Pripremili smo, obukli, naoružali 3000 dobrovoljaca koji su upućeni u Republiku Srpsku Krajinu. Koliko je meni poznato, ovde nema nijednog vojnika koji je stranački opredeljen. Rekli su mi da se dobro bore, da su zadovoljni sa moralom, borbenom sposobnošću. Gospodine Predsedniče, svakodnevno dobijamo veliki broj zahteva za municiju, naoružanje. Ono što možemo, mi šaljemo. Veliki su zahtevi za pešadijskom municijom, ali to treba i plaćati. Pare koje dajemo za Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu treba da dobijemo nazad kako bismo mogli da kupujemo za naše potrebe. Gospodin Predsednik Srbije je učinio velike napore; mi smo sa Vladom Srbije raščistili i rešavamo te probleme. Zajednički pravimo suve obroke; poslali smo im 68 hiljada suvih obroka u Krajinu. Dali smo kompletnu opremu za formiranje jednog korpusa. Najveći problem je u

³⁹ Ibid., 22.

nabavci artiljerijske municije i tenkovske municije. To radimo raznim kanalima – negde nam nešto uspeva, negde ne; sve se plaća u dolarima ili u razmeni. Imamo dosta pešadijske municije u Luci Bar; mislimo da to uzmemo. Gospodari te municije žele da im to platimo u bakru i u drvetu.”⁴⁰

Što se tiče Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, naša ogromna materijalna sredstva odlaze. Sve ono što šaljemo moramo da nadoknadimo na našem tržištu – hrana, rezervni delovi, municija, odeća itd.

U Vojski Republika Srpska nalazi se 2.500 naših starešina. One su sa tog prostora, ali i iz naših jedinica. One će nakon tri-četiri meseca da se vrate ovde; poslaćemo druge itd. U vojsku Republike Srpske Krajine poslali smo 700 starešina – i sada se nalaze tamo; oni su dobrovoljci i iz tih krajeva. Pripremili smo, obukli, naoružali 3000 dobrovoljaca koji su upućeni u Republiku Srpsku Krajinu. Koliko je meni poznato, ovde nema nijednog vojnika koji je stranački opredeljen. Rekli su mi da se dobro bore, da su zadovoljni sa moralom, borbenom sposobnošću.

Gospodine Predsedniče, svakodnevno dobijamo veliki broj zahteva za municiju, naoružanje. Ono što možemo, mi šaljemo. Veliki su zahtevi za pešadijskom municijom, ali to treba i plaćati. Pare koje dajemo za Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu treba da dobijemo nazad da bismo mogli da kupujemo za naše potrebe.

Gospodin Predsednik Srbije je učinio velike napore; mi smo sa Vladom Srbije raščistili i rešavamo te probleme. Zajednički pravimo suve obroke; poslali smo im 68 hiljada suvih obroka u Krajinu.

Dali smo kompletnu opremu za formiranje jednog korpusa.

Najveći problem je u nabavci artiljerijske municije i tenkovske municije. To radimo raznim kanalima – negde nam nešto uspeva, negde ne; sve se to plaća u dolarima ili u razmeni. Imamo dosta pešadijske municije u Luci Bar; mislimo da to uzmemo. Gospodari te municije žele da im to platimo u bakru i u drvetu.

Faksimil dijela *Stenografskih beleški sa sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 10. februara 1993. u Beogradu

⁴⁰ Ibid., 25.

General-potpukovnik Milorad Dragojević, pomoćnik ministra odbrane za vojno-privredni sektor, nadovezao se na izlaganje generala Panića kazavši, između ostalog:

“Ovo što je rekao general Panić – mi pokušavamo sa dve zemlje da nam one to dostave; idemo veoma tajnim postupkom; to nisu male cene; bez obzira da li ćemo to dobiti – to ćemo platiti u dolarima.”⁴¹

Diskutujući o ovom pitanju Slobodan Milošević je kazao:

“Treba videti šta se oko ovih stvari može olakšati. Prvo, ogromna sredstva idu za vojne potrebe. Prema tome, trebalo bi razmotriti pitanje neke vojne pomoći – da li od nekoga možemo da dobijemo neku vojnu pomoć – bar od ovih zemalja koje su toliko ‘nakrcane’ vojnim materijalima. Ako bi Rusi i Rumuni mogli da nam pomognu bila bi velika stvar.”⁴²

Na ovaj prijedlog general Panić je odgovorio:

“... Rumuni su rekli da će nešto dati u vidu pomoći. Međutim, oni su mnogo uplašeni; našu delegaciju skrivaju, vode je po nekim šumama. Imamo povoljne nagoveštaje iz Rusije; javio se vojni izaslanik; najvjerovatnije ćemo tu nešto dobiti.”⁴³

Razgovor koji je vođen na ovoj sjednici umnogome kazuje koja je sve vrsta pomoći upućivana tzv. “srpskim republikama” i na koji način, kojim kanalima je ona osiguravana.

⁴¹ Ibid., 26.

⁴² Ibid., 29.

⁴³ Ibid.

Na Osmoj sjednici VSO⁴⁴ glavna tema rasprave ponovno je bilo funkcioniranje budžeta i izdvajanje sredstava za potrebe vojske. Dr. Radoje Kontić, predsjednik Savezne vlade, diskutujući o ovim pitanjima konstatovao je:

“Ja tvrdim da i mi sada izdvajamo oko 30% sredstava za vojne potrebe. Šta je to što Srbija šalje krajinama, nego vojne potrebe.”⁴⁵

Na ovu njegovu tvrdnju general-potpukovnik Dane Ajduković, načelnik Uprave za finansije i budžet, odgovorio je da su tu u pitanju neborbene potrebe, na što je Kontić istrajavao u svojoj konstataciji:

“Nijesu neborbene, nego borbene potrebe; sve je u funkciji vođenja rata u tim krajinama – hrana i ostalo.”⁴⁶

Dobrica Ćosić, Predsjednik SRJ i istovremeno predsjednik VSO, izjavio je:

“Ja ću vam reći kao ratni pisac: toliko trošenja municije po Bosni nije bilo ni u Drugom svetskom ratu... Određeni meci koštaju i 100 maraka... Mora se štedeti u tom ratu! To nije mala pozicija. Moramo kontrolisati kako se troše ta ogromna sredstva.”⁴⁷

O kolikim sredstvima je riječ jasno se vidi iz izjave generala Živote Panića:

⁴⁴ Sjednici su prisustvovali: akademik Dobrica Ćosić, predsjednik Savezne republike Jugoslavije i predsjednik *Vrhovnog saveta*; Slobodan Milošević i Momir Bulatović – članovi *Vrhovnog saveta*; dr. Radoje Kontić, potpredsjednik Savezne Vlade; Pavle Bulatović, savezni ministar odbrane; generalpukovnik Života Panić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; general-potpukovnik Dane Ajduković, načelnik Uprave za finansije i budžet; pukovnik Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta Predsjednika SRJ, sekretar *Vrhovnog saveta odbrane*. AA, *Vrhovni savet odbrane*, Državna tajna, *Stenografske beleške sa 8. sednice Vrhovnog saveta odbrane* – održane 12. III. 1993. g., Beograd, 1.

⁴⁵ Ibid., 11.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid., 18.

“Ja sam rekao, ukoliko ne dobijemo više od 38 hiljada milijardi, a to je budžet za vojsku, mi dalje nemamo kome šta da dajemo, a uključili smo da možemo da pružamo pomoć i u oružju i u hrani sa ovih 16,5 hiljada milijardi.”⁴⁸

Dane Ajduković, načelnik Uprave za finansije i budžet, dao je pojašnjenje:

“Mi smo pokušavali duže vremena da se to eksplicitno naglasi da uđe u budžet, ili da ta pomoć bude obezbeđena na neki drugi način. Međutim, to nije nigde ulazilo. No, svejedno, mi smo na bazi sredstava koja smo dobijali davali pomoć. Do sada smo tako radili. Jedino smo, kada je rat počeo, neka sredstva brže povlačili, da pomognemo u hrani i odeći. U suštini, taj problem odavno postavljamo. Mi moramo da regulišemo odnos Jugoslavije prema krajinama /Republika Srpska i Republika Srpska Krajina se u ovoj raspravi u množini skraćeno nazivaju *krajinama*, op. a./, pre svega na vojnom planu.”⁴⁹

Učešće JNA/VJ u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu potvrđuje i izjava generala Živote Panića koji tokom rasprave kaže:

“Vlada, a i Vrhovni savet odbrane treba da zna da mi samo imamo trupne rezerve, a one se kreću od 3 do 5 BK. Kada potrošimo 5 BK, možemo da idemo na partizanski način ratovanja.”⁵⁰

General-pukovnik Života Panić bio je posljednji načelnik Generalštaba Jugoslavenske narodne armije i načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije.⁵¹ Dajući ovakvu izjavu u kojoj govori o borbenim kompletima u trupnim rezervama eksplicitno potvrđuje učešće jedinica JNA/VJ na ratištima u Bosni i Hrvatskoj i u 1993. godini.

Momir Bulatović, predsjednik Crne Gore, govoreći o preraspodjeli budžeta naglašava da sredstva koja je predvidjela Savezna vlada omogućavaju

⁴⁸ Ibid., 29.

⁴⁹ Ibid., 29-30.

⁵⁰ Ibid., 31.

⁵¹ General Života Panić nalazio se na dužnosti načelnika Generalštaba VJ tokom prve polovine 1993. Na dužnost načelnika Korpusa specijalnih jedinica postavljen je 26. augusta 1993. ICTY, Tužilac protiv Momčila Perišića, pred Pretresnim vijećem, *Presuda*, 6. septembar 2011, paragraf 210.

“održavanje vitalnih funkcija Vojske Jugoslavije, a ostavlja otvorenim pitanje naše pomoći Republici Srpskoj Krajini i Republici Srpskoj”... “prije neki dan je predsjednik Vlade Republike Srpske razgovarao sa potpredsjednikom Vlade Crne Gore. To su beskrajni zahtjevi. Izgleda da oni idu od institucije do institucije i gde šta mogu uzimaju; traže neka ubojna sredstva; ja ih upućujem na Vojsku Jugoslavije. Mi smo dužni da im pomognemo, ali isto tako smo dužni da shvatimo da teško možemo da saradujemo sa nekim koji, kao predsjednik Vlade Republike Srpske /Vladimir Lukić – predsjednik Vlade Republike Srpske imenovane 20. januara 1993, op. a./, savjetuje da etnički očistimo Sandžak i da pobijemo Muslimane tamo.”⁵²

Ako je upitno dokazivanje postojanja genocidne nakane (*mens rea*) neophodne za dokazivanje genocida – uništenja nacionalne, etničke ili rasne grupe kao takve, iz ovih tvrdnji izrečenih na jednom sastanku visokog nivoa, kao što je to *Vrhovni savet odbrane*, onda su te tvrdnje potpuno etablirane, između ostalog, i ovim stenografskim *beleškama*. Bulatović je u svom kasnijem izlaganju, također, konstatovao:

“Smatram da pomoć Republici Srpskoj Krajini i Republici Srpskoj treba staviti u kontekst ukupnih naših materijalnih mogućnosti. Mi treba da sednemo i procenimo šta je potrebnije da se kotrlja: da li autobusi gradskog saobraćaja u Beogradu, ili tenkovi u Krajinama? To je politička odluka koju moramo da donesemo, pritisnuti ovim vremenima.”⁵³

Članovi VSO bili su upoznati i sasvim dobro informirani o svim značajnim detaljima i događajima, što pokazuje i njihovo precizno poznavanje situacije o ubistvima civila izvršenim u Štrpcima.⁵⁴ Na ovoj

⁵² AA, *Vrhovni savet odbrane*, Državna tajna, *Stenografske beleške sa 8. sednice Vrhovnog saveta odbrane* – održane 12. III. 1993. g., Beograd, 25-26.

⁵³ *Ibid.*, 33.

⁵⁴ Većina ubijenih su bili državljani SR Jugoslavije, uglavnom iz Priboja, Prijepolja, Beograda i Podgorice. Među njima je bilo i državljana Bosne i Hercegovine. U mjestu Štrpci iz voza je izvedeno 20 putnika, i to: 18 Bošnjaka (jedan po majci Crnogorac), jedan Hrvat i putnik tamnije puti, čiji identitet nije poznat: Esad Kapetanović (19), Ilijaz Ličina (43), Fehim Bakija (43), Šećo Softić (48), Rifat Husović (26), Halil Zupčević (49), Senad Đečević (16), Jusuf Rastoder (45), Ismet Babačić (30), Tomo Buzov (vojni penzioner, rodom iz Kaštela), Adem Alomerović (59), Muharem

sjednici VSO Momir Bulatović kaže:

“Imamo i drugi deo problema – činjenica je da po ulicama naših gradova šetaju naoružane grupe. Vezano za grupu koja je oteta u Štrpcima, kontrola je počela već u vozu posle železničke stanice Zemun; 30 ljudi je – prema našim podacima – bilo u vozu.”⁵⁵

Slobodan Milošević: Ne, jedan je koji je kontrolisao, a ovi su se popeli u stanici Štrpce. Jedan je ovde ubačen i gledao koga će da ‘ošacuje’. Moramo ih pohvatati.”⁵⁶

Slobodan Milošević je na ovoj sjednici potvrdio učešće SR Jugoslavije u agresiji izvršenoj na Republiku Bosnu i Hercegovinu koja je kontinuirano trajala, dakle, i u momentu održavanja ove sjednice *Vrhovnog saveta* odbrane marta mjeseca 1993. Milošević je na sastanku VSO podnio izvještaj čime se nedvojbeno pokazuje i uloga pojedinih aktera iz “međunarodne zajednice”. Govoreći o dogovorima postignutim na sastancima u Parizu na kojima su se pregovarali uvjeti o prestanku rata u Republici Bosni i Hercegovini,

Hanić (27), Safet Preljević (22), Džafer Topuzović (55), Rasim Ćorić (40), Fikret Memović (40), Fevzija Zeković (30), Nijazim Kajević (30) i Zvezdan Zuličić, dvadesetogodišnji rukometaš. Zarobljeni civili odvedeni su u školu u Prelovo, gde su ih opljačkali i tukli. Potom su odvedeni do napuštene kuće blizu obale rijeke Drine, gde su ubijeni vatrenim oružjem, a tijela su potom bačena u Drinu. Do danas su pronađeni posmrtni ostaci samo četiri žrtve, a za zločin su do sada pravosnažno osuđeni samo Nebojša Ranisavljević i Mičo Jovičić. Ranisavljević je osuđen pred Višim sudom u Bijelom Polju 2003. godine na petnaestogodišnju kaznu zatvora. Jovičić, protiv koga je vođen postupak pred Sudom Bosne i Hercegovine, priznao je krivicu i osuđen je na kaznu zatvora u trajanju od pet godina. Optužnica je podignuta i protiv Gojka Lukića, Ljubiše Vasiljevića, Duška Vasiljevića, Jovana Lipovca i Dragane Đekić zbog sumnje da su, kao saizvršio-ci, počinili ratni zločin protiv civilnog stanovništva u mjestima Štrpci, Prelovo i Mušići izvršen 27. februara 1993. Pravosnažne presude u ovim predmetima još uvijek nisu izrečene, iako je, sada već davne, 1993. Milošević rekao “moramo ih pohvatati” – očigledno da nakana nije bila ozbiljna. <https://balkaninsight.com/2020/01/06/beogradsko-sudenje-za-zlocin-u-strpcima-svjedoci-nasli-prikladno-zrtveno-janje/?lang=sr>; <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/22936/>; <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2018/3/4/zlocin-u-strpcima-mi-dosli-da-ih-pobijemo-oni-nama-daju-lepinje> (pristupljeno: juli 2021).

⁵⁵ AA, *Vrhovni savet odbrane*, Državna tajna, *Stenografske beleške sa 8. sednice Vrhovnog saveta odbrane* – održane 12. III. 1993. g., Beograd, 37.

⁵⁶ Ibid.

međunarodno priznatoj državi, Slobodan Milošević kaže:

“Mi smo imali u dva dela četverosatne razgovore. Išli smo ofanzivno; to je najvažnije. To stavlja tačku na one pretnje da će oni, kad se ovo završi, da otvore pitanje Kosova, Vojvodine, Sandžaka itd. Mi se, takođe, zalažemo da dođe do mira u Bosni. Prema tome, prestanak rata u Bosni, prestanak sankcija. To ide jednovremeno. Pošto su se oni toliko eksponirali, kada se bude sve konačno zaključivalo oko plana – nema realizacije plana dok se ne skinu sankcije; jer rečeno je ‘prestanak rata – prestanak sankcija’. Ne mogu da nas teraju i da kažu: ‘da vidimo kako ćete da se ponašate’. Miteranu je možda i izletelo, pa je rekao: ‘Neće biti problema ako ostanu neki incidenti, sukobi; niko ne očekuje neku idealnu situaciju, ali generalno rat treba da stane; tog trenutka moraju se skinuti sankcije.’”⁵⁷

SLOBODAN MILOŠEVIĆ:

Mi smo imali u dva dela četvorosatne razgovore. Išli smo ofanzivno; to je najvažnije. To stavlja tačku na one pretnje da će oni, kad se ovo završi, da otvore pitanje Kosova, Vojvodine, Sandžaka itd.

Mi se, takođe, zalažemo da dođe do mira u Bosni. Prema tome, prestanak rata u Bosni, prestanak sankcija. To ide jednovremeno.

Pošto su se oni toliko eksponirali, kada se bude sve konačno zaključivalo oko plana – nema realizacije plana dok se ne skinu sankcije; jer rečeno je "prestanak rata – prestanak sankcija". Ne mogu da nas teraju i da kažu: "da vidimo kako ćete da se ponašate". Miteranu je možda izletelo, pa jre rekao: "Neće biti problema ako ostanu neki incidenti, sukobi; niko ne očekuje neku idealnu situaciju, ali generalno rat treba da stane; tog trenutka moraju se skinuti sankcije".

Faksimil dijela *Stenografskih beleški Osme sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 12. marta 1993. u Beogradu

⁵⁷ Ibid., 48.

U daljem toku razgovora Milošević je govorio o pregovorima vođenim u Parizu, a odnosili su se na teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine,⁵⁸ a Radoje Kontić pokazao je interesovanje za ustrojstvo Ministarstva odbrane u slučaju prihvatanja ovog dogovora, postavljajući pitanje da li će postojati “jedno ili tri ministarstva odbrane”.⁵⁹ Odgovor na ovo pitanje dokaz je o stvarnim planovima prisajedinjenja dijela Republike Bosne i Hercegovine Saveznoj Republici Jugoslaviji, odnosno *Velikoj Srbiji*. Milošević je decidno odgovorio da će postojati samo jedno ministarstvo odbrane.⁶⁰

RADOJE KONTIĆ:

Predsedniče, pre nego što odete, pitao bih Vas: da li ćemo imati jedno ili tri ministarstva odbrane?

SLOBODAN MILOŠEVIĆ:

Valjda ćemo imati jedno ministarstvo!

RADOJE KONTIĆ:

Da li je to sigurno?

SLOBODAN MILOŠEVIĆ:

Sigurno! Samo, vidi šta nam nedostaje kod tih civilnih poslova, mobilizacijskih poslova, vojnih odseka itd. Tu postoji struktura koja funkcioniše. Ja sam za ono što je racionalno.

Faksimil dijela *Stenografskih beleški*

Osme sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 12. marta 1993. u Beogradu

⁵⁸ U pitanju su pregovori o prihvatanju Vens-Ovenovog mirovnog plana. Pregovarači ispred Evropske zajednice bili su specijalni izaslanici Sajrus Vens (Cyrus Vance) i lord Dejvid Oven (David Owen), a plan je podrazumijevao decentralizovanu Bosnu i Hercegovinu u postojećim granicama sa ustavnim uređenjem na federalnim principima sadržanim od većeg broja konstitutivnih elemenata – regija (deset kantona formiranih po etničkom principu) i sa distriktom Sarajevo u kojem bi se nalazilo sjedište centralne vlade. Plan nije prihvaćen iako ga je Radovan Karadžić potpisao uz uvjet da ga ratificira skupština. Srpska skupština sa Pala odbila je ratifikaciju.

⁵⁹ AA, *Vrhovni savet odbrane*, Državna tajna, *Stenografske beleške sa 8. sednice Vrhovnog saveta odbrane* – održane 12. III. 1993. g., Beograd.

⁶⁰ Ibid., 51. Pavle Bulatović, savezni Ministar odbrane, iznio je prijedlog generala Negovanovića i ministra odbrane iz Crne Gore koji su predlagali “da bude tri ministarstva”. General Panić je odgovorio: “Čuo si šta je rekao Milošević ... Mislim da je stav predsednika Miloševića presudan ... bez ministarstva odbrane republika”. Ibid., 54.

Pod drugom tačkom dnevnog reda *Vrhovni savet odbrane* diskutovao je o postojanju tzv. paravojnih formacija. Zanimljiva diskusija koja se odvijala pod ovom tačkom dnevnog reda razotkriva i potvrđuje da se zapravo radi o regularnim jedinicama iz sastava JNA/JA, kako je to svojom diskusijom potvrdio i general Života Panić. Naime, na pitanje Dobrice Ćosića: “Molim vas, kako možete da date ovakav podatak: Operativna saznanja potvrđuju postojanje pripadnika Srpske narodne obnove, ‘Belih orlova’. Kako možemo da tvrdimo da nema radikalnih vojnih formacija, kada ispred crkve ‘Svetog Marka’ autobusima odlaze u Bosnu?”,⁶¹ general Panić je odgovorio: “Nisu to paravojne jedinice; to su dobrovoljci.”⁶²

DOBRICA ĆOSIĆ:

Molim vas, kako možete da date ovakav podatak: "Operativna saznanja nepotvrđuju postojanje pripadnika Srpske narodne obnove, "Belih orlova". Kako možemo da tvrdimo da nema radikalnih vojnih formacija, kada ispred crkve "Svetog Marka" autobusima odlaze u Bosnu?

ŽIVOTA PANIĆ:

Nisu to paravojne jedinice; to su dobrovoljci.

Faksimil dijela *Stenografskih beleški*

Osme sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 12. marta 1993. u Beogradu

Na sjednici *Vrhovnog saveta odbrane* održanoj 2. juna 1993.⁶³ na dnevnom redu raspravljalo se o problematici finansiranja Vojske Jugoslavije.

⁶¹ Ibid., 52.

⁶² Ibid.

⁶³ Sjednici su prisustvovali: dr. Miloš Radulović, vršilac funkcije predsjednika Savezne republike Jugoslavije i predsjednik *Vrhovnog saveta*; Slobodan Milošević, predsjednik Srbije; Momir Bulatović predsjednik Crne Gore; dr. Radoje Kontić, predsjednik Savezne vlade; Pavle Bulatović, savezni ministar odbrane; generalpukovnik Života Panić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; general-pukovnik Dragoljub Simonović, zamjenik načelnika Generalštaba; general-potpukovnik Dane Ajduković, načelnik Uprave za finansije i budžet Saveznog ministarstva odbrane; pukovnik Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta Predsjednika SRJ, sekretar *Saveta*. AA, *Stenografske beleške sa sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 2. juna 1993. g., 1.*

Milošević i Bulatović bili su mišljenja da starješinama koji se nalaze na službi u VRS treba omogućiti da biraju hoće li ostati pripadnici VJ (jer su prvobitno bili u JNA), iako su ostali u sastavu jedinica na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine kako bi uspostavili VRS. Članovi VSO, uključujući i Miloševića, iskazali su zabrinutost ukoliko angažman starješina VJ u VRS (*de facto* angažman VJ izvan granica SRJ) ikada izađe u javnost, što bi moglo naštetiti interesima SRJ. Time bi bio potvrđen njen vojni angažman na teritoriju druge države. Milošević je, rizikujući mogućnost sankcija nametnutih od međunarodne zajednice, ocijenio da se finansijska pomoć Srbima u Bosni može nastaviti, ali je trebalo okončati materijalnu podršku. Milošević je naglasio da je pomoć od ukupno 19 milijardi dinara već otišla prema Republici Srpskoj i Republici Srpskoj Krajini, što iznosi “50 posto budžeta [SRJ], odnosno 2 miliona dinara po građaninu ove zemlje”. General Dane Ajduković, sa pozicije načelnika Uprave za finansije i budžet Saveznog ministarstva odbrane, insistirao je na rješavanju krucijalnih problema finansiranja Vojske Jugoslavije. Naglasio je problem isplate plaća pripadnicima koji su na službi u Republici Srpskoj:

“tražili smo od Generalštaba spisak ljudi koji su upućeni po članu 277. Zakona o službi u oružanim snagama na privremenom radu u Republiku Srpsku; sada bi trebalo da odobrimo isplatu tih plata. U pitanju je blizu oko 900 lica; oni su u sastavu Vojske Jugoslavije, a mi smo ih privremeno uputili u Republiku Srpsku. Postoji preko 1.500 lica koja se nalaze u Vojsci Republike Srpske kojima treba – koliko su me obavestili ministar odbrane i načelnik Generalštaba – obustaviti isplatu do daljeg.”⁶⁴

U nastavku rasprave Ajduković dodaje:

“Od Generalštaba smo dobili stav da u Odluci Predsedništva, od 6. maja 1992. godine, o transformaciji Vojske Jugoslavije piše: ljudi koji su bili pripadnici JNA ostaju na teritoriji BiH, u pogledu prava ostvaruju sva prava kao i pripadnici Vojske Jugoslavije.”⁶⁵

⁶⁴ Ibid., 7.

⁶⁵ Ibid., 7-8.

Pavle Bulatović, savezni ministar za odbranu, dao je pojašnjenje ove odluke naglašavajući kako bi sada “ovu odluku verovatno trebalo staviti van snage i preimenovati na lica koja su upućena ili se upućuju, a u sastavu su Vojske Jugoslavije”.⁶⁶ General Života Panić je istakao problem plaćanja pripadnika VRS naglašavajući da “tamo ima starešina koji su sa ovog prostora na formacijskom mestu u Vojsci Jugoslavije, ali idu na dvatri meseca ili duže na taj prostor”.⁶⁷ Pavle Bulatović je konstatovao da je “tako od maja 1992. godine”.⁶⁸ Momir Bulatović naglasio je politički značaj neophodnosti donošenja Odluke kojom bi se riješio status vojnog kadra raspoređenog u Bosni i Hercegovini koji su “otišli tamo iz patriotskih razloga”, dok je Slobodan Milošević naglasio da je u stvaranju VRS SR Jugoslavija “učestvovala maksimalno ... godinu dana; to se konstituisalo”.⁶⁹ U daljoj raspravi Ajduković je istakao značaj investicija, te da se preseljavaju “određeni kapaciteti iz bivših republika i koje su nama u ovom trenutku najneophodnije sa stanovišta proizvodnje naoružanja i vojne opreme”.⁷⁰ Ovom izjavom potvrđeno je i dokazano da je pljačkanje industrijskih i privrednih resursa bilo jedan od segmenata politike koju su projektovani i planirali najviši organi vlasti SR Jugoslavije.

što neko ima ovakva ili onakva mišljenja kada je trenutak da se predje sa ratne na mirnu opciju. Ratna opcija u Bosni je iscrpljena; ovo je Vrhovni savet odbrane i moramo otvoreno razgovarati - ratna opcija je iscrpljena, jer su sve zauzeli što je trebalo zauzeti. Sada, kada je ponudjeno pola Bosne, smatramo da to treba da se prevede na mirnu opciju. Mi nemamo mogućnosti da dalje finansiramo ratnu opciju, bez obzira kako ko to procenjivao.

Faksimil dijela *Stenografskih beleški Devete sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 2. juna 1993.

⁶⁶ Ibid., 8.

⁶⁷ Ibid., 12.

⁶⁸ Ibid., 15.

⁶⁹ Ibid., 21.

⁷⁰ Ibid., 23.

Miloš Radulović, vršilac funkcije Predsjednika SR Jugoslavije (poslije naprasne smjene Dobrice Ćosića), ujedno i predsjednik *Vrhovnog saveta odbrane*, insistirao je na rješavanju statusa oficira VJ koji su ratovali u Republici Bosni i Hercegovini naglašavajući da nisu u pitanju samo finansijski efekti, nego da su to i

“dokazi protiv nas, protiv naših tvrdnji da tamo nemamo vojnika” ... “Ali, isto tako je i opasno. Jer, to je dokument. Ta odluka je doneta pre nego što je stvorena SR Jugoslavija. Taj dokument može, na neki način, da dođe do javnosti; to se može usvojiti kao dokaz za potvrdu sumnji u pogledu naše angažovanosti na tom području.”⁷¹

Slobodan Milošević je u sklopu diskusije reagovao:

“poneli smo ogroman teret, da se pomogne da se tamo uspostave oružane snage. Odlučivanje o tome da tek sada konstatujemo da tamo imamo naše oficire, sa stanovišta međunarodne zajednice je ogromna opasnost” ... “Rekli smo da je to materijalno-finansijska pomoć Republici Srpskoj; ona to plaća od sredstava koja mi dajemo. Možemo ih pomagati u hrani, u vojnom materijalu, novcu itd. Ali, da mi plaćamo deo oficirskog kadra, to je ogromna kompromitacija.”⁷²

Dakle, sasvim je evidentno da je političko rukovodstvo razmatralo načine kako planiranim manipulativnim postupcima prikrivati dokaze o umiješanosti i ulozi SRJ u oružanim sukobima koji su se odvijali na teritoriju države Bosne i Hercegovine, odnosno, sasvim je evidentno da je Savezna republika Jugoslavija izvršila agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

⁷¹ Ibid., 25.

⁷² Ibid., 26 i 27.

SLOBODAN MILOŠEVIĆ:

Ali, ja to ne bih pisao; ovo su vrlo osetljive stvari, sa ogromnim implikacijama ukoliko bi se to pitanje problematizovalo i otvaralo. Prema tome, ako su oni pripadnici Vojske Jugoslavije, pojedinačno treba da budu pozvani i da se vidi da li se oni tu vraćaju ili ne; ali, pritisak ni na koga ne treba vršiti.

Faksimil dijela *Stenografskih beleški Devete sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 2. juna 1993.

Dokazi o učešću oficirskog i podoficirskog kadra Vojske Jugoslavije u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu vidljivi su iz Zapisnika *Vrhovnog saveta odbrane* sa sjednice održane 11. oktobra 1993.⁷³ Pod tačkom dva dnevnog reda raspravljano je o kadrovskim pitanjima. General Momčilo Perišić u uvodnom izlaganju kazao je da je Generalštab uspostavio privremenu formaciju u jugoslavenskoj vojsci. On je priznao da ovo “nije u potpunosti u skladu sa zakonom”, ali je rekao da “ne vidimo boljeg rešenja”. Pojasnio je:

“Ovo su kadrovska pitanja starešina koje su u vojsci Republike Srpske i Srpske Krajine. Tamo imamo 3.162 ljudi, čiji status novim Zakonom nije regulisan. Da bismo imali uporište, mi smo pripremili da predsednik države, u svojstvu Vrhovnog komandanta, izda jedno naređenje kojim bi regulisao status njima kao i starešinama ovde. A da ne bi niko mogao da prigovori, mi smo izmislili privremenu formaciju kod nas u Vojsci Jugoslavije. Tu ih postavljamo; oni u stvari nisu tu, nego su tamo na dužnosti gde jesu.”⁷⁴

⁷³ Na sjednici su bili prisutni: Zoran Lilić, predsjednik SR Jugoslavije i predsjednik VSO (predsjedava sjednicom); Slobodan Milošević, predsjednik Republike Srbije; Momir Bulatović, predsjednik Republike Crne Gore; dr. Radoje Kontić, predsjednik Savezne vlade; Pavle Bulatović, savezni ministar za odbranu; general-potpukovnik Momčilo Perišić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; general-major Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta Predsjednika SRJ. AA, *Vrhovni savet odbrane*, Državna tajna, *Stenografske beleške sa 14. sednice Vrhovnog saveta odbrane* – održane 11. oktobra 1993. g., 1.

⁷⁴ *Ibid.*, 24.

Slobodan Milošević je insistirao na konspirativnosti kazavši da dokument koji svjedoči tome “treba zadržati samo u jednom primerku” koji se nalazi isključivo kod generala Perišića, na što je Perišić odgovorio: “U naredbama mi pišemo, primera radi: Komandant te i te jedinice raspoređen je u školski korpus koji je kao ovde, a on ustvari ide tamo.”⁷⁵ Milošević je insistirao: “Možete kako hoćete, samo nemojte to da se povlači.”⁷⁶ Iz ove rasprave je očigledno da je politički i vojni vrh SRJ bio veoma svjestan s kojima bi se pravnim i političkim posljedicama mogli suočiti ako se otkrije njihov angažman na teritorijama drugih država. U toj raspravi general Perišić je insistirao:

“Oni traže poimenično ljude. Ako ti ljudi neće da idu tamo, onda mi treba da ih smatramo dezerterima kada neće da brane svoj prag. Ako ga terate, nemate na osnovu čega, jer se on onda žali; sa tim može čak da izađe vani i da kaže: evo, pričaju da ne pomažu, a u stvari pomažu.”⁷⁷

Veoma je bitna tu još jedna stvar. Oni traže poimenično ljude. Ako ti ljudi neće da idu tamo, onda mi treba da ih smatramo dezerterima kada neće da brane svoj prag. Ako ga terate, nemate na osnovu čega, jer se on onda žali; sa tim može čak da izađe vani i da kaže: evo, pričaju da ne pomažu, a u stvari pomažu.

Faksimil dijela *Stenografskih beleški Četrnaeste sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 11. oktobra 1993.*

Momir Bulatović je, uključujući se u raspravu, naglasio da je potrebno iznaći modalitete kojima bi se stimulisao odlazak vojnog kadra na ratište:

“Mi ne možemo zaštititi tajnost ovih podataka, a vitalni državni interes je da to zaštitimo... mi smo imali slučajeve, kada su naši policajci išli u Hercegovinu da se biju, imali smo sistem da im damo šest mjeseci plaćenog odsustva. Jesam za to da sačuvamo jedan stepen tajnosti, da uvažimo realnost koja je, ali da

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid., 25.

razradimo mehanizam koji bi bio apsolutno siguran sa stanovišta naše države. Ponavljam, po meni ti ljudi ne bi trebalo da ostanu u Vojsci Jugoslavije... ”⁷⁸

Raspravljajući o represijama prema starješinama koji odbijaju odlazak na ratište general Perišić naglašava:

“U celini gledano, ako on nije spreman da ide da se bori bilo gde, a to je jedinstven narod, o njemu treba razmišljati da li uopšte da bude u ovoj Vojsci. Meni, koji sam rođen ovde, sada da naredite da idem da branim narod; ako ne bih otišao, ja ne bi trebao na ovom mestu; niti ja niti bilo ko drugi...”⁷⁹

Momir Bulatović, upozoravajući na delikatnost situacije, insistira:

“Ovaj papir [‘papir’ se odnosi na rješavanje kadrovskih pitanja starješina koji se nalaze u vojsci Republike srpske i Srpske Krajine, op. a.] moramo vratiti natrag. Da ovo padne nekome u ruke, sankcije bi nam držali 10 godina.”⁸⁰

MOMIR BULATOVIĆ:

Ovaj papir moramo vratiti natrag. Da ovo padne nekome u ruke, sankcije bi nam držali 10 godina.

Faksimil dijela *Stenografskih beleški Četrnaeste sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 11. oktobra 1993.

Na istoj sjednici general Perišić iznio je prijedlog VRS i “njihove Vlade” o unapređenju u više činove, što verifikuje *Vrhovni savet odbrane*.⁸¹ Momir Bulatović je postavio pitanje oko normativa koji se odnose na unapređenja, na što je Perišić odgovorio: “Kod njih je normativ kako se pokazao u borbi i konkretnom poslu koji radi.”⁸² Slobodan Milošević je insistirao da general

⁷⁸ Ibid., 26.

⁷⁹ Ibid., 27.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ U čin general-potpukovnika Momir Talić, u čin general-majora Grujo Bojić, Stanislav Gavrić, Radovan Grubač, Boško Kalečević, Novica Simić, Kovačević Dušan i Bogdan Subotić, u čin general-majora avijacije Živomir Ninković. Ibid., 28.

⁸² Ibid., 29.

Perišić treba da traži od generala Mladića mišljenje o pitanju unapređenja “i da dođe Mladić ovde i da od njega čujemo šta ima da kaže...”⁸³ Momir Bulatović je naglasio da se radi o “eliti” VRS i VRSK, te da se postavlja pitanje “da li ćemo mi kao država izvlačiti ‘cvijet’ njihovog vojničkog kadra iz Republike Srpske i Republike Srpske Krajine prema Beogradu, ili ne.”⁸⁴ U daljoj raspravi oko unapređenja general Perišić predložio je, između ostalih, i Dušana Lončara, komandanta Užičkog korpusa, za unapređenje objašnjavajući da “učestvovao je u borbi ... izuzetno dobro radi”.⁸⁵

Na 15 sjednici VSO održanoj 10. novembra 1993.⁸⁶ na dnevnom redu nalazila su se pitanja transformacije VJ i kadrovska pitanja u VJ, te statusna pitanja pripadnika VRS i VRSK koji su se nalazili u formacijskom sastavu VJ i bivše JNA.⁸⁷ Uvodne napomene dao je general Momčilo Perišić koji je konstatovao da u Vojsci ima viška 233 oficira, “računajući one koji su u Republici Srpskoj i Republici Srpskoj Krajini ... U Republici Srpskoj situacija je ovakva: kod njih ima 2.477, 2.140 još ima ovde; a sada idu tamo 205”.⁸⁸ Iz ove konstatacije načelnika Generalštaba VJ evidentno je da se u sastavu VRS, na ratištima u Republici Bosni i Hercegovini, nalaze raspoređeni pripadnici VJ. Slobodan Milošević postavio je pitanje koje se odnosilo na status pukovnika Bore Stanišića: “Juče me zvao Radovan Karadžić i molio me za pukovnika Boru Stanišića, kojeg ste penzionisali. Karadžić kaže: ‘Boro Stanišić iz Komande odbrane grada Beograda je najbolji pukovnik koga

⁸³ Ibid., 30.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid., 31.

⁸⁶ Sjednici su prisustvovali: Zoran Lilić, predsjednik SR Jugoslavije i predsjednik VSO (predsjedava sjednicom); Slobodan Milošević, predsjednik Republike Srbije; Momir Bulatović, predsjednik Republike Crne Gore; dr. Radoje Kontić, predsjednik Savezne vlade; Pavle Bulatović, savezni ministar odbrane; general-potpukovnik Momčilo Perišić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; general-major Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta predsjednika SRJ i sekretar VSO. AA, *Vrhovni savet odbrane*, Vojna tajna, Strogo poverljivo, *Stenografske beleške sa 15. sednice Vrhovnog saveta odbrane* – održane 10. XI. 1993. g., Beograd, 1.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid., 2-3.

ima JNA.”⁸⁹ Momčilo Perišić je istakao da je Stanišić “nesumnjivo, njima mnogo pomogao, ali je on u njihovom pomaganju mnogo toga dao i – lično se okoristio”.⁹⁰ Na ovoj sjednici general Perišić je govorio i o otuđivanju vojnog naoružanja konstatujući da MUP oduzima puške, među kojima ima i vojničkih pušaka: “To su mnogi davali na raznorazne načine. Vi ste videli Ratko /general Ratko Mladić, op. a./ stalno traži oružje, a garantujem da kod njega mnogi imaju po tri oružja.”⁹¹ Na ovu konstataciju Slobodan Milošević je dodao: “To da imaju to je sigurno!”⁹² U daljoj raspravi Milošević je dodao: “Mi smo mnoge pohapsili sa silnim naoružanjem. To naoružanje su pokrali iz Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, a tamo to treba za odbranu. Šta će mu to naoružanje u Indiji, Leskovcu, Sremskoj Mitrovici?”⁹³ Dakle, evidentno je da su se na ratištima Republike Bosne i Hercegovine nalazili naoružani pripadnici iz Srbije.

SLOBODAN MILOŠEVIĆ:

Mi smo mnoge pohapsili sa silnim naoružanjem. To naoružanje su pokrali iz Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, a tamo to treba za odbranu. Šta će mu to naoružanje u Indiji, Leskovcu, Sremskoj Mitrovici? To je veliki lopovluk, ali videli ste kako su se proveli!

Faksimil dijela *Stenografskih beleški*

Petnaeste sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 10. novembra 1993.

Diskusije o sljedećoj tački dnevnog reda predstavljaju neupitne faksije, neevazivan slijed u kojem je general Perišić, iznoseći uvodne napomene o statusu pripadnika VRS i VRSK, istakao:

⁸⁹ Ibid., 3.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ibid., 4.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid., 12.

“Prošli put smo pripremili Naredbu. Vi ste se s njom složili, sa napomenom da se izbacila klauzula da ako ne ode tamo /na ratište, op. a./ da mu prestaje služba u Vojski Jugoslavije. Mi smo tu Naredbu izmenili i pripremili je za potpis. Dobili ste je.”⁹⁴

Slobodan Milošević je postavio pitanje da li taj dokument ostaje kod Perišića na što je on odgovorio:

“To ostaje kod mene. To je, otprilike, ovako rešeno: imamo 40. nastavni centar gde su sve starešine Republike Srpske koji se vode kod nas. Tu starešina bude postavljen po formacijskim elementima i svemu kao kod nas, a on, u stvari, ide na rad u Republiku Srpsku. Imamo i 41. centar [40. i 41. centar su u novembru 1993. organizovani pod nazivom 30. i 40. kadrovski centar, op. a.], to je za Republiku Srpsku Krajinu. Njima sve pripada kao da su u Vojski Jugoslavije ovde, po svim pitanjima, samo što je tamo fizički odsutan, na bojnopolju. To smo morali tako da rešimo, jer Zakon o službi u Vojski Jugoslavije nikako drugačije ne tretira tu problematiku, a ja nemam mogućnosti, to prelazi moju kompetenciju, da tim ljudima bilo šta rešim, ako nemam uporište u višoj instanci, a to ste vi kao Vrhovni savet odbrane. Molim vas da mi pomognete da tim ljudima regulišem status.”⁹⁵

Momir Bulatović je problematizirao sam sadržaj Naredbe:

“Ima jedna nelogičnost u Naredbi. Naređenje je, kako smo se prošli put dogovorili, ispoštovalo sve što smo prošli put rekli. Naravno, kada se krene u realizaciju, to više nije tajna. Razgovarali ste s ljudima. Jedan broj ljudi se koleba i to je javna činjenica: ako ne ode u Republiku Srpsku Krajinu, nema mu ostanka u Vojski Jugoslavije. U Naređenju je problematično sljedeće: U tački 2. se kaže, sasvim s pravom da taj starešina na kojeg se odnosi ova Naredba, po svom zahtevu i saglasnosti starešine Kadrovske centra, bude upućen, raspoređen, ili premešten u odgovarajući kadrovski centar. To je u redu, jer je tu sadržan element dobrovoljnosti. Međutim, u tački 4. se kaže ‘... koja ne postupe po naređenjima nadležnih starešina u Vojski Jugoslavije o upućivanju,

⁹⁴ Ibid., 13.

⁹⁵ Ibid.

rasporedu ...’ itd. kažnjavaju se s tim da nemaju više napredovanja. Treba otkloniti protivrječnosti između tačke 2 i tačke 4.”⁹⁶

Milošević je predložio da “to ne mora da piše. Tvoja je nadležnost (obraća se generalu Perišiću) da li ćeš ga predložiti ili nećeš. To je tvoj kriterijum i diskreciono pravo.”⁹⁷ U daljoj raspravi se nastavlja insistiranje na tajnosti i povjerljivosti ovakvih naredbi:

“Momir Bulatović: S tim da se apsolutno zadrži tajnost, jer je ovo stvarno osjetljivo pitanje.

Slobodan Milošević: To postoji samo u jednom primerku i nalazi se kod generala Mome.

Momčilo Perišić: U naredbi koja licu ide na ruke kaže se: ‘Raspoređen je u 40. kadrovski centar’. Tu se ne spominje ni Republika Srpska, niti Republika Srpska Krajina. U okviru ove tačke imam još jedno pitanje. To smo bili započeli, ali nismo imali potpunu ocenu tih ljudi, a to je da se donese ukaz o unapređenju starešina Republike Srpske i Republike Srpske Krajine u čin general-potpukovnika i general-majora ljudi koji su to tamo već dobili, a mi trebamo da im to verifikujemo. To je već predlagano. Imate taj spisak. Ako treba da ga pročitam? /Ne treba/.

Slobodan Milošević: Da li je tebi referisao Mladić o svemu tome?

Momčilo Perišić: Jeste!

Zoran Lilić: Da li mora da stoji klauzula da ‘se nalaze u Vojsci Republike Srpske i Republike Srpske Krajine’? Oni su, inače, na našem platnom spisku.

Momčilo Perišić: U ukazu neće postojati ta klauzula; to se nigde ne piše. To ide u obrazloženje, ali obrazloženje ne ide njemu.

Zoran Lilić: Znači, donosimo ukaz, na predlog načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije.

Momir Bulatović: Ne insistiram, niti mi je na kraj pameti da to blokiram. Ali, ja se, uopšte, s tim ne slažem. I prošli put sam rekao – tu je u pitanju samo status, ništa drugo. Oni imaju već taj čin u Vojsci republike Srpske. Ja se bojim da naša najbolja namjera ne preraste u svoju suprotnost, a to je da sve te ljude motivišemo da one svoje egzistencijalne i druge probleme rješavaju

⁹⁶ Ibid., 13-14.

⁹⁷ Ibid.

ovdje. Koliko ja razumem, to je samo zbog više bodova i rang liste u rješavanju stambenih i sličnih pitanja. Inače, ništa ne sporim, to su sigurno zaslužni ljudi, ratnici, ali oni već imaju te činove, imaju svoj ugled i tretman u Vojski Republike Srpske.

Momčilo Perišić: Mi njima time dajemo i moralnu podršku. Nije u pitanju samo stan, ili neko egzistencijalno pitanje. To su ljudi koji nam svojom borbom nama obezbeđuju mir. Ja se zalažem – zato sam to i predložio – da to dobiju, jer je to velika motivacija za njih. Time priznajemo da su oni, zaista, uradili to što jesu. Neki od njih imaju tamo porodice.

Slobodan Milošević: Njima se to neće dostavljati?

Momčilo Perišić: Ne, to ostaje kod mene.

Slobodan Milošević: Predlažem da se to prihvati, ali kod tebe sve ostaje: ne treba da idu nikakvi papiri tamo i da se hvale po novinama.”⁹⁸

Svi učesnici u sjednici očigledno su svjesni odgovornosti i eventualnih konsekvenci, te insistiraju na tajnosti, u čemu je posebno istrajan Slobodan Milošević.

Na sjednici *Vrhovnog saveta odbrane* održanoj 25. decembra 1993.⁹⁹ raspravljano je o regrutnom sastavu, vojnoj mobilizaciji i upućivanju vojnih obveznika na ratište u RS i RSK, što se trebalo realizovati na osnovu pismenog zahtjeva RS i RSK. Pronalaženje i upućivanje vojnih obveznika koji se ne odazovu pozivu stavljeno je u nadležnost MUP-a Srbije i Crne Gore. Diskusija se odvijala na sljedeći način:

“Momčilo Perišić: Sledeće pitanje je služenje vojnog roka vojnih obveznika, odnosno regruta koji su došli sa prostora Republike Srpske i Republike Srpske Krajine. Tu imamo puno problema, jer oni nisu tamo i ne mogu tamo da služe Vojsku, a ovde mnogi nisu uzeti u evidenciju, a mnogi od tih koji su

⁹⁸ Ibid., 14-16.

⁹⁹ Sjednici su prisustvovali: Zoran Lilić, predsjednik Savezne Republike Jugoslavije i predsjednik *Vrhovnog saveta odbrane*; Slobodan Milošević, predsjednik Srbije; Momir Bulatović predsjednik Crne Gore; Pavle Bulatović, savezni ministar odbrane; generalpukovnik Momčilo Perišić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije; general-major Slavko Krivošija, načelnik Vojnog kabineta predsjednika SR Jugoslavije. AA, *Vrhovni savet odbrane*, Vojna tajna, Strogo poverljivo, *Stengraf-ske beleške sa 16. sednice Vrhovnog saveta odbrane* održane 25. decembra 1993. g., Beograd, 1.

uzeti u evidenciju nemaju državljanstvo. Tu imamo dve mogućnosti: Jedna mogućnost je da ih pošaljemo tamo, a druga je mogućnost da služe vojsku kod nas, pa kad odsluže vojsku kod nas, ako dođe do nekog stepena opasnosti, da ih pošaljemo tamo. Molim vas da donesemo odluku vezano za to. Naš predlog je da svi koji su se oglušili o povratak u Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu, da ih uvedemo u evidenciju i da služe vojsku kod nas. Primera radi, mi smo našom evidencijom uspeli da pronađemo sledeće: U Beogradu ima 293 regruta, a vojnih obveznika 1327; u Kragujevcu ima 626 regruta itd. da ne govorim za sve gradove. Ukupno na teritoriji SRJ ima 3.265 regruta – to je jedna brigada, a ima 19.765 vojnih obveznika.

Slobodan Milošević: Šta su ti vojni obveznici?

Momčilo Perišić: To su oni koji su odslužili vojsku, podležu vojnoj obavezi, a nisu sada tamo.

Slobodan Milošević: Za 19.765 vojnih obveznika vojno-teritorijalni organi da izvrše pozivanje, da se oni okupe i, po dogovoru sa rukovodstvom Republike Srpske, koja će formirati mobilizacioni centar u Zvorniku, da se odvedu – pošto su to vojni dezerteri – u Zvornik, predaju mobilizacionom centru i upute na službu u Vojsku Republike Srpske. To je čitav jedan korpus vojnih dezertera koji se bave kriminalom po Jugoslaviji, a tamo izbegavaju da brane svoju zemlju. Mi smo precizirali da oni imaju da naprave mobilizacioni centar u Zvorniku, da se ti ljudi privedu i odvedu u centar i uključe u jedinice Vojske Republike Srpske. Što se tiče ovih koji treba da služe vojsku, mogu da vojsku služe i kod nas, s tim što kad završe služenje vojnog roka, pa ako tamo nastane potreba posle vojske da se upute u Vojsku Republike Srpske. Jer, besmisleno je da odavde idu dobrovoljci, a oni ovde da se šekaju po Beogradu i Srbiji. Mislim da je taj broj od 19 hiljada nešto veći.

Momčilo Perišić: Taj broj je veći, a ja govorim samo o onome što smo uspeli evidencijom da pokrijemo.

Slobodan Milošević: Molim vas da dobro razvijete te organe, da se ustanovi taj veći broj, da se u jedan mah sve pozove, da se to ne bi razbežalo, da se negde privremeno koncentrišu i onda transportuju tamo i ide u mobilizacioni centar u Zvorniku, znači na njihovu nadležnost. Franjo Tuđman mobiliše sve Hrvate koji su rodom iz Bosne i Hercegovine da bi popunjavao jedinice, a mi ne upućujemo one koji su pobešli iz bivše Bosne i Hercegovine na njihovu teritoriju.

Momčilo Perišić: Molio bih da ovde imamo u vidu dva momenta. Jedan je da su neki od ovih uspeali, razno-raznim vezama, da pribave državljanstvo SRJ. Drugo, ima jedan broj studenata koji ima odobrenje za studiranje na fakultetima. Treće, molimo MUP Crne Gore i MUP Srbije – njima ćemo se obratiti – da nam pomognu, jer mi nemamo pravo da šaljemo vojnu policiju u stan da nekoga privedemo, ako oni neće da idu.

Slobodan Milošević: Daćemo svu asistenciju; tu nema problema. U ponedeljak će i tvoja (obraća se M. Bulatoviću) vlada i naša vlada imati zahteve. ...

Momir Bulatović: Tu ima jedna specifična stvar, a to je obučavanje regruta. Mislim da to jedino možemo da uradimo kroz zakonsku mogućnost – vojna saradnja SRJ sa drugim državnim subjektivitetima. Mi tamo ne možemo da šaljemo djecu. Mi možemo da kažemo: ovdje ćemo da vam obučimo tu djecu.

Momčilo Perišić: Tako smo i predložili – da ih primimo ovde, da ih obučimo, pa onda da idu.

Slobodan Milošević: Regrute tamo nema smisla da šaljemo.

Momir Bulatović: Da, možemo ih obučiti ovdje; oni treba da se obrate nama sa zahtjevom. Inače, mislim da tu nema mnogo koristi – mnogi će da se razbeže.

Zoran Lilić: Dobro, Momo, ali treba pokušati. Idemo dalje.¹⁰⁰

Da se radi o jedinstvenoj vojsci, odnosno da VRS i VRSK predstavljaju jedinstvenu strukturu VJ, pokazuje i izjava generala Perišića koju je dao na istoj sjednici: “Kod nas ukupno ima oficira, podoficira itd. 54.866. U dva kadrovska centra u republici Srpskoj i Republici Srpskoj Krajini 7.233. Kada se planira bilo kakva vrsta socijalne pomoći, da se uzmu u obzir i ovi ljudi.”¹⁰¹ Sasvim je jasno kako je jedna od ključnih osoba u reguliranju statusa pripadnika VRS/VRSK/VJ bio Momčilo Perišić koji se nalazio na dužnosti načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije od 26. augusta 1993. do 24. novembra 1998. Zbog svoje funkcije i dužnosti koju je obavljao bio je optužen od strane Tribunala u Hagu za zločine počinjene u Zagrebu, Sarajevu i Srebrenici u periodu od 1992. do 1995. koje su izvršili VRS i VRSK, a koje su se nalazile u jedinstvenoj strukturi VJ. Tužilaštvo je dokazivalo da

¹⁰⁰ Ibid., 15-18.

¹⁰¹ Ibid., 23.

je Perišić vršio efektivnu kontrolu pružajući finansijsku, logističku, kadrovsku i drugu podršku VRS i VRSK, kao i odlučivanjem o unapređenjima starješinskih činova, prestanku službe i penzionisanju pripadnika koji su u te vojske upućeni posredstvom 30. i 40. kadrovske centra VJ, kako je to nedvosmisleno i vidljivo iz Zapisnika VSO u čijim je sjednicama i odlukama koje je donosio ovaj organ Perišić imao značajno učešće. U optužnici se navodi da je Perišić, kao najviši oficir u VJ, imao *de jure* i *de facto* ovlasti da donosi i sprovodi odluke za Generalštab VJ i sve potčinjene jedinice; izdaje zapovijesti, instrukcije i direktive i stara se o njihovom izvršenju i realizaciji; premješta i nalaže prekomandu ljudstva VJ u Vojsku Republike Srpske i Srpsku vojsku Krajine preko 30. i 40. kadrovske centra¹⁰² Generalštaba VJ radi kraćih privremenih zadataka ili na duže neodređeno vrijeme. Pod njegovim nadzorom VJ je obezbjeđivala logističku pomoć VRS i VRSK koja je obuhvatala velike količine pješadijske i artiljerijske municije, gorivo, rezervne dijelove, obuku i stručnu pomoć. *Vrhovni savet odbrane* SRJ ovlastio je generala Perišića da VJ pruža logističku pomoć VRS i VRSK. Iako general Perišić zvanično nije bio član *Vrhovnog saveta odbrane*, on je često učestvovao na sastancima VSO i u donošenju odluka, zajedno sa njegovim članovima, kao što se to može nedvosmisleno uočiti iz zapisnika VSO. Perišić je insistirao da VSO donosi odluke kako bi se pruži(a)la logistička pomoć VRS i VRSK, naglašavajući da neće biti u stanju da ratuju ukoliko im se ne pruži znatna logistička podrška. Veliki broj oficira VRS i VRSK raspoređen je iz sastava VJ. Oni su službeno ostali pripadnici VJ čak i onda kad su se borili na ratištima širom Bosne i Hrvatske. Perišić je predložio i sproveo u djelo formiranje kadrovskih centara kako bi se preko njih regulirao status starješina i kako bi im se omogućilo da legalno ostanu uposlenici VJ. Oficiri VRS na taj način su zadržali svoje prinadležnosti i beneficije kao pripadnici VJ. Optužnica je generala Perišića teretila na osnovu individualne krivične odgovornosti za pomaganje i podržavanje u planiranju, pripremanju i izvršenju ubistava, nehumana djela, progone na političkoj, rasnoj

¹⁰² Prijedlog je bio da se ove vojne formacije imenuju kao 40. i 41. kadrovski centar, a u konačnici su uvedeni u formaciju kao 30. i 40. kadrovski centar.

ili vjerskoj osnovi, istrebljenje i napade na civile.¹⁰³ U svojstvu nadređenog oficira optužen je zato što nije poduzeo nužne i razumne mjere da spriječi krivična djela i kazni potčinjene za izvršene zločine. Pretresno vijeće ICTY generala Perišića proglasilo je krivim za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona i običaja ratovanja i 6. septembra 2011. izreklo kaznu od 27 godina zatvora, ali je Žalbeno vijeće 28. februara 2013. ovo presudu poništilo i izreklo Perišiću oslobađajuću presudu.¹⁰⁴

Zaključna razmatranja

Zapisnici VSO smatraju se važnim dokumentima na osnovu kojih se i *de facto* i *de jure* dokazuje veza između jugoslavenske vojske sa srpskim oružanim snagama u republikama Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Ovi dokumenti držani su pod zaštitnim mjerama, te nisu mogli biti upotrijebljeni kao dokazni materijal u procesuiranjima pred međunarodnim i nacionalnim sudovima. Uvedene zaštitne mjere zapravo su omogućile sakrivanje dokaza o izvršenoj agresiji. Značajnu ulogu u ovom postupku imala je “međunarodna zajednica”, specifično preko pozicije glavne tužiteljice Tribunala u Hagu – Carle del Ponte, koja je učestvovala u pregovorima oko preuzimanja dokumenata VSO i iznudila njihovo stavljanje pod zaštitne mjere, odnosno zabranu njihovog javnog objavljivanja. Naime, vlasti u Beogradu bile su spremne da predaju ICTY-u ove dokumente, ali redigovane, tj. sa zaštićenim dijelovima koji bi mogli predstavljati rizik za “vitalne državne interese”. Rizik su predstavljali dijelovi dokumenata koji bi mogli biti iskorišteni u procesu koji je Republika Bosna i Hercegovina pokrenula protiv Srbije i Crne Gore pred Međunarodnim sudom pravde. Tim optužbe u predmetu Milošević (IT-02-54)¹⁰⁵ nije bio saglasan za uvođenje zaštitnih

¹⁰³ Perišić se teretio na osnovu individualne krivične odgovornosti (član 7(1) Statuta) i na osnovu krivične odgovornosti nadređenog (član 7(3) Statuta) za: ubistvo, nehumana djela, progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, istrebljenje (zločini protiv čovečnosti, član 5); ubistvo, napade na civile (kršenja zakona i običaja ratovanja, član 3). ICTY, Predmet IT-04-81, Tužilac protiv Momčila Perišića, *Podaci o predmetu*.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ U ovom procesu Zapisnici VSO-a trebali su predstavljati ključne materijalne dokaze.

mjera, ali uprkos toj činjenici, glavna tužiteljica je 24. maja 2003. pristala na uvođenje zaštitnih mjera za dokumente VSO, za što je imala “direktnu podršku svojih diplomatskih, političkih suradnika koji su direktno utjecali na del Ponte i time na njenu politiku suradnje Tužiteljstva. Oni su tvrdili da neki dokumenti nikada ne bi bili predani MKSJ da nije bilo pregovora koji su se vodili iza zatvorenih vrata.”¹⁰⁶ Ovakav postupak smatran je preuranjenim, a učesnici procesuiranja u predmetu *Milošević* smatrali su kako nisu bile potpuno iscrpljene sve pravne mogućnosti kojima se Srbija trebala prisiliti da ustupi dokumente, te da sud treba biti instanca koja će donijeti konačnu odluku o zaštiti dokumenata.¹⁰⁷ Posljedica odluke glavne tužiteljice su sakrivene činjenice koje nisu mogle biti upotrijebljene u sudskim procesima. Na taj način Srbija je uspješno spriječila upotrebu ovih dokumenata u postupcima vođenim pred Međunarodnim sudom pravde u kojem je oslobođena odgovornosti jer je sudsko vijeće utvrdilo “da je genocid doista počinjen u BiH, ali da Srbija nije bila odgovorna za njegovo izvršenje, nego su zaključili da je Srbija odgovorna zato što nije *spriječila* genocid prema Ženevskoj konvenciji”.¹⁰⁸ S druge strane, Slobodan Milošević je preminuo u toku procesa koji je vođen protiv njega, tako da konačna presuda nije izrečena. Kakvu ulogu je Savezna Republika Jugoslavija zbilja imala u oružanim sukobima najbolje d(p)okazuje izjava Dobrice Ćosića, predsjednika države, koji je tu funkciju obnašao u krucijalnim momentima agresije izvršene na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Dobrica Ćosić, kao predsjednik SRJ i ujedno predsjednik VSO, jednom je prigodom naglasio:

“Vojska Jugoslavije je učestvovala u međunacionalnom i građanskom ratu bez jasno određenog cilja. Ona je iscrpljena našim građanskim ratom. Pomoć Vojske Jugoslavije vojskama Republike Srpske Krajine i Republike Srpske bila je velika, pa su se i rezerve istopile. Država Jugoslavija izdržava 70.000 vojnika u Vojsci Republike Srpske Krajine, oko 200.000 vojnika Vojske Republike Srpske i Vojske Jugoslavije, a to je skoro pola miliona vojnika... Mi sada moramo u

¹⁰⁶ N. Tromp, *Smrt u Hagu – Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, 238.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 239.

¹⁰⁸ *Ibid.*

miru sačuvati ono što smo postigli u ratu... Mi smo nepotrebno i neracionalno utrošili ogromne ratne rezerve. To je naročito uočljivo u Bosni i Hercegovini. Zar smo mogli dozvoliti da jedan komandant troši preko 5.000 granata kod Žepe da bi nepotrebno rušio muslimanske kuće. Njemu je, za takav neracionalni postupak, trebalo makar, najmanje, skinuti epolete oficira. Takva neracionalna potrošnja ratnih materijalnih rezervi je dovela do toga da mi više ne možemo pomagati Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu kao do sada. Jedino ćemo pomagati u hrani i lekovima... Mi smo trialistička država (tri države, tri predsednika, tri ministra inostranih poslova, tri ministra unutrašnjih poslova itd.). Između tri države najslabija je savezna država...”¹⁰⁹

Ovom izjavom Dobrica Ćosić ne osuđuje ubijanje ljudi i devastaciju imovine, nego osuđuje nesrazmjeran utrošak materijalno-tehničkih resursa u Bosni i Hercegovini. Jedini problem koji on vidi predstavlja broj utrošenih granata i potrošnja ratnih materijalnih rezervi, čime se onemogućuju ili umanjuju mogućnosti pružanja dalje pomoći. Ovom svojom izjavom on također odbija priznati samostalnost i nezavisnost republika Bosne i Hercegovine i Hrvatske i računa sa prisajedinjenjem RS i RSK Saveznoj republici Jugoslaviji.

Finansijska podrška koju je pružala SRJ bila je od ključnog značaja za realizaciju aktivnosti VRS i izvođenje vojnih djelovanja. VRS je primarno finansirana iz budžeta SRJ. JNA je preraspodijelila sve svoje materijalno-tehničke resurse i ostavila ih u nadležnost VRS. Oružje, oruđe i municija snabdijevani su isključivo preko resursa i kanala JNA/VJ. Očigledno je to i iz izjave generala Živote Panića na sjednici VSO u februaru 1993. kada je izvijestio da se oko 2.500 starješina VJ nalazi na službi u VRS, te da svaki dan dobiva zahtjeve za oružjem i municijom, te istakao probleme nabavke artiljerijske i tenkovske municije koja, kako je rekao “ide kroz

¹⁰⁹ Savezna Republika Jugoslavija, Generalštab Vojske Jugoslavije, Kabinet načelnika GŠ VJ, Završna reč predsednika Savezne Republike Jugoslavije akademika Dobrice Ćosića na sastanku štaba Vrhovne komande, dana 27. maja 1993. godine u Dobanovcima. Smail Čekić, *Dejtonski (mirovni) sporazum – Legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, knjiga 3, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, dokument objavljen na str. 1890-1893.

druge kanale”. Zamolio je VSO da za zadovoljavanje potreba VJ i VRS iznađu mogućnosti finansiranja proizvodnje municije. Najveći dio budžeta dodjeljivan je VJ, a preko njenih struktura prosljeđivan je VRS. Savezni premijer Kontić izražavao je zabrinutost zbog finansijskih poteškoća koje su počeli stvarati rashodi VJ opterećeni zahtjevima VRS. Vremenom je takav finansijski teret, opterećen visokom stopom inflacije, za SRJ postao gotovo neizdrživ, što je uslovalo novo štampanje novca bez pokrića, te uzrokovalo dalju hiperinflaciju. Uprkos svemu, Milošević je insistirao na nastavljanju finansijske podrške vojsci. Zapisnici VSO eklatantno pokazuju koje je napore političko i vojno rukovodstvo iz Beograda ulagalo kako bi kontrolisalo vojne operacije na teritorijama drugih država. Da je politički vrh u Beogradu planirao prisajedinjenje dijela Republike Bosne i Hercegovine Saveznoj republici Jugoslaviji pokazuju intencije ispoljene na sjednici VSO održanoj marta mjeseca 1993. godine kada je Slobodan Milošević decidno istakao kako su se odvijali pregovori u Parizu o teritorijalnoj podjeli Republike Bosne i Hercegovine, te naglasio kako će to za posljedicu imati, između ostalog, uspostavljanje jedinstvenog ministarstva odbrane.

Stenografski zapisi najvišeg organa odlučivanja o ratu i miru eklatantno, nedvosmisleno i sasvim precizno pokazuju u čijim se rukama nalazila odluka o uvjetima rata i mira, a samim time i odluka o izvršenju zločina počinjenih na području Republike Bosne i Hercegovine. Pored uloge političkog rukovodstva Savezne Republike Jugoslavije, političkog rukovodstva republika koje su se nalazile u njenom sastavu (Srbije i Crne Gore), Vlade SR Jugoslavije i vlade republika koje su se nalazile u njenom sastavu, i cjelokupno rukovodstvo JNA/JA/VJ učestvovalo je u planiranju, te rukovodilo i naređivalo izvođenje vojnih operacija u Republici Bosni i Hercegovini – nezavisnoj, samostalnoj i međunarodno priznatoj državi. Zapisnici VSO nedvosmisleno pokazuju učešće oficirskog, podoficirskog i vojničkog kadra iz sastava JNA/JA/VJ u vojnim operacijama i izvršenju zločina nad civilnim stanovništvom Republike Bosne i Hercegovine. Svaka akcija oružane sile predstavlja istovremeno akciju države, jer oružane snage poduzimaju svoje aktivnosti isključivo u skladu sa političkim odlukama. Ukoliko

se borbene operacije izvode preko granice druge neovisne države, to predstavlja kršenje teritorijalnog suvereniteta. Prekogranični angažman VJ doveo je do toga da se rat okarakterizira kao međunarodni oružani sukob, što predstavlja potvrdu da je Savezna republika Jugoslavija izvršila agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu.¹¹⁰ To je razlog zbog kojeg su učesnici na sastancima VSO s pravom bili zabrinuti zbog eventualnih posljedica u slučaju otkrivanja da su formacije VJ prisutne na teritoriji drugih država. VJ se mogla legalno angažirati izvan granica Jugoslavije samo uz pristanak savezne vlade ili na osnovu bilateralnog ili multilateralog sporazuma o vojnoj saradnji s drugim državama. Međutim, iz izvedenih činjeničnih dokaza u sudskim procesima koji su realizirani pred ICTY nedvojbeno je utvrđeno učešće jedinica VJ u vojnim operacijama realiziranim na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine u periodu i nakon formalnog povlačenja jedinica JNA koje je trebalo biti izvršeno do 19. maja 1992. Tako je Pretresno vijeće u predmetu *Perišić* konstatovalo učešće ovih jedinica u operacijama *Pancir-2*¹¹¹ i *Drina*. Naime, 14. decembra 1993. Mladić je izdao Dopunu direktive broj 6 u kojoj je izložen cilj i plan operacije *Pancir-2* kojom se žele spriječiti prodor snaga Armije RBiH iz centralne Bosne i Goražda u pravcu Sarajeva, te podjela Sarajeva na dva dijela.¹¹² U Dopuni je navedeno da “120 pripadnika ‘specijalnih snaga VJ’ 18. decembra 1993. godine treba da se pretpotčini Komandi SRK u Vogošći i da treba da budu spremni za napad 19. decembra 1993. godine.”¹¹³ U ovim operacijama učestvovali su pripadnici bataljona vojne policije za specijalne namjene iz sastava 72. specijalne brigade.¹¹⁴ Bataljonu vojne policije, koji je krenuo sa Avale 16. decembra 1993, priključili su se pripadnici Gardijske brigade VJ iz Beograda, Oklopne brigade i 63. padobranske brigade.¹¹⁵ Ove jedinice 17. decembra 1993.

¹¹⁰ O karakteru oružanog sukoba vidjeti više: ICTY, Predmet IT-94-1.

¹¹¹ ICTY, Tužilac protiv Momčila Perišića, pred Pretresnim vijećem, *Presuda*, 6. Septembar 2011, paragraf 210.

¹¹² *Ibid.*, 1323.

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Ibid.*, 1325.

¹¹⁵ *Ibid.*, 1326.

stigle su na područje Vogošće, gdje ih je narednog dana general Stanislav Galić obavijestio o strateškom značaju preuzimanja kontrole nad brdom Žuč. Napad na Žuč, u kojem su učestvovalе ove jedinice, izveden je 27. decembra 1993, ali operacija nije bila uspješno okončana, a 72. specijalna brigada imala je značajne gubitke u ljudstvu sa devet poginulih pripadnika i nekoliko ranjenih koji su helikopterima VJ prebačeni na Vojnomedicinsku akademiju u Beogradu.¹¹⁶ Na osnovu utvrđenih činjenica u predmetu *Perišić* Pretresno vijeće je zaključilo da “bez obzira na to da li je VJ uspješno prikrivao svoje prisustvo na ovom području, gorenavedeni dokazi jasno pokazuju da su i VJ i VRS imali nameru i nastojali da angažovanje VJ u Vogošći drže u tajnosti”.¹¹⁷ Vijeće je zaključilo da su logistička pomoć i pomoć u ljudstvu imale značajan uticaj na zločine izvršene na području Sarajeva.¹¹⁸ Plan *Drina* predviđao je angažman VJ, VRS i VRSK u slučaju napada Hrvatske vojske na RSK. Naime, 8. novembra 1993. političko i vojno rukovodstvo SRJ, RS i RSK sastalo se u Beogradu kako bi se dogovorila priprema jedinstvenog ratnog plana koji je finaliziran 14. novembra 1993. Plan *Drina* zvanično je nazvan *Direktiva za upotrebu Vojske Jugoslavije, Vojske RS i Srpske vojske Krajine*, a potpisao ga je predsjednik VSO Zoran Lilić.¹¹⁹ Plan je predviđao stvaranje jedinstvene srpske države sa općim ciljem “Odbraniti teritorijalni integritet srpskih država zapadno od r. Drine i r. Dunav i SRJ, zaštititi srpski narod od genocida, osloboditi delove srpskih teritorija sa većinskim srpskim stanovništvom, stvoriti uslove za uspostavljanje jedinstvene države srpskog naroda, sprečiti stvaranje velike Hrvatske i kompaktne islamske države na prostorima bivše Jugoslavije.”¹²⁰ Iako plan *Drina* nije u cijelosti sproveden, poduzeti su izvjesni koraci koji su trebali voditi njegovoj realizaciji.

¹¹⁶ Ibid., 1329.

¹¹⁷ Ibid., 1342.

¹¹⁸ Ibid., 1620-1622, 1627.

¹¹⁹ Ibid., 1303-1306.

¹²⁰ Ibid., 1306.

Zapisnici VSO pružaju dovoljno dokaza o finansijskim mehanizmima uspostavljenim kako bi se pružila pomoć strukturama instaliranim u republikama Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, kao i izvorima finansija kojima je Srbija finansirala ove ratove. Također, ovi zapisnici predstavljaju nepobitan dokaz da su se vojske RS i RSK direktno oslanjale na SRJ i da su u potpunosti zavisile od JNA/VJ kad je u pitanju snabdijevanje opremom i materijalno-tehničkim sredstvima. VRS i VRSK imale su kontinuirani transfer naoružanja i municije iz SR Jugoslavije. Vojne komandante imenovao je VSO, što potvrđuju i ovi zapisnici, iz kojih je vidljivo da je savezna vojska unaprijedila ili penzionirala pod povoljnim okolnostima oficire VJ koji su služili u VRS ili RSK. Također, bez obzira na to što su se javno povezivali s izvršenjem krivičnih djela, pojedini oficiri su se nalazili u aktivnom sastavu i bili oficiri VJ, kao što je slučaj sa generalom Ratkom Mladićem koji je pripadao 30. kadrovskom centru. U istom statusu nalazio se i general-major Radislav Krstić koji je, bez obzira na njegovo učešće u izvršenju zločina, premješten na novo komandno mjesto i unaprijeđen u aprilu 1998. Krstić je bio komandant korpusa VRS, a kada je uhapšen 1998, kod sebe je imao vojnu službenu legitimaciju VJ. Haški tribunal pravosnažno ga je proglasio krivim za pomaganje i podržavanje genocida; pomaganje i podržavanje ubistva (kršenja zakona ili običaja ratovanja); istrebljenje, progone (zločini protiv čovječnosti); ubistvo (kršenja zakona ili običaja ratovanja) i osudilo na kaznu od 35 godina zatvora. General Ratko Mladić presuđen je za genocid i progon, istrebljivanje, ubistvo i nečovječno djelo prisilnog premještanja sa područja Srebrenice tokom 1995; za progon, istrebljivanje, ubistvo, deportaciju i nečovječno djelo prisilnog premještanja u općinama širom Bosne i Hercegovine; za ubistvo, terorisanje i protivpravne napade na civile u Sarajevu; kao i za uzimanje pripadnika Ujedinjenih nacija kao talaca. Potpukovnik Dragan Obrenović također je pripadao 30. kadrovskom centru. Unaprijeđen je u decembru 1995. iz čina majora u čin potpukovnika,¹²¹ a u augustu 1998. imenovan je za komandanta 503. motorizovane brigade

¹²¹ ICTY, Predmet IT-02-60/2-S, Tužilac protiv Dragana Obrenovića, *Presuda o kazni*, 10. decembar 2003, paragraf 2.

u Zvorniku.¹²² Penzionisan je pod povoljnim uslovima uprkos optužbama da je učestvovao u napadima na Srebrenicu i izvršenju genocida 1995. Iz zapisnika VSO jasno je vidljiv status starješina VJ koji su bili raspoređeni na službu u VRS i VRSK. Ovi dokumenti pokazuju koliko je truda uloženo da se angažman starješina VJ u ovim oružanim formacijama “zamagli” njihovim formalnim evidentiranjem kroz formiranje 30. i 40. kadrovskeg centra. Ovim postupcima trebalo je prikriti tragove umiješanosti SR Jugoslavije kao zaraćene strane na području drugih, nezavisnih i međunarodno priznatih država. Novoosnovani 30. i 40. kadrovski centri uspostavljeni su u okviru struktura VJ kako bi administrirali starješine raspoređene na vojne dužnosti u VRS (RS) i VRSK (RSK). Dokumenti VSO pružaju dokaze o odnosima između VJ i VRS. Iz njih je jasno vidljivo da je angažman starješina VJ u borbenim operacijama izvođenim na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine predstavljao prednost kod unapređenja. Zapisnici VSO pokazuju da VJ ne samo da je slala neophodne kadrove u VRS već da je VSO i redovno vršio unapređenja visokih oficira (general) VJ koji služe u VRS. Jednako tako odluke su donošene i kod penzionisanja visokih oficira. Upravo su to neki od razloga zbog kojih su političke vlasti u Beogradu insistirale na zaštiti dijelova ovih dokumenata u kojima se detaljno govori o unapređenjima i penzionisanjima oficira VJ koji su se nalazili na službi u VRS. Zapisnici VSO pokazuju da su potvrđivana unapređenja koja su predlagale vlasti RS.

Zapisnici VSO predstavljaju vjerodostojan, neupitan i nedvosmislen dokaz o učešću Vojske Jugoslavije u oružanim operacijama izvedenim na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine. Dokazuju da je VRS bila popunjena

¹²² U julu 1995. Dragan Obrenović je imao čin majora VRS-a. Od 8. augusta 1995. do 15. septembra 1995. Dragan Obrenović je bio vršilac dužnosti komandanta Zvorničke brigade. Na položaju načelnika štaba Zvorničke brigade bio je do 30. aprila 1996, kada je postao vršilac dužnosti komandanta brigade, koja je dobila novi naziv, 303. motorizovana brigada. U augustu 1998. godine, Dragan Obrenović je postao komandant brigade, čiji je naziv ponovno promijenjen, sada u 505. motorizovanu brigadu. U aprilu 2001, kada je uhapšen, Dragan Obrenović je imao čin potpukovnika VRS-a. Nedugo nakon hapšenja otpušten je iz VRS-a zbog zdravstvenog stanja nastalog kao posljedica ranjavanja u ratu. ICTY, Predmet IT-02-60/2-S, Tužilac protiv Dragana Obrenovića, *Optužnica*, 16. mart 2001, paragraf 1.

starješinskim i regrutnim kadrom iz sastava VJ. Materijalno-tehničku i finansijsku pomoć pružala je Savezna republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) najvećim dijelom preko struktura VJ. Jednako tako zapisnici pokazuju da je političko i vojno rukovodstvo donosilo krucijalne odluke o svim važnim političkim i vojnim pitanjima koja su se odnosila i ticala se Republike Bosne i Hercegovine. Pošto je Tužiteljstvo ICTY bilo upoznato sa ovim krunskim dokazima, podiglo je optužnice protiv ključnih osoba: Slobodana Miloševića – političkog lidera i glavne osobe u lancu odlučivanja u SRJ, i Momčila Perišića, načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije – prvog čovjeka u lancu vojnog rukovođenja i komandovanja. S obzirom na to da ova dvojica optuženih nisu i pravosnažno presuđeni (prvi zbog smrti prije izricanja presude, a drugi, iako prvostepenom presudom proglašen odgovornim, oslobođen je u drugostepenom postupku), postavlja se pitanje u kojoj su mjeri ovi dokumenti ostali “zaštićeni” i nisu adekvatno upotrijebljeni u dokazivanju odgovornosti i krivice.

IZVORI, LITERATURA I SKRAĆENICE

Izvori

ICTY, Predmet IT-04-81, Tužilac protiv Momčila Perišića, *Podaci o predmetu*.

ICTY, Predmet IT-04-81, Tužilac protiv Momčila Perišića, *Sažetak presude Pretresnog vijeća*, 6. septembar 2011.

ICTY, Predmet br. IT-94-1-T, Tužilac protiv Duška Tadića zvanog Dule, *Mišljenje i presuda*, 7. maj 1997.

ICTY, Predmet IT-02-60/2-S, Tužilac protiv Dragana Obrenovića, *Optužnica*, 16. mart 2001.

ICTY, Predmet IT-02-60/2-S, Tužilac protiv Dragana Obrenovića, *Presuda o kazni*, 10. decembar 2003.

Magnetofonski snimak sa 16. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane 12. maja 1992.

Magnetofonski snimak 19. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, održane 12. avgusta 1992.

Magnetofonski snimak sa zasjedanja 50. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane 15. i 16. 4. 1995. godine u Sanskom Mostu.

Presuda Međunarodnog suda pravde u vezi s primjenom *Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* u predmetu Tužbe Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore izrečena 26. februara 2007.

Stenografske beleške sa sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 2. juna 1993.

Stenografske beleške sa 3. sednice Vrhovnog saveta odbrane, održane 23. jula 1992.

Stenografske beleške sa 5. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 7. avgusta 1992.

Stenografske beleške sa 6. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 9. decembra 1992.

Stenografske beleške sa sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 10. februara 1993. godine, Beograd.

Stenografske beleške sa 8. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 12. III. 1993. godine – Beograd.

Stenografske beleške sa 14. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 11. oktobra 1993.

Stenografske beleške sa 15. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 10. XI 1993. godine – Beograd.

Stenografske beleške sa 16. sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 25. decembra 1993. godine, Beograd.

Transkripti genocida, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine.

Zapisnik sa 40. sjednice Narodne skupštine RS održane 1. i 11. maja 1994.

Završna reč predsednika Savezne Republike Jugoslavije akademika Dobrice Ćosića na sastanku štaba Vrhovne komande, dana 27. maja 1993. godine u Dobanovcima.

Literatura

Knjige

Arnaut Haseljić, Meldijana, *Politike i prakse prikrivanja zločina – Masovne grobnice na području Sarajeva 1992–1995*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2021.

Čekić, Smail, *Agresija, Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu: Planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu – Kult B, 2004.

Čekić, Smail, *Dejtonski (mirovni) sporazum – Legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, knjiga 3, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016.

Tromp, Nevenka, *Smrt u Hagu – Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, Edicija *Međunarodna biblioteka*, knjiga treća, Sarajevo: University press – Izdanja Magistrat, 2019.

Internetski izvori

Stojanović, Milica, “Beogradsko suđenje za zločin u Štrpcima: Svedoci našli prikladno žrtveno jagnje”, *BalkanInsight*, 6. 1. 2020, dostupnoj na: <https://balkaninsight.com/2020/01/06/beogradsko-sudenje-za-zločin-u-strpcima-svjedoci-nasli-prikladno-zrtveno-janje/?lang=sr> (pristupljeno: septembar 2021).

Banjac, Dragan, “Zločin u Štrpcima: Mi došli da ih pobijemo, a oni nama daju lepinje...”, *Aljazeera*, 4. 3. 2018, dostupnoj na: <https://balkans.aljazeera>.

net/opinions/2018/3/4/zlocin-u-strpcima-mi-dosli-da-ih-pobijemo-oni-nama-daju-lepinje (pristupljeno: juli 2021).

“Zločin bez kazne: 28 godina od ubistva u Štrpcima”, *Insajder*, 27. 2. 2021, dostupno na: <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/22936/> (pristupljeno: septembar 2021).

XVI sjednica Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Magneto-fonski snimak sa XVI sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, održane 12.05.1992. godine u Banja Luci u prostorijama Doma JNA sa početkom u 10:00 sati, Genocide papers / Transkripti genocida, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, dostupno na: <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/16.%20SJEDNICA.pdf> (pristupljeno: septembar 2021).

Transkripti genocida, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, dostupnoj na: <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/transkripti-genocida.html> (pristupljeno: septembar 2021).

L sjednica Narodne skupštine Republike Srpske. Magneto-fonski snimak sa zasjedanja L sjednice Narodne skupštine, održane u Sanskom Mostu, 15. i 16.04.1995. godine, Genocide papers / Transkripti genocida, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, dostupno na: <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/50.%20SJEDNICA.pdf> (pristupljeno: septembar 2021).

Azinović, Vlado – Sadović, Merdijana, “Tajni srbijanski vojni dokumenti: Da li će ikada biti objavljeni?”, *Radio Slobodna Evropa*, 24. 5. 2008, dostupnoj na: https://www.slobodnaevropa.org/a/tajni_vojni_dokumenti/1117264.html (pristupljeno: juni 2021).

Skraćenice

AA – Arhiv autora/ice

Armija RBiH – Armija Republike Bosne i Hercegovine

BiH– Bosna i Hercegovina

BK – Borbeni komplet

GŠ – Generalštab

HTV – Hrvatska televizija

ICTY – International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia

JA – Jugoslovenska armija

JNA – Jugoslovenska narodna armija

MKSJ – Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju

MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova

NATO – North Atlantic Treaty Organisation

RS – Republika Srpska

RSK – Republika srpska Krajina

SFRJ – Socijalistička federativna republika Jugoslavija

SRJ – Savezna republika Jugoslavija

SUP – Sekretarijat unutrašnjih poslova

SVK – Srpska vojska Krajine

UNPROFOR – United Nations Protection Force

VJ – Vojska Jugoslavije

VRS – Vojska Republike Srpske

VRSK – Vojska Republike Srpske Krajine

VSO – Vrhovni savet odbrane

MINUTES OF THE SUPREME DEFENSE COUNCIL (SSO) 1992–1993. – EVIDENCE OF AGGRESSION AGAINST THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The Supreme Defense Council (SDC) was the highest decision-making body on political and military issues. The President of the Federal Republic of Yugoslavia (FRY) was the Chairman of the SDC, and the members were the Presidents of the Republics of Serbia and Montenegro. Other high-ranking federal officials, such as the Prime Minister of the FRY, the Minister of Defense of the FRY, the Chief of the General Staff and occasionally senior military officers, also attended the SDC meetings. The items on the agenda discussed by the SDC were most often the military and political situation in the FRY, logistical support to the Army of the Republic Srpska (ARS) and the Army of the Republic Srpska Krajina (ARSK), the military budget and military personnel issues.

What was the role of the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) in the armed conflicts and aggression against Bosnia and Herzegovina and Croatia is most clearly shown and proven by the minutes, stenographic, and tape notes from the meetings of the SDC. The SDC records are important documents that prove, both *de facto* and *de jure*, the link between the Yugoslav Army (YA) and the Serb armed forces in the republics of Bosnia and Herzegovina and Croatia. Since May 24, 2003, these documents have been under protective measures whose imposition was extorted by the Government of the Republic of Serbia by the “international community”. A significant mediating role in this was played by the then Chief Prosecutor of the Hague Tribunal – Carla del Ponte. Such procedures had as their starting point the disabling of the use of SDC archives in proceedings at the ICTY, but also in the proceedings conducted by the Republic of Bosnia and Herzegovina against the Federal Republic of

Yugoslavia (Serbia and Montenegro) at the International Court of Justice. The financial support provided by the FRY was of key importance for the implementation of military activities in the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

The minutes of the SDC clearly show the efforts that the political and military leadership from Belgrade invested in order to control military operations on the territories of other countries. The Yugoslav People's Army (YPA) redistributed all its material and technical resources and left them under the jurisdiction of the Serb armed formations operating in the area. Weapons, tools and ammunition were supplied exclusively through YPA/YA resources and channels. Most of the FRY's budget was allocated to the YA, and the ARS was passed on through its structures, despite which Milošević insisted on continued financial support for the army. The stenographic records of the highest decision-making body on war and peace clearly, unequivocally and quite precisely show in whose hands the decision on the conditions of war and peace was, and thus the decision on the commission of crimes committed in the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina. In addition to the role of the political leadership of the Federal Republic of Yugoslavia, the political leadership of the republics that were part of it (Serbia and Montenegro), the Government of FR Yugoslavia and the governments of the republics that were part of it, and the entire leadership of the YPA/YA participated in planning, and led and ordered the conduct of military operations in the Republic of Bosnia and Herzegovina – an independent, autonomous and internationally recognized state, and show the participation of officers, non-commissioned officers and military personnel from the YPA/YA in military operations crimes against the civilian population of the Republic of Bosnia and Herzegovina. The ARS and ARSK had a continuous transfer of weapons and ammunition from FR Yugoslavia. The military commanders were appointed by the SDC, which is also confirmed by these minutes, which show that the federal army promoted or retired under favorable circumstances Yugoslav Army officers who served in the ARS or ARSK. The engagement of VJ officers in these

armed formations deployed on the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Croatia was hidden by their formal registration through the formation of the 30th and 40th Personnel Centers. The minutes show that the political and military leaders made crucial decisions on all important political and military issues related to the Republic of Bosnia and Herzegovina.

BOSNIA AND HERZEGOVINA MANIPULATED BY THE SERBIAN HISTORIOGRAPHY*

Muhidin Pelesić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
muhidin.pelesic@iis.unsa.ba

The Dream of Affirming Bosnian historiography

Two decades after the end of the Second World War, it was possible to give a “review in the form of a summary paper on the state of historiography in Bosnia and Herzegovina.”¹ Esad Pašalić reminded us of an earlier misconception that there are no traces of the oldest human settlements in Bosnia and Herzegovina. Thanks to the visible efforts of the staff in the National Museum, today the New Stone Age (Neolithic) has been scientifically examined to such an extent that this period for the territory of Yugoslavia can be considered the most fully researched in Bosnia and Herzegovina. Pašalić

* This article was published in “Contributions” No. 29, Sarajevo: Institute for history, 2000, page 367-404.

¹ *Pregled istoriografskog rada u Bosni i Hercegovini od 1945. godine do danas*, Sarajevo, december 1966, 56. (copy in the author’s archive. Hereinafter: *Pregled istoriografskog rada ...*) “A group of historians from Sarajevo participated in writing this review according to the intentions of the Commission for History of the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina and the Council for Scientific Work of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina.” The following are engaged: Esad Pašalić, “Prilog o istoriografiji predslovenskog perioda Bosne i Hercegovine” (3-12); Anto Babić – Desanka Kovačević, “Prilog o istoriografiji srednjevjekovne Bosne i Hercegovine” (12-20); Branislav Đurđev, “Prilog o istoriografiji perioda ilirske vladavine u Bosni i Hercegovini” (20-26); Nedim Filipović, “Neke primjedbe o izučavanju perioda turske vladavine u Bosni i Hercegovini” (26-36); Milorad Ekmečić – Hamdija Kapidžić – Ferdo Hauptman, “Prilog o istoriografiji novog vijeka Bosne i Hercegovine” (36-42); Nikola Babić, “Prilog o istoriografiji radničkog pokreta i narodne revolucije u Bosni i Hercegovini” (43-52).

warned that Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina did not have a history of the “pre-Slavic era”. At the same time, he warned of a “critical situation” regarding the education of young people for the research of prehistory and antiquity, “given our current system of schooling in high schools.”²

Anto Babić and Desanka Kovačević stated that “the medieval history of Bosnia and Herzegovina, in relation to the periods that preceded it and that followed it, was greatly neglected, and, secondly, that the Bosnian Middle Ages as a topic of research and development previously attracted more attention from those scholars who worked outside the territory of Bosnia and Herzegovina than from domestic historians, whether experts or amateurs.” Babić and Kovačević, considering the achievements of historiography in Bosnia and Herzegovina until 1941, stated that greater success was achieved in preparatory research and individual studies, than in general conclusions and broader syntheses. The most valuable result of scientific activity from the end of the 19th century until 1941 was, according to these authors, “an extensive fund of data that can serve as a scientific heritage and basis” for the development of historiography. Although from 1945 until the time of writing their text, the focus of historiographical research was set on the recent period of Bosnia and Herzegovina (with a special focus on the history of the labour movement), Babić and Kovačević stated: “in many ways more favorable opportunities have been created than they have ever been in the past.”³

Branislav Đurđev reminded that the scientific research of Bosnia and Herzegovina under Turkish rule “has its own tradition” even before the First World War. “The fund of Turkish sources (is) better preserved in Bosnia and Herzegovina than in any other republic in our country”, Đurđev mentioned and continued “that there were experts in Bosnia and Herzegovina who could work on Turkish sources.” Therefore, historiography was significantly better when it came to the history of Bosnia and Herzegovina,

² *Pregled istorijskog rada*, 5-12. Pašalić, like some of his colleagues, was concerned about the complete abolition of classical grammar schools, which rather “darkened the prospects for the development of work” on ancient and medieval history, *Pregled istoriografskog rada*, 20.

³ *Ibid.*, 16-17.

than in the case of the history of “other Yugoslav republics at that time.” Đurđev considered it important to recall the fact that, between the two world wars, an attempt was made to make Belgrade a centre of scientific research of the Ottoman period of South Slavic history. At that time, the Serbian Academy of Sciences tried to initiate the systematic publication of Ottoman historical sources. However, according to Đurđev, “that work had neither a respectable program nor a plan.”

After the Second World War, the research of the Ottoman period, as Đurđev says, “made great progress.” In 1950, the Oriental Institute was founded in Sarajevo. The systematic collection and purchase of Ottoman material in the country and microfilming that from abroad have been intensified. As early as the mid-1960s, the Oriental Institute had a huge fund of Ottoman archival documentation relating to Bosnia and Herzegovina, Serbia, Vojvodina, Slavonia, and Montenegro. Đurđev then expressed dissatisfaction with the fact that “the research for the publication and the publication of that material lags far behind in comparison with the work on the collection.” In his opinion, the historiography of the time did not investigate a number of problems whose solution involved a serious historical synthesis of Bosnia and Herzegovina “under Turkish rule”. In addition, Đurđev warned that the historical and ethnic problems of Bosnia and Herzegovina during the Ottoman rule remained beyond the reach of science. He saw a good solution, given the circumstances at the time, in the establishment of a center for historical sciences at the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, which should coordinate work on the history of Bosnia and Herzegovina.⁴

Nedim Filipović located the main weakness of the previous research of the Ottoman period in Bosnia and Herzegovina “in that the issues of that period were treated almost exclusively from the point of view of the development of the Turkish state and its institutions, and the history of social development of that state was neglected.” This is, after all, the case with the examination of the history of Turkish rule in our other republics.⁵ Filipović

⁴ *Ibid.*, 20-26.

⁵ *Ibid.*, 27.

was very angry with the fact that “the question of social superstructures, primarily the question of spiritual structure, was simplified (...) and reduced to the ideological-religious antithesis of Oriental-Islamic and European-Christian culture.” At the same time, both factors of that antithesis remained insufficiently examined and insufficiently illuminated.⁶

Ekmečić, Kapidžić and Hauptman underlined the lack of a large number of extensive and scientific syntheses for the history of the recent period of Bosnia and Herzegovina. In their opinion, “the chain of valuable monographs in most cases is composed of doctoral dissertations.”⁷ There were no organized endeavors and teamwork on the history of “recent times of Bosnia and Herzegovina”. Several such attempts have failed “on the simple fact that there are always more plans than scholars to accomplish them.”⁸

⁶ *Ibid.*, 28. In the continuation of his article, Filipović talks about the prejudices transmitted “in modern times in a large part of our society” as an almost a priori view that everything that belongs to the heritage of Oriental-Islamic civilization is directly alien to our national culture and cannot be integrated into the heritage fund of our socialist spiritual culture. It is probable that this first source of the said prejudice had a considerable influence on the fact that in our educational institutions and in the circle of personal study of our people little work was done on scientific study and acquisition of systematically constructed knowledge about the development of Oriental-Islamic civilization and its achievements (as is the case in developed capitalist and socialist countries). This state of affairs goes so far as to appear under a double light: as an anachronism of our time and as a kind of primordial ignorance of that civilization. As a result, our history of literature and art has neglected the examination of the Oriental-Islamic heritage in Bosnia and Herzegovina. In our opinion, we should systematically study the creation of our people in oriental languages, critically illuminate those works and accept what has real aesthetic and thought value as an expression of our creative spirit in the field of Oriental-Islamic civilization, which means that this creation should not be left out the fund of our civilization as part of world civilization. *Ibid.*, 28-29.

⁷ The authors of this article considered that the guilt for this was equally individual and general: “an individual is not stimulated enough for this type of work, and the tradition of scientific work in Bosnia and Herzegovina draws him to work on small things.” Bosnia has never had a scientific school built in Yugoslav historiography, and this historical shortcoming is being overcome with effort. At the same time, it should be noted that there are few people engaged in scientific work in Sarajevo. They are also repeatedly engaged in teaching, and the financial effect of their scientific work disengages them more than it engages them in serious endeavors. *Ibid.*, 40

⁸ The state of historiography in B&H will, as the three professors write, “be somewhat improved” when the Department of History of the Sarajevo Faculty of Philosophy “fills its staff with new young people who need to be trained for serious scientific work.” Accordingly, all other scientific institutions should boldly renew their successors, not taking into account how purposeful their

There was a lack of discussions on the history of Bosnian society. Topics such as the history of the “birth of national consciousness” were completely bypassed. In most cases, this issue has been addressed by politicians, “but their contributions do not have the character of a legal and authoritative scientific endeavor. It is mostly a matter of ideology”, reminded the mentioned three authors. The public, business organizations, and even publishing companies showed little interest in historiographical works.⁹

Nikola Babić complained that “more extensive and complex works from the political, economic and cultural history of Bosnia and Herzegovina, which could serve as a general framework for research into the development of the movement, are very (...) rare.”¹⁰

Conclusions and proposals¹¹ were formulated in anticipation of “consideration and discussion of the most important problems” of historiography and the hope that “this material will be useful in making final positions and finding solutions.”¹² The first conclusion warned: “The history of Bosnia and Herzegovina, taken as a whole, has not been examined and studied as required by historical science, with special regard to the need to exa-

cooperation in teaching will be. There can never be too many scholars, and real talents never grow up in scarce space and in small numbers. But, apparently, they did not agree on whether the institute would be linked to the history department of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, or, perhaps, within the integrated institute for the labour movement and oriental studies. Imaginary institute “could be connected to the newly established Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina.” *Ibid.*, 40-41.

⁹The signatories of this proposal advocated that Bosnian publishing companies form “special departments” that would be “exclusively interested in historiography”. They believed that editions “based on a commercial basis” would help historiography. An example was found in the Belgrade publishing company “Prosveta”. *Ibid.*, 42.

¹⁰According to the same author, “those rare are the works in which, within the treatment of certain phases or certain problems from the national history of this period, the development, place and role of the working class are followed.” *Ibid.*, 44-45.

¹¹*Ibid.*, 52-56.

¹²Since the collaborators, who wrote *Pregled istoriografskog rada*, “did not start from the same principles and points of view”, two editors (Dr. Esad Pašalić and Dr. Milorad Ekmečić) were in charge of drawing conclusions with proposals. They did so “leaving (...) the original formulations in each of the individual proposals.” *Ibid.*, 1-2.

mine all periods and domains in their connection and continuity.” Of all the republics of Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina is certainly in last or penultimate place in this respect, although in some cases it has richer source material and a more diverse history (specifics in antiquity, religious diversity and dynamism in the Middle Ages, pronounced peculiarities in Turkish rule, belated development of capitalism, peasant uprisings in the 19th century, more direct influences of the foreign policy of the great powers, the main territorial stronghold of the National Liberation War, etc.).

Although, according to the authors of the review, “real serious scientific work in the field of the history begins only in 1945”, it was still not available and also did not meet the needs of “real science and broad education”. It was stated that historiography has evolved in proportion to the formation of new institutions (the University, institutes, Scientific Society, Society of Historians, State Archives). At the same time, the spontaneity in the formation and development of these institutions promised the consequences of such an approach: “fragmentation of institutions, individual work, absence of major collective interventions, exclusive orientation to the national history as well as the recent history of BiH, a disorder in general documentation and archives, unorganized approach to publishing monographs”. The mentioned shortcomings and inadequate working conditions in historiography have contributed to the reduced interest in historical science and more thorough interventions in it. In the mid-1960s, Bosnia and Herzegovina did not have a sufficient number of qualified historians, and the same people carried out several organizational and research tasks. The lack of money was mentioned as a major obstacle to the steady rejuvenation of the historiographical profession in Bosnia and Herzegovina. The impermissible state of younger historians has put them in a position “to work in fragments, neglecting broader ideological and theoretical studies, and to prepare the important syntheses.” The low salaries of Bosnian historians have forced them into a tedious race to earn extra money on inadequate jobs. The profession of historian has been gripped by “running away to jobs that pay faster and better.” The whole course of the disorderly state of historical science in

Bosnia and Herzegovina was supplemented by the understanding of local authorities and public opinion that historiographical work “represents a second-class intellectual work and that anyone can do it.”¹³

A walk through the torments of the history of the peoples of Bosnia and Herzegovina

The proposals that were then formulated “in order to alleviate and eliminate these shortcomings”¹⁴ globally marked the chronology of events in Bosnian historiography until the end of the 20th century. At the beginning of the same month (December 6, 1966) in which the *Pregled istorijskog rada* was completed, at a meeting of historians of Bosnia and Herzegovina, the idea of realizing the project *History of the Peoples and Nationalities of Bosnia and Herzegovina (Istorija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine)* was presented. This project was adopted in 1968 at the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina (ANUBiH).¹⁵ According to some

¹³ *Ibid.*, 52-54.

¹⁴ Quality financial support for historical sciences was sought, as well as study stays of historians in the country and abroad, “which has so far represented a significant shortcoming of our personnel policy.” It was necessary to “discuss and clarify” the issue of forming a “complex historical institute” and “consider the role of the Academy of Sciences and Arts of BiH in taking over the organization and directing scientific research in the field of history.” The question of determining the place and importance of higher education in the formation of new generations of historians was raised. The regulations at the time and the lack of money made it impossible for the Faculty of Philosophy in Sarajevo to organize a postgraduate study of history. A more coherent plan for publishing historical material is missing. A serious problem of high schools, especially grammar schools, has arisen, in which “education in the field of history and social disciplines has been reduced to a minimum, which is reflected in further education at higher education institutions.” In addition to the research of national history, “work on the study of certain domains and problems” from world history was also proposed. The “basic task” of historiography in Bosnia and Herzegovina was the question of considering “more comprehensive scientific syntheses about certain periods and areas” of history. At the same time, “scientific critique” had to be “developed”, especially in scientific publications where, in addition to questioning “factual material”, methodological issues and the general theoretical basis of published papers had to be considered. *Ibid.*, 54-56.

¹⁵ *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države* (Hereinafter: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine ...*), Special edition, vol. LXXIX, Department of social sciences, vol. 17, Sarajevo: Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, 1987, 5.

long-published works, ANUBiH was supposed to realize the project from March 1968 to 1975, and its finalization was considered to be the completion of five volumes (?), with 500 pages each.¹⁶ The Oriental Institute and the Institute for the History of the Labour Movement included in their plans the topics from the project that were to be realized by their researchers.¹⁷

By a significant coincidence, on December 6, 1966, at a meeting of historians from Belgrade and the Board of Directors of the Serbian Literary Co-operative (SKZ), an elaboration of the history of the Serbian people was envisaged “to be an ordinary multi-volume work of synthetic character”. The study was “accepted in principle and placed in the basis of the project for writing the *History of the Serbian people (Istorija srpskog naroda)*.”¹⁸ At one

¹⁶ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998, 281. A philosopher by formal education (considers himself a Hegelian), fascinated by the importance of politics, being its ambitious researcher (even to the dangerous edge over which the more experienced and more meaningful than him often turn into a whirlwind of temptation, more or less discreet, practicing this the ancient skill of achieving power), Dr. Filandra, however, did not know enough about the diversity and abundance of factography that could help him (re) construct his variation on the topic he observes. If he had known about the archives, which he managed to miss, then his fuller knowledge of this problem would have resulted in a more relevant conclusion. Thus, readers are left with hope in the author’s readiness to make corrections and useful additions to the new edition of the book and, of course, the possibility of using the offered argumentation.

¹⁷ *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I*, 5.

¹⁸ The last version of the study was completed in 1971. Discussions and agreements in the SKZ confirmed the understanding, highlighted in the study, “that the history of the Serbian people must overcome the thematic one-sidedness of traditional views of history, in which the policy of the area had full priority.” With the Marxist orientation of our historiography and changes in the interest of the modern world in history, the problems of economic and social development are inextricably linked with all forms of life and creativity. The earlier idea of twelve was reduced to six books. Hiring a wide range of specialists enabled, according to the Editorial Board, “the realization and faster production of *History*”, but, on the other hand, the homogeneity of the work, the unique style and proportions of a number of chapters were reduced. SKZ organized research in archives and libraries in the country and abroad. “Thousands of pages of archival material collected” were supposed to represent “a fund of documents, which will serve in further research works and improvement of the *History of the Serbian people*”. *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga. Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)* (Hereinafter: *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga...*), Beograd: Srpska književna zadruga, 1981, V-VIII.

It could hardly have occurred to any of the authors of the *History of the Serbian People* that, relatively soon, the time would come when they would need, not only “improvement”, but the writing

time, it seemed that ANUBiH and SKZ, each with its own paths, would happily bring their scientific caravans to their final destinations. But the Bosnian luggage was too heavy. In vain the party-state sacks were full of money.

The Fifth Congress of Yugoslav Historians (Ohrid, 1969) reflected with its theme (*Ethnic and National Processes in Our Country*) the great interest, of different energy and intensity, in the “national question of Bosnian Muslims”. Despite the different approaches and attitudes of the participants, “through the discussion it was undoubtedly established that Muslims represent one national specificity...” There was an opinion that a special scientific meeting should be organized on this issue.¹⁹

Four years after that, Bosnian historiography was far from stable. Ideas have already been heard that a more adequately set “Institute (for history, cit. M. P.) organizes work on the history of Bosnia and Herzegovina.” They

of a new history under that title.

¹⁹The basic guidelines for the Congress were given by Dr. Avdo Sućeska's paper on the “historical basis of the peculiarities of Bosnian Muslims” which traced “the path of Bosniak national themes to Yugoslav historiography as legitimate issues and areas of research ...”. But that path quickly turned into difficult trail. According to the almost inaccessible archives of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina, Bosnian politicians were aware in mid-1971 that “neither the history nor the culture nor the customs of a people in Bosnia and Herzegovina have been adequately covered in our textbooks.”

At the same time, Bosniak intellectuals, including historians, warned that “in the textbooks, Muslims do not have a realistic basis for recognizing and identifying with their own culture.” High school textbooks in national disciplines “were not written according to the programs of Bosnia and Herzegovina”, so “Muslims” faced the pressure of expecting a possible nationalization of Serbs and Croats. The presented data, on the example of textbooks for primary schools from the first to the fourth grade, show a “representation of Muslims of 2%, representation of Croats 7%, representation of Serbs 62% ... In the names representation is 4% Muslim, 7% Croat and 52% Serb.” By disclosing the data that most of the textbooks “are imported according to the Belgrade and Zagreb programs and according to the teacher who teaches a specific course”, an attempt was made to alert the politicians to the damage done to the culture and history of Bosnia and Herzegovina. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 234-235, 316-325.

Two and a half decades after the end of World War II, the Yugoslav communist leadership “recognized” the right of Bosniaks to call themselves “Muslims” as a nation. Until the “Muslims” were recognized as a nation, Bosnia and Herzegovina was considered the hinterland of Serbia and Croatia. Wolfgang Hopken, “Jugoslovenski komunisti i bosanski Muslimani”, in: *Književna revija*, Sarajevo, maj 1990, no. 32, 7.

indirectly signaled that it was too much work for the ANUBiH. Prominent Sarajevo historian Dr. Branislav Đurđev, just before his retirement, complained to colleagues that his department had abolished the subjects: Turkish language and the History of the Middle East and thus cut its roots. He claimed that the Department of History “as a scientific institution generally exists; it exists as a set of scholars, the vast majority of whom are quite adequate, but it does not exist as an organization.” The Department of History of the Faculty of Philosophy in Sarajevo missed in the early 1970s an ideal opportunity for a thorough affirmation within the Yugoslav framework and an additional impetus for the systematic research of this segment of Bosnian history. Several departments of history from other Yugoslav universities were interested in sending candidates to Sarajevo for postgraduate studies “in the history of the Yugoslav people under Turkish rule”. It was accepted by consensus that in Sarajevo “there really is a wide source base and the strongest scientific forces for studying Oriental studies and the history of the Yugoslav people under Turkish rule.” Although the decision on postgraduate studies at the Faculty of Philosophy in Sarajevo was made two years earlier (data on these events were presented in 1973 – op. cit. M. P.) the professors of the Department of History did not do the program. Some of their younger colleagues could only express regret and disappointment over the serious failure of their professors.²⁰

In the year that was supposed to mark the end of writing the History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina (*Istorija naroda Bosne i Hercegovine*), ANUBiH came up with the idea of organizing meetings of historians engaged in this project. The meetings (November 19 and December 8, 1975) served to discuss “the problems of ethnic development in Bosnia and Herzegovina”. Several dozen published pages of articles (discussions)

²⁰ “Discussion: Razvoj i programski zadaci Instituta za historiju u Sarajevu”, in: *Opredjeljenja*, Sarajevo, October 1973, no. 4, 129, 131, 139. A contribution to the reconstruction of the then generational relations within the organization of Bosnian historians is a critique of Mr. Iljas Hadžibegović, addressed to his professors Dr. Branislav Đurđev, Dr. Milan Vasić and Dr. Nedim Filipović. Only Dr. Đurđev tried to explain that due to the expected retirement he could not agree to “take all the weight of the organization” of postgraduate studies, including “compiling the program”.

were, until then, the only reliable, public and textual trace of the mentioned History.²¹

The question is how many engaged authors and collaborators then remembered, albeit fragmentarily, the conclusions reached seven years earlier. The President of the *Commission for the History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*, Dr. Branislav Đurđev, reminded, at the end of March 1969, of the earlier conclusion “to develop a thematic program for processing the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* by July 15 this year at the latest.”²² In addition, he recalled the previously adopted *Synopsis* and the *Work Plan of the Commission for the History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*.²³ The Commission undertook the obligation to implement the project *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* in six (6) books. To that end, subcommittee (editorial offices) were formed for each of the six books.²⁴

The deadlines for the completion of four books of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* were to be: 1971 (first book); 1973 (second book) and 1974 (third and fourth books). Work plans and deadlines for the completion of the fifth and sixth book were to be determined after with the Institute of History. The committee was to cooperate with the Oriental Institute, the Institute for the History of the Labour Movement / Historical

²¹ “Discussion: Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za historiju, Sarajevo, 1975–1975, vol. XI–XII, no. 11–12, 261–342.

²² ANUBiH, Document no.: 505/69, Sarajevo 26. 3. 1969. In the mentioned thematic program the conceptual and technical elements of the courses needed to be worked out as well as methodology, staffing opportunities, work phase and processing deadlines. *Istorija naroda Bosne i Hercegovine*.

²³ ANUBiH, Attachments to document no. 505/69.

²⁴ ANUBiH, *Plan rada Komisije za Istoriju naroda Bosne i Hercegovine* (Hereinafter: *Plan rada Komisije...*). Attachment to the document no. 505/69, 1-2. The subcommittee were formed for: 1) the Middle Ages (head. academician Anto Babić); 2) Turkish period until the end of 17th century (head. Member of ANUBiH, Nedim Filipović); 3) Turkish period, 18th and 19th century (head. prof. dr. Avdo Sućeska); 4) Period of Austro-Hungarian rule (head, prof. dr. Hamdija Kapidžić); 5) Period 1918–1941 (head. Nedim Sarač) and 6) Period of The NLS and the Revoluton (head. Nikola Babić). Prof. dr. Milorad Ekmečić was meant to be a consultant to the third and fifth subcommittee. Among members of the sixth subcommittee were Veselin Đuretić i Zdravko Antičić, and Prof. Dr. Desanka Kovačević was involved in the activities of the first subcommittee.

Institute (transformation was underway), the Department of History at the Faculty of Philosophy, the Department of History of Law at the Faculty of Law and the Faculty of Political Sciences in Sarajevo. It was envisaged that in the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*, first-class attention would be paid to the history of the country and the problems of the development of the people. According to the idea of Dr. Đurđev's committee, special attention should have been paid to the issue of "economic, social (emphasized in the text – cit. M. P.) and cultural" history of the people of Bosnia and Herzegovina.²⁵

In early March 1974, even the most optimistic ones began to feel uneasy about the state of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* project. The deaths of the heads of the two subcommittees, Ante Babić and Hamdija Kapidžić, caused serious problems in their replacement. The situation was aggravated by the resignation of academician Branislav Đurđev and his resignation from the position of president of the Committee for the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*. Alojz Benac reminded that there is a "great moral responsibility" of the authors engaged in the *History* project, which was given great publicity. Manuscript submission deadlines have been extended several times. In Benac's opinion, "it is primarily a matter of the prestige of the experts engaged in the execution of this task to set themselves so that the production of *History* will be their main task." Benac noted a serious omission ("a unified conception of the work has not yet been made") and a lack of coordination among authors who "do their parts quite independently".

Those present managed to agree: that the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* will have the "character of a synthetic history", and that the approximate deadline "for the production of the entire work is the end of 1975." They unanimously demanded that Branislav Đurđev lead the

²⁵ ANUBiH, *Plan rada Komisije*, 2. The financing of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* is provided with money from the Fund for Scientific Work of ANUBiH and the Republic Fund for Scientific Work. Each subcommittee (editorial office) signed a separate contract with the project financiers.

Committee for the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* again. On the other hand, the authors and collaborators were made clear that there would be enough money for the project.²⁶

The chronology of events was, at times, marked by the efforts of certain authors of *History* to exercise their “right of precedence” in the treatment of certain topics, to the detriment of other interested and also competent authors.²⁷ At one meeting, Nedim Filipović almost cried out: “We don’t know who has already done what.” Optimistically hoping for the completion of parts of *History* by 1974, Branislav Đurđev considered that “it is of fundamental importance to explain how Bosnia and Herzegovina became a common homeland that connects its peoples. It is necessary to determine the framework within which the Muslim people originated and developed.”²⁸ The plans of some historians obviously did not imply their actual participation and assistance in the realization of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*. Thus, soon after this attempt by ANUBiH to “push” the realization of the *History* project, Prof. Dr. Milorad Ekmečić requested “that he not be invited to meetings of the Committee and subcommittees in the future.”²⁹

Attempts were also made to further discipline the participants in the *History* project with the use of the authority of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina (SK BiH). Thus, on June 25, 1974, the active members of the CK SK ANUBiH organized the meeting of all members of the League of Communists who worked on the project *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*, or were in institutions that could help its completi-

²⁶ ANUBiH, *Zapisnik sa zajedničke sjednice Izvršnog odbora Predsjedništva Akademije i Komisije za istoriju naroda BiH, održane 7. marta 1974. godine u prostorijama Akademije*, 1-4.

²⁷ ANUBiH, *Zapisnik sa sastanka III potkomisije u Komisiji za istoriju, održane 15. marta 1974. godine u prostorijama Akademije*, 1.

²⁸ ANUBiH, *Zapisnik sa sastanka II potkomisije u Komisiji za istoriju, održane 7. marta 1974. godine u prostorijama Akademije*, 1-4.

²⁹ ANUBiH, *Zapisnik sa sastanka sarajevskih istoričara koji se bave proučavanjem austrougarskog perioda bosansko-hercegovačke istorije, održanog 17. aprila 1974. u 12 sati u prostorijama Akademije*, 1.

on. The *Reminder for Discussion (Podsjetnik za diskusiju)* presents the view that busy work, “sometimes even unnecessary”, prevents most of the associates from being more fully engaged in writing the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*. There was also a kind of indirect threat that “certain Bosnian-Herzegovinian historians do not see this task as their obligation.” In order to avoid confusion, a directive was finally issued according to which historians “must fulfil” the previously accepted obligations.³⁰

Although the meeting was not characterized as successful, after it, the work on the *History* “came to life considerably”. A year later, project collaborators were told that the deadline for submitting texts was the end of 1976. That deadline, after several previous prolongations, should not have been exceeded, because it was “the matter of honour of the historian of Bosnia and Herzegovina”, said academician Branislav Đurđev.³¹ But there was no shortage of new problems. The head of the third subcommittee resigned and severed all ties with the *History* project.³² At this moment, the authors asked: “Are we capable of such a condensed, synthetic presentation, not

³⁰ ANUBiH, Aktiv SK članova Akademije. Sarajevo 17. VI 1974. god. *Poziv na sastanak*, Prilog: *Podsjetnik za diskusiju*, 1-3.

³¹ ANUBiH, Branislav Đurđev, *Uvodna riječ na skupu istoričara 2. jula 1975. god.* (Hereinafter: *Uvodna riječ...*), 1. Academician Đurđev again accepted the duty of the President of the Committee for the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*, provided that “he is not responsible for organizational affairs, since it is a matter of subcommittees.” ANUBiH, *Zapisnik sa sastanka saradnika na izradi Istorije naroda Bosne i Hercegovine održanog 2. jula 1975. godine u prostorijama Akademije* (Hereinafter: *Zapisnik... 2. jula 1975. godine...*), 4.

³² ANUBiH, *Uvodna riječ*, 1. It was about the resignation of prof. Dr. Avdo Sućeska. This act caused a new division of work among those already engaged and an attempt to include new associates. But, in that way another gap was inadvertently opened through which the opponents of the *History* project could enter. Despite his refusal to participate in the project, they again called for the cooperation of Milorad Ekmečić. Yugoslav and Bosnian-oriented scholars, gathered around the fading project of the *History of Bosnia and Herzegovina*, had not yet (clearly enough?) recognized the anti-Bosnian orientation that increasingly influenced Ekmečić’s engagement. ANUBiH elected prof. Dr. Rado Petrović for the head of the III subcommittee. See: ANUBiH, *Zapisnik sa sjednice III potkomisije u Komisiji za istoriju naroda Bosne i Hercegovine, održane 28. aprila 1975. godine*, 1-2; ANUBiH, Document no. 07-355, Sarajevo 27. V 1975; *Zapisnik sa sastanka III potkomisije u Komisiji za istoriju, održanog 27. oktobra 1975. godine u prostorijama Akademije*, 1-2; *Zapisnik sa zajedničke sjednice II i III potkomisije u Komisiji za istoriju naroda BiH, održane 16. januara 1976. god. u prostorijama Akademije*, 1-2.

only given our personal abilities, but also because we do not have enough pre-work for it?” *The history of the peoples of Bosnia and Herzegovina* should have expressed three projected goals: to be read, to be a necessary manual and to solve as well as initiate, key scientific problems in the history of BiH. At the same time, as if the work was just beginning, the shortcomings of the project were recorded, and criticized.

One of them was omitting political history. Finally, the conscience of some engaged researchers spoke, who became aware of the side road they found themselves on: “True, we write primarily the history of peoples, society and culture (...) but we cannot reduce the history of the state only to sociological and legal side.” Only then is rejected the “argument” that, allegedly, the history of the country in the pre-Slavic period and the political history of Bosnia and Herzegovina were “treated and presented separately, so that it is not necessary to go into those areas.” There was no place for cultural history at all in the draft of the second book. “The third book does not even introduce the strengthening of Bosniakism among Muslims in that period, nor does it introduce the appearance of awakening of national consciousness among Serbs and Croats at the end of that period”,³³ and all in a vicious circle of awareness of time leaking through the wreckage of unfinished business. A guest from Belgrade, academician Vasa Čubrilović, also attended the whirlwind of problems at the meeting of associates engaged in the History project, held on July 2, 1975. This old conspiratorial sage did not approve of solving such a complicated problem with his proposal “that the *History of Bosnia* should be treated as the history of the *country*”³⁴ (underlined in the document – op. cit. M. P.).

The Committee for the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*

³³ ANUBiH, Branislav Đurđev, *Uvodna riječ*, 10-11. Academician Đurđev appealed to his colleagues that although “certain periods in the history of the peoples of Bosnia and Herzegovina have been insufficiently examined, so a synthetic approach on a solid basis cannot be given without a deeper investment in the study of material, it would not be good if that moment made it impossible to complete the work on time.” Branislav Đurđev, *Uvodna riječ*, 12.

³⁴ ANUBiH, *Zapisnik... 2. jula 1975. godine*, 3.

tried with all its power to direct the authors and collaborators towards the finalization of the project. The authors of the texts were informed that in terms of the spatial determinant, “all the territory that belonged to Bosnia at that time will be included, but so that the focus will be on the territory and people of Bosnia and Herzegovina within today’s borders. However, it was important not to neglect the discussion of evicted Bosnians and their share in cultural, political and social life (Bosnians at the Porte, Bosnian merchants in Belgrade, etc.)”³⁵ It took eight years from the adoption of the project for the authors to finally “agree” on the mentioned issue.

The project management and the political structure of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina summed up all the forms of persuasion used so far to persuade the authors and collaborators to complete the work they had accepted with significant financial and other benefits. The threat by the party authority and the reference to the needs of the people for a complete history of Bosnia and Herzegovina, with a reminder of the duty of historians to complete it, gave limited results for some authors. Others were already doing their job and sticking, according to their abilities, to the agreed rules and deadlines. However, some ignored almost all constructive initiatives. There is one more means left – money, bait and coercion at the same time. The Republican Community for Scientific Work, as the financier of the project, decided, as part of the extended financing of the project in 1976 and 1979, to reduce the requested amount of money.³⁶ According to the reactions in the subcommittees of *History*, at that time the authors were promised that, after the manuscript was handed over, they would be rewarded with an increased percentage of the advance payment paid. In this way, the authors were signaled to hurry with the completion of the work while there was still money to be paid. Some of the junior associates claimed to their subcommittees that they would be able to fulfil the-

³⁵ ANUBiH, Document no. 07-17/76-2, Sarajevo 10. 11. 1976. Prilog: Uputstvo saradnicima na izradi teksta Istorije naroda Bosne i Hercegovine, 1.

³⁶ ANUBiH, Document dated: 21. X 1975, Prilog: Informacija o uključivanju suradnika i radnika na izradi III knjige Istorije i o finansijskoj situaciji, 3.

ir obligations under the *History* project only after the completion of their doctoral dissertations. A number of their senior colleagues continued to refrain from declaring a deadline for completing their work. Thus, it could be heard that one “presupposes”, the other “cannot see it more precisely”, the third “will try their best”, etc.³⁷

The twilight of the *History* project took place, paradoxically at first glance, at a time that was still conducive to its successful realization. Bosnia and Herzegovina’s policy was inclined to affirm the uniqueness of its Republic, its significance and potential, which, in the end, contributed to the legitimization of the then party-state leadership at the local and national (Yugoslav) level. The discussion on history teaching at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, held in late 1978 and early 1979, presented the position of official communist policy that “the way in which the history of the people of Bosnia and Herzegovina has been studied so far is generally unsatisfactory” and that “the point is that the study of the history of Bosnia and Herzegovina is the basic central task of the Department and the Faculty of Philosophy.” The fiercest opponent of the introduction of a special course of history of Bosnia and Herzegovina was Milorad Ekmečić. However, at the time, his and similar views were “scientifically and politically powerless”. The discussion was pointed out by the conclusion on the existence of the necessary conditions for the introduction of a new subject, noting that the basic task of the Department of History is “teaching and studying the history of the people of BiH.” This defeat was compensated by Ekmečić and like-minded people by conspiratorial destruction of ANUBiH’s attempt to finalize the project of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*. They significantly influenced the challenge and reconceptualization of the project.³⁸

³⁷ ANUBiH, *Zapisnik sa sjednice IV potkomisije u Komisiji za istoriju naroda Bosne i Hercegovine, održane 17. marta 1976. godine u prostorijama Instituta za istoriju*, 1-3.

³⁸ “In the Academy (July 1982 – op. cit. M. P.) they do not hide the fact that a number of associates (Ekmečić and others) believe that there is no adequate scientific basis for such endeavors”, although these disputing forces are in favor of publishing part of the work under title “Prilog izučavanju naroda Bosne i Hercegovine” (...) By that ANUBiH politically did not stand behind its own state. Because, for its (ANUBiH – op. cit. M. P.), predominantly Great Serbia-oriented members, who

In the letter from 1985,³⁹ addressed to the President of ANUBiH, a group of historians tried to talk from afar about the catastrophic failure of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* project. Milorad Ekmečić could be satisfied with the capitulation, from the previously well-shaken historiography of Bosnia and Herzegovina and the Academy of Sciences of BiH. In his personal part of the letter, Ekmečić emphasized the issues he gave priority to in future research. These are, among others: demographic research of the population of Bosnia and Herzegovina from the end of the 15th century to 1918 (in the explanation of the nomination of the topic, Ekmečić wrote: “Everything we have so far in this regard is extremely unreliable, and in many cases it is conscious nurtured mythology”); the agrarian question before 1878; peasant uprisings in the 18th and 19th centuries (Ekmečić determined the price and form of his calculated political and manipulative advance wrapped in the thesis: “There are also uprisings of the Muslim population, but most of them

dominated and managed it, the state of Bosnia and Herzegovina itself was disputable, so they did not want to write a history of what does not exist according to them (...) Bosnian communist leadership tolerated such a situation because it did not have such a degree of agreement in its own ranks that it could be imposed on the Academy with a clear position. Š. Filandra. *Bošnjačka politika*, 288-291, 280-281. These were clear signs of changes that took place in the anti-Bosnia-Herzegovina direction.

³⁹ The President of ANUBiH, Academician Svetozar Zimonjić, asked Dr. Desanka Kovačević, Dr. Milorad Ekmečić, Dr. Enver Redžić and Dr. Marko Šunjić to present their views “on current issues of historical science”. The four of them jointly wrote the introductory part before, separately, presenting their views.

In the introductory part, they also spoke about the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*: “The failed Project of the History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina, adopted at the end of 1968, is an experience for both historians and the Academy, which should not be repeated. It turned out that the situation in historical science is part of the general situation in society (...) A quarter of a century has passed since the appearance of the second volume of the History of the Peoples of Yugoslavia, which ends in the 18th century, and historians still seek their consent and support in the addresses of political forums to organize work on writing the history of the Yugoslav peoples of the 19th century.

There was no lack of political support in BiH to prepare the history of its peoples, and yet in the last 17 years such relations have been agreed, which have significantly contributed to the fact that the Project has not been realized. History is not only a political science in terms of the subject that is extensively present in its development, but also in terms of the assessments and judgments it reports on events. Often in the works of historians, their political beliefs and national affiliation are unmistakably recognized.”; 1-2. A copy of the letter in the author’s archive.

are associated with the Christian rayah as a form of general agrarian revolution.”); “the problem of Islamization” (Ekmečić estimates his interest in this topic: “Here, too, science has remained burdened with political ideology”); he could not avoid the fascination with the policy of “creating artificial nations in BiH between 1878 and 1918”; he lobbied for attention to the history of genocide and the suffering of the population (because, as he claimed, “Bosnia and Herzegovina was the homeland of genocide in both world wars and this fact should be worked on persistently and in the long run”).⁴⁰ In order to prevent the autonomous operation of institutions that brought together Bosnian historians, Ekmečić, labelling the achievements of historiography in Bosnia and Herzegovina as unreliable, sought to fortify his own contribution as a pseudo-scholar, but in fact a politician of Greater Serbism. The race for the complete domination of Ekmečić’s group of Great Serbia beliefs over the historical guild in Bosnia and Herzegovina gained momentum.

The *Preface to the publication* of the first book of *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*⁴¹ is more than interesting. Justifying the failure, the representatives of ANUBiH claimed in 1987 that the initiative from almost two decades ago should have had “as an aim” (sic!) to “write a synthetic history of Bosnia and Herzegovina.” A kind of “pearl” of that lament represents reasoning: “... and, as it happens in our other scientific research on a global scale, the ultimate possible goal – the synthetic history of Bosnia and Herzegovina – has remained out of real reach.” It was indirectly acknowledged that “a certain number of authors, although significantly small” fulfilled their obligations. A claim was even presented, according to which the Editorial Board “accepted for publication papers that met the set criteria and requirements.”⁴² That was far from the truth.⁴³

⁴⁰ *Ibid.*, 3-6.

⁴¹ *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I*, 5-6. In 1983, the Presidency of ANUBiH closed the project *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*, with the intention of publishing part of the received works in the Academy’s publications. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 281.

⁴² *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I*, 5-6.

⁴³ ANUBiH, III Subcommittee for the History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina, Review written by Dr. Mustafa Imamović on November 2, 1976 for the text, Article III of the Subcommittee

Six hundred and sixty-six (666) pages printed in two books⁴⁴ remain to testify to the fiasco of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* project. It was a gain that Greater Serbia intellectuals caught in flight. The hesitation, opportunism and disunity of pro-Bosnian scholars conditioned the formation of space for the expansion of the Greater Serbia challengers to the history of Bosnia and Herzegovina. Led by Ekmečić, the “Greater Serbs” used this as a significant expansion of the basis for continuation of destroying Bosnia and Herzegovina’s content. Manipulating and modifying the facts became their method in order to eliminate the very thought of the authenticity of the history of Bosnia and Herzegovina. Their position in Bosnia and Herzegovina was significantly strengthened in the form of an ever-widening bridgehead by the emergence of the *History of the Serbian people (Istorija srpskog naroda)*.

Forcing Bosnia with the History of the Serbian People and Other Historiographical Diversions

A look at the maps in the first book of the *History of the Serbian People*⁴⁵ points to the conclusion that the members of the editorial board for historical maps have not evolved significantly in relation to the works of Mihailo Dinić.⁴⁶ Sima Ćirković, who in his works and performances differed significantly from the aggressive current of Serbian historians, opposed the opinion “which is still present today, that Bosnia was a neighboring area of

and Secretary of the Committee for the History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina, Dr. Muhamed Hadžijahić, *Obrazovanost kod Muslimana*, ends with the following statement: “In its content, the text of Dr. Muhamed Hadžijahić on education among Muslims, is a real refreshment that will significantly enrich the presentation of the history of BiH with new and interesting data on issues that have so far been simply silenced in various reviews of history.” It remains unknown for what reason Hadžijahić’s text was not published, after receiving a positive review.

⁴⁴ *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I*, 264. *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Special edition, vol. LXXIX, Department for Social Sciences, vol. 18, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 402.

⁴⁵ *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga*, (see historical maps).

⁴⁶ Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko-geografske studije*, Prepared by Sima Ćirković, Beograd: Srpska književna zadruga, 1978.

Serbia that was occasionally included in the Serbian state. Bosnia was an area within Serbia...”⁴⁷ For Dimitrije Bogdanović, there is no dispute that Hum and Bosnia are “one with other Serbian lands”⁴⁸

When writing about the army of the Bosnian eyalet, Vladimir Stojančević juggles several terms: “Turks”, “Bosnian army”, “Turkish Bosnian army”.⁴⁹ This author is not precise enough even when he talks about the status of Serbia in the time of Knez Miloš Obrenović. While in one place he mentions the “political development of Serbian independence”,⁵⁰ in another he rationalizes his presentation by mentioning “the parts of the Belgrade pashaluk in which the Serbs had a kind of self-government,”⁵¹ The massive use of the scientifically unfounded name “Belgrade Pashaluk”⁵² belongs to the numerous mirages of Serbian historiography.

Radovan Samardžić calls the Muslims of the Bosnian eyalet both Turks⁵³ and Bosniaks.⁵⁴ When he needed it for his story, it was not strange for Samardžić to refer to some “narrative” in order to say what and how he intended.⁵⁵ His efforts to “legalize” and multiply the number of “Turkish dignitaries of Serbian origin”⁵⁶ are a bit touching. A little impartial research

⁴⁷ *Istorija srpskog naroda, Prva knjiga*, 162.

⁴⁸ *Ibid.*, 227.

⁴⁹ *Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, Prvi tom, Od Prvog srpskog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878*, (Hereinafter: *Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, Prvi tom ...*), Beograd: Srpska književna zadruga, 1981, 53, 118.

⁵⁰ *Ibid.*, 218.

⁵¹ *Ibid.*, 229.

⁵² It is possible to prove that this imaginary “Belgrade pashaluk” has something to do with the “treatment” of certain national complexes. “Belgrade pashaluk” is not mentioned in Ottoman documents, because such did not exist in the Ottoman Empire. There was the Smederevo Sanjak, which included Belgrade. Domesticated in the vernacular, the name “Belgrade pashaluk” was accepted in the official correspondence of the Habsburg Empire. Although inaccurate, it later moved from local writings to contemporary historiographical literature, and especially to journalism.

⁵³ *Istorija srpskog naroda, Četvrta knjiga, Prvi tom, Srbi u XVIII veku* (Hereinafter: *Istorija srpskog naroda, Četvrta knjiga, Prvi tom ...*), Beograd: Srpska književna zadruga, 1986, 432-434 and further.

⁵⁴ *Ibid.*, 447, 451, 453.

⁵⁵ *Ibid.*, 443, 446.

⁵⁶ *Ibid.*, 446.

would show that behind the names of Samardžić's favorites are high-ranking officials of the Ottoman Empire – of Bosniak origin.

Trained in the spirit of solidarity, synchronized in the system of networks of guild, political, interest and other connections, Greater Serbia-oriented historians loudly, praised the goods offered in the *History of the Serbian people*. Ekmečić's inferior student and imitator, Dušan Berić, euphorically claimed in 1988 that no synthesis had been made in the last ten years in which the history of Bosnia and Herzegovina, from the end of the 18th century to 1914, was treated "as a coherent whole". According to Berić, until such a synthesis "is done, the worthiest substitutes for it are certainly those sections from the *History of the Serbian people* that refer to Bosnia and Herzegovina and originate from the pen of M. Ekmečić."⁵⁷ Although Ekmečić's texts, published in the *History of the Serbian People*,⁵⁸ for experts are boring and outdated statistics of attempts to achieve Serb domination in Bosnia and Herzegovina, they were, as we can see, a reference point for members (I think the use of this term, which usually defines a member of a military or paramilitary formation, is appropriate) of unconditionally militant currents in the formation of Greater Serbian historiography.

During the publishing campaign of the first books of the *History of the Serbian People*, the historiographical guild in Bosnia and Herzegovina was in a kind of turmoil. Scientific conference on the topic of *Post-war development of historiography on Bosnia and Herzegovina (after 1945)*⁵⁹

⁵⁷ Dušan Berić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. u najnovijoj jugoslovenskoj istoriografiji*, Reprinted from *Zbornik Matice srpske za istoriju*, Novi Sad, 1988, 37, 173. While praising Ekmečić, Berić, like similar representatives of the Greater Serbia intellectual madmen, maliciously rejoiced over the corpse of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*.

⁵⁸ "Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878", in: *Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, Prvi tom*, 447-526; "Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini", in: *Istorija srpskog naroda, Šesta knjiga, Prvi tom. Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*. (Hereinafter: *Istorija srpskog naroda, Šesta knjiga, Prvi tom ...*), Beograd: Srpska književna zadruga, 1983, 555-603; "Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini", in: *Istorija srpskog naroda, Šesta knjiga, Prvi tom*, 604-648.

⁵⁹ *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)* (Hereinafter: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine ...*), Special edition, vol. LXV, Department for Social Sciences, vol. 12, Sarajevo: ANUBiH, 1983, 181.

was marked by affirmative indicators of the reach of Bosnian historiography, the failure of the project *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* and deciphering the signs of difficult times.⁶⁰ To remind the audience, the fact was presented that, at the XV World Congress of Historians (Bucharest, August 1980), of the five Yugoslav papers in the main program of the Congress, three were from Bosnia and Herzegovina. “It is estimated that this was one of the most successful appearances of Yugoslav historians at world congresses in general.” The history of medieval Bosnia had been studied in Ljubljana, Zagreb, Belgrade, Priština and Novi Sad. Likewise, Soviet, American, Italian, German, and French historians were interested in medieval Bosnia. Significant results were noted in the “study of the cultural heritage of the people of Bosnia and Herzegovina, and especially in the study of the Oriental-Islamic component of that heritage.” Younger, pro-Bosnian historians advocated the continuation and unification of basic research into the last phase of Ottoman and the entire period of Austro-Hungarian rule. They saw their permanent task in the development of team interdisciplinary

⁶⁰ The consultation was held on 11 and 12 of February 1982 in the premises of the Academy of Sciences of BiH. The co-organizers of this conference were the Society of Historians of Bosnia and Herzegovina, the Institute of History in Sarajevo and the Department of Social Sciences of the ANUBiH. According to the intentions of the organizers, “the basis of this conference is the idea of the need to perform an analytical review of the development of historiography in Bosnia and Herzegovina, as an expression of the needs of the entire Yugoslav historiography to determine the real state of affairs in this scientific discipline and to determine further tasks.” Obviously heavy-hearted, the members of the editorial board later had to admit that there were “several cases of discussions failure not only from the scientific-professional point of view, but also from the point of view of social-ideological orientation.” *Savjetovanje o istoriografiji BiH*, 3-4.

Just as the exploitation of Bosnia and Herzegovina’s resources and the status of its economy were largely directed by the interests of the stronger federal units of the SFRY, so, as we can see, this conference on the historiography of Bosnia and Herzegovina was conceived “as an expression of the needs of all Yugoslav historiography.” Simply put, attempts were made in every way to impose custody on Bosnia and Herzegovina as a consequence of a deep-rooted understanding (especially in Belgrade and Zagreb) that Bosnia and Herzegovina could not be “equal” to Serbia or Croatia. Even in the pauses between such efforts from Belgrade and Zagreb, there were many followers in Bosnia and Herzegovina of the policy of hindering the more comprehensive and freer development of this Yugoslav republic.

work. The condition, results, and scientific potential provided a “solid basis” for the synthesis of the period between the two world wars. A certain backwardness of Bosnian historiography, compared to historiography “in other Yugoslav republics”, was observed in the period related to the Second World War. The small number of collections of published sources and, in part, unorganized archival holdings, made it difficult to carry out significant research into the period after the Second World War.⁶¹

Accepting the positive tones about the achievements of historiography in Bosnia and Herzegovina, Alojz Benac warned “that there is a rather serious shadow over that assessment”. It was about the then state of the project *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*. Speaking about the difficulties, he mentioned “two main reasons: first, Bosnia and Herzegovina did not have state continuity and, second, three peoples live in it, two of which are native peoples in other republics, while the question of the genesis of the Muslim people is not fully crystallized. (...) If the historians of this republic are not able to make such a synthesis, at least on a smaller scale, I think that this society would not evaluate the work on historiography in Bosnia and Herzegovina quite positively.”⁶² Giving his opinion “on the reasons for the failure of the project”, Enver Redžić gave the impression that after 13 years, from the beginning of this initiative, the basic problem “was not in the real scientific possibilities of the planned author team – mostly well-known, distinguished historians – but, above all, in my sense of things, mostly in the lack of belief that, as a scientific unit, this history will meet the requirements of each member of the author team, as well as lack of willingness to finish their parts.”⁶³ Branislav Đurđev was appalled by the thought “what a danger the strengthening of nationalism in the Marxist movement poses for the development of socialism in the world and in our country and in connection with that (...) the strengthening of nationalist deviations in historiography which

⁶¹ *Savjetovanje o istoriografiji BiH*, 25, 31, 37, 53, 65, 76, 84, 113, 119.

⁶² *Ibid.*, 123-124.

⁶³ *Ibid.*, 156.

was considered to be Marxist.” He warned that “nationalist aspirations have strengthened in our historiography as well.”⁶⁴ A plastic example of a subgenre of Serbian nationalist (para)historians is Dr. Zdravko Antonić. Of modest knowledge, which he compensated with immeasurable ambition, he hid behind the pretended party (SKJ) “orthodoxy” which he caricatured and shamelessly presented to the public. Sensing changes in the political wind rose, this science-lost guest spoke at the conference about his alleged concern for “those works that speak of the destruction of the Serbian population”. Striving to fit into the system into which he threw the bottle with the message, Antonić ideologically tried to “add” to the Ustashas and the Chetniks also the “Muslim urban politics”.⁶⁵ He did not have to wait long for the award in the form of a well-situated “advisor” and “organizer” of memoirs of high-ranking officials in Belgrade.

The publication of the encyclopedic chapter *Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina (Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina)*⁶⁶ has

⁶⁴ Đurđev warned: “If socialism is filled with nationalism in our country, the Yugoslav socialist community is in question. And in our historiography not only do nationalist deviations in solving historical problems appear quite often, but nationalism is also reflected in the fact that we organize quite easily when we need to work on the histories of individual peoples, but we find it difficult to organize when we need to work on the history of the peoples and nationalities of Yugoslavia. We also struggle a lot about historical topics when it comes to the Encyclopedia of Yugoslavia. Writing the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* is reflected, in a way, in the same way as writing the *History of the Peoples and Nationalities of Yugoslavia*. It is not the history of one nation.

When it comes to relations between nations, historical science must, above all, be critical and objective. Even the worst historical rifts between nations, with an objective scientific explanation, merge into mutual understanding. When assessing the historical role of its people, critical historical science cannot give any people a reason to be unjustifiably proud and more important than other peoples (...) Today there are historical works, allegedly made from Marxist positions, which in terms of objectivity are lower than many in positivist positions. This supposedly Marxist historiography attacks even relying on positive knowledge and interpretation under the guise of speaking out against positivism. Indeed, historiography which has been considered to be Marxist has been swept away by a romantic nationalist wave.” *Ibid.*, 125.

⁶⁵ *Ibid.*, 156-159.

⁶⁶ *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Chapter from II Edition of *Enciklopedija Jugoslavije*, (Hereinafter: *Separat Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*), Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1983, 296.

resulted in rather violent reactions among some historians. At the initiative of the Society of Historians of Bosnia and Herzegovina (*Društvo istoričara Bosne i Hercegovine*), on May 29, 1984, a discussion on historiographical texts was organized in the mentioned encyclopedic chapter.⁶⁷ From a large number of critically intoned contributions, I single out two: Prof. Dr. Desanka Kovačević Kojić noted that the 1956 edition of the Encyclopedia published a study by academician Ante Babić, *The Medieval Bosnian State (Srednjovjekovna bosanska država)*. She protested because Prof. Marko Vego performed “insertions, as well as some other interventions, which illegally changed the text of Prof. Ante Babić.” As examples of “subsequent insertion of unargued views into Babić’s original text”, Kovačević Kojić stated, among other things: “People are often called Bosniaks (...); it is not said that they were also called Serbs.” Then, she spoke about the modifications and elimination of views on the Bosnian Church, the omission and shortening of parts of the text on the nobility,⁶⁸ etc. On the other hand, Dr. Rasim Hurem sharply criticized the contribution of Pero Morača, JNA colonel

In the introductory remarks to this section, the editorial board of the Encyclopedia of Yugoslavia for FR Bosnia and Herzegovina explained the reasons for this research endeavour: “The Yugoslav Historiographical Institute and the Editorial Board of the Encyclopedia of Yugoslavia for FR Bosnia and Herzegovina, after agreement with the Council and the Central Editorial Board of the Encyclopedia of Yugoslavia, decided to publish the monographic encyclopedic article *Bosnia and Herzegovina*, published in Book II of the second edition of the Encyclopedia of Yugoslavia (...) No similar work has been written in Bosnia and Herzegovina so far.

There are still no appropriate syntheses about the history or literature of the people of this republic, for which, by the way, there is a great need. Therefore, this special work will also serve as a substitute for such works. It may also serve as a concise template for some larger syntheses.” *Ibid.*, 9.

⁶⁷ “Istoriografski tekstovi u separatu ‘Bosna i Hercegovina’ – II izdanje Enciklopedije Jugoslavije” (Hereinafter: “Istoriografski tekstovi u separatu”...), u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1986, XXI/22, 261-312.

⁶⁸ *Ibid.*, 261-262. Miroslav Krleža spoke about the first edition of the Encyclopedia of Yugoslavia as follows: “Its first edition is quite bad, different from the General Encyclopedia, which is mostly good. Ranković’s influence was present in the first edition. Bosnia is a total failure in that encyclopedia. The Bosnian editorial board was a unitarian society, to put it mildly. Muslims are, I must say frankly, completely ignored. At the expense of that editorial office and the texts it prepared, we received countless letters from Muslim intellectuals, but, according to a strict directive, we had to put them all *ad acta*. The whole nation and its culture were then silenced.” Enes Čengić, *Trubač u pustinji duha. S Krležom iz dana u dan (1975–1977)*, Sarajevo: Svjetlost, 1990, 75-76.

from Belgrade: "... he does not write about mass Chetnik crimes against Muslims in the autumn and winter of 1942/1942 and later. It remains unclear whether P. Morača by 'mass crimes' against Muslims and the Croatian population means crimes of insurgents (for example, mass crime against the Muslim population of Kulen-Vakuf, September 6–7, 1941, or the crimes of Chetniks (members of Chetnik formations) or, perhaps, the crimes of both. Also, P. Morača does not write about the numerous exiles of Muslims from the countryside to the cities of Bosnia and Herzegovina, which were caused by Chetnik crimes against the Muslim population in the countryside."⁶⁹

Former editor-in-chief (until October 1982) of the editorial board of the Encyclopedia of Yugoslavia for SR Bosnia and Herzegovina, academician Muhamed Filipović, did not attend the mentioned gathering of historians. Filipović's letter to the president of the Scientific Section of the Society of Historians of Bosnia and Herzegovina was not presented to the participants, but was later published with other authorized presentations. Filipović reminded that Desanka Kovačević Kojić (medieval history) and Milo Vasić (period of Ottoman rule) "for reasons known only to them refused to cooperate" in writing the article for the Encyclopedia. The same applied to Nedim Filipović and Avdo Sućeska. In addition, Filipović wrote "that some necessary experts from recent history, too, had refused to work and engage in this project." Filipović explained why the editorial board "decided to entrust the creation of texts to the existing forces that were willing to work. The editorial board decided to take this step for the following reasons: (1) because it is natural for our environment to produce a historiographical account of itself; (2) it is logical to engage the forces that exist, because these forces are capable of this task and because it is logical that the environment gets a picture of itself through this presentation; (3) that it was unacceptable for us to agree to forced immobilization and conscious capitulation to those forces that have suggested to us that we were not capable of it and that we had to agree for more developed environments to write our history

⁶⁹ *Ibid.*, 293.

for us.”⁷⁰ A decade and a half later, Academician Filipović left a trace of his vision of that painful episode in a kind of autobiographical essay.⁷¹ In the mid-1980s, a time arose in which “cases of nationalist ‘guerrillaism’ in Yugoslav historiography were not uncommon.”⁷²

At the beginning of July 1986, a colloquium was held at the Academy of Sciences of Bosnia and Herzegovina on a detailed project for research in the field of history, named as Social Goal XIII / 2 (*Društveni cilj*, XIII / 2; hereinafter DC XIII / 2). The project, as it was explained at the time, “was made (...) with the broad cooperation of all scientific institutions in Bosnia and Herzegovina that work on the advancement of historical science, as well as their historians in our republic and beyond (...) The coordinator

⁷⁰ *Ibid.*, 311.

⁷¹ “Scientists and writers of Serbian nationality almost all refused to work within the concept we accepted. I think they received a directive from someone not to help the concept and publication that should affirm Bosnia and Herzegovina as a state and as a separate historical and cultural entity. On the other hand, many Muslim writers suffered from fear and were reluctant to collaborate on the project in these circumstances. I must point out here that the late Vaso Čubrilović helped me a lot in overcoming the lack of Serbian authors, which would certainly have been the subject of sharp criticism if it had remained that way, and the Separate appeared despite the obstruction of our Serbian authors (...) After that edition, it was no longer possible to say that the most important things about Bosnia and Herzegovina were not known and thus justify intentional oversight and ignorance. Precisely because of this unexpected success, for everything was planned to ensure failure, I was rudely expelled from the Encyclopaedia (...) Only, everything was already in vain at that time. I wrote an extensive text, in which I taught a lesson to poor historians, who were afraid and did not want to cooperate on the project, and then, according to the directive, suddenly began to find its great flaws (...) Occasionally people from the Bosnian Sarajevo environment fell into these actions, such as Rade Petrović, who were used to ‘prove’ the unfoundedness and harmfulness of some of my views. The most glaring example of such an attack was Petrović’s statement in NIN against my thesis that the peoples that made up the former Yugoslavia had independent historical processes and that they experienced a common history only with the creation of the Kingdom of Yugoslavia. I knew about these actions, but I also knew that as long as Krleža was alive, and he had a decisive influence in the political leadership of Bosnia and Herzegovina in these matters, simply none of the leading people wanted to resent him and be against his will, and that no one can do anything to me. However, as soon as Krleža died, I knew my days were numbered.” Muhamed Filipović, *Pokušaj jedne duhovne biografije (Pokušaj opisa životnih okolnosti koje su me formirale i uticale na moj duhovni razvoj)*, Sarajevo: Avicena, 1999, 128-129, 135.

⁷² Drago Roksanđić, “Savremenost i istorijska svest”, u: *Marksistička misao*, Beograd: Marksistički centar Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, 1985, vol. 2, no. 85, 79.

of this work was in the Institute of History in Sarajevo.” A medium-term (five-year) and long-term work program were established for each thematic area (from the Middle Ages to the so-called period of socialist construction). The medium-term work program envisaged the completion of close to 70 monographs, studies and other scientific contributions. The long-term work program planned “almost all the most important tasks of historical science in Bosnia and Herzegovina for a longer period of time that passes into the XXI century.” Historians from Bosnia and Herzegovina were mostly involved in the medium-term work program. It was expected “that the successful realization of goals and works in the implementation project will have multiple scientific and social significance and application in the field of education, culture, science, especially its individual disciplines such as sociology, law, political science, philosophy, etc.” According to the relations in the scientific community of Bosnia and Herzegovina at the time, ANUBiH was not the organizer of scientific research and “its service (was) limited to monitoring development and making assessments of future needs.” At that time, Milorad Ekmečić especially emphasized that the policy of ANUBiH “is to perform a more moral than organizational role.” According to him, “little use has been made of non-republican human resources. Apart from consultations on research, there are few experts outside Bosnia and Herzegovina related to this research.” In fact, it was about Milorad Ekmečić and Radovan Samardžić realizing how Bosnian historians learned a lesson from the experience with the debacle of the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina* project. By talking about “non-republican human resources” and working on a “Yugoslav basis”,⁷³ Ekmečić and Samardžić tried, above all, to include as many authors from Serbia as possible in this work and thus keep the DC XIII / 2 project under the control of the Belgrade intellectual “elite”.

⁷³ *Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2. Istraživanja iz oblasti istorije* (Sarajevo. 3. jula 1986), *Stenografske bilješke* (Hereinafter: *Naučno-stručni kolokvij...*), Naučne komunikacije, knj. VI, Odbor za istorijske nauke, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1986, 5, 9, 13-15, 23-24, 35-38, 51.

The scientific conference on migration processes in Bosnia and Herzegovina⁷⁴ showed that Greater Serbia's historiographical pressures and attempts by Serbian chauvinist-oriented intellectuals to become the dominant factor over Bosnian science were intensifying. It so happened that the honor of Bosnian historiography was argued and sharply defended by the philosopher prof. Dr. Rasim Muminović. In his speech, mentioning the Yugoslav peoples, Muminović reminded those present that "not all are equally recognized, although they are equally known, at least not in the history of our peoples. Irrefutable proof for this provides the status of Muslims who, despite being the third largest group of people in Yugoslavia, still do not have their own written history (...) This fact of the non-existence of the history of one existing nation makes our historiography an exemplary ideology, because in it appears an entire nation without a homeland, history, and even without a name by which it has been known for centuries in the world (...) Doesn't it follow by logic that someone takes good care of this non-existence of history, or for that the people readily agree to something like that?"

Muminović explained that the reason for his speech was given by some participants in that scientific gathering, "as much as the audacity of some so-called scientists" from Belgrade who omit Muslims because of their hatred towards that people. "Unfortunately", Muminović continued, "this is just one of a plethora of those who influenced Muslims not to have their own written history even today, that is, to emerge in the history of our peoples as a phantom. Of such hatred and deliberate ignorance, only slightly less dangerous is the forgery that was expressed here in some statements, as well as the ideological obfuscation represented here in the speeches of D. Berić and Bulatović (whose name I do not know). As for the latter two, it would be a Sisyphean task to enter into debate with them due to their non-differentiation of

⁷⁴ *Migracije i Bosna i Hercegovina (Materijali s naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine)* (Hereinafter: *Migracije i Bosna i Hercegovina...*), Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, 1990, 671.

the individual from the whole in social phenomena.”⁷⁵ Bosnian historians seem to have motivated their lack of a sharp response to the nebulous views of the Greater Serbia assailants by some sort of their own understanding of overwhelming contempt. However, Berić, Bulatović and the like explained this by the lack of courage of pro-Bosnian historians, which led to an increase in the self-confidence of these essentially rude and primitive gangsters in science.

As time went on, some more withdrawn and cautious people from the ranks of Serbian historians appeared on the scene, who consciously maneuvered towards their definitive fit into the Greater Serbia intellectual detachment. Thus, at the scientific conference *Spread of Islam and Islamic Culture in the Bosnian eyelet (Širenje islama i islamske kulture u bosanskom ejaletu)* held on March 7–9, 1991 on the occasion of the fortieth anniversary of the Oriental Institute in Sarajevo, academician Milan Vasić failed at Ahmed S. Aličić’s exam. In his brief review of Vasić’s presentation, Aličić (who was not given the opportunity to elaborate on his disagreement because Vasić submitted his paper when the collection was already being processed) stated that “the methodology by which the author approached this topic (*Islamization in Yugoslav countries* – op. cit. M. P.) completely wrong and unscientific. Namely, the author repeats the mistakes of his predecessors, primarily those from the 19th century who used the method of excess, and not the method of process, when considering the issue of the spread of Islam (Islamization) (...) If we continued to approach this issue with the method of Milan Vasić, we would never come to a definitive or approximately definitive solution. With a brief insight into the paper that Vasić submitted to the press, we identified a number of contradictions, and the biggest one is that the author claims that where there was greater resistance to Turkish expansion and power, Islamization was more massive. It is nonsense (...) In this short review, we will also mention that by looking at the literature used by Milan Vasić, we found that none of the works he used belong to the reference literature in this regard. He

⁷⁵ R. Muminović, *Historija znanosti ili obmana? Migracije i Bosne i Hercegovina*, 587-590. In his presentation, Dr. Muminović focused on the speeches of Dušan Berić and Radomir Bulatović.

did not understand the works of Nedim Filipović on this issue, Inaldžik's claims were unverified and we think they were presented very superficially, and almost all other literature is Islamophobic and is written from the heart and not with a document."⁷⁶ Thus, in the case of Milan Vasić, another artificially maintained "greatness" was delegitimized in the open range of demonstrated professional ignorance and tendency towards manipulation of historical factography. This professor of the period of Ottoman rule in the South Slavic countries was remembered by several generations of students as a person who often in lectures, with obvious enjoyment, read Serbian epic poetry, especially the one "about Turks and hajduks", considering it, I guess, useful for the teaching process at the Faculty of Philosophy in Sarajevo. For years, Vasić's irresponsible attitude towards postgraduate studies at the Sarajevo Department of History was well-known, and he assisted Milorad Ekmečić in shifting responsibility to the Bosnian society and authorities.⁷⁷

Considering the topic of aggression against Bosnia and Herzegovina and historical science, Academician Enver Redžić testified to the failure of the Academy of Sciences of Bosnia and Herzegovina with the *History of the Peoples of Bosnia and Herzegovina*: "Forced to defend itself from aggression, Bosnia and Herzegovina was repeatedly disarmed. The fact that during almost half a century of the Republic's existence, Bosnia and Herzegovina did not receive a scientific synthesis of its history is substantial evidence of the Republic's spiritual self-disarmament and its inability to be historically completed. Bosnia entered the war without a scientific work on its millennial existence! Now, historians could continue to dissect it scientifically (...) The lack of a scientific synthesis of the history of BiH has been confirmed as an objective ally of the destruction of the historical integrity of BiH."⁷⁸

⁷⁶ Milan Vasić, "Islamizacija u jugoslovenskim zemljama", in: *Prilozi za orijentalnu filologiju, Naučni skup "Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu"* (Hereinafter: *Naučni skup "Širenje islama"* ...), Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1991, 41, 425-441; A. S. Aličić, "Osvrt na izlaganje M. Vasića 'Islamizacija u jugoslovenskim zemljama'", u: *Naučni skup, "Širenje islama"*, 443-444.

⁷⁷ *Naučno-stručni kolokvij*, 26-27.

⁷⁸ Enver Redžić, "Agresija na Bosnu i Hercegovinu i historijska nauka", in: *Dijalog*, Sarajevo: Centar

Harambaša Ekmečić and a group of hajduks

When he entered the world of science with the praise of Dr. Hamdija Kapidžić, it seemed that Milorad Ekmečić's career would have an exclusively scientific line.⁷⁹ But it was not so. Politics has long ago fatally dragged Ekmečić into the vortex in which he still finds himself today. From his statements, it can be concluded that he spelled the letters of political opinion through the issue of the "Muslim nation". From his traumatic childhood and youth, the decades of obsessive hardships, his understanding of the issue of "Muslims" ended in incurable hatred. Although he once said that he does not do well in politics, "that is, that it looks more like a goose walk on ice", from the previous part of the text, one could learn something about the forms of his political engagement. He couldn't bear to be just an observer. He had to feel what it was like to be an "employee" in politics. He was attracted by the violent energy of the idea that he should do what he could in the endeavor of the old Serbian political guideline of "complete return of Bosnia to the Serbs". In time, from thinking about new borders, he came to the position that he was expected to think: "if there is a division (...) of the borders, there will then be a new internal war. Obviously they (the borders) will go much further west than the mouth of the river Bosna – with at least another million human heads on that altar."⁸⁰ It is known that Ekmečić was an irreplaceable advisor and associate of Radovan Karadžić and a constant supporter of Slobodan Milošević.⁸¹

za filozofska istraživanja ANUBiH – Međunarodni centar za mir u Sarajevu, 1998, no. 1, 60, 71.

⁷⁹ Dr. Hamdija Kapidžić, "Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875–1878, Sarajevo: Veselin Masleša, 1960, 385", in: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1962, vol. XIII, 384.

⁸⁰ Miloš Jevtić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990, 66, 71, 74, 132. Ekmečić's interests are indicative in that direction: "As a professional historian, I have always been curious about what an Eastern European intellectual would do if he replaced the university chair with an armchair in his country's government." Milorad Ekmečić, "Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli", in: *Filozofija i društvo 111, Zbornik radova, Dedicated to professor Ljubomir Tadić*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1991, 169.

⁸¹ D. Zarić, "Kao svoj sa svojim", *Javnost*, Sarajevo, 2. mart 1991, 2; Vesna Mališić, "Pukla tikva natroje", *Duga*, Beograd, 16–30. 3. 1991, 26–27; Nikola Stojanović, "Imenjaka Nikole Stojanovića",

For a long time, Ekmečić was considered “the most influential Bosnian Serb”,⁸² and to some he looked like “Dobrica Ćosić’s spiritual brother from Bosnia and Herzegovina.”⁸³ Ekmečić very much implied the use of military force in achieving the goals of Milošević’s and Karadžić’s policies. This historian who looked like an old bird was simply fascinated by the diverse content of the meaning of military and strategic principles.⁸⁴ One expert on such type of intellectuals commented on Ekmečić’s interests in the following words: “... won’t it be that the historian who tells us that the Serbs were never late anywhere, caught himself, together with the writer (Dobrica Ćosić – op. cit. M. P.), not in some civil aporia, but in one unsolvable military contradiction.”⁸⁵ When he was convinced that the Serbs had failed to destroy Bosnia and the Bosniaks, Ekmečić allowed himself to say: “Serbian politics today is being forced to recognize independent satellite states in Bosnia and Croatia. It’s as disgusting as swallowing a frog.”⁸⁶ Connoisseurs of circumstances, when talking about Bosnians living in Belgrade, place Ekmečić among politicians: “Milorad Ekmečić – Dobrica Ćosić from the left bank of the river Drina – who got an apartment in Belgrade and who appears in the media whenever it is necessary to bring a little national adrenaline to the people.”⁸⁷ Some of the Belgrade media, saturated with Ekmečić’s political and entertaining appearances, remind the accessible part of the public that this academic proposed the division of BiH in early 1992.⁸⁸ It is clearly suggested that part of the bill for the consequences of the intellectual servicing of Milošević’s and Karadžić’s divisive anti-Bosnian “politics” should be given to Milorad Ekmečić.

Duga, Beograd, 10–24. 10. 1992, 97; Milan Milošević, “Krojači narodog odela”, *Vreme*, Beograd, 29. 7. 1991, 7.

⁸² Mirko Kovač, *Cvjetanje mase*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997, 111.

⁸³ Armin Bešlija, “Nevinost naroda i opravdanje zločina”, *Vreme*, Beograd, 26. 8. 1991, 62.

⁸⁴ Milorad Ekmečić, *Srbija između Srednje Evrope i Evrope*, Beograd: Politika – BMG, 1992, 46.

⁸⁵ Slobodan Blagojević, *Tri čiste obične pameti*, Beograd: Radio B92, 1996, 14–15.

⁸⁶ Milorad Ekmečić, akademik, “Izjava nedjelje”, *Vreme*, Beograd, 8. 5. 1995, 48.

⁸⁷ Biljana Mitrinović, “Suljo i Mujo su se lepo snašli”, *Reporter*, Banjaluka, 4. 8. 1999, 45.

⁸⁸ Slobodanka Ast, “Akademici protiv režima”, *Vreme*, Beograd, 9. 10. 1999, 17.

Why did the brief account of Ekmečić's achievements begin with a story about his political engagement? Simply, because he is a politician in science! Most of his key interventions in historiography have infamously passed in the assessments of objective connoisseurs. As is well known, the Croatian historian "Mirjana Gross easily dealt with Ekmečić's double standards", which he, cultivating "Serbian prejudices", applied extensively in his section of the text of the *History of Yugoslavia* (Beograd: Prosveta, 1972).⁸⁹ It was noticeable that after that time Ekmečić turned his back more and more on science, rapidly profiling himself according to the form of a malicious, vengeful and destructive arbiter in the historiographical affairs of Bosnia and Herzegovina.

In a recent interview,⁹⁰ Ekmečić once again pointed out another shadow that was once cast on his self-love by the critique of the text in the *History of Yugoslavia* carried out by four "Muslim historians". When, in mid-1972, *Prosveta* announced the imminent publication of the *History of Yugoslavia*, the editorial board of the Belgrade magazine *Gledišta* decided to organize a discussion about the book. Historians from Belgrade, Novi Sad, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo and Podgorica were invited. However, none of the four authors (Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić and Vladimir Dedić) appeared at the discussion, held on January 19, 1973, in the editorial

⁸⁹ Ivo Banac, "Rat prije rata: Raspad jugoslovenske historiografije" (Hereinafter: "Rat prije rata ..."), in: *Cijena Bosne. Članci, izjave i javni nastupi 1992–1993*, Zagreb: Europa danas d.o.o, 1994, 21.

The discussion on the History of Yugoslavia, which Croatian historians, led by Mirjana Gross, began in the *Journal of Contemporary History* (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1973, vol. 2, no. 12, 7-76), grew into a long-standing, most notable controversy within the historiographical guild in the SFRY. When he finally became aware that he had lost, Ekmečić concluded his participation in the controversy by kicking the door. Not remaining indebted to him, Gross resented Ekmečić for a "personal attack" on her "which has not yet been recorded in the pages of Yugoslav historical journals." She stated that "Ekmečić knows no bounds in arbitrary approaches to facts (...) It seems that Ekmečić, with all the network of distortions, avoiding problems, subterfuge, swearing and pathetic phrases, still suspects that there is something more than 'women's whims' of this 'stupid woman historian.'" "U povodu povlačenja Milorada Ekmečića od polemike", *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd 1977, no. 1–2, 168–171.

⁹⁰ Svetlana Jajić, "Gorki nikom potrebni lek. Razgovor sa Miloradom Ekmečićem", *Književne novine*, 987/988, Beograd, 1 and 15 January, 1999, 6. Ekmečić then said: "Muslim historians became ideological flag bearers in the destruction of the Yugoslav state."

office of *Gledišta*. At the agreed time, twelve invited historians were there, and some apologized for not coming due to obligations. As stated in the explanation, “the editorial board did not offer any separate theses to the participants in the discussion, but the book itself served as a basis for it.” For this occasion, we will limit ourselves to the presentations of Avdo Sućeska, Alija Bojić and Mustafa Imamović.

Avdo Sućeska opened the discussion in which, among other things, he said: “The book, for the most part, although not to the same extent and with the same dose of criticism, presents the history of Serbs, Croats and Slovenians, while the history of other Yugoslav peoples is less researched, with a poor history of Bosnia, and especially the history of Bosnian Muslims.” Alija Bojić could not understand “why the uprisings of the Muslim rural masses in Bosnia and Herzegovina against Ottoman feudalism in the 17th and 18th centuries are not mentioned, and somewhat more elaborated. It is understandable and justified that smaller peasant revolts against feudal exploitation and foreign conquerors are being worked out among ‘historical peoples’, but it is incomprehensible that the nationwide three-month armed resistance of the bare-handed, predominantly Muslim people of Bosnia and Herzegovina against Austro-Hungary is mentioned only once in the *History of Yugoslavia*.” Mustafa Imamović also criticized the approach of the authors of the *History of Yugoslavia* who “mostly settled on the history of its three ‘great’ nations (Serbs, Croats and Slovenians) and that the ‘phenomena’ that carry the epoch were most often sought and found in the history of the most numerous Yugoslav nation. Smaller Yugoslav peoples appear in this book only as an occasional and incidental detail against the background of ‘great’ historical events.” Agreeing with the previously expressed opinion that “the history of Muslims is neglected”, Imamović added: “It is difficult to state everything that the authors said wrongly or superficially about Muslims, and what they did not say at all. In terms of some historical interpretations, the book often does not have the necessary distance from the popular mythology that emerged during the centuries-old Christian-Islamic confrontation, one front of which was also in our region. Krleža once called such a state of mind

the ‘circle of Turkish magic.’ Imamović showed that “the presentation of the history of Muslims in the Ottoman period (...) is extremely one-sided and poor.” In addition, he was simply “amazed at how many mistakes and inconsistencies there are sometimes on just one page.” Deeply disappointed and dissatisfied, Imamović concluded: “I think that what is given in the first two volumes of ‘History of the Peoples of Yugoslavia’ (1953, 1961) remains unsurpassed in our country. In that respect, this ‘History of Yugoslavia’ is a step backwards. That is why it should be regretted that the third book ‘History of the Peoples of Yugoslavia’ has not been worked on for years.”⁹¹

Thus, it became clear that Milorad Ekmečić does not know well enough the history of Bosnia and Herzegovina, the country in which he was born, and that due to non-scientific reasons he is permanently disabled to learn it at any time. The distorted presentation of the history of Bosnia and Herzegovina necessarily influenced the distorted picture of the history of Yugoslavia. It seems that it was more disturbing for Ekmečić that he was eloquently unmasked by “Muslim historians”, than even the lost controversy with Gross and numerous other later attacks on his writing, together. He was not ready to forget or forgive Muslims. In addition to the three mentioned, another “Muslim historian” presented a negative opinion on the *History of Yugoslavia* in the same year. Fuad Slipičević based his critique from the “position of historical materialism”. His final position was “that such a major undertaking, such as the synthesis of the history of the people of Yugoslavia, requires much more effort than the authors put in.”⁹²

For years, a group of SANU academics strained their eyes, aggravated their gout, and had heart problems “over maps of Bosnia, trying to find at least a goat path that could be walked from Belgrade to Karlovac and passed exclusively through Serbian villages and towns.”⁹³ In the first half of the 1980s, the

⁹¹ “Istorija Jugoslavije”, in: *Gledišta*, Beograd: Beogradski univerzitet i Republička konferencija Saveza omladine Srbije, March 1973, no. 3, 261-266, 305-314, 320-326.

⁹² Fuad Slipičević, “Marginalije uz ‘Istoriju Jugoslavije’”, in: *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd: Vojnoistorijski institut, January to April 1973, no. 1, 133-140.

⁹³ Ivan Stambolić, *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*, Beograd: Radio B-92, 1995, 125-126.

famous SANU Memorandum was drafted and “brushed”. It was planned to form a “gerontocratic forum of philosophers, who would determine exactly what is in the interest of the Serbian people, which should then be a binding norm and should be operationalized into the political strategy and tactics of the existing regime.”⁹⁴ At the same time, problems in the guild of historians of Bosnia and Herzegovina piled up almost daily. The previous practice of directing postgraduates and doctoral students towards Belgrade as, allegedly, a guide (in reality, more and more a police officer) of historiography in Yugoslavia was continued. This did not pass without shocks, which brought well-meaning and honest historians to despair.⁹⁵

As it is known, “the final product of the SANU line was the book by academician Milorad Ekmečić, *The Creation of Yugoslavia 1790–1918*, which appeared in 1989 in Gazimestan on the occasion of the 600th anniversary of the Battle of Kosovo.”⁹⁶ However, this work of Ekmečić’s, which he considered his “life synthesis”, proved to be very unstable and frail at the first touch of scientific criticism.⁹⁷ It was, again, clear that Ekmečić did not rule over matter and that he tendentiously interpreted and manipulated facts from historical events.⁹⁸ Regardless of the aforementioned scientific

About SANU’s public political activity: Olivera Milosavljević, “Zloupotreba autoriteta nauke”, in: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Prep. by Nebojša Popov, Beograd – Novi Beograd – Zrenjanin: Republika – Vikom – Čitaonica, 1996, 305-338.

⁹⁴ Miladin Životić, *Contra bellum*, Beograd: Beogradski krug/AKAPIT, 1997, 133.

⁹⁵ One of the signs of the real domination of the Greater Serbia lobby in Sarajevo was the publication of *Ekmečić’s collection (Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1988, vol. XXXIX, 192). His followers thus prepared for Ekmečić a certain surrogate of pagan apotheosis. Their walking idol allegedly had a “modest, extremely honest and dignified life path” and they, led by Dr. Tomislav Kraljačić, express “recognition of an exemplary man of extraordinary moral and intellectual strength.”

⁹⁶ I. Banac, “Rat prije rata”, 31

⁹⁷ Milorad Ekmečić, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1997, 10.

⁹⁸ Srećko M. Džaja, “Mavar Orbin dvadesetog stoljeća”, in: *Jukić*, Sarajevo: Zbor franjevačkih bogoslova “Jukić”, 1989/90, no. 19–20, 118-131; Nenad Filipović, “Osmanska Bosna i Osmansko carstvo”, in: *Prilozi za orijentalnu filologiju, “Stvaranje Jugoslavije 1790–1918” Milorada Ekmečića*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1991, vol. 40/1990, 433-457.

“torpedoes”, Ekmečić was often mentioned in the pages of the Serbian official press as a “large-format” historian.⁹⁹ This provoked a reaction from the Serbian opposition press. However, the solid net of the experienced fisherman was lowered into the net. Ekmečić’s memorable book became “a model which students read with the greatest reverence at the Faculty of Philosophy in Belgrade, where, thanks to Professor Đorđe Stanković, it practically became an inevitable manual.”¹⁰⁰

At the Congress of Serbian Intellectuals in Bosnia and Herzegovina on March 28, 1992, Ekmečić threatened: “It must be clear to European diplomats that in the event of destabilization of their relations in Europe, Serbian people gain at least one symbolic external ally – the possibility of an armed peasant uprising in Bosnia which no one will be able to stop.”¹⁰¹ At the Second Congress of Serbian Intellectuals (Belgrade, April 22 and 23, 1994), one of the main goals of which was to support the Bosnian Serb leadership, led by Radovan Karadžić,¹⁰² Ekmečić also ‘politicized’: “By right to self-determination the four existing Serbian states will be united into one, with careful measurement of the steps in the peace negotiations (...) Our goal is to preserve Serbian unity and to crown it with one Serbian state.”¹⁰³

Enjoying the great material help of the Serbian state and using the closeness to the “circles of political power”,¹⁰⁴ Ekmečić’s circle of historians realized several projects. At one international gathering, Ekmečić bitterly defended the position that “science has created a significant achievement

⁹⁹ Nikola Milošević, “Ekmečić i Tadić – boljševici vanpartijski”, *Srpska reč*, Beograd, 2. 9. 1991, 25.

¹⁰⁰ Maja Miljković, *Beogradski istoriografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka* (manuscript), Arhiv Instituta za istoriju u Sarajevu, 3.

¹⁰¹ Academician Milorad Ekmečić, “Srpsko nacionalno pitanje danas”, *Javnost*, Sarajevo, 28. 3. 1992, 5.

¹⁰² Svetlana Đurđević-Lukić, “Kongres je bio”, *NIN*, Beograd, 29. 4. 1994, 15.

¹⁰³ Zoran Marković, “Na popravnom iz Memoranduma”, *Duga*, Beograd, 30. 4. – 13. 5. 1994, 85.

Cult Belgrade journalist Petar Luković could not bear not to call this event “Congress of Serbian pocket-sized superintellectuals” and “Congress of quasi-intellectuals.” “Kongres *mojih intelektualaca*”, *Vreme*, Beograd, 2. 5. 1994, 64.

¹⁰⁴ Same as in footnote 100.

to consider Bosnia and Herzegovina as a Serbian country since the immigration of Slavs to the Balkan Peninsula.”¹⁰⁵ For the second time, Ekmečić imagined that Bosniaks were allegedly aggressors and not an attacked nation brought to the brink of survival. He mentioned American “exploitation of Bosnian Islamism” and “its radicalism.”¹⁰⁶ The aging academic felt it was time to construct a false alibi for the Greater Serbia genocide against Bosniaks. For him, there was just a “civil war.”¹⁰⁷ In his review of the book (a collection of papers from a symposium) *The Muslims of Bosnia and Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia* (Harvard University Press, 1994), Ekmečić, excitedly claimed that “an independent state of Bosnia is possible only on a mythological basis.”¹⁰⁸ According to his short-sighted view of history, the West is responsible for “creating an artificial Bosniak nation.” In an attempt to conceal Serb responsibility for the war and genocide, Ekmečić is trying to obscure the reality: “Muslims in Bosnian, Albanian, and Croat intelligentsia are once again playing the role of horsemen of major campaigns to destabilize the Balkans, as was the case with their ancestors in 1914 and 1941.”¹⁰⁹ But whatever happens, he dreams of the Serbian people being “united and defiant again as in Radovan’s time in 1992.”¹¹⁰ The criminal Milorad Ekmečić did not even try to cover his tracks. He and similar ideologues of the Balkan slaughterhouse, known as “all Serbs in one state”, “held their

¹⁰⁵ Milorad Ekmečić, “O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas”, in: *Bosna i Hercegovina od srednjeg vijeka do novijeg vremena, Međunarodni naučni skup, 13–15. decembar 1994, Zbornik radova*, Knjiga 12, Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd – Novi Sad: Istorijski institut SANU Beograd – Pravoslavna reč, 1995, 20.

¹⁰⁶ Milorad Ekmečić, “Uloga islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana”, in: *Islam, Balkan i velike sile (XIV–XX vek), Međunarodni naučni skup, 11–13. decembar 1996, Zbornik radova*, Knjiga 14, Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd: Istorijski institut SANU, 1997, 52.

¹⁰⁷ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Third edition, Beograd: Novinskoizdavačka ustanova Službeni list SRJ – Balkanološki institut SANU, 1996, 11.

¹⁰⁸ *Istorijski časopis*, Beograd: Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1997, vol. XLII–XLIII (1995–1996), 407–411.

¹⁰⁹ Milorad Ekmečić, “Predgovor”, in: Aleksandar del Val, *Islamizam i Sjedinjene Države. Alijansa protiv Evrope*, Beograd: Javno preduzeće Službeni list SRJ, 1998, 9, 13.

¹¹⁰ Milorad Ekmečić, “Čuje li se veliko zvono cara Ivana”, *Duga*, Beograd 10–23. 4. 1999, 41.

own requiem with the results that followed on the basis of all their ambitions.”¹¹¹

Ekmečić's comrades from the Greater Serbia intellectual corps are of different generations (from gray-haired old men to scientific “youth”), intellectual capacities, perseverance, possibilities of adaptation to different conditions of social engagement, etc. Among them are sometimes seen “wrong” people whom some did not expect. Or, perhaps, is it about knowledge from the past about characters who were expected to do something better and “in evil times”?

Academician Radovan Samardžić, perhaps the most literate among that group, was completely captivated by stereotypes about his people and their relations with other nations in the last years of his life. Neighbors “also used Serbian torment to liberate themselves”, and then the cooperation of those neighbors was transformed “into their hatred against everything that is Serbian.” He was enslaved by legends about how the Ottoman Empire “was almost continuously in the hands of the viziers of Serbian origin” for most of the 16th century. According to Samardžić, “because it is obliged to unite its people”, Serbia had to “start destroying two empires, not only Turkish but also Habsburg”, because Serbia was “squeezed by their borders”. About Bosnia: “Bosnia and Herzegovina was occupied by Austro-Hungary in 1878 which deliberately began to sow the seeds of denationalization.” On the losses of the Serbian population in the Second World War: “The number of missing Serbs (...) has not been determined, but it certainly exceeds one million victims.”¹¹² “Speaking about the penetration of Islam into Southeast Europe”, Samardžić created an ideologized construction about the so-called “spiritual renegade”: “Becoming a renegade out of fear or greed usually leads to the repression of one's former spiritual being into the lower strata of consciousness. From this can arise two phenomena that are most often intertwined: one is in the mixture of old and new religious or ideological

¹¹¹ Same as in footnote 94.

¹¹² Radovan Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, Beograd: Jugoslavijapublik, 1989, 219, 233, 250-251, 253, 258.

folklore, and the other is in the appearance of hatred towards their former fellow believers or tribesmen, which stems from the subconscious into which one renegade's being was pushed.”¹¹³

Academician Vasilije D. Krestić sees Bosnia and Herzegovina as a kind of a frontier, on whose territory Serbia is defending itself from Croatia. His visions seem to be incubated within the phenomenon of persecution mania: “It is quite certain that Serbia, as a state, like Croatia, must “have an eye and an ear” on the territory of Bosnia and Herzegovina, in that vital area for it. If Serbia persecutes the Serbs there for various reasons (ideological, party-political and personal), and does not take into account the global state interests, it is certain that it will lose the battle with the Croats, because it is also certain that the Croats will not calm down until they reach the Drina and lean under Belgrade and reach Zemun.”¹¹⁴

Academician Veselin Đuretić has been talking about the “national-surrogate identities” of the Montenegrin, Macedonian and Muslim nations for the second decade in a well-known style of spilling as a log flammable subtle statements. According to him, the Serbian “complete determination” includes “Serbs of the Orthodox, Catholic and Mohammedan faiths”. The only political position he would possibly be interested in is a “function” in the Department of National Orientation in the United States of Serbia.¹¹⁵ So, inquisitor and chief of proselytism in one person! In order not to be unclear, Đuretić explained: “We flatter national surrogates, even those who stand for a ‘sovereign’ and ‘independent’ Bosnia and Herzegovina. We allow the greatest irony of our history – to become a minority of our own converts. Every historian knows that 95 to 98 percent of Muslims are Serbs!”¹¹⁶ That is why they were sad when it was heard from the podium that “it will no

¹¹³ Ljiljana Habjanović-Đurović – Radovan Samardžić, “Negovanje sopstvene sebičnosti”, *Duga*, Beograd, 14–27. 9. 1991, 11.

¹¹⁴ Vasilije D. Krestić, *Genocidom do velike Hrvatske*, Beograd – Novi Sad: Matica Srpska – Arhiv Srbije, 1998, 144.

¹¹⁵ Vesna Mališić – Veselin Đuretić, “Demokratski vanzemaljci bez krova nad glavom”, *Duga*, Beograd, 14–27. 9. 1991, 16–17.

¹¹⁶ Ljiljana Habjanović-Đurović – Veselin Đuretić, “Srbija u samici”, *Duga*, Beograd, 1–14. 2. 1992, 15.

longer be possible to say that only Karadžić or Plavšić want it that way, now the entire intellectual parliament is behind them” (V. Đuretić).¹¹⁷

Vasa Kazimirović, a historian of bereaved Serbs, taught readers of the newspaper *Javnost*, “Serbian People in Bosnia and Herzegovina” (as stated in the headline) what they should think about the policy of the current president of Serbia: “If anything must be acknowledged to Milošević, as statehood and as political wisdom, then, it has nothing to do with any expansionist and hegemonic aspirations, and it refers to the unification of Serbs in one state.” Kazimirović warns that “uniting Serbs in one state does not automatically mean danger for other minorities who would remain in such a community.”¹¹⁸

The aforementioned Prof. Dr. Đorđe Stanković allowed himself the right to, in December 1993, propose territorial solutions that split two internationally recognized states, at a high price to be paid by their citizens. Stanković suggested: “In our opinion, at this moment Krajina does not have capable, emerging political and military figures, they do not have a biological substance for permanent resistance and conditions for the creation of independent state. Krajina can be saved only if it unites with Republika Srpska in Bosnia and Herzegovina.”¹¹⁹

Dr. Nikola B. Popović is also not free from the idea that the knowledge of a historian allows him to influence the Serbian public by making belligerent statements: “But there is no reason to characterize the creation of the Serbian state from Serbian lands west of the Drina and Danube as extreme and nationalistic. If this new state is greater in relation to what is called Central Serbia, why wouldn’t it be called like that, when no one cares about Great Britain in relation to England.” Then there is a story about the right to a “national roof over Serbs’ heads”: “Serbs in Bosnia have no choice. Their only salvation is military victory and creating a position for them

¹¹⁷ Same as in the note 102.

¹¹⁸ *Vreme*, Beograd, 3. 8. 1992, 54.

¹¹⁹ Đorđe Stanković, *Izazov nove istorije (2)*, Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova Vojska, 1994, 264-265.

to dictate further political conditions. On the other hand, they have been brought by the international community to the point that that they must not win?! Serbs are doomed to create their own national state in their area, no one can take that right away from them.”¹²⁰ A little of “warrior” rhetoric from a safe distance from the battlefield, and this provincial megalomaniac received another “national” wage without fear.

Considering that he had gained enough authority for himself as the director of the SANU Historical Institute, Dr. Slavenko Terzić faltered the Bosnian Serbs with the Great Serbia stereotype: “According to some historical and ethnic law, this country is an integral part of the Serbian ethnic space. Orthodox Serbs for centuries made up the majority in Bosnia.”¹²¹ Dr. Radoš Ljušić does not allow the people to have the name they inherited from their ancestors: “Well, there are no Bosniaks. There are Serbs of the Muslim faith, there are Muslims, or there may be Croats of the Muslim faith or Muslims. But there are no Bosniaks. Bosniaks as a people (...) do not exist.”¹²²

Dr. Dušan Berić was known for a time as the bearer of the retold “characteristics” of his mentor Milorad Ekmečić: “Two outcomes are possible for his future development: to learn one foreign language fluently and jump over the Bosnian fence, or he will lose his health by sitting in the archive.”¹²³ A little more than a year after that, going to his former “well-established” job at the Faculty of Philosophy in Novi Sad, he threatened his colleagues at the Institute of History: “Muslims should be slaughtered!”¹²⁴ His sick extremism is conditioned by the coordinates of Greater Serbia: “After the disintegration

¹²⁰ Milan Nikolić – Nikola B. Popović, “Sabor srpske pameti”, *Intervju*, Beograd, 1. 4. 1994, 25; Đoko Kesić – Dr. Nikola B. Popović, “Veliki plišani meda”, *Duga*, Beograd, 19. 8. – 1. 9. 1995, 39.

¹²¹ Miloslav Rajković – dr. Slavenko Terzić, “Bosna je zemlja srpska”, *Oslobođenje*, (Srpsko) Sarajevo, 1. 2. 1995, 5.

¹²² *Most dijaloga. Razgovori ratu usprkos (April 1994 – June 1997)*, Banja Luka: Radio Slobodna Evropa Prag – Zaklada Friedrich Naumann Zagreb – Media centar Prelom Banja Luka, 1998, 214.

¹²³ *Savjetu Instituta za istoriju u Sarajevu*, Sarajevo, January, 27. 1991. Arhiv Instituta za istoriju u Sarajevu, 2.

¹²⁴ Damir Hrasnica, “Bitka za vremensku prognozu”, *Dani*, Sarajevo, 10. mart 1993, 31.

of Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina became a fiction and disintegrated into its constituent parts. It was finally divided on religious grounds. It is not an ethnic division, many make this mistake (...), most of the Catholic world and all Muslims are basically of Serbian ethnic origin. They speak Serbian (...) Serbia is no more Serbian than Montenegro, Bosnia, Herzegovina or Republika Srpska (...) The state is being built step by step, here in this war as well (...) It is a tragic part of the path of creating a common Serbian state, but even such a path is crossed and the final goal is reached.”¹²⁵

Dr. Đorđe Mikić also accepted the already worn-out claim of the Greater Serbia “writers of history”: “After all, the overall history of Bosnia and Herzegovina shows that it cannot be independent with Brčko or without Brčko, except under occupation.”¹²⁶ Dr. Ljubodrag Dimić, an ambitious candidate for the “keeper of the seal” of some of the misconceptions and products of manipulation of Serbian historiography, “allows himself” to take note that a Muslim nation was among the artificial nations.¹²⁷

Accepting the established stereotypes of Serbian historiography as the “truth about Bosnia”, Dr. Dušan T. Bataković argues in the book *The Serbs of Bosnia and Herzegovina. History and Politics* (Paris: Dialogue, 1996) that BiH could survive only within larger, supranational, structures and that Serbs represented an absolute or relative majority of the population. In addition, he spreads a theory about the alleged repression and discrimination of Serbs in Bosnia and Herzegovina. For him, BiH was Yugoslavia in miniature, and allegedly could not survive the disintegration of the common state.

Dr. Milan St. Protić became directly involved in politics, repeatedly showing how he treats events in Bosnia and Herzegovina. He was dissatisfied with the “brutal removal of Radovan Karadžić from the political

¹²⁵ Nada Puvačić – dr. Dušan Berić, “Dva srpska Pijemonta”, *Duga*, Beograd, 16–29. 3. 1996, 31.

¹²⁶ Dr. Đorđe Mikić, “Ne može BiH biti samostalna”, *Oslobođenje*, (Srpsko) Sarajevo, 24. 2. 1999, 15.

¹²⁷ Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*, Beograd: Stubovi kulture, 1998, 65.

world.”¹²⁸ Dr. Srđa Trifković confirmed his participation in politics, among other things, as “the official spokesman for Dr. Radovan Karadžić, the Bosnian Serb leader.”¹²⁹

The engagement of archaeologist Dr. Đorđe Janković from the Department of Medieval Archaeology at the Faculty of Philosophy in Belgrade is also interesting. He claims that in 1993 and 1994 he found two, allegedly Serbian graves near Bosansko Grahovo, which he dated to around 400 AD (sic!). This archaeologist, whom the students call “Đoka the barbarian”, did not forget to mention “the example of Muslims, because most of the Muslims are of Serbian origin.”¹³⁰

The Virus of Lies in the Destruction of Science

It is well known that at the time of the disintegration of Yugoslavia (SFRY) and the Yugoslav historiography, legends and the ideological distortion were created by the professional historians, not by the amateurs (who followed the professionals by inertia). A great number of Serbian historians took an evil part in creation and serving the ideological and political objectives of the last Great Serbian attempts to conquer Bosnia and Herzegovina. Prevalent part of the Serbian historians participated in this process in order to support the aggression on Bosnia and Herzegovina. A lesser number of the Serbian professional historians, who opposed to the abuse of the

¹²⁸ Milan St. Protić, “Ništa dobro”, *Javnost*, (Srpsko) Sarajevo, 7. 9. 1996, 17.

¹²⁹ “Srbi stežu obruč oko Klintona”, *Duga*, Beograd, 11–24. 6. 1994, 63.

¹³⁰ Zoran Stefanović – dr. Đorđe Janković, “Ko smo mi”, *Duga*, Beograd, 9–22. 7. 1994, 90-91, 93-94. This example and other cases were mentioned at the end of 1999 at a gathering of Serbian archaeologists in Belgrade. Dr. Marko Popović, a scientific adviser at the Archaeological Institute in Belgrade, noted that “there are trends that conflict with science, pseudoscience that is politically manipulated. Serbs are declared the oldest people, and Slavs the bearers of Indo-Europeanization. This phenomenon is very similar to the thesis about the Indo-Germans, on which the Nazi ideology was based. We are now faced with quasi-science, especially in the archeology of the early Middle Ages, the interpretation of our arrival and existence here. These interpretations have a romantic overtone and are far from the meticulous science of the modern world. There is a great danger that this trend will prevail, and we know that it is the ideological basis of the fascist system wherever fascism has appeared.” “Trend u sukobu s naukom”, *Reporter*, Banjaluka, 22. 12. 1999, 6.

historical science, was isolated in a kind of an “intellectual ghetto” or forced to emigrate.¹³¹

The Serbian historians’ manipulation was directed at “proving” that, allegedly, Bosnia and Herzegovina has never been a united country, that BiH after the disintegration of Yugoslavia (SFRY) has no conditions to survive independent, that the greatest part of the Croats and Bosniaks have the “Serbian ethnic origins”, speak Serbian language, as well as that BiH is Serbian, as much as Serbia and Montenegro are.

According to the views of Serbian historians, ultimately loyal to the Great Serbian ideology, the present state, as they say, “to solve the Serbian national question” is only one phase of a planned strategic objective – to create the “state of all Serbs”. Though the Serbian society is victim of the pseudomorphosis, along with evident decline of its structure, the Great Serbian historians are consistent in their attempts “to prove” that a national rebirth of their own people has taken place. Perpetuating of the energy to maintain such thinking fatally contributes to downgrading of Serbian historiography, but influences the sufficient intensity of destructive ideology within the Serbian society. The consequences of it will be felt for a long time in the region of the South East Europe. Of course, among the historians of the destructive Great Serbian barbarism (already known as “Great Serbism”) will have to answer the question of an ordinary citizen of Belgrade: “Why is our new history only a sum of misfortunate deaths, stupidity, vulgarism and dilettantism?”¹³² The answer should also be sought in their acceptance of Dobrica Ćosić’s claim: “A lie has preserved the Serbian people in history just as much as heroism.”

¹³¹ I. Banac, “Rat prijete rata”, 14-33.

¹³² Aleksandar Tijanić, “Dokle, bre, Čarnojeviću?”, *Nezavisne novine*, Banjaluka, 9. 6. 1999, 44.

MANIPULACIJE SRPSKE HISTORIOGRAFIJE O BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

“Legende i ideološka iskrivljenja”, unutar raspada jugoslavenske države (SFRJ) i raspada jugoslavenske historiografije bile su kreacija profesionalnih historičara, a ne amatera (koji su ih po inerciji slijedili). Veliki broj srpskih historičara koji su u tome učestvovali imali su zlokobnu ulogu u kreiranju i servisiranju ideoloških i političkih ciljeva posljednjeg velikosrpskog pokušaja osvajanja Bosne i Hercegovine. Pretežni dio esnafa srpskih historičara učestvovao je i suučestvovao u poslu podržavanja agresije na Bosnu i Hercegovinu. Manji dio profesionalnih srpskih historičara koji se usprotivio zloupotrebi historijske nauke, bio je izoliran u svojevrсна “intelektualna geta” ili prinuđen da emigrira u inostranstvo.

Slijed proteklih događaja pokazuje nepoznavanje i svjesno iskrivljavanje povijesti Bosne i Hercegovine od strane većine srpskih historičara (u ovom radu spomenuta je tek nekolicina takvih), uz odsustvo njihove želje i deficit intelektualnih mogućnosti da je, zaista, upoznaju. Oni su se opredijelili za manipulaciju kao metod i sredstvo za prikriivanje povijesne istine u cilju ostvarenja, kako se to obično imenuje, velikosrpskog državnog koncepta. Takav stav, sada već jasno formulirane, velikosrpske historiografije uvjetovao je konstantu potcjenjivanja drugih naroda Bosne i Hercegovine uz, istovremeno, svjesno raspirivanje i održavanje destruktivne energije srpske mitomanije i grandomanije. To je, u završnici raspada SFRJ, i agresiji na Bosnu i Hercegovinu, značajno doprinijelo genocidu nad Bošnjacima i Hrvatima, izvršenom u velikosrpskoj režiji. Ideološka eliminacija, zaogrnta u togu pseudoznanstvenih parametara velikosrpske historiografije, sračunato je prethodila fizičkoj eliminaciji Bošnjaka i Hrvata u velikosrpskom genocidu. Kao da je sve znanje, koje su velikosrpski historičari usput sabra-

li, služilo isključivo za regrutiranje dovoljnog broja ubijedenih pristalica za izvršenje zločina nad, unaprijed označenim, “neprijateljem”.

Prema gledištu srpskih historičara, bespogovorno odanih velikosrpskoj ideji, dosadašnja faza “rešavanja srpskog nacionalnog pitanja” usmjerena je planiranom strateškom cilju – formiranju “države svih Srba”. Mada je srpsko društvo žrtva pseudomorfoze, uz evidentne znakove raspada i propadanja cijelih dijelova njegove strukture, velikosrpski historičari istražuju u pokušajima “dokazivanja” da se, navodno, radilo o nacionalnom preporodu njihovog naroda. Perpetuiranje energije za održanje takve vrste mišljenja fatalno doprinosi daljem srozavanju cjeline srpske historiografije, ali uvjetuje i održanje dovoljnog intenziteta destruktivnih ideologija unutar srpskog društva. Posljedice takvog stanja osjećat će se još dugo u cijeloj regiji jugoistočne Evrope.

Svakako da će među historičarima locirani ideolozi i propagatori velikosrpskog barbarizma (već nazvanog *velikosrbizam*) morati pokušati odgovoriti na pitanje jednog Srbina iz Beograda: “...zašto je naša nova istorija samo zbir nesreća, smrti, gluposti, prostaštva i diletantizma?” Odgovor treba tražiti i u njihovom prihvatanju stava Dobrice Ćosića: “Laž je u istoriji očuvala srpski narod taman toliko koliko i junaštvo.”

Translated by Damir Bešlija

PRIKAZI / BOOK REVIEWS

Dr. Krunoslav Draganović, *Katalog župa i nazadovanje katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII. stoljeću*, Rim – Sarajevo: Hrvatski povijesni institut – Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima – Katolički bogoslovni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021, 155 str.

O Krunoslavu Draganoviću, svećeniku Vrhbosanske nadbiskupije i profesoru crkvene povijesti na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, objavljen je do sada veliki broj bibliografskih jedinica, a niz njegovih znanstvenih i publicističkih radova tek treba otkriti. Većina onoga što se o njemu pisalo vezano je za period njegova života kada je prestao predavati crkvenu povijest na spomenutom fakultetu i njegovog odlaska u Rim 1943. godine u koji spada i ova studija koju prikazujemo. Riječ je o *Katalogu župa i nazadovanju katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII. stoljeću* kojom se 1940. habilitirao za docenta crkvene povijesti.

Do sada je samo dio teksta objavljen u časopisu *Croatia sacra*, 22–23 (1944), 89-127, dok je preostali dio ostao nepoznat. Trudom vlč. mr. Bojana Ivešića Draganović nije ostao zaboravljen. Doktorantskim istraživanjem na Fakultetu crkvene povijesti i kulturnih dobara Papinskog sveučilišta Gregoriana u Rimu, studija se javnosti predaje cjelovita.

Izdavači ove studije su Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu (Vrhbosanska nadbiskupija), gdje je Draganović kao svećenik bio inkardiniran i gdje je proveo posljednje godine života, Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu, gdje je Draganović boravio kao gojenac, te Hrvatski povijesni institut u Rimu, budući da je po struci kao profesor povijesti bio jedan od onih koji su ga zamislili i osnovali. Objavljivanjem ove posthumne studije obnavljaju se i *Radovi* Hrvatskog povijesnog instituta.

Zaseban dio knjige nosi naslov *Krunoslav Stjepan Draganović – sveučilišni profesor* o kojem piše vlč. mr. Bojan Ivešić. Autor u ovom poglavlju donosi Draganovićevu zaboravljenu biografiju. Ivešić donosi podatke

Draganovićeve aplikacije na poziciju sveučilišnog profesora. Kako navodi Ivešić, Draganović je odlukom Vrhbosanskog nadbiskupa dr. Ivana Šarića u akademskoj godini 1932. do 1933. godine otišao u Rim na Papinski orijentalni institut studirati orijentalnu teologiju u historijskoj sekciji. Za vrijeme studija boravio je u zavodu svetog Jeronima kao pitomac te ujedno i obnašao službu kapelana Hrvatske crkve sv. Jeronima. Iz toga možemo zaključiti zainteresiranost hrvatskih studenata-svećenika za objavljivanje ovakve jedne studije zaboravljenog veterana orijentalne teologije.

Studirajući u Rimu Draganović koristi arhivska vrela, na poseban način arhiv *kongregacije De Propaganda fide* gdje pronalazi, skuplja, kritički analizira i objavljuje različite dokumente vezane za bosanskohercegovačku crkvenu povijest. Svoja akademska dostignuća Draganović je okrunio zaposlenjem na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu na katedri za *Crkvenu povijest i druge pomoćne povijesne nauke*.

Izgubljeno djelo doktorske disertacije nije bilo jednostavno pronaći jer je sačuvan samo jedan krnji primjerak u *Arhivu Papinskog hrvatskog zavoda sv. Jeronima* u fondu Krunoslav Draganović. U kutiji 1.3.1. *Knjige i članci*, točnije *fasciklu 1.3.1.8.*, nalazi se dragocjena studija na 84 stranice formata A4 ispisana tipkopisom. Najveći problem koji se nameće u sačuvanom primjerku jest njegova necjelovitost. Naime, sačuvani primjerak je nepotpun, tj. nedostaje nešto manje od pola teksta, od 16. do 51. stranice, točnije 35 stranica. Kao polazna točka rješenja problema bio je naslov studije dr. Draganovića: *Katalog župa i nazadovanje katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII. stoljeću*. Članak je tiskan 1944. godine u posljednjem broju časopisa *Croatia sacra* kojemu je Draganović bio i urednik od 1940. godine do njegova gašenja. Kada se uzme spomenuti članak i kada se umetne u prazninu koju imamo u studiji, dobije se jedna logična cjelina u kojoj se podudaraju kritički aparati, stil pisanja, korišteni izvori, približan broj stranica (članak je otisnut na 38 stranica) te u konačnici ono najvažnije – sadržaj. Zahvaljujući vlč. mr. Ivešiću djelo je ponovo ugledalo svjetlo dana nakon 81 godine i s tim je ponovo kompletirano.

Djelo dr. Draganovića u njegovoj izvornoj studiji ima sedam poglavlja uz uvodna i zaključna razmatranja. No budući da studija nije doživjela svoju konačnu redakciju od samog autora, izvorna verzija u sedam poglavlja pomalo je zbunjujuća i nejasna. Stoga nova redakcija objedinjuje sva poglavlja u tri cjeline dodavši im uvod i zaključak. Bibliografiju Krunoslava Draganovića u svjetlu dostupne literature kompletirao je dr. Milenko Kresić, profesor na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu.

Nakon uvodnih napomena i načina objedinjavanja doktorske studije, kao što smo mogli vidjeti, knjiga se sastoji iz dva dijela (155 str.). Na prvi dio otpadaju već predstavljene 33 stranice teksta koje je priredio vlč. mr. Bojan Ivešić, dok ostatak sačinjavaju 122 stranice teksta u redakciji izdavaštva sa cjelovitim tekstovima dr. Krunoslava Draganovića. U nastavku predstavljamo djelo dr. Draganovića *Katalog župa i nazadovanje katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII. stoljeću*.

U uvodnom poglavlju (33-34) navedeni su ciljevi studije koji u prvom redu na kritičan način daju katalog župa XVII. stoljeća na današnjem bosanskohercegovačkom teritoriju. Autor ističe nedohvatnost većeg broja arhiva, poput Carigradskog arhiva, koji krije veliko blago za povijest hrvatskih zemalja. Čak i u dostatnim rimskim arhivima, osobito u Propandinom za XVII. stoljeće i drugim, leži još neistraženog dragocjenog materijala što ostavlja prostor za buduća istraživanja. Razlog stoji u neposrednom redoslijedu arhivske građe. Granice Bosne koju istražuje uzima onakve kakve su stvorene Svištovskim mirom 1792. godine uz neke korekture u istočnoj Hercegovini.

U prvom poglavlju (35-48) autor predstavlja povijest Bosne do XVII. stoljeća. Osvrće se ponajprije na povijest srednovjekovne Bosne pišući o katoličkoj vjeri i patarenima, odnosno Crkvi bosanskoj. Za pravoslavlje ističe kako mramorni spomenici šute o njima sve do dolaska Turaka u Bosnu. Posebno ističe poseban period katoličke povijesti u Bosni, osvrćući se na islamizaciju patarena kojima su se ovdje ili ondje priključili i izvjesni katolici kako bi sačuvali vlast i posjed. Ističe i podatak kako su 1582. neka

katolička sela prešla na pravoslavlje ne imajući dugo vremena katoličkog svećenika. Na stranicama prvog dijela vidljiv je i opis pojedinih krajeva u Bosni ističući pojas od Sarajeva prema istoku pa sve do rijeke Drine. To su po Draganoviću krajevi koji su u srednjem vijeku pripadali župi Borač u Ninoslavovoj darovnici godine 1244. i malim dijelom župi Vrhbosni. Mnogo teksta posvećuje i sjedištu srednjovjekovne bosanske biskupije, za koju kaže da je to Brdo u župi Vrhbosna, gdje je stajala katedralna crkva sv. Petra i Kaptol. Sjedište bosanskih biskupa u XIII. stoljeću po Draganoviću je glavica Crkvište, iznad željezničke postaje Pale, 16 km na jugoistočno od Sarajeva. Pale s dosta argumenata povezuje s velikaškom porodicom Pavlovići, za koje iznosi mnoge topografske, ali i pisane tragove. U nešto kraćem obimu sadržaja opisuje i krajeve u donjem Podrinju od Srebrenice do Bijeljine i Rače. Navodi šest samostana, od kojih su ostali samo Srebrenica i Zvornik sa kratkim trajanjem. Kao posljednji akcent katoličkog elementa do XVII. stoljeća Draganović piše o sjeverozapadnom dijelu Bosne. U njemu nabraja događaje i mjesta od pada Bosne 1463. pa do pada Bihaća 1593. godine kada čitav prostor BiH pada u Turske ruke. Kao dokaz teškog stanja autor ističe i jedan dokument iz 1581. godine koji opisuje događaj na Uni iz 1556. oko Kupe i Kostajnice. Ističe kako je 70 000 Hrvata koji su tu bili nestalo ili protjerano iz tih krajeva. Posebno ističe prebjeg u islam, kao i uništavanja sela od strane martolosa koji su sav puk prisiljavali na pravoslavnu vjeru.

Drugo poglavlje, ujedno i najveće (49-89), razrađuje i donosi *Katalog katoličkih župa u XVII. stoljeću u Bosni i Hercegovini*, što je ujedno i njegova studija kojom se bavi. Za podlogu istraživanja o nazadovanju katoličkog elementa u Herceg-Bosni u XVII. stoljeću autor je uzeo izvješće biskupa, provincijala i vizitatora. Tako donosi 19 izvještaja s neprocjenjivim povijesnim blagom vezanih za stanje, ali i položaj katolika u XVII. stoljeću. Ona su ključna radi detaljnih popisa župa koje su biskupi, provincijali i vizitatori sreli putujući širom Bosne i Hercegovine. Na osnovu toga možemo vidjeti koje i koliko je župa bilo i koje su po povijesnim prilikama zauvijek iščezle ostavivši o sebi samo pisani trag suvremenika. U katalogu bosansko-hercegovačkih župa sedamnaestog stoljeća autor donosi i šest tablica. Prvi

dio obuhvaća Donju Bosnu: od Une do Vrbasa, 2. Od Vrbasa do Bosne, 3. Od Bosne do Drine; 4. Tablica govori o Gornjoj Bosni bez Duvna, Livna i Kupresa koji ionako nisu pripadali Bosanskoj biskupiji; 5. tablica navodi Hercegovinu s desne obale Neretve i duvanjsko-livanjski kraj; te 6. tablica iznosi podatke o Hercegovini s lijeve strane Neretve (Trebinjska biskupija). U skrižaljkaama kroz tabelarni prikaz vidljiv je natpis župa koje su popisali biskupi, provincijali i vizitatori od 1600. do 1708. godine. Ono što autor zaključuje o sudbini katoličkog življa Herceg-Bosne u XVII. stoljeću jeste zapostavljanje, proganjanje i gaženje od strane jačih. Tijekom XVII. stoljeća katolici nigdje ne zadobijaju novo tlo, a postupno u pojedinim krajevima, kao npr. Podrinju, nestaju i gube se. Sredinom XVII. stoljeća mnogo stradaju Hercegovina i Zapadna Bosna u Kandijskom ratu, za šta će tijekom Bečkog rata Katolička crkva pretrpjeti posljedice od koji se ni dan danas nije oporavila.

U trećem, ujedno i posljednjem poglavlju (91-124), autor donosi rekapitulaciju katoličkih krajeva Bosne koji su izgubljeni u XVII. stoljeću. Također donosi izvješća o broju katolika na osnovu biskupa Baličevića iz 1600., Maravićeva izvješća iz 1655. i izvješća biskupa Ogramića iz 1675. godine. Uzevši u obzir konstantan prirodni priraštaj, primijenivši današnji teritorij Bosne i Hercegovine kao jednu cjelinu i pretpostavivši da se broj katolika u Hercegovini prema godini 1630. barem nije umanjio, autor Draganović dolazi do zaključka da je pred Bečki rat vrlo vjerojatno u cijeloj zemlji moglo biti 100 000 katolika. Kategorički i sa sigurnošću autor tvrdi i zaključuje da je koncem XVII. stoljeća u Bečkom ratu katolički element doživio tešku katastrofu izgubivši tri četvrtine ili možda četiri petine svojih ljudi. S brojem od 17 000 ili možda 25 000 duša do oko godine 1700. dostigao je katolički narod najnižu točku na bosansko-hercegovačkom teritoriju, kakva stoljećima nije zabilježena u njegovoj povijesti. Glede župa, od 90 župa na teritoriju Bosne i Hercegovine, koliko ih je po imenu poznato u XVII. stoljeću, ušlo je u Bečki rat njih 62. Koliko ih je ostalo na nogama nakon Karlovačkog mira 1699. ne znamo. Zajedno sa obnovljenim župama Vietri ih nalazi godine 1708. samo 21 (zapravo 18, kojima pripaja i tri župe

Trebinjske biskupije). Prva, vrlo detaljna i točna statistika katoličkog življa od Neretve do Save u XVIII. stoljeću, potječe od biskupa fra Pava Dragičevića iz godine 1744. Po njoj tada je bilo u Bosni 39 831 katolika, ali tu nije uračunata Trebinjska biskupija. Broj katolika je naglo rastao, najviše povratkom naroda s mletačkog teritorija, ali ipak je još uvijek u Bosni bili tako malo katolika, zaključuje Draganović.

Kao i svaka ozbiljna studija, i ova završava kratkim zaključkom, izvorima i bibliografijom. Zatim slijedi kazalo imena i kazalo gradova, a na kraju je dodan sadržaj knjige.

Draganović studiju završava futuribilnim stvarima, kojima ističe jednu kombinaciju. Pita se kakvo bi izgledalo konfesionalno lice Bosne da je Bečki rat svršio zauzećem Bosne i dolaskom barem velikog njezinog dijela u ruke ugarsko-hrvatskog vladara? Što bi se dogodilo s Bosnom da se ispunila želja i san hrvatskog bana Nikole Erdodija izražena u pismu zagrebačkom biskupu Martinu Borkoviću godine 1684.: “Mene srce u Bosnu vleče za osloboditi siromaško kršćanstvo i one mnoge svete cirkve, koje puste stoje, kadi se je Bog hvaliti i dičil; ieda Bog da za naša pameti još bude; konči jada volja Božja bude laglje i veseleje umrem.” Autor vjeruje da bi razvoj prilika bio sličan onom u Slavoniji koja je pred Bečki rat živjela skoro u jednakim okolnostima kao i Bosna. Katolicizam bi bio dominantna religija koju bi slijedila većina naroda Herceg-Bosne.

Dražen Janko

Edin Radušić, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Prvo elektronsko izdanje, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2019, 262 str.

Pred nama se nalazi još jedna sjajna studija prof. dr. Edina Radušića o historiji Bosne i Hercegovine, njenih naroda i njihovog identitetskog razvoja, percepcija i konstrukcija. Nezaobilazno je spomenuti da se Edin Radušić posljednjih godina etablirao kao vodeći stručnjak i poznavatelj politike Velike Britanije prema Osmanskom carstvu, konkretnije, prema Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću. Koristeći se recentnom literaturom i izvornom građom nastalom u tom periodu u Velikoj Britaniji objašnjava i prezentuje ulogu Velike Britanije u Istočnom pitanju, promjene britanskog javnog mnijenja, političke sukobe unutar britanskog Parlamenta između liberala i konzervativaca u ukupnom odnosu i utjecaju prema “Pitanju provincija Bosne i Hercegovine” i općenito Osmanskog carstva. Svakako želim istaknuti dvije objavljene knjige: *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Historijske monografije, Knjiga 8, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2013; i “*Bosnian horrors*” *Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878*, Studije za historiju BiH, Knjiga 5, Udruženje za modernu historiju UMHIS, Sarajevo, 2019. Sa ovim objavljenim dvjema studijama, kao i sa “Dvije Bosne”, Radušić je uveo ne samo jedan specifičan metodološki pristup u korištenju i prezentovanju izvorne građe (posebice one narativne prirode) nego i novi ugao i perspektivu o Bosni i Hercegovini XIX stoljeća, naime onu britansku. Puni naziv studije / knjige koju prezentujem je *Dvije Bosne britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*. U pitanju je prvo elektronsko izdanje, sa ukupnim brojem od 262 stranica, napisano u 3 glavna poglavlja i više potpoglavlja, uvodom, zaključkom na bosanskom i engleskom jeziku, popisom literature i izvora te indeksom.

Radušić započinje uvod kratkim, ali značajnim osvrtom na opći položaj Osmanskog carstva prema evropskim državama od kraja VIII do polovine XIX stoljeća. Ističe bitne faktore koji su utjecali na odnose evropskih hrišćanskih država prema Osmanskom carstvu, ali i prema Bosni i Hercegovini. Okončanjem Pariškog kongresa 1856. godine i formiranjem konzularnih ispostava u BiH započinje period učestalog izvještavanja o stanju u BiH. Naglašava da se u sferi interesovanja o BiH istakla Velika Britanija. Uloga britanskih konzula objašnjena je pozitivno, kako u odnosu prema stanovništvu tako i prema Osmanskom carstvu. Oni su težili jačanju britanskog utjecaja u carstvu i provinciji, te ukazivali na negativnosti koje su provodili konzularni predstavnici drugih evropskih zemalja. Do izbivanja ustanka u BiH 1875. godine, konzularni predstavnici su bili proosmanski orijentirani, čime su jačali stavove konzervativaca u Britaniji, da bi primat u izvještavanju o BiH preuzeli novinari i putopisci, koji su jačali položaj liberala u Britaniji. Putopisci su autoru glavna tema istraživanja, njihov diskurs i uloga u “popunjavanju praznog prostora” u britanskom javnom mnijenju. Radušić napominje da je posmatranje Balkana kao dominantnog muslimanskog prostora bilo kroz prizmu hrišćanske Evrope, bez obzira na njihovu profesiju ili spol, s izraženim političkim motivom i porukom. Ističe da je britanska politička scena sa svojim istaknutim predstavnicima imala udjela u dodatnom politiziranju izvještaja putopisaca. Tako je predstavnik liberala W. Gladstone proglasio putopis Miss Mackenzie i Miss Irby za najrecentniji, jer je davao “najbolji uvid i opis položaja hrišćana pod osmanskom muslimanskom vlašću” te “praktičnu i najrecentniju spoznaju o stanju na Balkanu”. Putopisi su stavljeni u kontekst šireg interesovanja odnosa Britanije prema BiH, kao i odnosa unutar Britanije o BiH. Fokus je stavljen na izučavanje putopisa i novinskih tekstova na jednoj i konzularnih izvještaja na drugoj strani. Skreće se pažnja na to da je putopisna literatura zajedno sa novinskim tekstovima, posebice 70-ih godina XIX stoljeća, uspjela da dobije skoro jednaku snagu i validnost kao i službeni konzularni izvještaji. Naravno, jer su usljed političkih promjena i sučeljavanja u Velikoj Britaniji liberali uspjeli da im priskrbe taj status. Istraživanje i analiziranje je posvećeno putopisima i konzularnim izvještajima,

kao predstavnicima dviju oponiranih političkih struja u V. Britaniji. Zatim je Radušić zašao u sferu analize pitanja koja su se nametala britanskom javnom mnijenju o Bosni i Hercegovini, njenom društvu, stanovništvu, položaju, kao i odnosu hrišćana i muslimana unutar Bosne i Hercegovine. Metodološki pristup pisanju ove teme ogleda se u prezentiranju dvije slike o Bosni i Hercegovini i njenom stanovništvu, nastale na izvještajima britanskih konzula i putopisima. Radušić je istakao da se neće baviti pitanjima koja je obradio u svojoj prethodnoj knjizi, a tiču se političkih posljedica, kao i da će biti selektivan u pitanju analize i prezentiranja sastava izvještaja konzula Holmesa, tj. neće se baviti onim dijelovima njegovih izvještaja koji izlaze van autorove sfere interesovanja.

Objašnjavajući svoje polje interesovanja i istraživanja daje pregled literature koja se bavila sličnom tematikom i dokumentima koje i on koristi. Također navodi one radove koji su metodološki i sadržajno poslužili za razumijevanje putopisne literature, koja je domaćeg i stranog porijekla. Selektivno su za obradu ove teme izabrani najistaknutiji i najrecentniji putopisi, koji se navode poimenično skupa s njihovim autorima. Slijedi kratki osvrt njihovog karaktera (putopisa), uloge i značaja. Što se tiče konzularnih izvještaja, Radušić se opredijelio za one konzervativnog britanskog konzula Holmesa. U kratkim crtama objašnjena je uloga ovog konzula u britanskoj vanjskoj politici prema Osmanskom carstvu i Bosni i Hercegovini. U nastavku slijedi komentar na položaj ovih putopisa u jugoslavenskoj i novijoj srpskoj historiografiji, s naglaskom da su putopisi A. Evansa dobili status studijskih promatranja sa ispravnim zaključcima. Ovaj im je status dao M. Ekmečić, koji je u pisanju svoje knjige (*Ustanak u Bosni*) više isticao naučnu pozadinu Evansa. Radušić je ovdje i kritikovao Ekmečićev pristup rekonstrukciji i vrednovanju ključnih uzroka ustanka, zajedno sa sistemskim uzrocima, na osnovu putopisa nastalih u vremenu Ustanka u Bosni. Također, osvrće se na metodološki pristup putopisima i konzularnim izvorima u historiografiji uopće. Zavisno od veličine značaja koji su putopisi imali u kreiranju "realnije" slike historijskih događaja, postajali su izvanredni historijski izvori, bez njihovog propitivanja ili uspoređivanja sa zvaničnim dokumentima

(npr. konzularnim izvještajima). Radušić naglašava svoj metodološki pristup putopisima i konzularnim izvorima komparativno na istoj ravni, ne pojedinačno i selektivno. Slijedi elaborat putopisa i konzularnih izvještaja te njihovih autora. Istaknut je njihov značaj za pisanje ove knjige, kao i njihov značaj uopćeno u historiji i historiografiji. Kroz cjelokupni uvod navodi se položaj i značaj ovih historijskih izvora koje Radušić, kroz svoje osvrte i analize, ističe kao istinite u svome vremenu, time govoreći da oni nisu izabrani nasumično ili slučajno, nego da su izabrani baš iz razloga što su davali dvije istinite, a opet različite, slike o Bosni i Hercegovini i prilikama u njoj, u britanskom javnom diskursu. Bosna i Hercegovina sa svojim stanovništvom je kompleksna za razumijevanje, posebice u XIX stoljeću, stoga naš autor daje kratki opći pregled prilika i promjena koje su se dešavale. Pa su tako "Dvije Bosne" dvije slične, ali opet različite slike o jednom prostoru i njegovom stanovništvu nastale na osnovu unutrašnjih i vanjskih faktora opisanog, posmatranog područja i vanjskih i unutrašnjih faktora u domovini A. Evansa, Miss Mackenzie, Miss Irby i konzula W. Holmesa.

Prelaskom na razrađivanje teme, koja je odlično prezentirana i objašnjena u uvodu, Radušić ostaje pri svome naglašavanju cilja i metodološkog pristupa. Iako ne previše očigledno, to se može itekako primijetiti. Kada analizira pisanje konzula Holmesa, navodi da percipiranje identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine u ovim izvještajima nije fokusirano, već se ono treba pronalaziti u kontekstu primjene nominacija stanovništva koje Holmes koristi u svojim izvještajima, kao i pojmova koji se koriste za domaće stanovništvo, grupe i strance te u međusobnim odnosima tih pojmova. Za razumijevanje složene percepcije jednog britanskog konzula unutar kompleksnosti razvoja bh. društva i stanovništva, na malom prostoru, unutar Osmanskog carstva, kao šireg prostora, Radušić je prišao kroz klasifikaciju pojmova nominacije u četiri kategorije. Tako se nominacije odnose na one koje su šire i uključuju ukupno stanovništvo ili pojedinačne domaće grupe u veće cjeline, one koje zajednički uključuju sve stanovništvo, one koje se odnose na grupe unutar bh. stanovništva i finalno na analizu depeša i izvještaja o tome da li Holmes koristi nacionalne ili etničke pojmove (Srbin, Turčin). Dosljednost u svojoj

metodologiji iskazuje u objašnjavanju nominacija, kao i njihovoj komparaciji, te karakteru, zavisno od konteksta u kojem su navedene. Evidentna je odsutnost detaljnije i dublje analize nominacija koje su navedene u konzularnim izvještajima i depešama, samo ih taksativno navodi grupišući ih i obrađuje ih u potpoglavljima. Uspješno izbjegava da se opredijeli samo za jednu nominaciju i da je dominantno istakne i dodatno objasni ili, pak, utvrdi i konstruira kao jedinu ispravnu. Konzul Holmes, kao i drugi britanski konzuli u Bosni i Hercegovini, koristi mnogo pojmova za nominiranje bosanskohercegovačkog stanovništva. Jedno od nama zanimljivih opažanja odnosi se na nacionalnu nominaciju Srba i Hrvata, koje se nikada ne odnose na stanovništvo pravoslavne ili rimokatoličke religije u Bosni i Hercegovini. Konačni Radušićev zaključak jeste da britanski konzuli ove nominacije ne prepoznaju i ne primjenjuju na stanovništvo u Bosni i Hercegovini, u čemu se ogleda njihova percepcija identiteta ovih dviju nacija. Istraživanje identiteta i percepcija nekog identiteta poprilično je teško, identitet je kompleksan, te posjeduje tendenciju da se lako dekonstruira i rekonstruira, čemu smo i mi postali svjedoci u XXI stoljeću. Stoga je Radušić u pisanju o putopisu Miss Mackenzie napravio blago divergiranje u objašnjavanju njene percepcije stanovništva na prostoru Novopazarskog sandžaka, međutim, ovo divergiranje u metodološkom smislu ne odudara od autorovog najavljenog pristupa temi. Dobro se kreće među mnogobrojnim nominacijama koje se navode u putopisu Miss Mackenzie, objašnjava, komparira i gradira ih sve u jednom kontinuiranom nizu. Odlično elaborira ukupnu političku scenu u Velikoj Britaniji te kako ona utječe na pisanje drugo dvoje putopisaca, Miss Irby i A. Evansa, kao i njihov način pisanja i percipiranja stanja društva u Bosni i Hercegovini tokom Ustanka 1875–1878. godine. Komparira prethodne analizirane autore sa narednim, daje im određenu klasifikaciju na dvije strane, iako skreće pažnju na to da su slike koje oni nude šarolike i kompleksne. Kod Miss Irby prepoznaje i navodi kroz primjere iz izvora motiviranosti njene percepcije identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine ukoliko se ima u vidu period pisanja i njegov kontekst. Svaka nominacija određene skupine, bez obzira na njenu prevashodnu vjersku / religijsku ili

nacionalnu identifikaciju, ima specifičnu ulogu za Miss Irby. Metodološki pristup percepcijama Miss Irby ne odudara od onog primijenjenog na Miss Mackenzie i konzula Holmesa. Njeno pisanje imalo je cilj i svrhu, kao i kod Miss Mackenzie i konzula Holmesa. Radušić je, kako je već napomenuto, jedan od boljih poznavalaca političkih, društvenih, nacionalnih i kulturoloških gibanja na prostoru Bosne i Hercegovine i regiona u XIX stoljeću. Svoje znanje odlično prezentira i inkorporira u raščlanjivanju “Gordijskog čvora” percepcija o specifičnosti i kompleksnosti problema nacionalne identifikacije bosanskohercegovačkog stanovništva XIX stoljeća. Evansovo pisanje je dosta teže razumjeti, jer je njegova percepcija slična onoj konzula Holmesa i Miss Irby, kada se govori o nacionalno-etničkom identitetu. Kao najbolji primjer za to uzeta je nominacija Bošnjak, analizirana u Evansovom tekstu i komparirana sa onom kod Miss Irby i konzula Holmesa. U prvom dijelu knjige dosljedno se drži do, u uvodu navedenog, metodološkog pristupa, drugačijeg od onog primijenjenog u knjizi koja također tretira percepcije i identitet (*Bosnian Horrors*). Ne zapada u zamku dekonstrukcije i rekonstrukcije identitetskih percepcija autora čije tekstove analizira. Kontekstualizira sve percipirane pojmove i nominacije, dosljedno ih potkrepljuje navodima iz izvora i recentne literature. Raspravljavanje i objašnjavanje je prisutno tek toliko da se objasni metodologija i motiv pisanja svakog od ciljanih tekstova i njihovih autora.

Drugi dio knjige, tačnije, drugi veći dio, posvećen je percepcijama o međusobnim odnosima bosanskohercegovačkog stanovništva. Jednako kao u prethodnom dijelu, i u ovom se polazi od pisanja konzula Holmesa, kojem je dato i najviše prostora. Radušić nas upoznaje sa motivacijom Holmesovog pisanja o međusobnim odnosima, kao i o njegovom stavu prema drugim izvještavačima (Miss Irby, Evans, Miss Mackenzie) koji mu nisu bili glavni “protivnici”. Holmes je imao pozitivan stav i odnos prema pisanju spomenutih, ali je bio protivnik pisanja i izvještavanja srpske nacionalno-političke agitacije zajedno sa ruskom i austrougarskom agitacionom politikom. Tačnije, njegovi su protivnici oni koji su protivnici britanskih interesa. Prati se Holmesov razvojni put u konzularnog predstavnika koji

je djelovao drugačije od svojih prethodnika i drugih konzula. Glavni izvori ovog dijela teksta svakako su izvještaji i depeše konzula Holmesa. Uz korištenje i drugih izvora i literature, Radušić se u svojim zaključcima i opažanjima ne libi koristiti i druge izvore koji mu služe za komparaciju i potvrdu. Mjesta u tekstu gdje ulazi u detaljniju analizu i objašnjavanje mogu se jednostavno prepoznati. Kratka su i konkretna i ne predstavljaju cjelokupnu interpretaciju ili dekonstrukciju i rekonstrukciju. Holmesova slika Bosne i Hercegovine i njenog stanovništva razdijeljena je u tri potpoglavlja, koja su tri vrste percepcija konzula Holmesa, i nisu u potpunosti različite, već, vremenom i novonastalim promjenama uopćenog stanja, dobivaju specifičnije nijanse. Miss Mackenzie je označena kao "umjerenija" u svojoj percepciji odnosa stanovništva Bosne i Hercegovine. Radušić ističe kako je kod nje oštrica percipiranja "loših odnosa" usmjerena više na relaciju beg – ratjetin, nego što je to na relaciji musliman – hrišćanin. Svakako da potonje spomenuta relacija ima mjesta u njenom pisanju, ali ona nije najdominantnija, stoga joj je data ocjena "sredine". Oprečna je svom zemljaku, konzulu Holmesu, ali nije ni u potpunosti na strani A. Evansa i Miss Irby. Njih dvoje su se svojim antiturskim karakterom pisanja i obavještavanja zajedno sa jačanjem liberalne političke struje u V. Britaniji etablirali kao najpouzdaniji eksperti za Bosnu i Hercegovinu, poglavito Evans. Drugačiji od Holmesa, kod kojeg je jasno prepoznata i predočena multiperspektivnost, Evans je uzeo sebi za svojevrtni cilj da prikaže "pravo" stanje u Bosni i Hercegovini, služeći se svim raspoloživim sredstvima da predoči sliku potlačenosti hrišćana. Jednako kao i Miss Irby, teže da dokažu kontinuitet pojave ugnjetavanja i tlačenja hrišćana od strane muslimana Bosne i Hercegovine. U ovim poglavljima teksta je još jače istaknuta politička pozadina i poveznice sa političkom scenom u Britaniji, objašnjavajući time njihovu monoperspektivnost i antiturski narativ. Ujedno je predočena i metodologija Miss Irby i A. Evansa. Najbolji primjer tome je preuzimanje iskaza o pojavi nabijanja na kolac hrišćanina Rade Bujića.

Posljednje poglavlje posvećeno je konačnom ukupnom percipiranju pripadnosti prostora Bosne i Hercegovine. Postavljeno je pitanje "Čija je

Bosna?” Pomalo konfuzan naslov jer je autor u uvodu naveo da se neće baviti ovim pitanjem, ali ipak nakon čitanja prestaje biti konfuzan ili kontradiktoran. Naime, u ovom poglavlju fokus je na percepciji pripadnosti prostora Bosne i Hercegovine kao teritorije. Nije prisutno odstupanje od zadanog metodološkog puta, jer se ne radi o konstrukciji ili rekonstrukciji, već percepciji četiri istaknuta predstavnika i kreatora javnog mnijenja o Bosni i Hercegovini u V. Britaniji. Konzularni izvještaji i depeše, poglavito oni konzula Holmesa, svrstani su na jednu stranu, a putopisi na drugu stranu. Putopisci su na strani da je Bosna srpska zemlja u kontekstu njenog historijskog razvoja i viđenja od strane tri putopisca, od kojih, svaki za sebe, ima nešto drugačije viđenje i tumačenje.

Popis neobjavljenih i objavljenih izvora je velik. Evidentno je da je pisanje ove knjige plod iscrpnog istraživačkog rada na izvornoj građi. Korišteni su državni dokumenti, konzularni izvještaji i depeše, službena i lična korespondencija, periodika, putopisi i knjige. Ova lepeza izvora imponantna je sama po sebi, dok njeno kvalitetno korištenje, obrada i analiza dodatno uvećavaju imponantnost. Popis literature je također obiman, te sadrži regionalne, domaće i strane autore, starijeg i mlađeg porijekla. Radušića krasi i primjena multiperspektivnosti kada je riječ o primjeni radova drugih autora. Jer uvijek se može pronaći neka korisna informacija kod drugog autora koji se bavio sličnim ili identičnim pitanjem / problemom, ili interpretacija, konstrukcija ili rekonstrukcija, ili metodološki pristup i aparat. Kao zaključak analize “Dvije Bosne” Edina Radušića istakao bih da se ona treba svrstati u red onih studija i istraživačkih radova koji bacaju novo svjetlo na historiju razvoja identiteta naroda Bosne i Hercegovine. Sa specifičnim metodološkim pristupom Radušić je osvježio historiografiju Bosne i Hercegovine glede identiteta, njihovog historijskog razvojnog puta, utjecajima iz vana i iznutra. Toplo preporučujem užoj i široj čitalačkoj publici ovu knjigu Edina Radušića.

Aladin Kučuk

Hana Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu: rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 439 str.

U izdanju Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu objavljena je ove godine knjiga dr. Hane Younis pod naslovom *Biti kadija u kršćanskom carstvu: rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878–1914*. Dr. Younis, viša naučna saradnica Instituta za historiju, autorica je više naučnih monografija, koje tretiraju teme kasnoosmanskog i austrougarskog perioda bosanskohercegovačke prošlosti. Ova studija predstavlja rezultat višegodišnjeg istraživanja arhivske građe pohranjene u pet arhivskih ustanova, kao i analize velikog broja objavljenih izvora, onovremene štampe i publikovane literature. Zavidnim umijećem autorica je uspješno, uz mnoštvo primjera iz svakodnevne prakse, što je karakteristično i za njene dosadašnje radove, komparirala različite vrste historijskih izvora te na taj način pokazala kako se odvijala djelatnost šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave.

Knjiga *Biti kadija u kršćanskom carstvu* sadrži četiri poglavlja: “Šerijatski sudovi u Bosni i Hercegovini na razmeđu carstava”, “Rad šerijatskih sudova”, “Šerijatski sudovi kroz brojke” i “Osoblje šerijatskih sudova: kadije, vježbenici, pisari”. Osim toga, njen sastavni dio čine predgovor, uvodna razmatranja, zaključak na bosanskom, arapskom i engleskom jeziku, prilozima, popisi korištenih izvora i literature, popisi priloga, kao i registri ličnih imena i geografskih pojmova. Veoma vrijedan doprinos ovoj monografiji predstavljaju fotografije kadija i vježbenika, njihovih potpisa i pečata, zatim različitih dokumenata nastalih djelatnošću šerijatskih sudova, kao i izvještaja i molbi upućenih Zemaljskoj vladi od strane kadija. Ova odabrana i predstavljena arhivska građa dodatno je obogatila glavni dio studije. Također, potrebno je istaći kako je autorica donijela važan popis svih uposlenika šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini koje izvori spominju u periodu od 1878. do 1914. godine. Uz ovaj spisak od 388 imena navodi se i mnoštvo

podataka o ovim osobama, kao što su mjesta službovanja pojedinih kadija i vježbenika, godina njihovog penzionisanja, premještanja ili smrti, razlozi njihovog otkaza, pojedinosti iz sudskih procesa vođenih protiv njih itd.

Priču o šerijatskim sudovima autorica je započela navođenjem osnovnih karakteristika šerijatskog pravnog sistema kakav je bio na snazi prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Reforme provedene na ovome polju sredinom devetnaestog stoljeća imale su za cilj svojevrstnu evropeizaciju pravnog sistema unutar Osmanskog Carstva, što je podrazumijevalo uvođenje novih sudskih instanci, kao što su bili građanski i trgovački sudovi. Austro-Ugarska je nakon okupacije, preuzimajući raniju administrativnu podjelu Bosne i Hercegovine, formirala kotarske, okružne i vrhovni građanski sud, dok su šerijatski sudovi nastavili funkcionisati bez ikakvih promjena. Kao drugostepeni organ za šerijatske sudove osnovan je Šerijatski sud II molbe, koji je 1883. godine preimenovan u Vrhovni šerijatski sud u Sarajevu. Iste godine šerijatski sudovi, koji su se nalazili u svim važnijim gradovima i kasabama, dobili su zvanični naziv *Kotarski kao šerijatski sud*. Godine 1906. ovaj naziv je opet promijenjen u *Kotarski šerijatski sud*.

U nastavku se autorica detaljnije bavila pitanjima osnivanja šerijatskih sudova, njihovom djelatnošću, nadležnostima i ingerencijama, položajem osoblja ovih sudova i njihovim svakodnevnim problemima sa kojima su se susretali u okviru svoje službe i statusa koji su zauzimali u društvu, kao i odnosom austrougarskih vlasti prema ovom sloju stanovništva, ali i šerijatskom pravnom sistemu u cjelini. Možda i najvažnije pitanje od nabrojanih jeste odnos između vlasti i kadija. Vlast je kontinuirano nastojala smanjiti ingerencije šerijatskih sudova i posebnim zakonskim odredbama ograničiti djelatnost kadija samo na pojedine pravne segmente, i to za muslimansko stanovništvo. Kadije je imenovao resiul-ulema, ali ih je potvrđivala Zemaljska vlada, pri čemu se posebno vodilo računa da predložena osoba bude lojalna Monarhiji te da u dotadašnjem radu nije bila kompromitovana. Iz tog razloga, kako autorica navodi, vlast je nakon okupacije i poticala starije kadije da napuste položaj i odsele, dajući im određenu materijalnu pomoć

za put, pri čemu su na upražnjena mjesta postavljane odane osobe. Kadije su veoma često radile u izuzetno neuvjetnim prostorijama, a njihov posao obavljao se i terenski, što je donosilo i niz drugih problema. Kadije su, za razliku od kotarskih sudaca, za svoj rad primali izuzetno malu platu, pri čemu je i pitanje penzionisanja bilo regulisano tek 1886. godine. Ove razlike između službenika, podređenost šerijatskih sudova građanskim, otežani uslovi na radu, nesigurnost egzistencije i obezbjeđivanja porodice, kao i ograničenost djelatnosti i u pojedinim segmentima koji su ostali u nadležnosti kadija, imali su za cilj funkciju šerijatskog suca, ali i ostalih službenika poput vježbenika i pisara, učiniti neprimamljivom i mlađe naraštaje odvojiti od interesovanja za ovaj posao. Pa ipak, iako se broj kotarskih šerijatskih sudova mijenjao kroz godine, njihova postojanost je uz sve navedene poteškoće trajala do kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Funkcionalnost šerijatskih sudova najbolje se uočava iz godišnjih izvještaja koje su kotarski sudovi bili dužni slati Vrhovnom šerijatskom sudu, a dalje i Zemaljskoj vladi. Oni daju egzaktno podatke o slučajevima koji su rješavani pred sudom, kao i o njihovom karakteru, odnosno navode da li se radi o parnicama, ostavinskim raspravama, vjenčanjima, razvodima i sl. U njima se donose i imena uposlenika dotičnog suda, pa su ovi izvještaji prvorazredni historijski izvori za proučavanje ove tematike. Autorica je predstavila sve dostupne iskaze za ukupno dvadeset i pet godina (1885–1907, 1911. i 1913) te je na taj način dodatno obogatila studiju i omogućila lakši pristup svim zainteresiranim istraživačima u izvore ove vrste. Izvještaji su predstavljeni u formi tabela, čime je estetski i funkcionalni segment monografije ispoštovan na zadovoljavajućem nivou.

Dr. Younis je studijom *Biti kadija u kršćanskom carstvu* na vrlo detaljan način i uz mnoštvo primjera iz izvorne građe opisala položaj kadija i ostalih službenika šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti. Zbog takvog pristupa bosanskohercegovačka historiografija je obogaćena dodatnim važnim spoznajama u izučavanju „prava u stvarnosti“. Iako ova monografija nije sa pravnog aspekta tumačila temu šerijatskih su-

dova, ona je koristeći se historijskim metodama jasno pokazala svojevrsnu transformaciju ovih sudova uvjetovanu odnosom vlasti spram njih, odnosno sužavanjem ingerencija i nadležnosti šerijatskih sudaca, pri čemu su i nastojanja da se šerijatsko pravo podredi građanskom došla do potpunog izražaja.

Mehmed Hodžić

Hikmet Karčić (ur.), *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919*, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2020, 361 str.

Zbornik radova, koji je tema ovog prikaza, rezultat je projekta Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka iz Sarajeva naslovljenog “Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: sto godina od Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919–2019”, konkretnije govoreći međunarodne naučne konferencije organizovane i održane od strane istog instituta, pod pokroviteljstvom reisu-l-uleme Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini dr. Husein-ef. Kavazovića, u Sarajevu septembra 2019. godine. Povod održavanju takvog naučnog skupa bila je, kako se već nazire iz samog naslova naučne konferencije, 100-godišnjica od potpisivanja Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina. U zborniku su publikovani naučni radovi prezentovani na istoj konferenciji. Cilj ovog djela, odnosno zbornika radova, jest da generalno produbi stara i ponudi nova saznanja o balkanskim muslimanima u periodu između dva svjetska rata (1918–1941), sa posebnim fokusom na značajan historijski događaj kakav je bio Mirovni ugovor iz Sen Žermena 1919. godine, te predstavi posljedice koje je on ostavio na muslimane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevine Jugoslavije. Zapravo, ovaj mirovni ugovor je obavezao jednu od potpisnica – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca – da se pobrine, između ostalog, i o manjinskim pravima muslimanskog stanovništva te da im pruži državnu protekciju.

Nakon uvoda¹ urednika Karčića slijedi, hronološkim redom, prvi rad zbornika, autora Aydina Babune, pod naslovom *Ugovor iz Saint-Germaina*

¹ Na samom početku knjige ponuđena je *Riječ urednika* (str. 7), gdje urednik Hikmet Karčić uvodi naučnu, stručnu i šire zainteresovanu čitateljsku javnost u teme koje naučni radovi u Zborniku obrađuju, iznosi primarno postavljene ciljeve naučnog skupa i zahvale institucijama i pojedincima koji su pomogli da sve prezentovano na istom postane dostupno čitateljstvu u štampanom izdanju, te ističe naročitu ljubaznost Francuske ambasade u Bosni i Hercegovini i ambasadora Nj. E. Guillaume Roussona, radi ustupanja kopija dijelova navedenog Mirovnog ugovora koje je urednik u vidu fotografija smjestio na kraju knjige u segmentu predviđenom za priloge – *Prilozi* (str. 357-361).

i nacionalni razvoj Bošnjaka: od Berlinskog sporazuma do Ugovora iz Saint-Germaina (str. 9-42), u kojem se, retrospektivnim uvidom u stanje muslimana u Bosni i Hercegovini i šire prije potpisivanja razmatranog mirovnog ugovora, fokusirano prate događaji i procesi u BiH vezani za nacionalnu genezu bh. muslimana (Bošnjaka) od Berlinskog sporazuma 1878. do Senžermenskog ugovora iz 1919. godine, pa i u kasnijem periodu.

Drugi po hronološkom slijedu rad u zborniku je doprinos britanskog historičara – prof. dr. Marka Attile Hoarea. Rad nosi naziv *Posljedice nestanka Austro-Ugarske monarhije na Bosnu i Hercegovinu* (str. 43-51). U njemu autor Hoare daje naučno utemeljen osvrt na dugoročne posljedice proizašle nakon urušavanja i nestanka Dvojne monarhije, na konkretnom slučaju Bosne i Hercegovine u međuratnom periodu (1918–1941).

Edin Radušić, univerzitetski profesor sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu, ovoj publikaciji dobrano je doprinio svojim radom pod naslovom *Berlin prije St. Germaina: (prva) normativna zaštita građanskih prava muslimana na Balkanu prema Berlinskom ugovoru iz 1878.* (str. 53-79). U radu autor vrlo pomno i koncizno prati kako su se međunarodni ugovori, sklopljeni i potpisani između velesila, Osmanskog carstva i nezavisnih balkanskih nacionalnih država, odnosili prema manjinama na datim teritorijama, tj. u kojoj mjeri su odredbe ugovora bile poštivane i provođene u stvarnosti. U posebnom fokusu autora je Berlinski kongres i ugovor održan 1878, iako je također detaljno obrazložio iznesene stavove predstavnika velikih sila, kao i predstavnika Osmanskog carstva, na Carigradskoj konferenciji (decembar 1876. – januar 1877) i u Sanstefanu (Sanstefanski mirovni ugovor, 3. 3. 1878).

Na osnovu primarnih izvora britanske provenijencije, selektirane britanske štampe te raznovrsne literature sa zavidnim brojem bibliografskih jedinica, prof. dr. Radušić je dosta uspješno rekonstruisao temu izučavanu u radu, a na samom početku rada, u Uvodu iskazuje veoma bitnu postavku i konstataciju da “civilizacijska odredba predstavnika velikih sila na Berlinskom kongresu... o priznavanju građanskih prava pripadnicima drugih vjerskih zajednica u novopriznatim nezavisnim balkanskim državama nije

bila predmet posebne historiografske obrade niti interesa u bosanskohercegovačkoj i šire jugoslavenskoj historiografiji”, što opravdava činjenicu da je rad vrijedan doprinos uopšte u historiografiji. U izlaganju dr. Radušića dolazi se do zaključaka da je Berlinski kongres, kao politički skup najvišeg ranga, bio prekretnica u odnosu velikih sila, i posredno preko njih kod nezavisnih balkanskih država, da se bar normativno postavljaju zaštitnički prema muslimanima koji su živjeli na teritoriji tek priznatih balkanskih hrišćanskih država. U balkanskim zemljama koje su nakon Berlinskog kongresa krenule putem nezavisnosti ili sa visokim stepenom političke autonomije (Srbija, Rumunija, Crna Gora; Bugarska), muslimani su u prethodnom razdoblju, kao vjerska manjina, bili izloženi netoleranciji, iseljavanju, progonima, povremenim istrebljenjima i još mnogim sličnim mjerama koje su imale za konačan cilj – potpunu deosmanizaciju, dakle sistematsko uništenje islamske kulture i naslijeđa u Evropi. Nakon Berlinskog kongresa takav nehuman odnos se normativno mijenja, jer je pitanje građanske i vjerske ravnopravnosti i slobode na kongresu bilo preneseno i na građanska i vjerska prava muslimana na Balkanu (u novopriznatim hrišćanskim državama), što je dotad bio slučaj samo sa građanskim pravima hrišćana u Osmanskom carstvu. Autor zaključuje da je Berlinskim kongresom i ugovorom velikih evropskih sila iz 1878. godine “idejno i normativno... stvoren temelj za opstanak muslimana u novopriznatim državama na Balkanu, kao i za poštivanje njihovih temeljnih građanskih prava”.

Fikret Karčić, također univerzitetski profesor na Pravnom fakultetu u Sarajevu, u svom radu, četvrtom po redu u ovoj publikaciji, pod naslovom *Skupštinske rasprave u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca o Ugovoru iz Saint-Germaina* (str. 81-100), na osnovu prvorazredne arhivske građe (izvora) i relevantne literature predočava, tretira i obrađuje rasprave koje su vođene u Privremenom narodnom predstavništvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS. Naročita vrijednost ovog rada je u korištenim primarnim historijsko-pravnim izvorima u vidu stenograma (vidjeti *Stenografske beleške* u bibliografiji na kraju ovog rada, u popisu arhivskih izvora).

Sljedeći je rad prof. dr. Adnana Jahića, *Između politike i Ehlu-islama: Islamska vjerska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji za vrijeme Spahinog Rijasetu* (str. 101-129). Ovo je, prema riječima samog autora, prilog kojim je namjeravao “uhvatiti se u koštac s pitanjem karaktera i obilježja trećeg razdoblja historije Islamske zajednice za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941), koje bi se moglo označiti kao razdoblje obnovljene autonomije.” Autor ovog važnog, na prvi pogled “sitnog”, ali konkretnog doprinosa izučavanju bh. historije između dva svjetska rata, ušao je u dubinu teme koju je obrađivao, što se može uvidjeti, između ostalog, i u mnoštvu korištenih izvora (zavidan broj članaka savremenih i vezanih za temu istraživanja) i sekundarne literature. Takav Jahićev ozbiljan naučni pristup umnogome je rasvijetlio jedan konkretan period historije Islamske vjerske zajednice, koji je Zlatko Hasanbegović u svojoj knjizi o *Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji 1929.–1941. (u ratu i revoluciji 1941.–1945.)* opisao kao Spahinu Islamsku vjersku zajednicu.

Šerijatski zakon kao manjinsko pravo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (str. 131-161) rad je autorice Emily Greble. Prema njenim riječima u uvodnom dijelu rada, on je nastao “na osnovu istraživanja koje sam obavila za veći projekat – knjigu o muslimanima u jugoistočnoj Evropi od Berlinskog kongresa 1878. do konsolidacije komunističke vlasti u Jugoslaviji krajem 40-ih godina XX stoljeća”. Dakle, napisan je prevashodno na osnovu istraživanja autorice u brojnim arhivima (Sarajevo, Tuzla, Novi Pazar, Beograd, Cetinje, Zagreb, Britanski nacionalni arhiv u Londonu). Autorica Greble je u fokus istraživanja postavila položaj muslimana na konferenciji u Sen Žermenu 1919. godine, pri čemu je postavila dva usko povezana pitanja, koja glase: 1. Kako su muslimani širom jugoslovenskih zemalja doživljavali velike i nagle preokrete i iznenadne političke tranzicije koje su se odigravale 1918. i 1919? 2. Na koje su načine muslimani koristili novu međunarodnu pravnu terminologiju da bi definisali svoju političku pripadnost Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca? Ova dva pitanja su bila ključne smjernice u okviru kojih se autorica “kretala” u svom radu.

Naslov sljedećeg rada je *Islamsko pravo u Evropi između dva svjetska rata: slučaj bosanskog šerijata i njegove implikacije na trenutnu euroislamsku dinamiku* (str. 163-175) autora Feđe Burića. Odmah na početku autor naglašava aktuelnost rasprava o islamu u Evropi vođenih sa predominantno negativnim konotacijama i oštrinom. Burić, isto tako, podsjeća na činjenicu da je “islam sastavni dio Evrope i tako je bilo stoljećima”. Tu neospornu činjenicu je, usljed savremenih i aktuelnih izbjegličkih kriza, prekrila, kako kaže sam autor, džungla antimigrantske i antiislamske retorike. Autor donosi svojevrsan historijat šerijata u Bosni, od njegovog “dolaska” u Bosnu zajedno sa Osmanlijama do dolaska Drugog svjetskog rata na prostore Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine (“Kratki historijat šerijata u Bosni” i “Šerijat u Bosni između dva svjetska rata”). U trećem podnaslovu rada, naziva “Bosanci djeluju pragmatično”, autor Burić donosi zanimljive primjere miješanih brakova, gdje je šerijatska zabrana sklapanja takvih brakova iz 1938. godine pokazala svoje slabosti. Autor na kraju rada zaključuje da su Arhivi šerijatskih sudova u Bosni “zlatni... rudnik za sve one koji žele razumjeti kako je islamsko pravo funkcionisalo u Evropi između dva svjetska rata”, dodao bih, na konkretnom primjeru Bosne i Hercegovine.

Ovoj knjizi značajno je doprinio svojim akribičnim i veoma opširnim radom pod nazivom *Iskustva legalizirane “drugosti”: dometi i ograničenja manjinskog statusa muslimana u Jugoslaviji (1919–1941)* (str. 177-251) i historičar Safet Bandžović. Autor u radu raspravlja polazeći od šireg međunarodnog konteksta, a zatim definiše osnovne pojmove vezane za temu, te kako se u samoj državi, kao širem okviru, utvrđivao status manjine, njihova zaštita i prava, kao i odnos većina – manjina. Konstatuje da je potpunu definiciju manjina, koja bi odražavala suštinu postojanja manjina, teško pronaći. Stoga Bandžović, u skladu sa uvodnim mislima u radu – da “multiperspektivno istraživanje prošlosti iziskuje uvažavanje i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, ‘kao čeda svoje epohe, svjesnog postojanja različitih historijskih perspektiva”, donosi nekoliko definicija manjina. Bandžović pojašnjava da zapravo “sindrom *mi – oni* suštinski uslovljava svaki etnički konflikt”, dok je univerzalna sklonost

prisutna kod ljudi da precjenjuju “svoje” i nipodaštavaju “tuđe”. Autor zaključuje da se trend “demografske deosmanizacije”, toliko karakterističan za balkanske (hrišćanske) nacionalne države u XIX stoljeću, ulio u periodu od 1912. do 1923. godine u modernu problematiku manjina koje su od strane države bile posmatrane kao opasnost za sigurnost, prijetnja da postanu taoci, ili jedno i drugo. Na kraju, Bandžović naglašava, sumira i zaključuje da “tokovi historije XX stoljeća na Balkanu i položaj muslimana ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog / svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, utjecaja i posljedica interesnih logika velesila, modela deosmanizacije i balkanizacije”. Rad je vrlo kvalitetan zbog mnoštva korištenih primjera koji slikovito ilustruju izučavanu temu.

Bošnjaci muslimani u vardarskom dijelu Makedonije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji između dva svjetska rata (str. 253-286) naslov je vrijednog priloga ovoj publikaciji, autora Zečira Ramčilovića. On je kroz četiri podnaslova u radu (“Formalnopравни položaj”; “Faktičko stanje i odnos vlasti prema Bošnjacima i drugim muslimanima u vardarskom dijelu Makedonije”; “Iseljavanje kao posljedica odnosa vlasti prema Bošnjacima i drugim muslimanima”; “Borba za pristojan život se nastavlja” i, na kraju, “Zaključak”), pokušao objasniti, na što objektivniji način, koliko su odredbe o zaštiti manjina bile značajne i provođene u novoformiranoj državi Kraljevini SHS. Da novoformirana Kraljevina SHS nije uspijevala ili jednostavno nije htjela obezbijediti red i mir, kao ni opštu ličnu i imovinsku sigurnost muslimana, Ramčilović obrazlaže na konkretnom primjeru Bošnjaka u vardarskom dijelu Makedonije, koji je uz Sandžak i Kosovo bio isključen iz Ugovora o zaštiti manjina.

U sljedećem radu pod naslovom *Odnos srpskih i hrvatskih nacionalista prema muslimanima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* (str. 287-321), autor Salkan Užičanin raspravlja i donosi nam odgovor na pitanje: kakav je bio odnos vlasti nove države prema muslimanima u periodu između dva svjetska rata. Autor konstatuje da je Kraljevina SHS, osnovana 1918. godine, bila “u nacionalnom i socio-ekonomskom pogledu najsoženija i najkompliciranija

od svih država nastalih u Evropi poslije Prvog svjetskog rata” radi etnički srodnih jugoslavenskih naroda i oko dvadesetak nacionalnih manjina. Takva etnička raznolikost nije mogla sputati vladajuću srpsku elitu da državu posmatra kao nacionalnu državu jednog jedinstvenog jugoslavenskog naroda (SHS), uključujući i Crnogorce, bosanske muslimane (Bošnjake) i Makedonce. Iako su međunarodne obaveze, poput sklopljenog Senžermenskog ugovora i u njega uklopljene Konvencije o zaštiti vjerskih i nacionalnih manjina, ustanovile činjenično stanje vezano za problematiku vjerskih i nacionalnih manjina u državi, ista je i dalje negirala nacionalne identitete drugim jugoslavenskim narodima.

Zaštita vakufa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1929. (str. 323–347) naslov je idućeg rada, dvojice autora – Elvira Duranovića i Hikmeta Karčića. Autori su u radu kroz nekoliko podnaslova (“Uvod”, “Stanje vakufa u BiH za vrijeme Kraljevine SHS shodno zapisima sa sjednica Vakufsko-mearifskog sabora u periodu 1920–1929. godine”, “Pitanje miješanja Kraljevine SHS u autonomnost Islamske zajednice u BiH kada je posrijedi poslovanje s vakufskom imovinom”, “Zaštita vakufske imovine koje su austrougarske vlasti otuđile tokom Prvog svjetskog rata”, “Agrarna reforma i vakufi”, “Propadanje vakufske imovine usljed lošeg poslovanja viših i nižih vakufsko-mearifskih organa te lošeg cjelokupnog materijalnog stanja u Islamskoj zajednici”, “Stanje vakufske imovine za vrijeme Kraljevine SHS u Crnoj Gori, Srbiji i Makedoniji”, “Stanje vakufa u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji prema zapisnicima sa sjednica Vakufsko-mearifskog sabora u Sarajevu i prema sarajevskim medijima” i, na kraju, “Zaključak”), pisali i ustanovili generalno stanje u Islamskoj zajednici u Kraljevini SHS (1919–1929). Prema tome što su naveli u radu, autori zaključuju da je Kraljevina SHS na području Bosne i Hercegovine poštovala autonomiju Islamske zajednice, te da se nije neposredno uplitala u njene poslove vezane za upravu nad vakufskom imovinom. Takav položaj Islamska zajednica u Kraljevini SHS nije uživala u drugim dijelovima države, što je za posljedicu imalo uzurpacije vakufa. Takvi postupci su se dešavali prije svega u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, što su autori potkrijepili navođenjem mnoštva primjera u svom radu, odnosno registrovanih slučajeva nasilnog oduzimanja vakufa.

Posljednji doprinos ovoj publikaciji je rad francuskog historičara Xaviera Bougarela, *Saint-Germain 1919–2019: zaključna razmatranja* (str. 349–355). Na početku rada, autor ocjenjuje priloge prikupljene i objavljene u ovoj publikaciji, koji, po njegovom sudu, pomažu da se bolje razumije kontekst u vezi sa sklapanjem Sporazuma o manjinama koji je priložen Mirovnom ugovoru iz Sen Žermena i koji osvjetljava položaj muslimana u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata. Naime, Bougarel se osvrće na mjesto koje Sporazum o zaštiti manjina zauzima u političkoj i vjerskoj historiji muslimana / Bošnjaka, pri tome, prvo, fokusirajući se na stav jugoslovenske delegacije tokom mirovnih pregovora, zatim na stav velesila, a posebno Francuske. U suštini, autor objašnjava položaj muslimana prema članu 10. Sporazuma o manjinama koji predviđa sljedeće: da će se pitanja porodičnog prava muslimana rješavati u skladu sa islamskom tradicijom, da će reisu-l-ulema biti imenovan na čelo islamskih vjerskih institucija, te da će nova država štiti vjerske zadužbine, tj. vakufsku imovinu. Autor konstatuje da član 10. Sporazuma o manjinama nije riješio pitanje političkih prava ili nacionalne identifikacije bosanskih muslimana, čime su zadržani u statusu nesuverene vjerske manjine, što su “uživali” tokom austrougarske uprave u BiH. Bougarel pravi paralelu između člana 10. Sporazuma o manjinama i Lozanskog ugovora potpisanog 1923. godine između Turske i Grčke, koji je muslimanskoj manjini u zapadnoj Trakiji priznao važna vjerska prava, ali joj je odricao da ona ima bilo kakav nacionalni karakter, što je i danas aktuelno u grčko-turskim odnosima. Autor završava rad konstatacijom da nam primjer člana 10. Sporazuma o manjinama pokazuje “da postoji nekoliko mogućih interpretacija muslimanske / bošnjačke historije u kojima su vjerska i politička prava artikulirana na različite načine”.

Na kraju, kao zaključno razmatranje o cjelokupnoj publikaciji (zborniku radova), moglo bi se reći sljedeće: Knjigom *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.* napravljen je uspješan korak naprijed u historiografiji u ukazivanju na jedan veoma važan historijski događaj poput Mirovnog ugovora iz Sen Žermena 1919. godine, koji je ostavio nemjerljive posljedice na muslimane Kraljevine

Jugoslavije. Pravi povod za međunarodnu naučnu konferenciju održanu 2019. godine i kasnije objavljivanje ovdje razmatrane publikacije koja je objedinila sve referate na jednom mjestu, bila je 100-godišnjica od potpisivanja tog Mirovnog ugovora. Iako je ova tema u posljednje dvije-tri godine, kao i ranije, bila u fokusu historiografija, nadamo se da se "priča" o njoj neće zatvoriti u bližoj i daljoj budućnosti, jer bi dodatno istraživanje i pisanje o njoj dovelo historiografiju u stanje kvalitetnijeg i objektivnijeg sagledavanja ove važne teme, koja, naravno, nikada i ne može biti zaokružena i dovršena. Dodatni historiografski doprinosi, sa raznolikim metodološkim pristupima, značajno i dodatno bi obogatili historiografsku produkciju o ovoj tematici. Autori su se profesionalno, što je i očekivati od eminentnih stručnjaka, ponijeli prema temi i svojim naučnim priložima obogatili korpus radova tematski vezanih za balkanske muslimane, u širem vremenskom rasponu od 1878. do 1941. godine. Stoga bi se ova knjiga mogla, bez ikakvih ustručavanja i rezerve, preporučiti ne samo naučnim i stručnim krugovima već i široj čitalačkoj javnosti.

Alen Nuhanović

Sedad Bešlija (ur.), *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, Zbornik radova I i II, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 440 str. / 393 str.

Zbornik radova *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti* plod je Međunarodne naučne konferencije održane 22. i 23. novembra 2019. godine, čija je organizacija bila jedna od ključnih programskih aktivnosti jubileja 60 godina postojanja i rada Instituta za historiju. Sadržaj dvotomnog zbornika radova čine 33 članka čiji su autori dokazani stručnjaci i akademski radnici, akademici, ali i mladi istraživači na početku svojih naučnoistraživačkih karijera. Prema indeksu autora vidimo da je riječ o naučnicima Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, zatim Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Instituta za istraživanje ratnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, Instituta za noviju istoriju Srbije – Beograd, Instituta za savremenu istoriju – Beograd, zatim Austrijske akademije nauka – Instituta za kulturološke studije i povijest teatra iz Beča, Zavičajnog muzeja Travnik, Koledža za društvenu i medijsku kulturu – Poljska, Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža Zagreb, te jednog autora, inače sarajevskog studenta, iz Tokija – Japan. Kao i kod većine zbornika koji su plod naučnih konferencija međunarodnog karaktera, i ovaj obiluje raznolikošću, kako metodoloških tako i stilskih pristupa autora istraživačkom problemu, što ga čini izuzetno zanimljivim za čitanje.

Zbornik je uređen prema tematsko-hronološkom kriteriju i počinje sa periodom srednjeg vijeka. Iako u Uvodnoj riječi urednik navodi da je prvobitna ambicija bila tretirati razdoblje od antike pa do posljednje decenije 20. stoljeća, kako sam navodi, bilo je nemoguće osvrnuti se na sve datume ili događaje koji se mogu okarakterisati kao prijelomni u našoj prošlosti. Stoga je rad Enesa Dedića prvi kojim počinje cjelokupna priča o prijelomnim događajima u historiji srednjovjekovne Bosne, dakle od 10. stoljeća i prvog

spomena u djelu cara Konstantina Porfirogenita *De administrando imperio*. Kako sam autor navodi, pojava novih arhivskih podataka i izvora druge vrste koja bi iz korijena promijenila neki od ključnih i prijelomnih momenata (pa i pomjerila ovu granicu srednjovjekovlja ispod stoljeća desetog A. B.), nije realna niti očekivana. Hronološki, prateći razvoj bosanske srednjovjekovne države kroz prizmu vladavine njenih vladara, Dedić poentira više ključnih, odnosno prijelomnih momenata bosanskog srednjovjekovlja. Za njega su to trenutak bosanske pojavnosti i prepoznatljivosti na regionalnom evropskom nivou za vrijeme vladavine bana Kulina, zatim ekonomskog i političkog razvoja bosanske države za vrijeme vladavine bana Stjepana II i teritorijalno, ali i ekonomsko širenje, kao i politički uticaj Bosne za vrijeme bana i kralja Tvrtka I. Sasvim prirodno, na ovaj rad se nastavlja sljedeći članak Nedima Rabića koji govori o teritorijalnom proširenju bosanske države na obale Jadranskog mora u prvoj polovini četrnaestog stoljeća, gdje kroz plastičan prikaz odnosa vlastelinskih porodica, njihovih međusobnih animoziteta, objašnjava na koji način Stjepan II postaje vladarom Huma i širi teritorij bosanske države na obale Jadranskog mora, što je u direktnoj vezi sa razvojem trgovine, rudarske proizvodnje, ali i urbanizacije koja će uslijediti za vrijeme njegovih nasljednika. Premještanje Bosanske biskupije u Đakovo koncem 13. stoljeća predstavlja svakako jedan od prijelomnih momenta bosanskog srednjovjekovlja. Ovim pitanjem, na jedan veoma studiozan i historiografski zanimljiv način, bavi se Dženan Dautović. U svom članku, uz širi kontekst političkih dešavanja, kao i građu vatikanskog arhiva koja ovome radu daje izuzetnu vrijednost, autor kroz etape prati sam proces koji će u svojoj konačnici dovesti do izmještanja biskupije. Na taj način povezuje, kako kaže, dva naizgled udaljena procesa – dislokaciju biskupije iz polovine 13. stoljeća i širenje islama od godina osvajanja pa do polovine 16. stoljeća, međusobno ih povezujući i poentirajući kao ako ne i najsudbonosniju posljedicu *translatio sedis* (90. str.). Još jedan rad koji tematski pripada ovoj cjelini jeste rad Amara Đulovića koji kao prijelomni moment uzima 1373. godinu te se u svom radu fokusira na okolnosti koje su dovele do teritorijalnog proširenja srednjovjekovne bosanske države, kao i

na političke i ekonomske prilike koje su stvorene preuzimanjem kontrole nad novim posjedima.

Period osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini u svojim radovima obrađuju četiri autora. Rad Sedada Bešlije kao prijelomne događaje prošlosti Bosne iz ovog perioda prepoznaje u 1463. godini, u kojoj Bosna dolazi pod vlast Osmanske države, zatim 1831/32. godini, u kojoj se odigrala buna na čelu sa Husein-kapetanom Gradašćevićem, i 1875. godini, u kojoj je počeo ustanak u Bosni protiv osmanskog državnog sistema. Ukazujući na dosadašnje historiografske ocjene vezane upravo za ove događaje, njihove proturječnosti, ali i ukazujući na novije istraživačke domete u ovom polju, autor uspješno ukazuje na činjenicu kako se niti jedno od ovih pitanja ne može smatrati zatvorenim. On kroz tekst diskutuje sa postojećom literaturom, ali i poziva na dalju raspravu u svjetlu novih naučnih istraživanja. Kemal Bašić u fokus svog rada uzima prodor habzburške vojske na čelu sa Ludvigom Badenskim duboko u unutrašnjost osmanskog teritorija 1688. godine. Autor je za prijelomni momenat uzeo gubitak i ponovno osvajanje Zvornika, sjedišta Zvorničkog sandžaka i najvažnije utvrde tog područja, što je prema njegovom mišljenju imalo višestruke negativne posljedice po osmansku vlast. U jeku Velikog rata povratiti Zvornik je postavljeno kao urgentni vojni cilj, u čemu je osmanska vojska na koncu i uspjela. Pokazat će se da je ovaj događaj, kako zaključuje sam autor, imao dalekosežne teritorijalne posljedice s aspekta očuvanja ostatka Bosanskog ejaleta na pregovorima u Srijemskim Karlovcima koji su uslijedili deceniju kasnije. Muamer Hodžić u svom radu fokus stavlja na bitku kod Sente 1697. godine ističući kako je upravo ona bila uvertira za pohod Eugena Savojskog na Sarajevo. Kako autor ističe (169. str), ova bitka je predstavljala prekretnicu u pogledu okončanja Bečkog rata s obzirom na to da je sultan odmah po povlačenju sa fronta ovlastio novoimenovanog velikog vezira da započne mirovne pregovore s austrijskom stranom. Ovim porazom Osmanlije su definitivno bile potisnute iz Podunavlja i Srednje Evrope, što je otvorilo put Eugenu Savojskom za pohod i paljenje Sarajeva, pokazujući tako poraznost odbrane i slabo opremljene fortifikacijske mreže od granice do sjedišta bo-

sanskog valije (179. str.). Bitka kod Banja Luke 1737. godine je, zahvaljujući Enesu Pelidiji, odavno u historiografiji zasluženno zavrijedila epitet prijelomnog momenta bosanskohercegovačke prošlosti. U ovom radu, autor se bavi značajem banjalučkog boja u razvoju bosanske svijesti kroz književnost, muziku, ali i sve ono što spada pod narodno stvaralaštvo, te patriotizma koji se gradio na činjenici o svijesti o identitetu, domovini i opstanku na ovoj teritoriji, kako u 18. stoljeću tako i kasnije.

Rad Zijada Šehića otvara poglavlje perioda austrougarske vlasti na ovim prostorima. Autor kroz prikaz učešća bosanskohercegovačkih vojnika u vojnoj organizaciji Habzburške Monarhije, aneksionu krizu te sarajevski atentat pokušava oslikati oblikovanje ideologije koja će uveliko uticati na teme i sadržaj istraživanja prošlosti ovog perioda. Jako zanimljiv, kako zbog same teme tako i zbog metodološkog pristupa, jeste članak Mitshutoshija Inabe, koji kroz vječiti problem novovjekovaca – agrarno pitanje oslikava doživljaj japanskih zvaničnika koji su posjetili Bosnu i Hercegovinu u ovom periodu. U tom smislu Bosna je bila opisana kao paradigma japanske uprave nad Korejom, koja je bila tek anektirana, stoga je i agrarno pitanje posmatrano s aspekta vlastitog upravljanja kolonijama. Još jedan izuzetno zanimljiv rad jeste rad autorice Hane Younis koja na osnovu izvorne arhivske građe ukazuje na odnos domicilnog nemuslimanskog stanovništva prema novim zakonskim odredbama, uspostavljenim nakon okupacije 1878. godine. Ko kod koga “traži pravdu” i zašto nemuslimani i pored oformljenih građanskih sudova i dalje idu radije pred kadiju, pitanja su koja se, uz prikaz konkretnih slučajeva, obrađuju u ovom tekstu. Rad donosi i jedan uvid u život običnoga, maloga čovjeka ovog vremena i vrlo je opipljiv prikaz mikrohistorije Bosne s kraja 19. stoljeća. Jedna vrlo važna tema koja se tiče zakonske i institucionalne regulative i finansija za vrijeme austrougarske uprave prikazana je u radu Muhameda Nametka. Autor donosi odličan uvid u način na koji nova vlast zatečeno stanje “transformira” (op. A. B.) ka industrijalizaciji uvodeći tako Bosnu i Hercegovinu u evropske privredne tokove. Rad Alme Leka o počecima fotografije u Sarajevu govori o ovoj vrsti umjetnosti koja u Sarajevo dolazi, kako autorica navodi, 1866. godine

otvaranjem prvog fotografskog ateljea. U radu je riječ o pojavi putujućih fotografa, osnivanju prvih stalnih fotoateljea i udruženja u Bosni i Hercegovini, ali i o samoj fotografiji, koja je kao najbolje očitovanje industrijskog čovjeka 19. stoljeća bila simbol napretka (op. A. B.) ali o tome šta je ona uopće predstavljala u životu običnog bosanskohercegovačkog čovjeka tog vremena i da li je taj obični čovjek uopće koristi, ne govori ništa. Stoga ovaj rad tematski pripada svojoj cjelini, ali ujedno i odskače, gubeći priliku da pokaže krucijalnu važnost, pa i prijelomni trenutak za umjetnost Bosne i Hercegovine ovog perioda, baš kako to pokazuje rad koji mu prethodi, a bavi se isključivo finansijama. Vlatka Dugački i Sead Nazibegović donose veoma zanimljiv i važan uvid u metodiku nastave maternjeg jezika i književnosti ovog perioda na prostoru Bosne i Hercegovine. Vrlo značajna tema koja prati kontekst opće prosvjetne i naučne politike austrougarske vlasti osvrćući se na nastavne planove i programe tog vremena, govori o ozbiljnosti pristupa Monarhije ovom problemu. Kako je prijelomna 1878. godina tretirana u historiografiji, konkretno na stranicama *Priloga* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, govori nam Mehmed Hodžić. Autor, iako sam priznaje da je ovo samo djelimičan osvrt na radove koji se značajnije bave ovim pitanjem, zaključuje da ovi radovi, koji su kontinuirano prisutni u publikaciji, predstavljaju značajna historiografska dostignuća čiju je vrijednost prepoznala struka.

Period nakon Prvog svjetskog rata u ovom zborniku počinje radom Omera Hamzića, koji za prijelomni trenutak uzima 1. novembar 1918. godine. Ideja rada je suštinski dobra, onaj dio kuraža kojeg nekako uvijek manjka (u dovoljnoj mjeri) akademskim stručnjacima, ovdje uzima zamah. Ono što nedostaje jeste personalni otklon i eruditski metodološki pristup temi. Međutim, rad je značajan prije svega jer pokazuje momenat koji nije rutinska diplomatska ceremonija primopredaje vlasti, kako se može tumačiti iz postojeće literature, već upravo potiče na dalje istraživanje ovog kratkog, ali izuzetno značajnog razdoblja između 1. novembra i 1. decembra 1918. godine. Sonja M. Dujmović u svom radu donosi informacije o organizacijskim osnovama ženskih udruženja i njihovog djelovanja u periodu 1918–1941.

godine. U tekstu je taksativno navedeno o kojim je konkretno organizacijama riječ, šta su bile njihove intencije i koliko su bile uspješne u ostvarenju svojih ciljeva, bez ambicija da se pokaže kako je to konkretno djelovalo na jednu prosječnu bosanskohercegovačku ženu ovog perioda. Rad Tomasza Jaceka Liza je prije svega zanimljiv zbog metodologije samoga rada. Autor komparativnom metodom pokušava povući paralelu između baštine jedne zemlje u povijest druge, a kao primjer odabire austrougarsko naslijeđe u periodu između dva svjetska rata u Kraljevini SHS / Kraljevini Jugoslaviji i Poljskoj Republici. Izuzetno zanimljiv pristup materiji koji svakako otvara mnoštvo novih mogućnosti za istraživače. Seka Brkljača nam donosi rad o uređenju gradova u periodu 1918–1941. sa posebnim osvrtom na statusni karakter stanovništva. Kao što je to slučaj i danas, politička podrška i političke kombinacije na vlasti bili su presudni faktor i u ovom segmentu, što ovaj rad i pokazuje.

Drugi tom zbornika *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti* počinje radom Rusmira Mahmutćehajića koji govori o oblicima i sadržaju antibosanstva u 20. stoljeću. Baš kako se i očekuje od autora ovog kalibra, rad je skup socioloških, antropoloških, ali i filozofskih istraživanja i promišljanja i kao takav može biti izuzetno koristan za dalja istraživanja. Jedan izuzetno iscrpan rad donosi nam Safet Bandžović koji kroz sporazum Cvetković-Maček prepoznaje prijelomni trenutak bosanskohercegovačke prošlosti. Kao takav, zasigurno će poslužiti kao odlična referenca za mlade istraživače koji se budu bavili ovom problematikom. Kako se odnose bosanskohercegovački muslimani prema činu proglašenja države NDH govori nam Adnan Jahić, koji je gledišta da su arhivski izvori, ali i literatura, nerijetko nepouzdana kada je riječ o donošenju vjerodostojnih sudova o iznimno složenim i zamršenim zbivanjima tokom 1941–1945. godine. Zanimljiv je uvid u lične razmirice i neslaganja unutar muslimanskih (Bošnjačkih) predstavnika koji su opisani u ovom radu, ali i to kako, iz kojih razloga i prije svega zašto se u tolikom broju obični muslimanski puk dobrovoljno javlja u Hrvatsku legiju i učestvuje na istočnom ratištu 1941–1943. godine. Radi se o izuzetno zanimljivom, rasterećenom i pitkom tekstu koji

je ujedno i odlično polazište za dalja istraživanja ove teme. Širenje ustaške vlasti prema Sandžaku je izuzetno zanimljivo historiografsko pitanje, a njime se u svome radu bavi Dejan Segić. Prateći uspostavu organa NDH u Sarajevu i prenos vlasti na lokalni nivo kroz primjer Višegrada, Rudog i Priboja, autor pokazuje kako je na terenu izgledalo to širenje na prostor Sandžaka i šta je imalo za cilj.

Postratni period počinje radom Semira Hadžimusića koji u fokus svoga članka stavlja značaj opismenjavanja stanovništva, kako za obnovu države tako i za provođenje politike komunističke partije 1945–1948. godine. Autor daje podatke zatečenog, naslijeđenog stanja na terenu, uzimajući u obzir i neizbježnu ratnu štetu, te onda prelazi na konkretne primjere koji su poduzeti u periodu 1945–1948. ističući razloge zbog kojih je vlastima bilo važno u što kraćem vremenskom roku opismeniti što veći dio stanovništva jer, kako sam navodi u zaključku, *partijske parole i stavove može razumjeti jedino pismen čovjek* (167. str.). Ivana Pantelić u svom članku se bavi analizom tekstova koji izlaze u prvoj poslijeratnoj dekadi u časopisima *Žena danas* i *Nova Žena* koje je izdavao Antifašistički front žena Jugoslavije. Rad se bavi analizom emancipatorskih sadržaja i diskursa te kako je Komunistička partija vidjela ženu i kakvo je bilo njeno mjesto u društvu. Ono što ovaj rad izdvaja od ostalih koji se bave „ženskom tematikom“ (ako se to tako uopće može nazvati) jeste bavljenje običnim čovjekom, u ovom slučaju ženom, šta sve to za nju konkretno, u njenoj svakodnevnici znači, kao na primjeru šta napraviti od zara, haljinu ili kaput? (191. str.)

Sanja Petrović Todosijević u svom radu govori nam o Opštem zakonu o školstvu koji je stupio na snagu 1. septembra 1958. godine i koji je predstavljao okvir za emancipaciju djece i djetinjstva u socijalističkoj Jugoslaviji. Donošenje ovog zakona predstavljalo je završetak rada na velikoj reformi školskog sistema u Jugoslaviji koja je sprovedena od odluka Trećeg plenuma CK KPJ iz 1949, odnosno od formiranja Komisije za reformu školstva 1953. godine, čime je formiran moderni školski sistem u Jugoslaviji. Zahvaljujući Opštem zakonu o školstvu, na teritoriji cijele jugoslavenske države došlo je

do unificiranja školskog sistema u čijoj se osnovi nalazila jedinstvena osmo-razredna osnovna škola. Jedna od najsvjetlijih, ona koje se i danas većina rado sjeća, a svakako i prijelomna godina za Bosnu i Hercegovinu, bila je godina Olimpijade 1984. O tome piše Dženita Sarač-Rujanac, koja u svom tekstu donosi neke nepoznate činjenice o samoj organizaciji i realizaciji ove svjetske manifestacije. Kako je izgledala *druga strana olimpijske medalje* i na kakve je probleme organizacija ovog vrhunskog sportskog događaja nailazila u ovom periodu, otkriva nam ovaj izuzetno zanimljiv članak.

Tematski posljednji, za opis radova možda i najteži dio, počinje člankom Jasmina Medića koji u svom radu analizira procese koji su doveli do proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine tokom disolucije SFRJ, njenog međunarodnog priznanja i zbivanja u prvoj godini samostalnosti. Godina 1992. obilježena je masovnim ratnim zločinima i autor u svome radu koristi materijal iz sudskih presuda u predmetima vođenim pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Jedan izuzetno težak, važan i dobar tekst o prijelomnoj 1992. godini koja je jedna od najtragičnijih u bosanskohercegovačkoj historiji. O pitanju Referenduma građana Bosne i Hercegovine 1992. kao izrazu demokratske volje građana za suvereni i nezavisni državno-pravni status piše Mirko Pejanović. Autor ovo pitanje razmatra kroz širi kontekst uzimajući u obzir društveno-historijske prilike u Bosni i Hercegovini početkom devedesetih godina. Historiografski vrlo značajan tekst je Amira Klike koji govori o ulozi “hrvatskih zajednica” u Tuđmanovoj politici teritorijalne dezintegracije i podjele Republike Bosne i Hercegovine. Autor se bavi pitanjem takozvanog “humanog preseljenja” stanovništva, uspostavom paradržava Hrvatske zajednice Posavina i Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, kao i diskursima poput “povjesne zadaće” i “povjesne prilike koja se više neće ponoviti” (300-301. str.), kao dominirajućim u hrvatskoj politici spram Bosne i Hercegovine u ovom periodu. Rad čiji je fokus Bosna i Hercegovina između udruženih zločinačkih poduhvata (1992–1995) donosi Meldijana Arnaut Haseljić. Autorica na osnovu građe koju predstavlja materijal iz sudskih presuda u predmetima vođenim pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY) oslikava namjeru i intencije agresorskih snaga, kao

i zločine počinjene u te svrhe. Inertnost, nesposobnost, ali i razjedinjenost unutar same Međunarodne zajednice oslikava članak Merise Karović-Babić koji se bavi dolaskom Snaga za brze reakcije u Bosnu i Hercegovinu i konačnom vojnom intervencijom. Rad se bavi britansko-francuskim neslaganjima na terenu, hrvatskim opstrukcijama vezanim za transport francuskih trupa i naoružanja te konačnom intervencijom i prekidom rata. Posljednji članak ovog zbornika donosi nam Ajdin Muhedinović koji se bavi pitanjem prezentacije ZAVNOBIH-a u glasilima nacionalnih stranaka u Bosni i Hercegovini u periodu 1990–1995. Autor primjećuje razlike u odnosu pojedinih stranačkih glasila spram ZAVNOBIH-a te zaključuje da je on uglavnom ambivalentan, marginaliziran te je na koncu ostao referentan jedino za kasniju bošnjačku politiku.

Zbornik *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti* u svoja dva toma obuhvata najvažnije trenutke turbulentne prošlosti Bosne i Hercegovine od 10. do kraja 20. stoljeća. Okupio je 33 rada eminentnih stručnjaka, različitih preferenci, na način na koji funkcionira kao cjelina. Iako je raspoređen u dva toma, sa prilično velikim brojem stranica, izuzetno je čitljiv i pitak čitatelju. Radovi pokrivaju širok dijapazon interesovanja, tako da nije ograničen na korištenje isključivo istraživača i naučnih radnika, već posve sigurno može služiti široj upotrebi. Mada je već spomenuto da je početna zamisao bila posmatrati i period antike te da zbog opravdanih razloga do toga nije došlo, ovaj period ipak vidno nedostaje jednom zborniku ovog kalibra. Ono što bi se moglo navesti kao nedostatak, ako je to uopće moguće, jeste nezastupljenost radova iz historije umjetnosti Bosne i Hercegovine, koja je itekako mogla ponuditi par prijelomnih momenata iz svoga razvoja na ovom području. Na koncu, ovaj zbornik ima dovoljno potencijala da u nekom svom reizdanju možda ubaci i ove izostavljene dijelove jer bi time kao cjelina sigurno bio neizostavan kako naučnom tako i općekulturnom, pa i prosvjetnom miljeu.

Ajla Burkić

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Historijska traganja* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu objavljuje sljedeće kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne radove
3. stručne radove
4. historijsku građu
5. prikaze knjiga

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija u konsultaciji s recenzentima.

Oprema rukopisa

Radovi trebaju sadržavati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresa
4. e-mail adresa
5. apstrakt i ključne riječi
6. apstrakt i ključne riječi na engleskom jeziku
7. tekst sa fusnotama
8. zaključak
9. popis izvora i literature

Rad treba biti napisan fontom *Times New Roman*, veličine 12 pt i proredom 1,5, dok se fusnote pišu veličinom 10, a prored je jednostruk. Obimom rad ne smije prelaziti 32 kartice teksta (jednu karticu čini 1800 znakova s razmacima).

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji pri čemu se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata. Objavljuju se samo oni radovi koji dobiju dvije pozitivne

recenzije i za koje Redakcija donese konačnu odluku o objavljivanju. Autori objavljenih radova dobivaju tri primjerka *Historijskih traganja*.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BILJEŽAKA U TEKSTU

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine, (dalje: ABiH), Fond: Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953 (dalje: VLBiH, Fond: VNRBiH), kutija 15, signatura 123/46
Državni arhiv Dubrovnik, (dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv, (dalje: BOA), Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d);, 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

Ostalu neobjavljenu izvornu građu citirati prema uobičajenim pravilima.

Citiranje knjiga:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Kod broja stranice se ne koristiti skraćena str. ili s. nego se samo piše broj stranice).

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citiranje članaka:

Ibrahim Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39-44.

Isto, 40.

Kad se isti članak ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice", 42.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Boris Nilević, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo", u: *Bosna i Hercegovina i svijet, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65- 74.

Kad se isti prilog ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

B. Nilević, "Srednjovjekovna Bosna", 68.

Citiranje novina:

"Branko Mikulić: Kako sam *vladao* Bosnom. Tito nas nije saslušavao", *Naši dani*, br. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citiranje izvora sa World Wide Weba:

"Grad Sarajevo, Jedinствен informacioni sistem grada Sarajeva", 25. 2. 1999, dostupno na: <http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm> / (pristupljeno 2. 3. 2020)

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE

Rad treba sadržavati popis neobjavljenih i objavljenih izvora, popis korištenih knjiga i članaka.

Naprimjer:

IZVORI

*Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH

*Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI '84

* Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d);, 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURAKNJIGE

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

ČLANCI

Aličić, Ahmed, "Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, sv. 16, br. 17, 129-174.

NEOBJAVLJENI RADOVI

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976.-1990)*, (odbranjena doktorska disertacija- neobjavljeno), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, Zagreb, 2015.

INTERNET IZVORI

Burić, Feđa, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, Urbana, Illinois: University of Illinois, 2012, dostupno na: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf> (pristupljeno: 24. 6. 2019).

VAŽNE NAPOMENE

Provjera kvaliteta

Svi dostavljeni tekstovi podliježu dvostrukoj slijepoj recenziji, što znači da recenzenti ne znaju ko je autor teksta koji recenziraju, kao što ni autori nemaju pristup informacijama o tome ko su recenzenti njihovih tekstova.

Copyright

Nakon objavljivanja, Institut za historiju zadržava prava objavljivanja zajedno s autorom, što znači da ako autor ili Institut žele ponovo objaviti tekst, moraju obavijestiti drugu stranu o tome i navesti u ponovno objavljenom tekstu da je objavljen uz dozvolu autora ili Instituta. Treća strana mora tražiti dozvolu i od autora i od Instituta.

Zabrana plagijata

Slanjem teksta u *Historijska traganja* autor garantuje da je tekst originalan, da nije nigdje objavljen, niti je ponuđen nekom drugom časopisu. Nepoštivanje ovog pravila povlači odbijanje teksta i posebnu pažnju Redakcije pri prijavljanju budućih članaka istog autora. Nakon prihvatanja rada za objavljivanje autori potpisuju ugovor s izjavom o autorstvu i originalnosti.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal *Historical Searches* of the Institute of History, University of Sarajevo, publishes the following categories of articles:

1. Original scientific papers
2. Review articles
3. Expert articles
4. Historical material
5. Book reviews

The category of the paper is proposed by the author, and the final decision is made by the Editorial Board in consultation with the reviewers.

Content of Paper:

1. Title
2. Author's Name
3. Institution and Address
4. Email Address
5. Abstract and Keywords
6. Abstract and Keywords in B/C/S language
7. Main Text with Footnotes
8. Conclusion
9. List of sources and literature

The text should be written in the font *Times New Roman*, size 12, with 1,5 line spacing while footnotes are written in font size 10 with the single line spacing. The total length of the paper should not exceed 32 text cards (1 text card equals 1800 characters with spaces).

Papers are subject to a double anonymous critical review without revealing the identity of either the author or the reviewers. Only those papers that receive two positive reviews and for which the Editorial Board makes a final decision on

publication are published.

Authors of published papers receive three copies of *Historical Searches*.

CITING REFERENCES

Citing archive documents:

*The Archives of Bosnia and Herzegovina (in further text: ABiH) Sarajevo, Fond: Government of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina 1945–1953 (in further text: VNRBiH), box 15, sign. 123/46

*DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

*Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, doc. no. 286, 2

The citing of other unpublished primary sources is according to the customary rules.

Citing books:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Usage of abbreviations as pp is not allowed; only the page number is written.)

Ibidem, 79.

When the same book title is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citing articles:

Ibrahim Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju", in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, No. 29, 39-44.

Ibidem, 40.

When the same article is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice", 42.

Citing articles from books or proceedings:

Boris Nilević, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo", in: *Bosna i Hercegovina i svijet, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65-74.

When the same article is cited again elsewhere in the text, an abbreviated citing should be used, for example:

B. Nilević, "Srednjovjekovna Bosna", 68.

Citing newspapers

"Branko Mikulić: Kako sam *vladao* Bosnom. Tito nas nije saslušavao", *Naši dani*, No. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citing World Wide Web sources

"Grad Sarajevo, Jedinствен informacioni sistem grada Sarajeva", 25. 2. 1999, available at: <http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm> / (accessed 2. 3. 2020)

BIBLIOGRAPHY INSTRUCTIONS

The paper should contain a list of unpublished and published sources, as well as a list of used books and articles.

Example:

SOURCES

- * Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH
- * Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI '84
- * Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d):, 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURE

a) BOOKS

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

ARTICLES

Aličić, Ahmed, “Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, vol. 16, no. 17, 129-174.

UNPUBLISHED PAPERS

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976.-1990)*, (defended doctoral dissertation – unpublished), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, Zagreb, 2015.

WORLD WIDE WEB SOURCES

Buric, Fedja, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, University of Illinois, Urbana, Illinois 2012. available: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf> (accessed 24. 6. 2019).

IMPORTANT NOTES

Quality control

All submitted papers are subject to a double-blind review. The reviewers do not have information about authors, and the authors also have no information about reviewers of their texts.

Copyright

The Institute of History reserves the publication right together with the author. If the author or the Institute wants to republish the paper, the other party must be informed. The republished text must contain the note about publication with the permission of the author or the Institute. A third party must demand permission from both the author and the Institute.

Prohibition of plagiarism

By sending the paper to the *Historical Searches*, the author guarantees that the text is original and that it has not been published nor offered to another journal before. Failure to comply with this rule entails a rejection of the text and the special attention of the editorial board toward submitting future articles by the same author. After accepting the work for publication, the authors sign a contract with a statement of authorship and originality.

INDEKS AUTORA / INDEX OF AUTHORS

ARNAUT HASELJIĆ, Meldijana,
Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina,
ameldijana@hotmail.com

BARIĆ, Nikica,
Hrvatski institut za povijest,
Zagreb, Republika Hrvatska,
nbaric@isp.hr

BEĆIĆ, Mehmed,
Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina,
m.becic@pfsa.unsa.ba

BURKIĆ, Ajla,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina, las.
ayllah@gmail.com

GLADANAC-PETROVIĆ, Sanja,
Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
sanja.gladanac@iis.unsa.ba

HODŽIĆ, Mehmed,
Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
mehmed.hodzic@iis.unsa.ba

JANKO, Dražen,
Radio Marija u BiH, Sarajevo, Bosna i
Hercegovina,
drazenjanko.dj@gmail.com

KUČUK, Aladin,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina,
aladin.kucuk13@hotmail.com

KURTOVIĆ, Esad,
Filozofski fakultet Univerziteta
u Sarajevu, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina,
kurtovic.esad@gmail.com

LAJNERT, Siniša,
Hrvatski državni arhiv,
Zagreb, Republika Hrvatska,
slajnert@arhiv.hr

MUHEDINOVIĆ, Ajdin,
Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju, Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
muhedinovicajdin@gmail.com

NUHANOVIĆ, Alen,
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina,
alenuhanovic@hotmail.com

PELESIĆ, Muhidin,
Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina,
muhidin.pelesic@iis.unsa.ba

STOŠIĆ, Ljiljana,
Balkanološki institut Srpske akademije
nauka i umetnosti, Beograd, Republika
Srbija,
ljiljana.stosic@gmail.com

ŠOŠTARIĆ, Valentina,
Sveučilište u Zadru, Zadar,
Republika Hrvatska,
vzovko@gmail.com

Historijska traganja/Historical Searches

Br/No. 20, Sarajevo 2021.

Izdavač:

**UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU /
UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY**

Podgaj 6, 71000 Sarajevo

Bosnia and Herzegovina

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: nauka@bih.net.ba

tel.: ++387 33 209 364

fax.: ++387 33 217 262

Za izdavača:

Dr. Sedad Bešlija

Lektura bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika:

Mr. Zenaida Karavdić

Lektura engleskog jezika:

Anela Dedić, MA

UDK:

Igor Mišković, prof.

DTP:

Amra Mekić

Štampa: **Štamparija Fojnica, d. d.**

Za štampariju: **Mirsad Mujčić**

Tiraž: **150**

Časopis izlazi godišnje. / This is an annual journal.

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za historiju uz naznaku „Za časopis Historijska traganja“: /
Manuscripts to be sent to the Institute for History indicating that it is for Historical Searches:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Podgaj 6, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

ili na mail adresu časopisa: / or to the e-mail address of the journal: **htraganja@iis.unsa.ba**.

Rukopisi se ne vraćaju. / Manuscripts will not be returned to their authors.

Sadržaj časopisa referiraju i prenose: / The Journal is referenced in:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main

EBSCO Publishing, USA

ISSN online 2744-1180

9 772744 118006

